

ISSN 2010-720X

ILIM HÁM JÁMIYET

FAN VA JAMIYAT

2022 (№4)

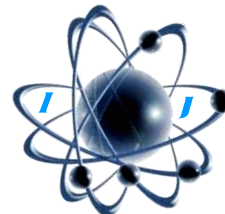
ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan boshlab shiga basladi

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTI**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

**Seriya: Tábiyiy hám texnikaliq ilimler. Jámiyetlik hám ekonomikalıq ilimler.
Filologiya ilimleri**

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Tabiiy va texnika fanlari. Ijtimoiy va iqtisodiy fanlar. Filologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

**Серия: Естественно-технические науки. Социальные и экономические
науки. Филологические науки**

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

**Series: Natural-technical sciences. Social and economic sciences.
Philological sciences**

**№4
2022**

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáatı
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı: OTEMURATOV B. – NMPI rektori
Bas redaktor:
ALLAMBERGENOV K. - filologiya ilimleriniń doktori, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

f.i.d., prof. **Abdinazimov Sh.** (Nókis)
 t.i.d., doc. **Abdullaeva Ya.** (Nókis)
 f.i.d. (DSc), doc. **Achilov N.** (Qarshi)
 p.i.f.d., (PhD), doc. **Babaniyazova N.** (Nókis)
 t.i.d. (DSc), doc. **Bazarbaev R.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Berdimuratova A.** (Nókis)
 f.-m.i.d., doc. **Dawletmuratov B.** (Nókis)
 f.-m.i.d. (DSc), prof. **Djumabaev D.** (Tashkent)
 f.i.d., prof. **Raqimjan Turisbek** (NurSultan)
 b.i.d., doc. **Esimbetov A.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Eskeeva M.** (Nur-Sultan)
 f.i.d., prof. **Eshonqulov J.** (Tashkent)
 f.-m.i.d., prof. **Ismaylov Q.** (Nókis)
 f.-m.i.k., doc. **Jalelov M.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Járimbetov Q.** (Nókis)
 g.i.d., prof. **Jollibekov B.** (Nókis)
 b.i.d., prof. **Jumanov M.** (Nókis)
 b.i.d. (DSc), doc. **Jumamuratov M.** (Nókis)
 f.-m.i.d., prof. **Kamalov A.** (Nókis)
 f.-m.i.d., prof. **Kudaybergenov K.** (Nókis)
 tex.i.d., doc. **Qayıpbergenov A.** (Nókis)

tex.i.d., prof. **Qayıpbergenov B.** (Nókis)
 t.i.d., doc. **Qochanov B.** (Nókis)
 b.i.d., prof. **Mambetullaeva S.** (Nókis)
 b.i.d., prof. **Matchanov A.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Mirzaeva S.** (Andijan)
 b.i.d. prof. **Omonov M.I.** (Termiz)
 f.-m.i.d. (DSc), doc. **Otemuratov B.** (Nókis)
 f.-m.i.d. (DSc), doc. **Prenov B.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Rahmonov N.** (Tashkent)
 tex.i.d., prof. **Reymov A.** (Nókis)
 t.i.d., doc. **Sarıbaev M.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Suyunova N.** (Cherkas)
 f.i.d., prof. **Sherbak S.** (S.Peterburg)
 tex.i.d., doc. **Tagaev M.** (Nókis)
 akademik, f.-m.i.d. **Temirbekov N.** (Alma-ata)
 f.i.d., prof. **Turdimov Sh.** (Tashkent)
 g.i.d., doc. **Turdimambetov I.** (Nókis)
 f.i.d., prof. **Twxliev B.** (Tashkent)
 f.-m.i.d., prof. **Utewliev N.** (Nókis)
 f.-m.i.d., prof. **Yavidov B.** (Nókis)

Juwaplı redaktorlar:

f.i.f.d., doc. **F.Sapaeva** – ózbek tili boyınsha
 f.i.f.d., doc. **G.Kdirbaeva** – rus hám inglis tilleri boyınsha
Q.Biysenbaev – qaraqalpaq tili boyınsha

Q.Biysenbaev - juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva - korrektor
N.Allamuratova - operator

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallımı» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgeretilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 07-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındaǵı xabar hám ǵalaba kommunikaciýalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika. Informatika.

QURAMALI FUNKCIYALARDIŇ ANIQ EMES INTEGRALIN TABIW USILLARI

N.Djumabaev - pedagogika ilimleriniń kandidati, docent
Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayansh soʻzlar: murakkab funksiya, noaniq integral, qismlar bo'yicha integrallash.

Ключевые слова: сложная функция, неопределенный интеграл, интегрирование по частям.

Key words: complex function, indefinite integral, integration by parts.

«Matematika oqıtıw metodikası» páninen ámeliy sabaq waqtında ayırım studentlerdiń quramalı funksiylardıń anıq emes integralın tabıwda kóp qáteliklerge jol qoyatuǵını kórinip turadı. Studentlerge metodikalıq járdem beriw maqsetinde quramalı funksiylardıń anıq emes integralın tabıwǵa bir neshe misallar kórsetiwdi maqul taptıq:

1-misal. Anıq emes integraldı tabıń: $\int \cos(\ln x) dx$

Sheshiw. Berilgen integraldı tabıwda bóleklep integrallaw usılınan paydalanamız: $\int f(x) dx = uv - \int v du$

$$u = \cos(\ln x) \Rightarrow du = -\frac{\sin(\ln x)}{x} dx; \quad \int dx = \int dv \Rightarrow v = x$$

$$\int \cos(\ln x) dx = x \cos(\ln x) - \int x \cdot \left(-\frac{\sin(\ln x)}{x}\right) dx =$$

$$= x \cos(\ln x) + \int \sin(\ln x) dx \quad (1)$$

Endi $\int \sin(\ln x) dx$ integralın tabamız hám bul integraldı tabıwda da bóleklep integrallaw usılınan paydalanamız:

$$u = \sin(\ln x) \Rightarrow du = \frac{\cos(\ln x)}{x} dx; \quad \int dx = \int dv \Rightarrow v = x$$

$$\int \sin(\ln x) dx = x \sin(\ln x) - \int x \cdot \frac{\cos(\ln x)}{x} dx =$$

$$= x \sin(\ln x) - \int \cos(\ln x) dx \quad (2)$$

(2) - nu (1) - ge qoyamız:

$$\int \cos(\ln x) dx = x \cos(\ln x) + \int \sin(\ln x) dx = x \cos(\ln x) + x \sin(\ln x) -$$

$$- \int \cos(\ln x) dx \Rightarrow 2 \int \cos(\ln x) dx = x \cos(\ln x) + x \sin(\ln x) \Rightarrow$$

$$\Rightarrow \int \cos(\ln x) dx = \frac{x \cos(\ln x) + x \sin(\ln x)}{2} + C;$$

2-misal. Anıq emes integraldı tabıń: $\int \arctg \sqrt{x} dx$

Sheshiw. Berilgen integraldı tabıwda bóleklep integrallaw usılınan paydalanamız: $\int f(x) dx = uv - \int v du$

$$u = \arctg \sqrt{x} \Rightarrow du = \frac{1}{1+x} \cdot \frac{dx}{2\sqrt{x}}; \quad \int dx = \int dv \Rightarrow v = x$$

$$\int \arctg \sqrt{x} dx = x \cdot \arctg \sqrt{x} - \int \frac{xdx}{2\sqrt{x}(1+x)} = x \cdot \arctg \sqrt{x} - \frac{1}{2} \int \frac{xdx}{\sqrt{x}(1+x)}$$

Endi $\int \frac{xdx}{\sqrt{x}(1+x)}$ (1) integralın sheshemiz:

Bul integraldı sheshiw ushın $\sqrt{x} = t$ dep belgileymiz, son-da

$x = t^2 \Rightarrow dx = 2t dt$ boladı. Bul tabılǵanlardı (1) - ge qoyamız:

$$\int \frac{xdx}{\sqrt{x}(1+x)} = \int \frac{t \cdot 2t}{1+t^2} dt = 2 \int \frac{t^2}{1+t^2} dt = 2 \left(\int \frac{1+t^2-1}{1+t^2} dt \right) =$$

$$= 2 \left(\int \frac{1+t^2}{1+t^2} dt - \int \frac{dt}{1+t^2} \right) = 2t - 2 \arctg t + C = 2\sqrt{x} - 2 \arctg \sqrt{x} + C;$$

Olay bolsa, berilgen integraldıń sheshimi tómendegishe boladı:

$$\int \arctg \sqrt{x} dx = x \cdot \arctg \sqrt{x} - \frac{1}{2} \int \frac{xdx}{\sqrt{x}(1+x)} =$$

$$= x \cdot \arctg \sqrt{x} - \frac{1}{2} \cdot 2\sqrt{x} + \frac{1}{2} \cdot 2 \arctg \sqrt{x} + C =$$

$$= x \cdot \arctg \sqrt{x} - \sqrt{x} + \arctg \sqrt{x} + C =$$

$$= (x+1) \arctg \sqrt{x} - \sqrt{x} + C;$$

3-misal. Anıq emes integraldı tabıń: $\int \frac{\sin^2 x}{\cos^6 x} dx$

Sheshiw. Berilgen integraldı tómendegishe turlendiremiz:

$$\int \frac{\sin^2 x}{\cos^6 x} dx = \int \left(\frac{\sin^2 x}{\cos^2 x} \cdot \frac{1}{\cos^4 x} \right) dx = \int \left(tg^2 x \cdot \frac{1}{\cos^4 x} \right) dx =$$

$$= \int tg^2 x \cdot (1 + tg^2 x)^2 dx$$

Keyingi integraldı sheshiwde jańa belgilew kirgiziw arqalı tómendegishe jazamız:

$$tg x = t \Rightarrow x = \arctg t \Rightarrow dx = \frac{dt}{1+t^2}$$

$$\int tg^2 x \cdot (1 + tg^2 x)^2 dx = \int t^2 \cdot (1 + t^2)^2 \cdot \frac{dt}{1+t^2} =$$

$$= \int t^2 \cdot (1 + t^2) \cdot dt = \int t^2 dt + \int t^4 dt =$$

$$= \frac{1}{3} t^3 + \frac{1}{5} t^5 + C = \frac{1}{3} tg^3 x + \frac{1}{5} tg^5 x + C;$$

4-misal. Anıq emes integraldı tabıń: $\int \frac{dx}{x^4 + 1}$

Sheshiw. Berilgen integral astındaǵı bólshektiń bólimin tómendegishe kóbeytiwshilerge jikleymiz:

$$x^4 + 1 = x^4 + 2x^2 + 1 - 2x^2 = (x^2 + 1)^2 - (\sqrt{2}x)^2 =$$

$$= (x^2 + 1 + \sqrt{2}x)(x^2 + 1 - \sqrt{2}x) = (x^2 + \sqrt{2}x + 1)(x^2 - \sqrt{2}x + 1);$$

Integral astındaǵı funksiyanı anıq emes koefficientler usılınan paydalanıp tómendegishe turlendiremiz:

$$\frac{1}{x^4 + 1} = \frac{Ax + B}{x^2 + x\sqrt{2} + 1} + \frac{Cx + D}{x^2 - x\sqrt{2} + 1}$$

Bul birdeylikti tómendegishe jazıp turlendiremiz:

$$1 = (Ax + B)(x^2 - x\sqrt{2} + 1) + (Cx + D)(x^2 + x\sqrt{2} + 1) =$$

$$= Ax^3 - Ax^2\sqrt{2} + Ax + Bx^2 - Bx\sqrt{2} + B + Cx^3 + Cx^2\sqrt{2} +$$

$$+ Cx + Dx^2 + Dx\sqrt{2} + D =$$

$$= (A + C)x^3 + (-A\sqrt{2} + B + C\sqrt{2} + D)x^2 +$$

$$+ (A - B\sqrt{2} + C + D\sqrt{2})x + (B + D);$$

Bul teńliktiń koefficientlerin teńlestiriw arqalı tómendegi teńlemeler sistemasın payda etemiz hám onı sheshemiz:

$$\begin{cases} A+C=0 \\ -\sqrt{2}A+B+\sqrt{2}C+D=0 \\ A-\sqrt{2}B+C+\sqrt{2}D=0 \\ B+D=1 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} A=-C \\ \sqrt{2}C+B+\sqrt{2}C+D=0 \\ -C-\sqrt{2}B+C+\sqrt{2}D=0 \\ B+D=1 \end{cases} \Rightarrow$$

$$\Rightarrow \begin{cases} A=-C \\ 2\sqrt{2}C+B+D=0 \\ -\sqrt{2}B+\sqrt{2}D=0 \\ D=1-B \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} A=-C \\ -2\sqrt{2}C=1 \\ -\sqrt{2}B=-\sqrt{2}D \\ D=1-B \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} A=-C \\ -C=\frac{1}{2\sqrt{2}} \\ B=D \\ 2D=1 \end{cases} \Rightarrow$$

$$\Rightarrow \begin{cases} A=-C=\frac{1}{2\sqrt{2}} \\ D=\frac{1}{2} \\ B=\frac{1}{2} \end{cases}$$

$$\frac{1}{x^4+1} = \frac{Ax+B}{x^2+x\sqrt{2}+1} + \frac{Cx+D}{x^2-x\sqrt{2}+1} \quad \text{birdeyligine}$$

A,V,S,D háripleriniń mánislerin qoysaq, onda tómendegi birdeylikke iye bolamız:

$$\begin{aligned} \frac{1}{x^4+1} &= \frac{Ax+B}{x^2+x\sqrt{2}+1} + \frac{Cx+D}{x^2-x\sqrt{2}+1} = \frac{\frac{1}{2\sqrt{2}}x+\frac{1}{2}}{x^2+x\sqrt{2}+1} - \frac{\frac{1}{2\sqrt{2}}x-\frac{1}{2}}{x^2-x\sqrt{2}+1} = \\ &= \frac{1}{2\sqrt{2}} \cdot \frac{x+\sqrt{2}}{x^2+x\sqrt{2}+1} - \frac{1}{2\sqrt{2}} \cdot \frac{x-\sqrt{2}}{x^2-x\sqrt{2}+1} = \frac{1}{2\sqrt{2}} \cdot \frac{x+\frac{\sqrt{2}}{2}+\frac{\sqrt{2}}{2}}{x^2+x\sqrt{2}+1} - \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} & - \frac{1}{2\sqrt{2}} \cdot \frac{x-\frac{\sqrt{2}}{2}-\frac{\sqrt{2}}{2}}{x^2-x\sqrt{2}+1} = \frac{1}{2\sqrt{2}} \cdot \frac{x+\frac{\sqrt{2}}{2}}{x^2+x\sqrt{2}+1} + \frac{1}{2\sqrt{2}} \cdot \frac{\frac{\sqrt{2}}{2}}{x^2+x\sqrt{2}+1} - \\ & - \frac{1}{2\sqrt{2}} \cdot \frac{x-\frac{\sqrt{2}}{2}}{x^2-x\sqrt{2}+1} + \frac{1}{2\sqrt{2}} \cdot \frac{\frac{\sqrt{2}}{2}}{x^2-x\sqrt{2}+1} = \frac{1}{2\sqrt{2}} \cdot \frac{x+\frac{\sqrt{2}}{2}}{x^2+x\sqrt{2}+1} + \\ & + \frac{1}{4} \cdot \frac{1}{x^2+x\sqrt{2}+1} - \frac{1}{2\sqrt{2}} \cdot \frac{x-\frac{\sqrt{2}}{2}}{x^2-x\sqrt{2}+1} + \frac{1}{4} \cdot \frac{1}{x^2-x\sqrt{2}+1}; \end{aligned}$$

Endi berilgen integraldı tómendegishe tabamız:

$$\begin{aligned} \int \frac{dx}{x^4+1} &= \int \frac{1}{x^4+1} dx = \frac{1}{2\sqrt{2}} \int \frac{x+\frac{\sqrt{2}}{2}}{x^2+x\sqrt{2}+1} dx + \frac{1}{4} \int \frac{dx}{x^2+x\sqrt{2}+1} - \\ & - \frac{1}{2\sqrt{2}} \int \frac{x-\frac{\sqrt{2}}{2}}{x^2-x\sqrt{2}+1} dx + \frac{1}{4} \int \frac{dx}{x^2-x\sqrt{2}+1} = \frac{1}{4\sqrt{2}} \int \frac{d(x^2+x\sqrt{2}+1)}{x^2+x\sqrt{2}+1} - \\ & - \frac{1}{4\sqrt{2}} \int \frac{d(x^2-x\sqrt{2}+1)}{x^2-x\sqrt{2}+1} + \frac{1}{4} \int \frac{dx}{\left(x+\frac{\sqrt{2}}{2}\right)^2+\frac{1}{2}} + \frac{1}{4} \int \frac{dx}{\left(x-\frac{\sqrt{2}}{2}\right)^2+\frac{1}{2}} = \\ & = \frac{1}{4\sqrt{2}} \ln \frac{x^2+x\sqrt{2}+1}{x^2-x\sqrt{2}+1} + \frac{2}{4\sqrt{2}} \int \frac{d(x\sqrt{2}+1)}{(x\sqrt{2}+1)^2+1} + \frac{2}{4\sqrt{2}} \int \frac{d(x\sqrt{2}-1)}{(x\sqrt{2}-1)^2+1} = \\ & = \frac{1}{4\sqrt{2}} \ln \frac{x^2+x\sqrt{2}+1}{x^2-x\sqrt{2}+1} + \frac{1}{2\sqrt{2}} \arctg(x\sqrt{2}+1) + \frac{1}{2\sqrt{2}} \arctg(x\sqrt{2}-1) + C; \end{aligned}$$

Адебиетлар

1. Гусак А.А. Пособие к решению задач по высшей математике – Минск: Издательство БГУ, 2008.
2. Вилинкин Н.Я., Бохан К.А. Задачник по курсу математического анализа. –Москва: «Просвещение», 2010.

REZYUME. Ushbu maqolada murakkab funksiyalarning noaniq integrallarini topish usullari ko'rsatilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье приведены различные методы неопределённых интегрированных сложных функций.

SUMMARY. The article presents various methods of indefinite integration of complex functions.

ПРОБЛЕМА СХОДИМОСТИ ИНТЕРВАЛЬНОГО МЕТОДА ОБРАТНОЙ МАТРИЦЫ ДЛЯ РАСЧЕТА УСТАНОВИВШИХСЯ РЕЖИМОВ ЭЛЕКТРОЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ СИСТЕМ

А.А.Ибрагимов – кандидат физико-математических наук, доцент

Д.Н.Хамроева – старший преподаватель

Т.Т.Мамуров – базовый докторант

Навоийский государственный педагогический институт

Таянч сўзлар: электр тармоқлари, электр тизимларининг ночизикли турғун ҳолат тенгламалари, интервал таҳлил, комплекс интервал сонлар тўплами, спектрал радиус.

Ключевые слова: электрические сети, нелинейные уравнения установившихся режимов электрических систем, интервальный анализ, комплексное множество интервальных чисел, спектральный радиус.

Key words: electrical networks, non-linear steady state equations of electrical systems, interval analysis, complex set of interval numbers, spectral radius.

Введение. Расчеты установившихся режимов являются основной задачей проектирования и эксплуатации электрических сетей (ЭС) [1]. Результаты этих расчетов используются при планировании режимов и оперативном управлении, а также служат базой для выполнения оптимизации, анализа устойчивости и надежности. Большинство разработанных и используемых в настоящее время методов для расчёта режимов и потерь электроэнергии (ЭЭ) в сетях всех ступеней напряжения основаны на детерминированном представлении исходной информации, т.е. используют те или иные допущения. Фактически, имеющаяся исходная информация для расчетов обладает неопределённостью, иными словами являются неполной или ограниченно достоверной. Проблема неопределённости исходных данных в полной мере относится к электроэнергетическим системам (ЭЭС). Параметры элементов ЭЭС в большинстве случаев определяются по паспортным, проектным или справочным данным, основываются на значительном количестве допущений, и считаются неизменными или слабо меняющимися. В тоже время известно, что параметры линий электропередачи,

трансформаторов, реакторов (особенно управляемых), средств компенсации реактивной мощности зависят от многих факторов и могут претерпевать ощутимые изменения в процессе эксплуатации. Применение детерминированных или вероятностно-статистических методов для расчёта режимов и потерь ЭЭ не учитывает указанные выше особенности исходной информации. Результаты расчётов, получаемые в виде детерминированных значений также не отражают возможные диапазоны изменения режимных переменных. Применение же вероятностно-статистических методов требует получения большого объёма статистических данных и построения сложных моделей, что само по себе вызывает известную неопределённость. Интервальный подход позволяет внести математическую строгость в построение численных алгоритмов, учитывающих интервальную неопределённость значений параметров режима ЭС [2].

Предварительные факты и обозначения. В дальнейшем изложении мы используем обозначения из проекта неформального международного стандарта [4] для интервальных величин, разработанную ведущими специалистами в области интервального анализа. В

частности, интервальные величины выделяются в тексте жирным шрифтом, а неинтервальные никак не выделяются.

В интервальном анализе в качестве комплексных интервалов чаще всего используются прямоугольные и круговые комплексные интервалы [5, 6]. Соответствующие множества обозначаются через $\mathbb{IC}_{rect}$ и $\mathbb{IC}_{circ}$. Далее мы будем рассматривать интервалы только из $\mathbb{IC}_{rect}$, так как для краткости обозначим это множество просто $\mathbb{IC}$:

$$\mathbf{a} = \mathbf{a}_1 + i\mathbf{a}_2 = \{a = a_1 + ia_2 \in \mathbb{C} \mid a_1 \in \mathbf{a}_1, a_2 \in \mathbf{a}_2\}$$

для вещественных интервалов $\mathbf{a}_1, \mathbf{a}_2 \in \mathbb{IR}$.

Интервальное число $\mathbf{a} = [\underline{a}, \bar{a}] \in \mathbb{IR}$ характеризуется несколькими функциями:

- серединой (центром) $\text{mid } \mathbf{a} = \frac{1}{2}(\underline{a} + \bar{a})$;
- радиусом $\text{rad } \mathbf{a} = \frac{1}{2}(\bar{a} - \underline{a})$;
- шириной $\text{wid } \mathbf{a} = \bar{a} - \underline{a}$;
- абсолютной величиной

$$|\mathbf{a}| := \max \{ |a| \mid a \in \mathbf{a} \} = \max \{ |\underline{a}|, |\bar{a}| \} \text{ и т.д.}$$

Аналогично вещественному случаю, введем соответствующие арифметические операции и функции для комплексных интервалов.

$$\begin{cases} (\mathbf{a}_1 + i\mathbf{b}_1) + (\mathbf{a}_2 + i\mathbf{b}_2) = (\mathbf{a}_1 + \mathbf{a}_2) + i(\mathbf{b}_1 + \mathbf{b}_2) \\ (\mathbf{a}_1 + i\mathbf{b}_1) - (\mathbf{a}_2 + i\mathbf{b}_2) = (\mathbf{a}_1 - \mathbf{a}_2) + i(\mathbf{b}_1 - \mathbf{b}_2) \\ (\mathbf{a}_1 + i\mathbf{b}_1) \cdot (\mathbf{a}_2 + i\mathbf{b}_2) = (\mathbf{a}_1\mathbf{a}_2 - \mathbf{b}_1\mathbf{b}_2) + i(\mathbf{a}_1\mathbf{b}_2 + \mathbf{a}_2\mathbf{b}_1) \\ (\mathbf{a}_1 + i\mathbf{b}_1) / (\mathbf{a}_2 + i\mathbf{b}_2) = \\ = \frac{1}{\mathbf{a}_2^2 + \mathbf{b}_2^2} ((\mathbf{a}_1\mathbf{a}_2 + \mathbf{b}_1\mathbf{b}_2) + i(\mathbf{a}_2\mathbf{b}_1 - \mathbf{a}_1\mathbf{b}_2)), \quad 0 \notin (\mathbf{a}_2 + i\mathbf{b}_2) \end{cases}$$

Определение 1. Пусть $\mathbf{a} = \mathbf{a}_1 + i\mathbf{a}_2 \in \mathbb{IC}$. Тогда величина $|\mathbf{a}| = \sqrt{|\mathbf{a}_1|^2 + |\mathbf{a}_2|^2}$ называется абсолютной величиной или модулем комплексного интервала $\mathbf{a}$.

Определение 2. Пусть $\mathbf{a} = \mathbf{a}_1 + i\mathbf{a}_2 \in \mathbb{IC}$. Тогда радиусом комплексного интервала $\mathbf{a}$ будем называть величину $\text{rad } \mathbf{a} = \text{rad } \mathbf{a}_1 + \text{rad } \mathbf{a}_2$.

Определение 3. Пусть $\mathbf{a} = \mathbf{a}_1 + i\mathbf{a}_2 \in \mathbb{IC}$. Тогда шириной комплексного интервала $\mathbf{a}$ будем называть величину $\text{wid } \mathbf{a} = \text{wid } \mathbf{a}_1 + \text{wid } \mathbf{a}_2$.

Введем Хаусдорфова метрику [5] в пространстве $\mathbb{IC}^n$.

Определение 4. Пусть $\mathbf{a} = [\mathbf{a}_1, \mathbf{a}_2], \mathbf{b} = [\mathbf{b}_1, \mathbf{b}_2] \in \mathbb{IR}$. Тогда расстояние между элементами $\mathbf{a}$ и $\mathbf{b}$ вводится следующим образом:

$$\text{dist}(\mathbf{a}, \mathbf{b}) := \max \{ |\mathbf{a}_1 - \mathbf{b}_1|, |\mathbf{a}_2 - \mathbf{b}_2| \}.$$

Определение 5. Пусть $\mathbf{x} = [\mathbf{x}_1, \mathbf{x}_2], \mathbf{y} = [\mathbf{y}_1, \mathbf{y}_2] \in \mathbb{IR}^n$. Тогда метрика на многомерном интервальном пространстве для векторов $\mathbf{x}$ и $\mathbf{y}$ определяется как:

$$\text{dist}(\mathbf{x}, \mathbf{y}) := \max \{ \|\mathbf{x}_1 - \mathbf{y}_1\|, \|\mathbf{x}_2 - \mathbf{y}_2\| \},$$

где $\|\cdot\|$ - абсолютная векторная норма в $\mathbb{R}^n$.

Определение 6. Пусть $\mathbf{x} = \mathbf{x}_1 + i\mathbf{x}_2, \mathbf{y} = \mathbf{y}_1 + i\mathbf{y}_2 \in \mathbb{IC}^n$.

Тогда метрика на пространстве $\mathbb{IC}^n$ для векторов $\mathbf{x}$ и $\mathbf{y}$ определяется соотношением:

$$\text{dist}(\mathbf{x}, \mathbf{y}) := \text{dist}(\mathbf{x}_1, \mathbf{y}_1) + \text{dist}(\mathbf{x}_2, \mathbf{y}_2).$$

Определение 7. Интервальное отображение $f: \mathbb{IC}^n \rightarrow \mathbb{IC}^n$ называется P -сжатием (или P -сжимающим), если существует неотрицательная $n \times n$ -матрица P со спектральным радиусом $\rho(P) < 1$, такая что для всех $\mathbf{x}, \mathbf{y} \in \mathbb{IC}^n$ имеет место

$$\text{dist}(f(\mathbf{x}), f(\mathbf{y})) \leq P \cdot \text{dist}(\mathbf{x}, \mathbf{y}).$$

Предложение 1. Для любых интервальных матриц $\mathbf{A}, \mathbf{B}, \mathbf{C} \in \mathbb{IC}^{n \times n}$ и интервальных векторов $\mathbf{b}, \mathbf{c} \in \mathbb{IC}^n$ имеют место, следующие легко доказуемые свойства:

$$\text{dist}(\mathbf{A} + \mathbf{C}, \mathbf{B} + \mathbf{C}) = \text{dist}(\mathbf{A}, \mathbf{B}),$$

$$\text{dist}(\mathbf{A} + \mathbf{B}, \mathbf{C} + \mathbf{D}) = \text{dist}(\mathbf{A}, \mathbf{C}) + \text{dist}(\mathbf{B}, \mathbf{D}),$$

$$\text{dist}(\mathbf{AB}, \mathbf{AC}) \leq |\mathbf{A}| \cdot \text{dist}(\mathbf{B}, \mathbf{C}),$$

$$\text{dist}(\mathbf{Ab}, \mathbf{Ac}) \leq |\mathbf{A}| \cdot \text{dist}(\mathbf{b}, \mathbf{c}).$$

Для знакомство основами интервального анализа читатель может обратиться к сайту под названием «Интервальный анализ и его приложения» [8], разработанную профессором Новосибирского государственного университета С.П.Шарым. Этот веб-сайт содержит ресурсы большого объема по интервальному анализу и его приложений, а также гиперссылки к другим сайтам посвященные на этой области науки.

Постановка задачи. Задача установившихся режимов электроэнергетических систем сводится к решению системы нелинейных алгебраических уравнений с комплексными коэффициентами [1, 2], связывающих токи и напряжения в узлах сети:

$$\sum_{j=1}^n a_{ij} x_j = \frac{S_i}{\dot{X}_i} - a_{i0} x_0, \quad i = 1, 2, \dots, n. \quad (1)$$

Здесь, a_{ij} - элементы комплексной матрицы собственных и взаимных проводимостей системы, S_i - значение мощности в i -ом узле, X_i - вектор-столбец напряжений узлов, а $\dot{X}_i$ - комплексно-сопряженное число для X_i , a_{i0} - матрица проводимостей ветвей связи балансирующего узла с остальными узлами и X_0 - напряжения балансирующего узла.

Параметры балансирующего узла a_{i0} и X_0 считаются заданными, но могут и меняться в процессе решения более общей задачи. Система (1) является «разреженной» в том смысле, что большинство коэффициентов a_{ij} равны нулю. Они отличны от нуля в том случае, если i -й и j -й узлы сети связаны непосредственно.

Теперь запишем систему (1) в интервальном виде, который соответствует режимным параметрам с интервальной неопределенностью:

$$\sum_{j=1}^n a_{ij} x_j = \frac{S_i}{\dot{X}_i} - a_{i0} x_0, \quad i = 1, 2, \dots, n. \quad (2)$$

Обозначая левую часть последней системы через $F(\mathbf{a}, \mathbf{x}, \dot{\mathbf{x}})$, можем записать её в кратком виде как $F(\mathbf{a}, \mathbf{x}, \dot{\mathbf{x}}) = \mathbf{s}$ для $\mathbf{a} \in \mathbf{a}$, $\mathbf{s} \in \mathbf{s}$.

Для системы (3) объединенным множеством решений называют множество

$$\Xi(F, \mathbf{a}, \mathbf{s}) = \{\mathbf{x} \in \mathbb{C} \mid (\exists \mathbf{a} \in \mathbf{a})(\exists \mathbf{s} \in \mathbf{s})(F(\mathbf{a}, \mathbf{x}, \dot{\mathbf{x}}) = \mathbf{s})\},$$

и ниже мы будем рассматривать задачу его внешнего интервального оценивания [6].

Таким образом, нашей целью является нахождение, по-возможности, наилучшего (т.е. наименьшего по включению) интервального вектора, ограничивающего множество решений $\Xi(F, \mathbf{a}, \mathbf{s})$ в интервальном комплексном пространстве.

Метод решения и исследование на сходимость. При решении системы (2) возникает определенные сложности в реализации расчетов, так как приходится иметь дело с комплексными интервальными матрицами высокого порядка и с большими системами нелинейных уравнений. Для нелинейных систем уравнений естественно применять итерационные методы решения. При этом очень важна структура итерационного процесса, от нее будет зависеть удобство реализации процесса, скорость сходимости и качества интервального решения.

Интервальный метод обратной матрицы определяется из соотношений (2) и, следовательно, расчет производится по формуле

$$\mathbf{x}^{(k+1)} := \mathbf{x}^{(k)} \cap \mathbf{A}^{-1} \mathbf{y}^{(k)}, \quad (3)$$

где $\mathbf{x}^{(k)}$ и $\mathbf{x}^{(k+1)}$ - значения компонент интервального вектора решения $\mathbf{x}$, соответственно, при k -й и $(k+1)$ -й итерациях.

$$\mathbf{A} = \begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & \cdots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \cdots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{n1} & a_{n2} & \cdots & a_{nn} \end{pmatrix}, \quad \mathbf{y}^{(k)} = \begin{pmatrix} s_1 / \dot{x}_1^{(k)} - a_{10}x_0 \\ s_2 / \dot{x}_2^{(k)} - a_{20}x_0 \\ \vdots \\ s_n / \dot{x}_n^{(k)} - a_{n0}x_0 \end{pmatrix}.$$

Итерационный расчёт продолжается по формулу (3), пока не выполнится условие $\text{dist}(\mathbf{x}^{(k)}, \mathbf{x}^{(k-1)}) < \varepsilon$, где $\text{dist}(\cdot, \cdot)$ - Хаусдорфова метрика [5] в пространстве $\mathbb{IC}^n$, ε - требуемая точность.

В классической интервальной арифметике $\mathbb{IR}$, также в комплексной интервальной арифметике $\mathbb{IC}$ операция вычитания не являющаяся обратной к сложению. Поэтому мы введем операцию нестандартного вычитания в интервальной арифметике Маркова [7] и записываем для прямоугольных комплексных интервалов:

$$\mathbf{a} \ominus \mathbf{b} = (\mathbf{a}_1 + i\mathbf{a}_2) \ominus (\mathbf{b}_1 + i\mathbf{b}_2) = (\mathbf{a}_1 \ominus \mathbf{b}_1) + i(\mathbf{a}_2 \ominus \mathbf{b}_2) = [\min\{\underline{a}_1 - \underline{b}_1, \bar{a}_1 - \bar{b}_1\}, \max\{\underline{a}_1 - \underline{b}_1, \bar{a}_1 - \bar{b}_1\}] + i[\min\{\underline{a}_2 - \underline{b}_2, \bar{a}_2 - \bar{b}_2\}, \max\{\underline{a}_2 - \underline{b}_2, \bar{a}_2 - \bar{b}_2\}].$$

Тогда в силу (2), имеем

$$\mathbf{A}\mathbf{x}^{(k+1)} \ominus \mathbf{A}\mathbf{x} = \left(\frac{s_i}{\dot{x}_i^{(k)}} - a_{i0}x_0 \right) \ominus \left(\frac{s_i}{\dot{x}_i} - a_{i0}x_0 \right),$$

следовательно,

$$\mathbf{A}(\mathbf{x}^{(k+1)} \ominus \mathbf{x}) = - \frac{s_i}{\dot{x}_i \dot{x}_i^{(k)}} (\dot{x}_i^{(k)} \ominus \dot{x}_i). \quad (4)$$

Далее, применяя обозначение $\mathbf{z}^{(k)} = \mathbf{x}^{(k)} \ominus \mathbf{x}$, соответственно $\dot{\mathbf{z}}^{(k)} = \dot{\mathbf{x}}^{(k)} \ominus \dot{\mathbf{x}}$, получим итерационную формулу:

$$\mathbf{z}^{(k+1)} = \mathbf{A}^{-1} \mathbf{D}^{(k)} \dot{\mathbf{z}}^{(k)}, \text{ где } \mathbf{D}^{(k)} = -\text{diag} \left(\frac{s_i}{\dot{x}_i \dot{x}_i^{(k)}} \right).$$

Сходимости созданного итерационного процесса обеспечить следующая теорема:

Теорема: Метод обратной матрицы, определяемый формулой

$$\mathbf{z}^{(k+1)} := \mathbf{A}^{-1} \mathbf{D}^{(k)} \dot{\mathbf{z}}^{(k)}$$

для задачи (2) с произвольным начальным интервальным вектором $\mathbf{z}^{(0)} \in \mathbb{IC}^n$ сходится к единственной неподвижной точке $\mathbf{z}^*$ тогда и только тогда, когда $\rho(|\mathbf{A}^{-1} \mathbf{D}|) < 1$.

При доказательстве этой теоремы, опираемся на теорему Шрёдера о неподвижной точке, используя сжимающего оператора для интервального отображения $f: \mathbb{IC}^n \rightarrow \mathbb{IC}^n$ [3].

Доказательство. Достаточность. Рассмотрим отображение $f: \mathbb{IC}^n \rightarrow \mathbb{IC}^n$, определяемое формулой $f(\mathbf{z}) = \mathbf{A}^{-1} \mathbf{D} \dot{\mathbf{z}}$. Пусть $\mathbf{x}, \mathbf{y} \in \mathbb{IC}^n$. Применяя свойства метрики для интервальных векторов $\text{dist}(\mathbf{x}, \mathbf{y}) = \text{dist}(\dot{\mathbf{x}}, \dot{\mathbf{y}})$ и из соотношений, приведенных в предложении 1, получаем

$$\begin{aligned} \text{dist}(f(\mathbf{x}), f(\mathbf{y})) &= \text{dist}(\mathbf{A}^{-1} \mathbf{D} \dot{\mathbf{x}}, \mathbf{A}^{-1} \mathbf{D} \dot{\mathbf{y}}) = \\ &= \text{dist}(\mathbf{A}^{-1} \dot{\mathbf{x}}, \mathbf{A}^{-1} \dot{\mathbf{y}}) + \text{dist}(\mathbf{D} \dot{\mathbf{x}}, \mathbf{D} \dot{\mathbf{y}}) \leq \end{aligned}$$

$$\leq |\mathbf{A}^{-1}| \cdot \text{dist}(\mathbf{x}, \mathbf{y}) \cdot |\mathbf{D}| \cdot \text{dist}(\dot{\mathbf{x}}, \dot{\mathbf{y}}) = (|\mathbf{A}^{-1} \mathbf{D}|) \cdot (\text{dist}(\mathbf{x}, \mathbf{y}))^2.$$

Из теоремы 1 из [2] следует, что условие $\rho(|\mathbf{A}^{-1} \mathbf{D}|) < 1$ достаточно для сходимости метода и единственности неподвижной точки.

Необходимость. Предполагаем, что последовательные приближения

$$\mathbf{z}^{(k+1)} = \mathbf{A}^{-1} \mathbf{D}^{(k)} \dot{\mathbf{z}}^{(k)}, \quad k = 0, 1, 2, \dots \quad (6)$$

сходятся для каждого $\mathbf{z}^{(0)} \in \mathbb{IC}^n$ к неподвижной точке $\mathbf{z}^*$. Покажем, что $\rho(|\mathbf{A}^{-1} \mathbf{D}_2^{(k)}|) < 1$.

В силу теоремы Перрона-Фробениуса [6], неотрицательная точечная матрица $|\mathbf{A}|$ имеет неотрицательный собственный вектор $\mathbf{z} \in \mathbb{R}^{n \times n}$, соответствующий наибольшему по модулю неотрицательному собственному значению $\lambda = \rho(|\mathbf{A}|)$. Из сходимости итерационного процесса (6) к $\mathbf{z}^*$, при любом начальном векторе $\mathbf{z}^{(0)}$ следует, что последовательность векторов покомпонентных радиусов $\{\text{rad } \mathbf{z}^{(k)}\}_{k=0}^{\infty}$ сходится к $\text{rad } \mathbf{z}^*$.

Выберем теперь $\mathbf{z}^{(0)}$, в качестве начального приближения для итерационного процесса (6), таким образом, чтобы $\text{rad } \mathbf{z}^{(0)}$ был собственным вектором, соответствующему собственному значению $\lambda = \rho(|\mathbf{A}^{-1} \mathbf{D}|)$ матрицы $|\mathbf{B}| + |\mathbf{D}_1|$, причем хотя бы одна компонента

вектора $\text{rad } \mathbf{z}^{(0)}$ была строго больше, чем соответствующая компонента вектора $\text{rad } \mathbf{z}^*$. Тогда предполагая $\lambda \geq 1$ и $\text{rad } \mathbf{z} = \text{rad } \dot{\mathbf{z}}$, мы можем заключить, что

$$\text{rad } \mathbf{z}^{(1)} = \text{rad}(\mathbf{B}\mathbf{z}^{(0)}) + \text{rad}(\mathbf{D}_1^{(0)}\mathbf{z}^{(0)}) \geq |\mathbf{B}| \text{rad } \mathbf{z}^{(0)} + |\mathbf{D}_1^{(0)}| \text{rad } \mathbf{z}^{(0)} = (|\mathbf{B}| + |\mathbf{D}_1^{(0)}|) \text{rad } \mathbf{z}^{(0)} = \lambda \text{rad } \mathbf{z}^{(0)} \geq \text{rad } \mathbf{z}^{(0)}.$$

Аналогично

$$\text{rad } \mathbf{z}^{(2)} \geq (|\mathbf{B}| + |\mathbf{D}_1^{(1)}|) \text{rad } \mathbf{z}^{(1)} \geq (|\mathbf{B}| + |\mathbf{D}_1^{(1)}|) \lambda \text{rad } \mathbf{z}^{(0)} = \lambda^2 \text{rad } \mathbf{z}^{(0)} \geq \text{rad } \mathbf{z}^{(0)},$$

и т.д.

Теперь для произвольного номера k по методу индукции имеем

$$\text{rad } \mathbf{z}^{(k)} \geq (|\mathbf{B}| + |\mathbf{D}_1^{(k-1)}|) \text{rad } \mathbf{z}^{(k-1)} \geq \dots \geq \lambda^k \text{rad } \mathbf{z}^{(0)} \geq \text{rad } \mathbf{z}^{(0)}.$$

Переходя к пределу, при $k \rightarrow \infty$, получаем

$$\text{rad } \mathbf{z}^* \geq \text{rad } \mathbf{z}^{(0)},$$

что противоречит нашему выбору начального вектора $\mathbf{z}^{(0)}$. Следовательно, сделанное нами допущение

Литература

1. Фазылов Х.Ф., Насыров Т.Х. Установившиеся режимы электроэнергетических систем и их оптимизация. - Ташкент: Молия, 1999.
2. Ибрагимов А.А. Интервально-итеративные методы решения узловых уравнений установившихся режимов электрических сетей. // Вестник НУУЗ, 2010, №3, -С. 87-91.
3. Jaulin L., Kieffer M., Didrit O. and Walter E. Applied Interval Analysis. – London: Springer, 2001.
4. Kearfott R.B., Nakao M.T., Neumaier A., Rump S.M., Shary S.P., Hentenryck P. Standardized notation in interval analysis. // Interval analysis: Proceedings of XIII Baikal International School-seminar "Optimization methods and their applications", July, 2 – 8, Irkutsk, Baikal, 2005. Vol. 4. Irkutsk: Melentiev Energy Systems Institute SB RAS. –P. 106-113. <http://interval.ict.nsc.ru/Introduction/INotation.pdf>
5. Алефельд Г., Херцбергер Ю. Введение в интервальные вычисления. - Москва: «Мир», 1987.
6. Шарый С.П. Конечномерный интервальный анализ. - Электронная книга, см.: <http://www.nsc.ru/interval/Library/InteBooks>
7. Кальмыков С.А., Шокин Ю.И., Юлдашев З.Х. Методы интервального анализа. - Новосибирск: «Наука», 1986.
8. Интернет сайт: «Интервальный анализ и его приложения». URL: <http://interval.ict.nsc.ru>.

РЕЗЮМЕ. Мақолада параметрлари интервал ноаниқликка эга бўлган шартларда электроэнергетик тизимларнинг баркарор ҳолатларини ҳисоблаш учун тескари матрица итерацион усули қаралган. Таклиф этилаётган усулнинг интервал комплекс сонлар фазосида яқинлашиш масаласи тадқиқ қилинган. Усулнинг яқинлашиш баҳоси яратилган итерацион схемада ҳосил бўлган интервал матрицанинг спектрал радиуси асосида олинган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается итерационный метод обратной матрицы для расчёта установившихся режимов электроэнергетических систем в условиях, что параметры рассматриваемой сети имеет интервальный неопределенность. Исследован вопрос о сходимости предлагаемого метода в пространстве интервальных комплексных чисел. Оценка сходимости получена на основе спектрального радиуса интервальной матрицы, образовавшегося в результате созданной итерационной схеме.

SUMMARY. The article discusses the iterative method of the inverse matrix for calculating the steady state modes of electric power systems under the conditions that the parameters of the network under consideration have an interval uncertainty. The issue of convergence of the proposed method in the space of interval complex numbers is investigated. The convergence estimate was obtained on the basis of the spectral radius of the interval matrix resulting from the created iterative scheme.

УДК 621.315.592

ВЛИЯНИЕ ЛЕГИРОВАНИЯ НИКЕЛЕМ И МАРГАНЦЕМ НА КОНЦЕНТРАЦИЮ КИСЛОРОДА В КРЕМНИИ

Х.М.Иллев – доктор физико-математических наук, профессор
Ташкентский государственный технический университет

М.О.Турсунов – преподаватель
Термезский государственный университет

С.Б.Исамов – доктор философии физико-математических наук, доцент
Ташкентский государственный технический университет

С.В.Ковешников – старший преподаватель
Ташкентский государственный технический университет

Таянч сўзлар: монокристалл, кремний, диффузия, никель, марганец, Фурье-спектрометр.

Ключевые слова: монокристалл, кремний, диффузия, никель, марганец, Фурье-спектрометр.

Key words: monocrystal, silicon, diffusion, nickel, manganese, Fure-spectrometer.

Введение: Как известно [1], количество термических и радиационных дефектов в кремнии в основном определяется концентрацией оптически активного кислорода. Поэтому управление концентрацией такого кислорода представляет большой технологический интерес. Изучение процесса геттерирования кислорода никелем является особенно актуальным, так как атомы никеля в кремнии имеют достаточно высокую растворимость $N \sim 10^{18} \text{ см}^{-3}$, сравнимую с кислородом, и в основном находятся электронеутральном состоянии [2].

$\lambda \geq 1$ неверно, т.е. $\rho(|\mathbf{A}^{-1}\mathbf{D}_2^{(k)}|) < 1$, что и требовалось доказать.

Закключение. Отсутствие достаточно полной информационной базы, делает невозможным применение существующих методов расчёта установившихся режимов ЭЭС для их применения. При этом одновременность измерений, использование приборов определённого класса точности, а также использование при расчётах паспортных данных параметров элементов ЭС вносит неопределённость в проводимые расчёты и тем самым снижает их достоверность. В подобных ситуациях для решения задач расчёта режима и потерь ЭЭ целесообразно использование методов интервального анализа, которые позволяют определять возможные границы изменения параметров при учёте интервальной неопределённости исходной информации. Полученные нами результаты имеют как теоретическое, так и практическое значение для проведения расчетов по интервальному методу обратной матрицы.

Метод исследования: в качестве исходного материала был использован монокристаллический кремний р-типа с $\rho=3 \text{ Ом}\cdot\text{см}$, $\rho=5 \text{ Ом}\cdot\text{см}$ и п-типа с $\rho=100 \text{ Ом}\cdot\text{см}$, полученный методом Чохральского. В этих образцах концентрация оптически активного кислорода составляла $N_{O_2}=(5\div 6)\cdot 10^{17} \text{ см}^{-3}$. Плотность дислокаций - $S=10^3 \text{ см}^{-2}$. Размеры образцов $1\times 4\times 0.8 \text{ мм}^3$. После изготовления образцов, они подвергались механической шлифовке и полировке (алмазная паста 0.5 мкм), а затем очистке растворителями и химическому

травлению с смеси HF - HNO₃ в соотношении 1:3 (полирующий травитель) 1 минут.

Диффузия никеля из нанесенного слоя толщиной 1 мкм проводилась в кварцевых ампулах, откачанных до остаточного давления 10⁻³ Па, при температуре T=1200°C и времени диффузии 30 минут. Время диффузии выбиралось таким образом, чтобы обеспечить равномерное легирование образцов по всему объему. Никелевый слой получался термическим вакуумным напылением (остаточное давление 10⁻⁴ Па) на нагретый до 350°C образец.

После диффузии никеля образцы травились в чистой HNO₃ для снятия остатков никеля в течение 60 секунд, а затем в полирующем травителе в течение 20 секунд, и механически полировались.

Диффузия марганца проводилась из газовой фазы в откачанных кварцевых ампулах с остаточным давлением не более P~10⁻³ Па. Диффузия проводилась при температуре T=1300°C. Время диффузии - 30 минут. В качестве диффузанта был использован металлический марганец с чистотой 99,999 %. Диффузия проводилась по технологии [3,4] позволяющей исключить сильную эрозию поверхности образцов, которая имеет место при обычной технологии диффузии. После легирования марганцем, образцы шлифовались со всех сторон по 50 мкм, чтобы удалить поверхностный слой силицидов марганца [5] и механически полировались.

Для получения контрольных образцов (Si <контрольный>) проводилась такая же термическая, химическая и механическая обработки, как и для «диффузионных» образцов.

Электрические параметры образцов определялись методом эффекта Холла. Для всех образцов контакты были получены методом химического осаждения никеля из гипофосфитного раствора [6].

Оценка содержания кислорода (концентрации атомов оптически активного междоузельного кислорода N₀^{опт}) производилось по спектрам ИК-пропускания в области 9 мкм (1106 см⁻¹), измеренным на инфракрасном спектрометре ФСМ-1202 при комнатной температуре [7].

Оценка концентрации N₀^{опт} производилась по известным формулам [8-9].

$$N_o^{OPT} = 3.3 \cdot 10^{17} \cdot \frac{1}{d} \cdot \ln \frac{I}{I_0} \quad (1)$$

Где I и I₀ - интенсивности падающего и прошедшего света, d-толщина образца.

Экспериментальные результаты:

Электрические параметры (T=300K) и концентрация кислорода в исходных образцах показаны в таблице 1.

Таблица 1. Средние значения параметров исходных образцов.

Исходный материал	Тип	ρ , Ом·см	μ , см ² /В·с	Концентрация носителей заряда, N ₀ ^{опт} , см ⁻³	Концентрация оптически активного кислорода, N ₀ ^{опт} , см ⁻³
КДБ-3	р	3.2	252	$7.7 \cdot 10^{15}$	$5.7 \cdot 10^{17}$
КДБ-5	р	4.7	329	$4 \cdot 10^{15}$	$5.7 \cdot 10^{17}$
КЭФ-100	п	97	1340	$4.8 \cdot 10^{13}$	$5.7 \cdot 10^{17}$

Зависимость относительной величины пропускания света исходных образцов (до диффузии Ni и Mn) в области 9 мкм (1106 см⁻¹) от длины волны падающего излучения показана на рисунке 1.

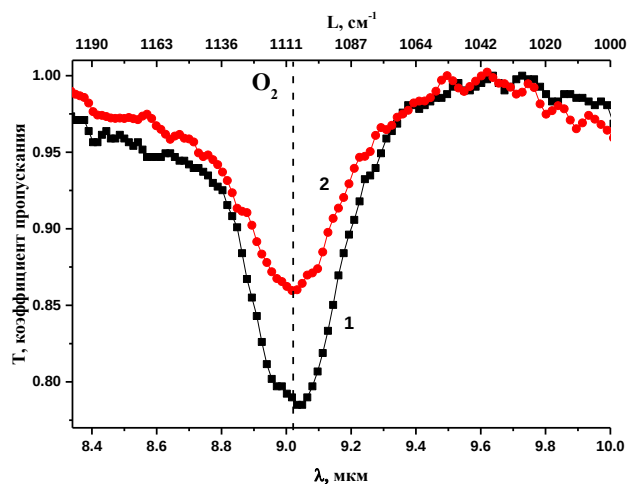

Рис. 1. Зависимость величины пропускания света исходных образцов от длины волны падающего излучения. 1. Чохральский 2. Бестигельный зонный плавки.

Обсуждение результатов:

1. Взаимодействие примесей Ni и кислорода.

После диффузии никеля концентрацию междоузельного оптически активного кислорода в образцах кремния измеряли Фуре-спектрометром в области 1106 см⁻¹ (9 мкм) (рис. 3).

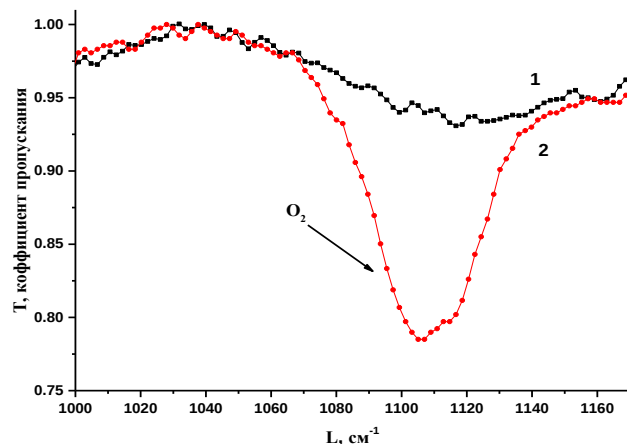

Рис. 3. - Зависимость пропускания образца от длины волны падающего излучения (1 – легированный никелем, 2 - контрольный образец).

Для примера концентрация оптически активного кислорода после диффузии Ni была рассчитана по имеющимся данным:

1) Для легированных никелем образцов - Si<Ni>, полученных на базе КЭФ-100.

$$N_o^{OPT} = 3.3 \cdot 10^{17} \cdot \frac{1}{d} \cdot \ln \frac{I}{I_0} = 1.8 \cdot 10^{17} \text{ см}^{-3} \quad (2)$$

2) Для контрольных образцов - Si <контрольный>

$$N_o^{OPT} = 3.3 \cdot 10^{17} \cdot \frac{1}{d} \cdot \ln \frac{I}{I_0} = 4.9 \cdot 10^{17} \text{ см}^{-3} \quad (3)$$

3) Относительное изменение концентрации кислорода в образцах Si <Ni> относительно контрольных $(N_o^{опт(контрольный)} - N_o^{опт(Ni)}) / N_o^{опт(контрольный)} = (4.9 \cdot 10^{17} - 1.8 \cdot 10^{17}) / 4.9 \cdot 10^{17} = 0.6$

Таким образом, легирование кремния никелем приводит к уменьшению концентрации оптически активного кислорода на 60 %.

Для материала КДБ-5 получены аналогичные результаты.

Эти результаты могут быть объяснены химическим взаимодействием атомов никеля и кислородных оптически активных центров, что приводит к их частичному разрушению.

Параметры образцов после диффузии Ni показаны в таблице 2. Из таблицы видно, что электрические параметры образцов меняются слабо.

Таблица 2. Параметры образцов после диффузии Ni.

Исходный материал	примесь	Тип	ρ , Ом·см	μ , см ² /В·с	Концентрация носителей заряда, N_0^{opt} , см ⁻³	Концентрация оптически активного кислорода, N_0^{opt} , см ⁻³
КДБ-5	Ni	p	5.6	336	$3.3 \cdot 10^{15}$	$1.8 \cdot 10^{17}$
КДБ-5	контроль	p	5.4	340	$3.2 \cdot 10^{15}$	$4.9 \cdot 10^{17}$
КЭФ-100	Ni	p	$3 \cdot 10^2$	223	$9.3 \cdot 10^{12}$	$2.5 \cdot 10^{17}$
КЭФ-100	контроль	p	115	1390	$3.9 \cdot 10^{13}$	$5.4 \cdot 10^{17}$

2. Взаимодействие примесей Mn и кислорода.

После диффузии марганца концентрацию междоузельного оптически активного кислорода в образцах кремния измеряли Фуре спектрометром в области 9 мкм (1106 см^{-1}) (Рис.4).

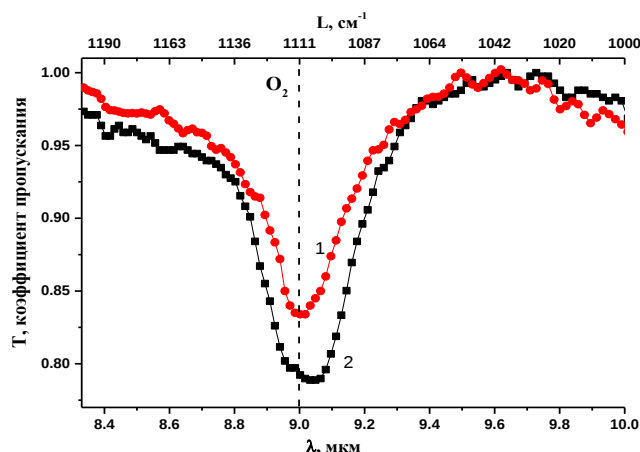

Рис. 4. - Зависимость пропускания света образцов, легированных марганцем, от длины волны падающего излучения. 1 - Si<Mn>, 2 - контрольный образец.

Параметры образцов после диффузии Mn показаны в таблице 3.

Таблица 3. Параметры образцов после диффузии Mn.

Исходный материал	примесь	Тип	ρ , Ом·см	μ , см ² /В·с	Концентрация носителей заряда, см ⁻³	Концентрация оптически активного кислорода, N_0^{opt} , см ⁻³
КДБ-3	Mn	p	4.5	218	$6.4 \cdot 10^{15}$	$3 \cdot 10^{17}$
КДБ-3	контроль	p	3.2	252	$7.7 \cdot 10^{15}$	$3.15 \cdot 10^{17}$

Из таблицы 3 видно, что электрические параметры образцов также меняются слабо.

Концентрация оптически активного кислорода после диффузии Mn была рассчитана по имеющимся данным (для образцов на основе КДБ-3):

Для легированных марганцем образцов - Si<Mn>

$$N_0^{opt} = 3.3 \cdot 10^{17} \cdot \frac{1}{d} \cdot \ln \frac{I}{I_0} = 3 \cdot 10^{17} \text{ см}^{-3} \quad (4)$$

2) Для контрольных образцов - Si <контрольный>

$$N_0^{opt} = 3.3 \cdot 10^{17} \cdot \frac{1}{d} \cdot \ln \frac{I}{I_0} = 3.15 \cdot 10^{17} \text{ см}^{-3} \quad (5)$$

3) Относительное изменение концентрации N_0^{opt} в образцах Si <Mn> и относительно контрольных $(N_0^{opt(контрольный)} - N_0^{opt(Mn)}) / N_0^{opt(контрольный)} = (3.15 \cdot 10^{17} - 3 \cdot 10^{17}) / 3.15 \cdot 10^{17} = 0.05$

Таким образом, легирование кремния марганцем приводит к уменьшению концентрации оптически активного кислорода на 5%.

Эти результаты также могут быть объяснены химическим взаимодействием атомов марганца и кислородных оптически активных центров, однако из-за низкой растворимости марганца в кремнии при температуре диффузии эффект воздействия мал [10].

Заключение. На основании экспериментов можно сказать, что концентрация кислорода в кремнии легированном никелем и марганцем уменьшается. Концентрация кислорода, в образцах, легированных никелем уменьшается на 60%, а легированных марганцем только на 5%. Эти результаты могут быть объяснены химическим взаимодействием атомов никеля и марганца и кислородных оптически активных центров, однако из-за низкой растворимости марганца в кремнии при температуре диффузии эффект его воздействия мал.

Мы рекомендуем использовать диффузионного метода легирования никелем для получения материалов на основе кремния с высокостабильными при термообработках электрическими параметрами для создания солнечных элементов и электронных устройств различного назначения.

Литература

1. Мильвидский М.Г., Чалдышев В.В., Наноразмерные атомные кластеры в полупроводниках – новый к формированию свойств материалов. Обзор // Физика и техника полупроводников. -Россия, 1998. Т.32. Вып 5. -С. 513-522.
2. Bakhadyrkhanov M.K., Mavlonov G.Kh., Isamov S.B., Iliev Kh.M., Ayupov K.S., Saparniyazova Z.M., and Tachilin S.A. Transport Properties of Silicon Doped with Manganese via Low Temperature Diffusion // Inorganic Materials. 2011. Vol. 47, №. 5, -P. 479-483.
3. Bakhadyrkhanov M.K., Isamov S.B., Zikrillayev N.F., Tursunov M.O. Anomalous Photoelectric Phenomena in Silicon with Nanoclusters of Manganese Atoms // Semiconductors. 2021. Vol. 55, №. 6. -P. 636-639.
4. Iliev H.M., Tursunov M.O., Koveshnikov S.V., Z.B. Research of properties of silicon with binary nanoclusters with participation of Mn and Se atoms // Euroasian Journal of Semiconductors Science and Engineering. 2020. Vol. 2, №. 2, -P. 53-58.
5. Абдурахманов К.П., Витман Р.Ф., Куликов Г.С., Лебедев А.А., Утамурадова Ш.Б., Юсупова Ш.А. Диффузионная профили марганца в кремнии с различным содержанием кислорода. // 1994. Т. 28. вып. 1. -С.86-90.
6. Бабич М.Б., Белецкан Н.И., Венгер Е.Ф. Кислород в монокристаллах кремния. // Киев. 1997.
7. Утамурадова Ш.Б., Эргашев Р.М., Матжонов Х.Ж. ИК-спектроскопия кремния, легированного оловом и марганцем. // Физика и полупроводников и микроэлектроника. -Тошкент: 2019. Т. 1. вып. 1. -С. 27-31
8. Kazuhisa Torigoe, Toshiaki Ono. Formation of thermal donor enhanced by oxygen precipitation in silicon crystal // Journal of Applied Physics. 2020. Vol. 10, №. 045019, -P. 1-5.

9. Bakhadirkhanov M.K., Iliev Kh.M., Tursunov M.O., Isamov S.B., Koveshnikov S.V., Majitov M.Kh. Electrical Properties of Silicon Doped with Manganese via High-Temperature Diffusion // Inorganic Materials. 2021. Vol. 57. №. 7. -P. 655-662.

10. Ismailov K.A., Iliev X.M., Tursunov M.O., Ismaylov B.K. Formation of complexes consisting of impurity Mn atoms and group VI elements in the crystal lattice of silicon. // Semiconductor Physics, Quantum Electronics & Optoelectronics. 2021, Vol. 24, №. 3, -P. 255–260.

РЕЗЮМЕ. Бинар наноконкомплекслари ўз ичига олган кремнийнинг электр хоссалари аъъанавий ярим ўтказгичлардан, шу жумладан турли хил киришма атомлари билан легирланган кремнийдан оптик ва электр хусусиятлари билан фарқ қилиши кўрсатилди. Юқори ҳароратларда марганец ва никел киририлганда кремний ҳосил қилувчи наноконкомплекслар оптик фаол кислородга таъсир қилиши ҳақида келтириб ўтилган. Олинган натижалар шуни кўрсатадики, марганец ва никел легирланган намуналарда оптик фаол кислород концентратсиясининг камайишига олиб келади.

РЕЗЮМЕ. Было показано, что электрические свойства кремния, содержащего бинарные наноконкомплексы, отличаются от свойств обычных полупроводников, в том числе кремния, легированного различными примесными атомами, с оптическими и электрическими свойствами. Сообщалось, что наноконкомплексы, которые образуют кремний, когда марганец и никель вводятся при высоких температурах, влияют на оптические свойства активного кислорода. Полученные результаты показывают, что легирование марганца и никеля способствует уменьшению концентрации оптически активного кислорода.

SUMMARY. It was shown that the electrical properties of silicon containing binary nanocomplexes differ from the properties of conventional semiconductors, including silicon doped with various impurity atoms, with optical and electrical properties. It has been reported that nanocomplexes, which form silicon when manganese and nickel are introduced at high temperatures, affect optically active oxygen. The results obtained show that doping of manganese and nickel contributes to a decrease in the concentration of optically active oxygen.

TRIGONOMETRIYALIQ TEN'LEMELER DÚZIWI DE QATNASATUGÍN AÑLATPALAR HÁM OLARDI TÚRLENDIRIW USILLARI

G.Izetaeva – *pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktori*

N.Djanxodjaev – *stajor oqıtuwshı*

V.Erejepova – *erkin izleniwshi*

F.Kewnimjaeva – *student*

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch sózlar: trigonometriya, trigonometrik tenglamalar, trigonometrik funksiyalar, trigonometrik funksiyalarning ko'paymalarini qo'shish formulalari, irratsional, radianlar.

Ключевые слова: тригонометрия, тригонометрические уравнения, тригонометрические функции, тригонометрические уравнения, формулы сложения произведения тригонометрических функций, иррациональный, радиан.

Key words: trigonometry, trigonometric equations, trigonometric functions, trigonometric equations, formulas for adding the product of trigonometric functions, irrational, radian.

Házirgi waqıtta mekteplerde trigonometriya óz aldına pán retinde úyretilmeydi. Biraqta mektep matematika kursınıń geometriya, algebra hám elementar funkciyalarga arnalǵan bólimlerinde trigonometriyalıq, funkciyalarga ayrıqsha kewil bólinedi.

Biz tómende trigonometriyanıń birneshe ayırım áhmiyetli sorawlarına toqtap ótemiz. Usınıń menen birge-likte mektep oqıwlıǵı kólemindegi programmalıq material, belgili dep esaplanadı.

Biz berilgen múyeshtiń trigonometriyalıq funkciyasınıń anıqlamasın jaqsı bilemiz. Biraqta algebrada úyreniletuǵın barlıq elementar funkciyaları sıyaqlı trigonometriyalıq funkciyada aqırında sanlı argumenttiń funkciyası túrinde qaraladı. Kópshilik waqıtlarda oqıwshılarda «aytayıq berilgen sannıń sinusı degenimiz ne?» degende túsinbewshilikler payda boladı.

Adette $\sin \pi$ degenimiz ne degen sorawǵa birden $\sin \pi = 0$ degen juwap beriledi. Biraqta sóz $\sin \pi$ shaması nege teń ekenligi haqqında emes, al bul simvol neni bildiredi, $\sin \pi$ jazıwın qalay túsiniw kerekligi haqqında baradı. Atap aytqanda π sanınıń sinusı, yaǵnıy $\sin \pi$, π radianlı múyeshtiń sinusı boladı, yaǵnıy 0 -múyeshtiń sinusı.

Biz sanlı argumenttiń trigonometriyalıq funkciyalarınń anıqlamalarına ástelik penen kelemiz. Dáslep bul funkciyalar erikli (on yamasa teris) múyeshtiń funkciyaları túrinde anıqlanadı. Onnan keyin múyeshterdi radianlarda ólshew kiritilgen soń hárbir haqıyqı a sanına, a radianlı bazı bir múyeshtiń shamasın sáykeslendiriwge múmkinshilik beriledi hám kerisinshe, hárbir múyeshke bir mánili anıqlanǵan haqıyqıy san, radiandagı onıń shaması sáykeslendiriledi. Endi biz sanlı argumenttiń trigonometriyalıq funkciyasın anıqlawımız múmkin. a sanınıń trigonometriyalıq funkciyası a radian shaması menen berilgen múyeshtiń usı trigonometriyalıq funkciyası boladı. Solay etip, berilgen san boyınsha oǵan sáykes múyeshti tabamız, al hárbir múyesht ushın trigonometriyalıq funkciyalar anıqlanǵan.

Demek, misalǵa $\sin 0$ -bul 0 radianlı múyeshtiń sinusı. Basqasha aytqanda biz Oxy koordinata sistemasın alıp, onnan orayı koordinata basında jatqan birlik sheńberge

sonday M tochkasın tabıw kerek. Onda $\overrightarrow{OM}$ vektori Ox kósheriniń on baǵıtı boyınsha, saat tiline qarama qarsı ólsheñetuǵın 0 radianlı múyesht jasawı (≈ 578) kerek. Sol waqıtta M tochkasınıń ordinatası 0 radianlı múyeshtiń sinusı boladı, yaǵnıy ol $\sin 0$ ǵa teń.

Solay etip, trigonometriyalıq funkciyalardan anıqlap anıqlamasında hesh qanday múyesht qatnaspaydı - sanlar arasındagı sáykeslikler ornatıldı. Múyeshterdi paydalanıw tek qosımsha, aralıq etaplar boladı. Bul tek metodikalıq kóz qarastan ǵana májbúriy kiritiledi.

Trigonometriyada formulaların kópłigi, onı úyreniwdi júdá qıynlastradı. Eń áhmiyetlisi mektep programmasında kórsetilgen barlıq trigonometriyalıq qatnaslardı bilip alıw, talqılaw hám olardı dálillewge pikir júrgiziw zárúr. Sol nárseni este saqlaw kerek, kerekli formulanı keltirip shıǵarıw formulardı ápiwayı yadnan biliwge qaraǵanda úlken jetiskenlik boladı.

Egerde $\sin x, \cos x, \operatorname{tg} x, \operatorname{ctg} x$ funkciyalarınń tıykarǵı qásiyetlerin hám anıqlamaların, $\sin^2 x + \cos^2 x = 1$ qatnasın hám qosıw formulaların anıq túrde bilesek, onda trigonometriyalıq formulaların ishinen qálegenin jeterli dárejede tez alıwǵa boladı. Usı tiykarda (bazada) keltiriw formulların, trigonometriyalıq funkciyalarınń kóbeymesin qosındıǵa túrlendiriw formulaların hám kerisinshe h.t.b. Jeńil túrde keltirip shıǵarıwǵa boladı.

Shında da, meyli, bizge misalǵa yarım argumenttiń sinusınıń formulası kerek bolsın. Qosıw formulası hám $\sin^2 x + \cos^2 x = 1$ qatnası boyınsha birden tómendegilerdi jazıwǵa boladı.

$$\begin{aligned}\cos \alpha &= \cos\left(\frac{\alpha}{2} + \frac{\alpha}{2}\right) = \cos \frac{\alpha}{2} \cos \frac{\alpha}{2} - \sin \frac{\alpha}{2} \sin \frac{\alpha}{2} = \\ &= \cos^2 \frac{\alpha}{2} - \sin^2 \frac{\alpha}{2} = (1 - \sin^2 \frac{\alpha}{2}) - \sin^2 \frac{\alpha}{2} = 1 - 2\sin^2 \frac{\alpha}{2}\end{aligned}$$

$$\text{Bunnan } \sin^2 \frac{\alpha}{2} = \frac{1 - \cos \alpha}{2}, \text{ yaǵnıy } \sin \frac{\alpha}{2} = \pm \sqrt{\frac{1 - \cos \alpha}{2}} \quad (1)$$

Tap usıǵan uqsas yarım argumenttiń kosinusında keltirip shıǵarıwǵa boladı.

$$\begin{aligned}\cos \alpha &= \cos\left(\frac{\alpha}{2} + \frac{\alpha}{2}\right) = \cos \frac{\alpha}{2} \cos \frac{\alpha}{2} - \sin \frac{\alpha}{2} \sin \frac{\alpha}{2} = \\ &= \cos^2 \frac{\alpha}{2} - \sin^2 \frac{\alpha}{2} = \cos^2 \frac{\alpha}{2} - (1 - \cos^2 \frac{\alpha}{2}) = 2 \cos^2 \frac{\alpha}{2} - 1\end{aligned}$$

Bunnan $2 \cos^2 \frac{\alpha}{2} = 1 + \cos \alpha$, $\cos^2 \frac{\alpha}{2} = \frac{1 + \cos \alpha}{2}$

yaǵnıy $\cos \frac{\alpha}{2} = \pm \sqrt{\frac{1 + \cos \alpha}{2}}$ (2)

Formulalarına iye bolamız. Bul jerlerdegi radikal aldındaǵı belgiler $\frac{\alpha}{2}$ argumentiniń qay sherekte jatqanına baylanıslı alınađı.

Mektep kursı matematikasındaǵı trigonometriyalıq ańlatpalarda túrlendiriwge berilgen máseleler, mektep kursı programmasında kórsetilgen formulaların paydalanıp sheshiliwi múmkin. Ayırım jaǵdaylarda ápiwayılastırıwǵa berilgen ańlatpa júdá «qorqınıshlı» kórinse de, olardı ápiwayılastırıw ádetinde prinsipial qıyınshılıqlar tuwdırmaıdı.

Biraqta, bunıń ushın oqıwshılar sáykes kerekli formulalardı jaqsı biliw, olardı tek ǵana «shepten ońǵa» emes, al «ońnan shepke» «oqıy» biliwi, bul formulalardıń hár kıylı jazılıwında da «kóre» biliwi kerek. Mısalıǵa $\sin x \sin 30^\circ - \cos 30^\circ \cos x$ jazıwın $\sin(x - 30^\circ)$ emes, al $-\cos(x + 30^\circ)$ ekenligin «Tanıwı» kerek.

$2 \sin^2 x - 1$ jazıwı $-\cos 2x$ ekenligin birden biliwi kerek.

Oqıwshılar bunday uqıplılıqtı, tiykarǵı trigonometriyalıq formulalar menen islesiwdiń bekkem kónlikpelerin alıwı menen, kóp sanlı mısallardı sheshiwde shınıǵıwlar menen iyeley aladı.

Oqıwshılar trigonometriyalıq túrlendirgende qatań túrde, algebralıq ámellerdiń barlıq qaǵıydaların saqlawı kerek. Túrlendiriw waqtında hár qıylı algebralıq birdeyliklerden paydalanıwǵa tuwra keledi.

Mısallar keltiremiz.

$$\frac{1}{b-a} \cdot \frac{\sqrt{\frac{b-a}{a}} \sin x}{1 + \left(\sqrt{\frac{b-a}{a}} \sin x\right)^2} \cdot \sqrt{a + b \tan^2 x}$$

ańlatpanı ápiwayılastırıń. Bunda $b > 0$, $a > 0$ qıyın emes túrlendiriwden keyin qalǵan ańlatpanı N dep belgilep, berilgen ańlatpanı mına túrde jazıwǵa boladı.

$$N = \frac{\sin x \sqrt{a + b \tan^2 x}}{\sqrt{a + (b+a) \sin^2 x}} = \frac{\sin x \sqrt{a + b \tan^2 x}}{\sqrt{a \cos^2 x + b \sin^2 x}}$$

Bir qansha oqıwshılar keyingi túrlendiriwde mınanday qátelikke jol qoyıwı múmkin.

$$\sqrt{a + b \tan^2 x} = \sqrt{a + b \frac{\sin^2 x}{\cos^2 x}} = \frac{\sqrt{a \cos^2 x + b \sin^2 x}}{\cos x}$$

dep alıp

$$N = \frac{\sin x}{\sqrt{a \cos^2 x + b \sin^2 x}} \cdot \frac{\sqrt{a \cos^2 x + b \sin^2 x}}{\cos x} = \frac{\sin x}{\cos x} = \operatorname{tg} x$$

juwap $N = \operatorname{tg} x$ qátelikke jol qoyadı. Bul qátelik mınadan ibarat $\sqrt{\cos^2 x}$ ańlatpasın ápiwayılastırǵanda, ol $\sin x$ ke teń dep aldıq. Biraq ol haqıyqatında $|\sin x|$ ke teń bolıwı kerek. Sonda juwap $N = \frac{\sin x}{|\cos x|}$ boladı.

Endi biz $a \sin x + b \cos x$ túrindegi trigonometriyalıq

ańlatpasında qosımsha múyesh júrgiziw jolı menen túrlendiriwge toqtaymız. Mektep kursı matematikasınan bizge belgili, φ múyeshin, mına shártlerden

$$\sin \varphi = \frac{b}{\sqrt{a^2 + b^2}} \quad \cos \varphi = \frac{a}{\sqrt{a^2 + b^2}} \quad (1) \quad (a \text{ hám } b \text{ lar bir}$$

waqıtta 0 ge teń emes)

anıqlap atırıp $a \sin x + b \cos x$ ańlatpasın $\sqrt{a^2 + b^2} \sin(x + \varphi)$ túrine keltire alamız. Sonıń menen birge tek a hám b nıń belgileri ǵana φ múyeshiniń qaysı sherekte ekenligin anıqlaydı.

Bul qosımsha múyesh kirgiziw metodu hámme waqt máselege alıp keledi. Biraqta ámelde konkret máselelerdi sheshkende qosımsha múyeshi kirgiziwdi basqasha usılları paydalı boladı.

Jiyi, qosımsha múyeshiń 0 dep $\frac{\pi}{2}$ aralıǵında jatqanı qolaylı boladı.

Birde (1) formulanıń ornına qosımsha múyesh 2-nı anıqlawǵa mına teńliklerdi paydalansań.

$$\sin \alpha = \frac{|b|}{\sqrt{a^2 + b^2}} \quad \cos \alpha = \frac{|a|}{\sqrt{a^2 + b^2}} \quad (2)$$

Onda 2 múyeshin birinshi sherekte saylap alıwǵa boladı. Bunnan basqada α -nı anıqlawǵa (2) bir formulanı paydalanısaqta boladı, sebebi birinshi sherekte sinustanda (kosinustanda) mánisleri bir mánili anıqlanadı.

Sonıń menen birge $a \sin x + b \cos x$ ańlatpanı $\sqrt{a^2 + b^2} \sin(x + a)$ túrine keltiriliwi shárt emes, al ol a hám b sanlarınıń belgisine baylanıslı tómendegi ańlatpalardıń birewi keltiriliwi múmkin.

$$\sqrt{a^2 + b^2} \sin(x - a), \quad \sqrt{a^2 + b^2} \sin(-x + a), \quad \sqrt{a^2 + b^2} \sin(-x - a)$$

Biraqta $a \sin x + b \cos x$ ańlatpası konkret jaǵdayında (2) formulasın eske túsiriwdiń keregi joq, al ol jerde qálegen esaplawlardı júrgizgen jeńilrek.

Ayırım jaǵdaylarda $a \sin x + b \cos x$ ańlatpasın x hám qosımsha múyesh qosındısıń (ayırmasınıń) kosinusı túrine keltiriw paydalı boladı eken. Bunda $0 \leq \alpha \leq \frac{\pi}{2}$. Bul túr-

lendiriwde forma paydalanbastan esaplanadı.

Mısalı $R = \sin 2x - \sqrt{3} \cos 2x$ ańlatpasın túrlendiriń.

Bul ańlatpanı mına túrde jazıw múmkin.

$$R = 2 \left(\frac{1}{2} \sin 2x - \frac{\sqrt{3}}{2} \cos 2x \right)$$

Bunda $\frac{1}{2}$ di qandayda bir 0 menen $\frac{\pi}{2}$ arasında ózgeretuǵın β múyeshiniń sinusı, al $\frac{\sqrt{3}}{2}$ sol múyeshiń

kosinusı dep alsaq, hám $\beta = \frac{\pi}{6}$ ekenin eske alsaq onda

$$R = 2 \left(\sin \frac{\pi}{6} \sin 2x - \cos \frac{\pi}{6} \cos 2x \right) = -2 \cos \left(2x + \frac{\pi}{6} \right)$$

ıye bolamız.

Trigonometriyalıq ańlatpalar óziniń argumentleriniń barlıq mánislerinde mánige iye bola bermeytuǵınlıǵı belgili. Sonlıqtan, anaw yamasa mınaw trigonometriyalıq ańlatpalardı túrlendiriw máseleleri haqqında sóz bolǵanda berilgen ańlatpanı túrlendiriw, onıń anıqlanıw oblastında bolıwı kerek dep esaplanadı.

Qanday da bir trigonometriyalıq qatnaslardı (birdeyliklerdi) tiykarlaw (dálillew) talap etiletuǵın máselelerde hár bir qatnastı (birdeylikti) onıń ushın

haqıyqat bolatuǵın argumentlerdiń kópılginiń bayanlaması menen birge qarawımız kerek.

Egerde dálillew kerek bolatuǵın birdeylik haqıyqat bolatuǵın kópik maseleniń shártinde kórsetilmese, onda birdeylikti óziniń anıqlanıw oblastına qaraw kerek ekenligin bildiredi. Bul jaǵdayda bul anıqlanıw oblastın

tabıw hám argumenttiń barlıq múmkin bolǵan mánisleri ushın keltirilgen dálillerdiń haqıyqatlıǵın támiynlewı kerek.

Trigonometriyalıq anlatpalar, olardıń birewin ekinishisi arqalı anlatıw, anlatpalardı ápiwayılastırıw trigonometriyalıq birdeyliklerdi dálillewdegi geypara túrlendiriwlerdiń usılları misallar menen kórsetildi.

Adebiyatlar

1. Алиханов С. Математика ўқитиш методикаси. – Т.: “Ўқитувчи” 1992.
2. Алимова Ш. А. Балалка Э.Н. Алгебра и начала анализа. Решение школьных задач по учебнику.
3. Колягин Ю.М. и др. Методика преподавания математики. –М.: “Просвещение” 1977.
4. Раҳимқариев А. Тенгсизликларни график усулида ечиш. -Т.: “Ўқитувчи” 1974.
5. Зайцев В.К. и др. Элементарная математика. –М.: “Наука” 1974.

REZYUME. Ushbu maqolada trigonometrik tenglamalarni qurishda qo'llaniladigan kengroq o'rganilgan ifodalar va ularni izohlash usullari ko'rib chiqiladi.

РЕЗЮМЕ. В статье широко изучаются выражения, участвующие в построении тригонометрических уравнений, и методы их интерпретации.

SUMMARY. This article discusses, more widely studied expressions involved in the construction of trigonometric equations, and methods for their interpretation.

ЧОРРАХАДАГИ ТРАНСПОРТ ОКМИНИ БОШКАРИШНИНГ НЕЙРОН ТЎРЛИ ТИЗИМИНИ ЛОЙИХАЛАШ

Р.М.Жалелов – таянч докторант

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон миллий университети

Таянч сўзлар: чорраха, транспорт, светофор, Интеллектуал тизим, Нейрон тўри.

Ключевые слова: перекресток, транспорт, светофор, Интеллектуальная система, Нейронная сеть.

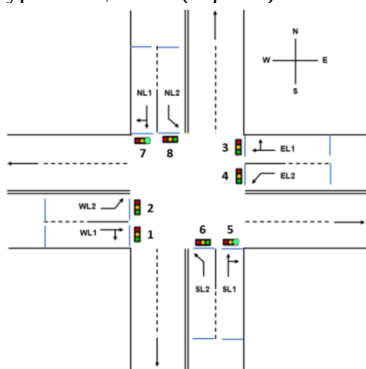
Key words: crossroad, traffic, traffic lights, Intelligent control system, Neural network.

Катта шаҳарларнинг энг долзарб мваммоларидан бири бу транспорт воситалари ҳаракатини ташкил этиш мваммосидир. Транспорт оқимларини бошқаришда светофорни тартибга солиш алоҳида аҳамиятга эга. Кўпгина замонавий светофорларни бошқариш тизимлари олдиндан белгиланган вақт оралиғида ишлайди ва йўлда доимий ўзгарувчан вазиятга дош бера олмайди [1].

Мваммони хал қилиш учун чорраха йўналишлари ва кўшни чорраҳалардан келаётган йўлларнинг тирбандлигини акс эттирувчи маълумотлар асосида транспорт оқимларини бошқариш имконини берувчи светофорни бошқаришнинг интеллектуал тизимини ишлаб чиқиш вазифаси қўйилди.

Ушбу мваммони хал қилишнинг истикболли йўналиши сунъий нейрон тўрларидан фойдаланган ҳолда тизимни моделлаштириш бўлиб ҳисобланади. Моделлаштириш натижасида йўллардаги тирбандликлар, автомашиналарнинг чорраҳадаги бўш вақтлари тўғрисидаги маълумотларни, шунингдек, маълум бир вақтда йўл тирбандлиги тўғрисидаги статистик маълумотларни тўплашимиз мўмкин бўлади. Маълумотни таҳлил қилиш асосида тизим автоматик равишда чорраҳада маълум бир светофорни ёқиш (ёқи ўчириш) тўғрисида қарор қабул қилиши керак. Нейрон тўрлардан (НТ) фойдаланишнинг долзарблиги илмий тадқиқотларнинг тўрли соҳаларида муваффақиятли қўлланилиши билан тасдиқланади [3].

Шаҳар чорраҳалари хилма-хил бўлиб, ўрнатилган светофорлар сони ва ҳолатлари бўйича бир-биридан фарқ қилиши мўмкин. Алоҳида шаҳар чорраҳасида светофорни бошқаришнинг интеллектуал тизимини яратишни кўриб чиқайлик (1-расм).

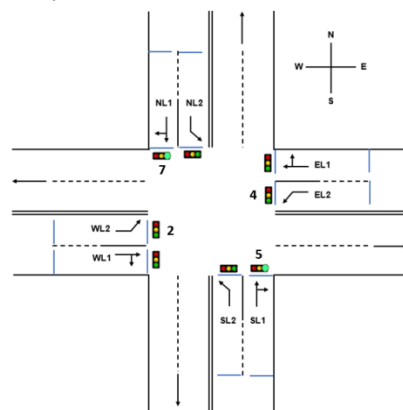
1-расм. Шаҳар чорраҳасига мисол

1-расмда 1,2.....8 рақамлари светофорни белгилайди, стрелкалар бўрилиш имкониятини билдиради. Таҳминларга кўра, интеллектуал тизим ушбу қўрилмани ёқиш ёқи ўчириш учун сигнал юборади (мас равишда 1 ёқи 0) ва ўтиш ўртасидаги кечикиш светофорнинг ўзида ҳисоблаб чиқилади.

Чорраҳада бир нечта светофорлар ўрнатилганлиги сабабли, йўлнинг ўтказувчанлигини ошириш вазифасидан ташқари, фавқуллодда вазиятларни юзага келтирмаслик учун автомобиллар оқимини назорат қилиш масаласини ҳам хал қилишимиз керак.

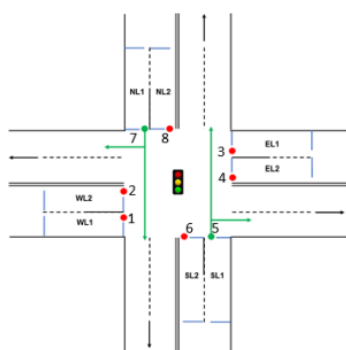
Бўнинг учун биз чорраҳа ҳолати түшүнчасини киритамиз. Чорраҳа ҳолати деганда биз катъий белгиланган ёник (яшил) ва ўчирилган (қизил) светофорлар тўпламини назарда тутамиз.

2-расмда чорраҳанинг ҳолати кўрсатилган, унда 2 ва 4-светофорлар яшил бўлиб, автомашиналарнинг чапга ўтишига имкон беради. Шў билан бирга, фавқуллодда вазиятлар яратмасдан 5 ва 7-светофорларда ўнга бурилишга яшил рангда ёниши мўмкин.

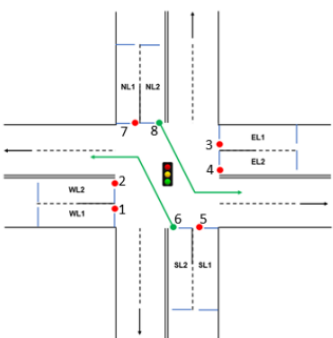

2-расм. Бошқа йўналишларда авариясиз ҳаракатланиш имконияти билан транспорт оқими чапга ўтгандаги транспорт ҳолати.

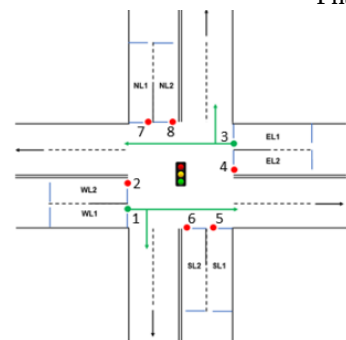
Чорраҳадаги светофорнинг барча мўмкин бўлган ҳолатлари 1-жадвалда берилган. Жадвалнинг исталган элементи, агар светофор чорраҳанинг тегишли ҳолатида ёниши керак бўлса 1 га, светофор ўчирилган бўлса 0 га тенг.

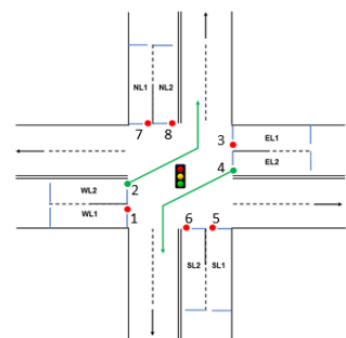
Phase 1.

Phase 2.

Phase 3.

Phase 4.

3-расм. Чорраҳадаги светофорнинг барча мумкин бўлган ҳолатлари

1-Жадвал. Чорраҳа ҳолатлари

Чорраҳа ҳолати рақами	Чорраҳадаги светофорлар рақами (схемадаги рақамлаш билан мос келади)							
	1	2	3	4	5	6	7	8
Phase-1	0	0	0	0	1	0	1	0
Phase-2	0	0	0	0	0	1	0	1
Phase-3	1	0	1	0	0	0	0	0
Phase-4	0	1	0	1	0	0	0	0

Биз кўриб чиқиладиган чорраҳадаги ҳар бир светофорга нейрон ажратамиз ва чорраҳанинг барча светофорларини нейрон тармоққа бирлаштирамиз.

Нейрон тўрининг ўзига хос хусусияти шундаки, у оптималлаштириш ва кластерлашнинг комбинацияланган муаммосини ҳал қилиши керак. Кенг қўлланиладиган нейрон тармоқ моделлари эса оптималлаштириш ёки кластерлаш муаммосини ҳал қилиш учун мўлжалланган[4]. Шунинг учун лойиҳалаштирилган тармоқ икки қисмдан иборат бўлади. Нейрон тўрининг биринчи қисми оптималлаштириш муаммосини ҳал қилади, унинг чиқишлари тармоқнинг иккинчи қисми учун киришлар бўлади, у кластерлаш муаммосини ҳал қилиш учун мўлжалланган.

Нейрон тўри моделларини яратишда биринчи қадам қўтилган натижага таъсир килувчи кириш маълумотларини танлашдир. Лойиҳалаштирилган нейрон тармоқ учун кириш маълумотлари ҳозирги вақтда ҳаракат йўналишларининг ҳар бирининг юкига қараб кўриб чиқиладиган ва кўшни чорраҳалардаги транспорт ҳолатини баҳолаш, шунингдек, кўннинг маълум бир вақтида, ҳафтанинг маълум бир кўнидаги чорраҳадаги транспорт оқимларининг зичлиги бўйича статистик маълумотлар бўлади [1].

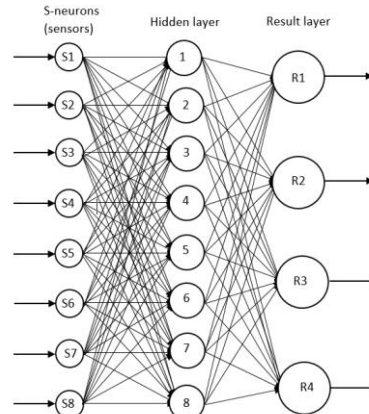
Тармоқнинг чиқиши сифатида кесишма ҳолатининг рақамини олиш керак (1-жадвалга мос келади).

Муаммони ҳал қилиш учун биз ўрта қатламдан иборат кўп қатламли нейрон тармоқдан фойдаланамиз [2].

Кириш қатлами. Ушбу қатламдаги нейронлар сони светофорлар сонига боғлиқ. Кўриб чиқиладиган чорраҳа учун кириш қатлами 8 та нейронни ўз ичига олади. Ушбу қатламнинг функциялари маълумотларни йиғиш, қучайтириш ва сигнални тарқатишдир.

Ўрта қатлам. Ўрта қатламнинг асосий вазифаси транспорт воситаларининг чорраҳа орқали ҳаракатланишини оптималлаштириш муаммосига ечим топишдан иборат [1]. Берилган қатламдаги нейронлар сони кириш қатламидаги нейронлар сони билан белгиланади. Кириш ва ўрта қатламлар, шунингдек, улар орасидаги вазн матрицаси бутун нейрон тўрининг биринчи қисмини ташкил қилади. Чиқишларда ҳар бир светофорнинг фаоллик даражаси тўғрисида тармоқ қарорини, яъни қайси светофорни ёқиш кераклиги ҳақида қарорни олиш керак.

Чиқиш қатлами. Чиқиш қатлами нейрон тармоқнинг иккинчи компоненти. Ушбу қатламнинг чиқишларида таснифлаш муаммосининг ечимини олиш керак, бу чиқишлар бутун тармоқнинг натижалари бўлади[3]. Чиқиш қатламидаги нейронлар сони чорраҳада ўтиши мумкин бўлган ҳолатлар сонига боғлиқ. Кўриб чиқиладиган чорраҳа учун чиқиш қатлами 4 та нейронни ўз ичига олади, улардан бирининг қиймати 1 га тенг (бу нейроннинг сони танланган чорраҳа ҳолатининг сонини аниқлайди), қолган қисмининг қиймати эса 0 га тенг бўлади

4-расм. Чорраҳанинг нейрон тўрли архитектураси

Юқорида муҳокама қилинган чорраханинг ишлаб чиқилган нейрон тўрининг архитектураси 4-расмда кўрсатилган. Шунга таъкидлаш керакки, бошқа турдаги кесишмалар учун нейрон тўри фақат қатламлардаги нейронлар сонидан фарқланади.

Кўриб чиқилаётган чоррахалардаги ҳаракатланиш ҳолатини янада ишончли баҳолаш учун кўшни чоррахалардаги тирбандлик ҳақида маълумотга эга бўлиш керак. Бу фақат бир неча чоррахаларни ягона транспорт тармоғига бирлаштириш орқали мумкин. Бугунги кунга келиб, чоррахаларнинг нейрон тармоқларини ўзаро боғлай оладиган, шунинг билан ўлчақли участкаси учун транспорт тармоғини яратадиган тизим яратилган.

Светофорни интеллектуал бошқариш тизимини лойиҳалашнинг навбатдаги босқичи чоррахаларнинг олинган нейрон тўрларини алоҳида ва бутун тизимни ўргатишдир. Айни пайтда бу борадаги ишлар олиб борилмоқда.

Адабиётлар

1. Кадиленко Е.С. Определение оптимальной траектории движения транспортного средства на определенном участке карты / Е. С. Кадиленко, О. П. Тимофеева // XI Международная молодёжная конференция «Будущее технической науки» - 2012.
2. Круглов В.В. Искусственные нейронные сети. Теория и практика / В.В. Круглов, В.В. Борисов. - 2-е изд. - М.: Горячая линия. Телеком. 2002. - С. 382. -ил.
3. Каллан Р. Основные концепции нейронных сетей / Роберт Каллан: пер. с англ. - М.: Издательский дом «Вильямс». 2001.
4. Рутковская Д. Нейронные сети, генетические алгоритмы и нечеткие системы / Д. Рутковская, М. Пилинский, Л. Рутковский: пер. с польск. И.Д. Рудинского. - М.: Горячая линия - Телеком. 2006. - С. 452.

РЕЗЮМЕ. Мақолада чорраха учун светофорни бошқаришнинг интеллектуал тизими кўп қатламли нейрон тармоқ бўлиб, оптимallashtiriш ва кластерлашнинг комбинацияланган муаммосини ҳал қилишга имкон бериши тасвирланган. Шунингдек, мақолада чоррахаларни транспорт тармоғига бирлаштириш масалалари кўриб чиқилган. Нейрон тўрини ўқитиш усуллари аниқланган.

РЕЗЮМЕ. В статье описывается интеллектуальная система управления светофорами, представляющая собой многослойную нейронную сеть, решающую задачи оптимизации и кластеризации. Также в статье рассмотрены проблемы совмещения перекрестков в транспортной сети. В статье определены методы обучения нейронной сети.

SUMMARY. The article describes the intelligent control system of traffic lights that is a multilayer neural network that solves optimization and clustering problems. Also, the paper discusses the problems of combining intersections in the transport network have been considered. The training methods of a neural network have been determined in the article.

$La_{2-x}Sr_xCuO_4$ KUPRATI O‘TAO‘TKAZUVCHANLIK KRITIK HARORATINING BIR O‘QLI BOSIM BO‘YICHA HOSILAVIY QIYMATLARI

I.Sh.Kabulov – magistrant

A.S.Jalekeshov – tayanch doktorant

B.Ya.Yavidov – fizika-matematika fanlari doktori, dotsent

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: kupratlar, o‘ta o‘tkazuvchanlik, kritik harorat, bir o‘qli taranglik, bir o‘qli bosim, bipolaron, Boze-Eynshteyn kondensatsiyasi.

Ключевые слова: купраты, сверхпроводимость, критическая температура, одноосное напряжение, одноосное давление, биполарон, Бозе-Эйнштейновская конденсация.

Key words: cuprates, superconductivity, critical temperature, uniaxial strain, uniaxial pressure, bipolaron, Bose-Einstein condensation.

I. Kirish. Organik birikmalardagi Yuqori haroratli o‘tao‘tkazuvchanlik (YHO‘O‘) fikri 1950-yilda London tomonidan ilgari surilgan. Keyinchalik YHO‘O‘ hodisasi 1986-yilda K.A.Myuller va G.Bednorz tomonidan 30 K haroratda $La_{2-x}Ba_xCuO_4$ birikmasida kashf qilinadi [1]. Oradan ko‘p vaqt o‘tmay P.Chu tomonidan 90 K dan yuqori O‘O‘ kritik harorati- (T_c) ga ega Y-asosli kuprat sintez qilingan [2]. Hozirgi kungacha, kupratlarda erishilgan eng yuqori rekord natija bu $T_c \approx 166 \pm 1.5 K$ bo‘lib, u $HgBa_2CaCu_3O_{8+x}$ kupratida yuqori gidrostatik (odatiy bosimda $T_c \approx 133 K$ [3]) bosim ostida olingan. Tabiat qonunlari darajasida O‘O‘ kritik harorati T_c qiymatiga qat‘iy chegara mavjud emas. Kritik harorat T_c ning yuqori qiymatlariga o‘zaro kuchli ta‘sirlovchi sistemalarda olish mumkinligi bashorat qilinmoqda. Legirlash orqali ham YHO‘O‘ larning kritik haroratini sezilarli o‘zgartirish mumkin. Yuqori- T_c li O‘O‘ ning mikroskopik kelib chiqishini aniqlash bo‘yicha juda ko‘plab nazariy va eksperimental tadqiqotlar olib borildi va hali ham olib borilmoqda. Olib borilayotgan izlanishlar natijasida yaratilgan nazariy modellar kupratlar O‘O‘ning

barcha jihatlarini tushuntirib bera olmaydi. Xususan, eng oddiy kristall tuzilishga ega bo‘lgan $La_{2-x}Sr_xCuO_4$ (LSCO) kupratlarning hajmiy va yupqa pardalari O‘O‘ lari haligacha to‘liq tushuntirilmagan [4]. $La_{2-x}Sr_xCuO_4$ (LSCO) kupratlarning hajmiy va yupqa pardalari O‘O‘ T_c ni o‘rganishda, O‘O‘ T_c ning bir o‘qli taranglik va bir o‘qli bosim bo‘yicha hosilaviy qiymatlari katta ahamiyat kasb etadi. Shu bois, biz ushbu maqolada ($\partial T_c / \partial \epsilon_i$) va ($\partial T_c / \partial P_i$) ($i=a,b,c$) larning legirlash darajasiga bog‘liqligini o‘rganamiz.

II. Nazariy qism. Kupratlar o‘zaro kuchli muvofiqlashgan elektronlar tizimi va kuchli ta‘sirlovchi elektron-fonon tizimi sifatida tavsiflanadi. Bunday murakkab tizimlar, odatda, kengaytirilgan Holstein-Hubbard modeli (KHHM) doirasida o‘rganiladi [5]. Kupratlarda tugunlararo bipolaronlar ideal Boze gazini hosil qiladi va $m_{bp} = 2m_p$ deb hisoblaymiz. So‘ngra, bipolaronlar ideal Boze gazi Boze-Eynshteyn kondensatsiyasi harorati ($T_{BEC} = T_c$) ni to‘g‘ridan-to‘g‘ri panjara deformatsiyalari ϵ_i ($i = a, c$) bilan bog‘laymiz [6]:

$$T_{BEK} = \frac{3.31h^2n^{2/3}}{2k_Bm^*}. \quad (1)$$

Bunda, h (k_B)-Plank (Boltsman) doimiysi, n -bipolaronlar konsentratsiyasi, m^* elektron effektiv massasi ($=m_e$) va paloron tizimida massa qayta normalanishi omili

$$g^2 = 2\gamma E_p / \hbar\omega \quad (2)$$

Bu ifodada $\hbar\omega = 75 \text{ meV}$ bo'lib, u kupratlarga xos fonon energiyasini ifodalaydi,

$$\gamma = 1 - \sum_m [f_m(n) \cdot f_m(n+a)] / \sum_m [f_m^2(n)] \quad (3)$$

formula bilan hisoblanuvchi o'lcham birliksiz miqdor (koeffitsient),

$$E_p = \frac{1}{2M\omega^2} \sum_m f_m^2(n). \quad (4)$$

polaron energiyasi, M – apikal kislorod ioni massasi, $f_m(n)$ - CuO_2 tekisligi zaryad tashuvchisi va apikal kislorod ionlari orasidagi elektron-fonon ta'sir kuchi bo'lib, u quyidagi ifodadan topiladi

$$f_m(n) = \frac{\kappa\hbar\omega(1-2\varepsilon_{ho})}{((n-m)(1-\varepsilon_a))^2 - (\hbar\omega(1-2\varepsilon_{ho}))^2}^{2/3}. \quad (5)$$

Bu yerda κ -biror koeffitsient, $|n-m|$ -panjara doimiysi a birliklari bilan o'lchanadigan masofa, ε_a va ε_h esa i ($i = a, c$) o'qlar bo'ylab tarangliklarni ifodalaydi. Tarangliklar $\varepsilon_a = (a_{unst} - a_{str})/a_{uns}$ va $\varepsilon_h = (\hbar\omega_{unst} - \hbar\omega_{str})/\hbar\omega_{uns}$ ifodalar bilan hisoblanadi. (5)-formuladagi o'zgaruvchi ε_i , ($i = a, ho$) ning musbat qiymati siqilishni, manfiy qiymati esa cho'zilishni ifodalaydi. Taranglik T_{BEC} ga g^2 va n orqali hissa qo'shadi. Oxirgi omil sababi deformatsiya natijasida namunaning boshlang'ich hajmi V_0 ning o'zgarishi bilan bog'liq: $V(\varepsilon_a, \varepsilon_b, \varepsilon_{ho}) = V_0(1 - \varepsilon_a)(1 - \varepsilon_b)(1 - \varepsilon_{ho})$. U holda:

$$n = n_0(1 - \varepsilon_a)(1 - \varepsilon_b)(1 - \varepsilon_{ho}). \quad (6)$$

Yuqorida keltirilgan model ifodalari yordamida T_{BEC} ning bir o'qli taranglik bo'yicha hosilalari $\partial T_c / \partial \varepsilon_i$ ($i = a, b, c$) qiymatlarini turli legirlash darajasida hisoblash mumkin. Bir o'qli taranglik bo'yicha hosilalar $\partial T_c / \partial \varepsilon_i$ ($i = a, b, c$) qiymatlarini bilgan holda

$$\frac{\partial T_{BEC}}{\partial \varepsilon_i} = \sum_j C_{ij} \frac{\partial T_{BEC}}{\partial p_i}, \quad (7)$$

munosabatdan foydalanib T_{BEC} ning bir o'qli bosim bo'yicha hosilaviy qiymatlari $\partial T_c / \partial p_i$ ($i = a, b, c$) ni topish mumkin. (7) munosabatda C_{ij} - LSCO ning taranglik doimiylari.

III. Natijalar va muhokama. Nazariy qism formulalari yordamida LSCO tarkibidagi tugunlararo bipolaronlar T_{BEC} ning bir o'qli taranglik bo'yicha hosilalari $\partial T_c / \partial \varepsilon_i$ ($i = a, b, c$) qiymatlarini turli legirlash darajasida hisoblab, quyidagi natijalar topildi: $x=0.1$ da $\partial T_{BEC} / \partial \varepsilon_a = 109.95 \text{ K}$ va $\partial T_{BEC} / \partial \varepsilon_c = -1055.27 \text{ K}$, $x = 0.15$ da $\partial T_{BEC} / \partial \varepsilon_a = 139.85 \text{ K}$ va $\partial T_{BEC} / \partial \varepsilon_c = -1273.82 \text{ K}$, $x=0.2$ da esa $\partial T_{BEC} / \partial \varepsilon_a = 113.62 \text{ K}$ va $\partial T_{BEC} / \partial \varepsilon_c = -1081.52 \text{ K}$. Bu topilgan natijalar bilan T_{BEC} ning bir o'qli bosim bo'yicha hosilaviy qiymatlari $\partial T_c / \partial p_i$ ($i = a, b, c$) ni hisoblashda tanlov mavjud. Tanlov LSCO taranglik koeffitsientlari bilan bog'liq. C_{ij} - LSCO ning taranglik doimiylari (GPa) qiymatlari [7-10] adabiyotlarda keltirilgan va bu qiymatlar o'zaro farq qiladi. Taranglik doimiylarni tanlab olishimiz sabab hisoblangan bir o'qli bosim bo'yicha hosilaviy qiymatlar $\partial T_c / \partial p_i$ ($i = a, b, c$) turlicha bo'ladi.

1-tanlov. $x=0.1$ bo'lganda C_{ij} lar uchun [9] ishda $x=0.13$ uchun berilgan $C_{aa}=259.39$, $C_{ab}=90.83$, $C_{ac}=59.47$,

$C_{cc}=159.01$ qiymatlarni, $x=0.15$ bo'lganda C_{ij} lar uchun [8] ishda $x=0.14$ uchun berilgan $C_{aa}=266.6$, $C_{ab}=64.9$, $C_{ac}=99.2$, $C_{cc}=257.1$ qiymatlarni va $x=0.2$ bo'lganda C_{ij} lar uchun [10] ishda $x=0.2$ uchun berilgan $C_{aa}=194$, $C_{ab}=66$, $C_{ac}=59$, $C_{cc}=206$ qiymatlarni qabul qilib $x=0.1$ da $\partial T_{BEC} / \partial p_a = 1.65 \text{ GPa/K}$ va $\partial T_{BEC} / \partial p_c = -7.87 \text{ GPa/K}$, $x=0.15$ da $\partial T_{BEC} / \partial p_a = 2.48 \text{ GPa/K}$ va $\partial T_{BEC} / \partial p_c = -6.8 \text{ GPa/K}$ hamda $x=0.2$ da $\partial T_{BEC} / \partial p_a = 1.87 \text{ GPa/K}$ va $\partial T_{BEC} / \partial p_c = -6.32 \text{ GPa/K}$ qiymatlarni qo'lga kiritamiz.

2-tanlov. $x=0.1$ bo'lganda C_{ij} lar uchun [9] ishda $x=0.13$ uchun berilgan $C_{aa}=259.39$, $C_{ab}=90.83$, $C_{ac}=59.47$, $C_{cc}=159.01$ qiymatlarni, $x=0.15$ bo'lganda C_{ij} lar uchun [7] ishda $x=0.14$ uchun berilgan $C_{aa}=248$, $C_{ab}=48$, $C_{ac}=65$, $C_{cc}=205$ qiymatlarni va $x=0.2$ bo'lganda C_{ij} lar uchun [10] ishda $x=0.2$ uchun berilgan $C_{aa}=194$, $C_{ab}=66$, $C_{ac}=59$, $C_{cc}=206$ qiymatlarni qabul qilib $x=0.1$ da $\partial T_{BEC} / \partial p_a = 1.65 \text{ GPa/K}$ va $\partial T_{BEC} / \partial p_c = -7.87 \text{ GPa/K}$, $x=0.15$ da $\partial T_{BEC} / \partial p_a = 2.134 \text{ GPa/K}$ va $\partial T_{BEC} / \partial p_c = -7.567 \text{ GPa/K}$ hamda $x=0.2$ da $\partial T_{BEC} / \partial p_a = 1.87 \text{ GPa/K}$ va $\partial T_{BEC} / \partial p_c = -6.32 \text{ GPa/K}$ qiymatlarni qo'lga kiritamiz.

3-tanlov. $x=0.1$ va $x=0.15$ bo'lganda C_{ij} lar uchun [8] ishda $x=0.14$ uchun berilgan $C_{aa}=266.6$, $C_{ab}=64.9$, $C_{ac}=99.2$, $C_{cc}=257.1$ qiymatlarni va $x=0.2$ bo'lganda C_{ij} lar uchun [10] ishda $x=0.2$ uchun berilgan $C_{aa}=194$, $C_{ab}=66$, $C_{ac}=59$, $C_{cc}=206$ qiymatlarni qabul qilib $x=0.1$ da $\partial T_{BEC} / \partial p_a = 2.048 \text{ GPa/K}$ va $\partial T_{BEC} / \partial p_c = -5.67 \text{ GPa/K}$, $x=0.15$ da $\partial T_{BEC} / \partial p_a = 2.48 \text{ GPa/K}$ va $\partial T_{BEC} / \partial p_c = -6.86 \text{ GPa/K}$ hamda $x=0.2$ da $\partial T_{BEC} / \partial p_a = 2.08 \text{ GPa/K}$ va $\partial T_{BEC} / \partial p_c = -5.8136 \text{ GPa/K}$ qiymatlarni qo'lga kiritamiz.

4-tanlov. Legirlash darajasi x ning barcha qiymatlarida LSCO taranglik doimiylari C_{ij} qiymatlari uchun [7] ishda $x=0.14$ uchun berilgan $C_{aa}=248$, $C_{ab}=48$, $C_{ac}=65$, $C_{cc}=205$ qiymatlarni qabul qilib $x=0.1$ da $\partial T_{BEC} / \partial p_a = 1.74 \text{ GPa/K}$ va $\partial T_{BEC} / \partial p_c = -6.25 \text{ GPa/K}$, $x=0.15$ da $\partial T_{BEC} / \partial p_a = 2.134 \text{ GPa/K}$ va $\partial T_{BEC} / \partial p_c = -7.567 \text{ GPa/K}$ hamda $x=0.2$ da $\partial T_{BEC} / \partial p_a = 1.79 \text{ GPa/K}$ va $\partial T_{BEC} / \partial p_c = -6.412 \text{ GPa/K}$ qiymatlarni qo'lga kiritamiz.

Ko'rganimizdek, taranglik doimiylarini tanlash natijaviy hosilaviy qiymatlarga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Hosilaviy qiymatlar tafovuti LSCO ning tajribada topilgan taranglik doimiylari natijasida kelib chiqmoqda. Hisoblab topilgan tugunlararo bipolaronlar ideal gazi Boze-Eynshtein kondensatsiyasi harorati T_{BEC} ning bir o'qli bosim bo'yicha hosilaviy qiymatlari $\partial T_c / \partial p_i$ ($i = a, b, c$) [11,12] tajriba natijalariga mos keladi.

Xulosa. Biz LSCO kupratining O'O' kritik haroratining bir o'qli taranglikka bog'liqligi masalasini kengaytirilgan Holstein-Hubbard modeli (KHHM) va bipolaronlar O'O' yondashuvi doirasida o'rgandik. Tugunlararo bipolaronlar ideal gazi Boze-Eynshtein kondensatsiyasi harorati T_{BEC} sini kuprat LSCO O'O' kritik harorati deb qarab, T_{BEC} ni panjara tarangliklari orqali ifodaladik. Keyin (7) munosabat orqali tugunlararo bipolaronlar ideal gazi Boze-Eynshtein kondensatsiyasi harorati T_{BEC} ning bir o'qli bosim bo'yicha hosilaviy qiymatlari $\partial T_c / \partial p_i$ ($i = a, b, c$) ni hisoblash mumkinligini ko'rsatdik. Taranglik doimiylarini turlicha tanlab olib $\partial T_c / \partial p_i$ ($i = a, b, c$) ning qiylatlari hisoblandi. Topilgan natijalar tajribalarga mos. Bizning yondashuvimiz boshqa kupratlardagi o'xshash tajribalarni talqin qilishda ishlatilishi mumkin.

Адабиётлар

1. Bednorz J.G., Muller K.A., Phys Z. 64-b. 1986.189
2. Schrieffer J.R., Brooks J.S., (eds.). Handbook of high-temperature superconductivity. Springer. 2007.
3. A.Schilling et al., Nature 363 1993. 56
4. Naito M. et al., Physica C: 546, 84 (2018)
5. Alexandrov A.S., Kornilovitch P., J.Phys.: Condensed Matter 14(2002)5337
6. Yavidov B.Ya. Physica C 471(2011)71
7. Migliori A. et al., Phys. Rev. Lett. 64(1990)2458
8. Migliori A. et al., Physica B 183(1993)1
9. Singh B. et al., Physica C 419(2005)1
10. Jayachandran K.P., Menon C.S. Physica C 454(2007)27
11. Gugenberger F. et al., Phys. Rev. B 49, 13137-13142 (1994)
12. Nohara M. et al., Phys. Rev. B 52,570-580 (1995)

РЕЗЮМЕ. Мақоллада $\text{La}_{2-x}\text{Sr}_x\text{CuO}_4$ купрати о'тао'тказувчанлиги Holstein-Hubbard модели ва bipolaronlar о'тао'тказувчанлиги yondashuvi doirasida qaralgan. Kuprat o'tao'tkazuvchanligi kritik harorati tugunlararo bipolaronlar ideal gazi Boze-Eynshtein kondensatsiyasi harorati deb qabul qilingan. Tugunlararo bipolaronlar ideal gazi Boze-Eynshtein kondensatsiyasi harorati kuprat kristal panjarasi tarangliklari orqali ifodalangan va uning bir o'qli bosim bo'yicha hosilaviy qiymatlari legirlash darajasining turli qiymatlarida hisoblangan. Tugunlararo bipolaronlar ideal gazi Boze-Eynshtein kondensatsiyasi haroratining bir o'qli bosim bo'yicha hosilaviy qiymatlari kuprat kristal panjarasi taranglik doimiylari qiymatlariga bog'liq ekanligi ta'kidlangan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассмотрено сверхпроводимость купрата $\text{La}_{2-x}\text{Sr}_x\text{CuO}_4$ в рамках модели Холстейна-Хаббарда и приближения биполяронной сверхпроводимости. За критическую температуру сверхпроводимости купрата принята температура Бозе-Эйнштейновской конденсации идеального газа двухузловых биполяронов. Температура Бозе-Эйнштейновской конденсации идеального газа двухузловых биполяронов выражена через напряжения кристаллической решетки купрата и значения ее производных по одноосным давлениям вычислены при различных уровнях легирования. Подчеркнуто зависимость значений производной от температуры Бозе-Эйнштейновской конденсации идеального газа двухузловых биполяронов по одноосным давлениям от значения упругих постоянных кристаллической решетки купрата.

SUMMARY. The article considers the superconductivity of cuprate $\text{La}_{2-x}\text{Sr}_x\text{CuO}_4$ within the framework of the Holstein-Hubbard model and the approximation of bipolaronic superconductivity. The temperature of the Bose-Einstein condensation of an ideal gas of two-site bipolarons is taken as the critical temperature of cuprate superconductivity. The temperature of the Bose-Einstein condensation of an ideal gas of two-site bipolarons is expressed in terms of the strains of the cuprate crystal lattice, and the values of its derivatives with respect to uniaxial pressures are calculated at various levels of doping. The dependence of the values of the temperature derivative of the Bose-Einstein condensation of an ideal gas of two-site bipolarons with respect to uniaxial pressures on the value of the elastic constants of the cuprate crystal lattice is emphasized.

УДК 539.3

ЗАДАЧА О ДИФРАКЦИИ НЕСТАЦИОНАРНОЙ ПЛОСКОЙ ПОПЕРЕЧНОЙ ВОЛНЫ НА СФЕРИЧЕСКОМ ВКЛЮЧЕНИИ В УПРУГО-ПОРИСТОМ ПРОСТРАНСТВЕ

М.О.Мусурмонова – докторант

Каршинский государственный университет

Tayanch so'zlar: ko'ndalang to'lqin difraksiyasi, sferik to'siq, Gegenbauer ko'phadlari, Laplas almashtirishi, qoldiqlar, g'ovak-elastik muhit.

Ключевые слова: дифракция поперечной волны, сферическое включение, полиномы Гегенбауэра, преобразование Лапласа, вычеты, пористо-упругая среда.

Key words: transverse wave diffraction, spherical inclusion, Gegenbauer polynomials, Laplace transform, residues, porous-elastic medium.

Введение. Математическое моделирование и исследование нестационарных волновых процессов в сплошных средах представляет собой сложное и, вместе с тем, актуальное направление волновой динамики сплошных сред. Актуальность проблем динамики сплошной среды обусловлена развитием различных областей техники, созданием новых конструкций, работающих при динамических нагрузках, а также проблемы геофизики, нефтеразведки, добывающей промышленности, строительства гражданских и промышленных сооружений.

Данная работа посвящена математическому моделированию и изучению задачи о дифракции нестационарной поперечной плоской волны сдвига на сферическом включении в пористо-упругом пространстве, насыщенном жидкостью.

Цель работы – разработка алгоритм решения задачи и исследование нестационарных поперечных волновых процессов при дифракции нестационарной поперечной плоской волны сдвига на сферическом включении в насыщенном пористо-упругом пространстве.

Постановка задачи. Пусть в линейно пористо-упругом изотропном пространстве, насыщенном жидкостью, расположено сферическое включение (сферическая полость или неподвижный жесткий шар) радиуса R . Движение среды рассматривается в сферической системе координат (r, θ, ϑ) с началом в центре сферического включения.

В начальный момент времени $\tau = 0$ лобовой точке сферического включения касается фронт нестационарной плоской сдвиговой волны (S-волны) с заданным потенциалом Ψ_s , что образует вращательное движение среды вокруг оси OX , проходящей через центр сферы:

$$\Psi_s(r, \theta, \tau) = f[\tau + \gamma(r \cos \theta - R)]H[\tau + \gamma(r \cos \theta - R)] \quad (1)$$

где $f(\tau)$ - произвольная функция изменения потенциала по времени; $H(\tau)$ - единичная функция Хевисайда.

На поверхности сферического включения рассматриваются два типа граничных условий:

- задача А. Перемещения равны нулю

$$(u_{\vartheta s} + u_{rs})|_{r=R} = 0; \quad (2)$$

- задача Б. Отсутствует напряжение

$$(\sigma_{r\vartheta} + \sigma_{r9s})|_{r=R} = 0, \quad (3)$$

где $u_{\vartheta s}$ и σ_{r9s} - компоненты перемещения и напряжения, определяемые потенциалом Ψ_s ; индексом «S» отмечены компоненты напряженно-деформированного состояния в набегающей волне.

С учётом осевой симметрии задачи движение среды относительно упругого потенциала Ψ описываются волновым уравнением

$$\gamma^2 \frac{\partial^2 \Psi}{\partial \tau^2} = \Delta \Psi - \frac{\Psi}{r^2 \sin^2 \theta},$$

$$\Delta = \frac{1}{r^2} \frac{\partial}{\partial r} \left(r^2 \frac{\partial}{\partial r} \right) + \frac{1}{r^2 \sin \theta} \frac{\partial}{\partial \theta} \left(\sin \theta \frac{\partial}{\partial \theta} \right) \quad (4)$$

и начальные условия – однородные

$$\Psi|_{\tau=0} = \dot{\Psi}|_{\tau=0} = 0. \quad (5)$$

На бесконечности отсутствует возмущение

$$\lim_{r \rightarrow \infty} \Psi = 0. \quad (6)$$

Метод решения. Начально-краевая задача (2) - (6) решается с применением интегрального преобразования Лапласа по времени τ и методом неполного разделения переменных. В пространстве изображений потенциал Ψ^L , компоненты u_{θ}^L , $U_{\theta n}^L$ вектора смещения и $\sigma_{r\theta}^L$ тензора напряжения представим в виде бесконечных рядов по полиномам Гегенбауэра $C_{n-1}^{3/2}(\cos \theta)$ [1], а представление бесконечного ряда для компоненты $\sigma_{\theta\theta}^L$ тензора напряжения имеет следующий вид (L обозначает трансформанту преобразования Лапласа, S - параметр преобразования):

$$\sigma_{\theta\theta}^L = \sum_{n=1}^{\infty} \sigma_{\theta\theta n}^{(1)L}(r, s) P_n(\cos \theta) + \quad (7)$$

$$+ \cos \theta \sum_{n=1}^{\infty} \sigma_{\theta\theta n}^{(2)L}(r, s) C_{n-1}^{3/2}(\cos \theta)$$

$$\sigma_{\theta\theta n}^{(1)} = -\frac{n(n+1)(\eta-\chi)}{2r} u_{\theta n}^L,$$

$$\sigma_{\theta\theta n}^{(2)} = \frac{\eta-\chi}{r} u_{\theta n}^L,$$

где $P_n(\cos \theta)$ - полиномы Лежандра [2].

Тогда постановка начально-краевой задачи (2) - (6) относительно коэффициентов рядов имеет следующий вид:

$$\gamma^2 s^2 \Psi_n^L = \Delta_n \Psi_n^L, \quad \Delta_n = \frac{1}{r^2} \frac{\partial}{\partial r} \left(r^2 \frac{\partial}{\partial r} \right) - \frac{n(n+1)}{r^2} \quad (8)$$

$$(u_{\theta n}^L + u_{\theta sn}^L)|_{r=R} = 0 \quad \text{или} \quad (\sigma_{r\theta n}^L + \sigma_{r\theta sn}^L)|_{r=R} = 0 \quad (9)$$

$$\lim_{r \rightarrow \infty} \Psi_n^L = 0. \quad (10)$$

С учётом условия отсутствия возмущения на бесконечности (10), решение уравнения (8) представим в следующем виде [1]:

$$\Psi_n^L(r, s) = \frac{1}{r^{n+1}(\gamma s)^n} R_{n0}(r\gamma s) A_n^L(s) e^{-r\gamma s}, \quad (11)$$

где $A_n^L(s)$ - произвольные неизвестные функции параметра S .

Тогда найдём следующие выражения коэффициентов компонент перемещения и тензора напряжения для окружающей среды:

$$u_{\theta n}^L(r, s) = -\frac{1}{r^{n+2}(\gamma s)^n} R_{n3}(r\gamma s) A_n^L(s) e^{-r\gamma s}, \quad (12)$$

$$U_{\theta n}^L(r, s) = -\frac{\beta}{r^{n+2}(\gamma s)^n} R_{n3}(r\gamma s) A_n^L(s) e^{-r\gamma s},$$

$$R_{n3}(s) = R_{n1}(s) - R_{n0}(s),$$

$$\sigma_{r\theta n}^L(r, s) = \frac{\eta-\chi}{2r^{n+3}(\gamma s)^n} R_{n4}(r\gamma s) A_n^L(s) e^{-r\gamma s}, \quad (13)$$

$$\sigma_{\theta\theta n}^{(1)} = \frac{n(n+1)(\eta-\chi)}{2r^{n+3}(\gamma s)^n} R_{n3}(r\gamma s) A_n^L(s) e^{-r\gamma s},$$

$$\sigma_{\theta\theta n}^{(2)} = -\frac{\eta-\chi}{r^{n+3}(\gamma s)^n} R_{n3}(r\gamma s) A_n^L(s) e^{-r\gamma s},$$

$$R_{n4}(s) = R_{n2}(s) - R_{n0}(s),$$

где $R_{ni}(s)$ - полиномы параметра S [5:8], $i = \overline{0, 2}$.

Далее, производя в (1) преобразование Лапласа по времени и используя теоремы сложения для функций Бесселя [1, 4], найдём выражение для изображений коэффициентов разложения потенциала Ψ_s в ряд по полиномам Гегенбауэра $C_{n-1}^{3/2}(\cos \theta)$ [1, 2]:

$$\Psi_{sn}^L(r, s) = \frac{F_n(s)}{r^{n+3}} T_{n+1,0}(r\gamma s), \quad (14)$$

$$F_n(s) = \frac{(-1)^{n+1}(2n+3)}{2(\gamma s)^{n+3} e^{\gamma s}} f^L(s),$$

$$T_{n+1,0}(s) = [R_{n+1,0}(-s)e^s - R_{n+1,0}(s)e^{-s}].$$

При получении (14) использована связь функций Бесселя полуцелого индекса с элементарными функциями [4].

Тогда используя связи потенциала с компонентами перемещения и напряжения, получим выражения для коэффициентов $u_{\theta ns}^L(r, s)$, $\sigma_{r\theta sn}^L(r, s)$:

$$u_{\theta ns}^L(r, s) = -\frac{F_n(s)}{r^{n+4}} T_{n+1,1}(r\gamma s),$$

$$U_{\theta ns}^L(r, s) = -\frac{\beta F_n(s)}{r^{n+4}} T_{n+1,1}(r\gamma s) \quad (15)$$

$$\sigma_{r\theta sn}^L(r, s) = \frac{\eta-\chi}{2} \frac{F_n(s)}{r^{n+5}} [T_{n+1,2}(r\gamma s) + 2T_{n+1,1}(r\gamma s)], \quad (16)$$

$$T_{n+1,1}(s) = [R_{n+1,1}(-s)e^s - R_{n+1,1}(s)e^{-s}],$$

$$T_{n+1,2}(s) = [R_{n+1,2}(-s)e^s - R_{n+1,2}(s)e^{-s}].$$

Удовлетворяя граничным условиям (9), найдём неизвестные функции $A_n^L(s)$ и в результате получим формулы для компонент перемещения и напряжения в пространстве изображений Лапласа:

- для задачи А

$$u_{\theta n}^L(r, s) = -\frac{E_{1n}(s)}{r^{n+2}} R_{n3}(r\gamma s) e^{-r\gamma s},$$

$$U_{\theta n}^L(r, s) = -\frac{\beta E_{1n}(s)}{r^{n+2}} R_{n3}(r\gamma s) e^{-r\gamma s},$$

$$\sigma_{r\theta n}^L(r, s) = \frac{(\eta-\chi)E_{1n}(s)}{r^{n+3}} R_{n4}(r\gamma s) e^{-r\gamma s},$$

$$\sigma_{\theta\theta n}^{(1)} = \frac{n(n+1)(\eta-\chi)E_{1n}(s)}{2r^{n+3}} R_{n3}(r\gamma s)e^{-r\gamma s},$$

$$\sigma_{\theta\theta n}^{(2)} = -\frac{(\eta-\chi)E_{1n}(s)}{r^{n+3}} R_{n3}(r\gamma s)e^{-r\gamma s},$$

$$E_{1n}(s) = -\frac{F_n(s)T_{n+1,1}(R\gamma s)}{R^2 R_{n3}(R\gamma s)};$$

- для задачи Б

$$u_{9n}^L(r, s) = -\frac{E_{2n}(s)}{r^{n+2}} R_{n3}(r\gamma s)e^{-r\gamma s},$$

$$U_{9n}^L(r, s) = -\frac{\beta E_{2n}(s)}{r^{n+2}} R_{n3}(r\gamma s)e^{-r\gamma s},$$

$$\sigma_{r\theta n}^L(r, s) = \frac{(\eta_1-\chi)E_{2n}(s)}{r^{n+3}} R_{n4}(r\gamma s)e^{-r\gamma s},$$

$$\sigma_{\theta\theta n}^{(1)} = \frac{n(n+1)(\eta-\chi)E_{2n}(s)}{2r^{n+3}} R_{n3}(r\gamma s)e^{-r\gamma s},$$

$$\sigma_{\theta\theta n}^{(2)} = -\frac{(\eta-\chi)E_{2n}(s)}{r^{n+3}} R_{n3}(r\gamma s)e^{-r\gamma s}$$

$$E_{2n}(s) = -\frac{F_n(s)}{R^2 R_{n4}(R\gamma s)} [T_{n+1,2}(R\gamma s) + 2T_{n+1,1}(R\gamma s)] \cdot C$$

помощью теории вычетов [3] определяются оригиналы последних формул, которые с рядами полиномов Гегенбауэра позволяют получить основные решения задач.

Численные эксперименты. Для примера рассматривается дифракция нестационарных поперечных волн сдвига на неподвижном жестком шаре (задача А) в пространстве песчаника, насыщенного керосином с параметрами $A = 0.4026 \cdot 10^9$ Па, $N = 0.2493 \cdot 10^9$ Па, $R = 0.0672 \cdot 10^9$ Па, $Q = 0.0295 \cdot 10^9$ Па, $\beta_0 = 0.26$, $\rho_T = 2600$ кг/м³, $\rho_{жс} = 820$ кг/м³, $\rho_{12} = -1.9$ кг/м³, которому соответствуют следующие безразмерные параметры: $\beta = 0.0088331$, $\gamma = 1$, $\eta = 0.8772$, $\chi = 0.392$. Результаты численных экспериментов представлены в виде графиков изменения компонент $\sigma_{\theta\theta}$ тензора напряжения и u_9 перемещения по безразмерному времени τ . В качестве закона изменения заданной нагрузки по времени выбиралась функция Хевисайда $q_1(\tau, \theta) = q_0 H(\tau)$, $q_0 = 1$. Числовые результаты получены с учётом семи членов рядов по полиномам Гегенбауэра.

Литература

1. Горшков А.Г., Тарлаковский Д.В. Нестационарная аэрогидроупругость тел сферической формы. -М.: "Наука". Гл. ред. физ.-мат. лит, 1990. -С. 264.
2. Кузнецов Д.С. Специальные функции. - М.: «Высшая школа», 1985. -С. 423.
3. Лаврентьев М.А., Шабат Б.В. Методы теории функции комплексного переменного. - М.: «Наука», 1987. -С. 688.
4. Справочник по специальным функциям с формулами, графиками и таблицами. // Под ред. М. Абрамовица, И. Стиган. - М.: «Наука», 1979. -С. 832.
5. Jo'rayev G' U., Musurmonova M.O. Suyuqlik bilan to'yingan g'ovak-elastik muhitning sferik qatlamida nostassionar ko'ndalang to'liqlar jarayoni // QarDU xabarlar. 2021. №4. 8-13-b.

РЕЗЮМЕ. Маколада ностационар кўндаланг кўчиш тўлқинларнинг суюклик билан тўйинган ғовак-эластик фазодаги сферик тўсиқдаги дифракцияси масаласи қаралган. Сонли тажрибалар ўтказилган, уларнинг натижалари графиклар шаклида тақдим этилган.

РЕЗЮМЕ. В работе рассматривается задача о дифракции нестационарных поперечных волн сдвига на сферическом включении в пористо-упругом пространстве, насыщенном жидкостью. Проведены численные эксперименты, результаты которых представлены в виде графиков

SUMMARY. The paper considers the problem of diffraction of non-stationary transverse shear waves on a spherical inclusion in a porous-elastic space saturated with liquid. Numerical experiments were carried out, the results of which are presented in the form of graphs.

Графики, приведенные на рис. 1, демонстрируют изменение компоненты $\sigma_{\theta\theta}$ напряжения в точках среды: $r=1$, $\theta=3\pi/4$ (кривая 1), $r=1.5$, $\theta=3\pi/4$ (кривая 2) и $r=2.0$, $\theta=3\pi/4$ (кривая 3).

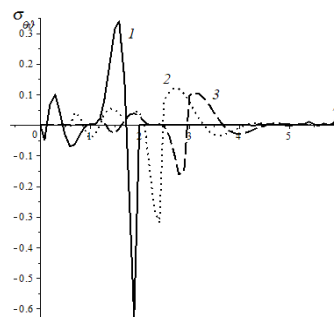

Рис. 1.

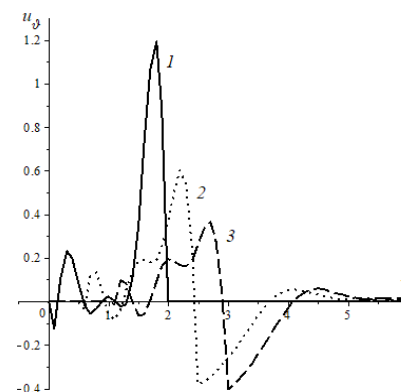

Рис. 2.

На рис. 2 приведены графики изменения касательного u_9 перемещения по времени в точках: $r=1$, $\theta=3\pi/4$ (кривая 1), $r=1.5$, $\theta=3\pi/4$ (кривая 2) и $r=2.0$, $\theta=3\pi/4$ (кривая 3).

Заключение: Разработан алгоритм решения задачи о дифракции нестационарных поперечных волн сдвига на сферическом включении в пористо-упругом пространстве, насыщенном жидкостью. Получены формулы для компонент напряженно-деформируемого состояния среды. Графики изменения компонент $\sigma_{\theta\theta}$ тензора напряжения и u_9 перемещения по безразмерному времени τ показывают, что с приходом волны появляется скачок. С увеличением расстояния $r=1.0, 1.5, 2.0$ уменьшаются скачки.

CHIQUINDILARDAN FOYDALANIB KOMPOZIT MATERIALLARNING SEMENT TEJASH TEKNOLOGIYASI

M.J.Sultanov – magistrant

L.B.Kabulova – texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

G.B.Izbasarova – talaba

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: portlandsement, qo'shimcha, kompozitsion qo'shimchalar, mustahkamlik, beton.

Ключевые слова: портландцемент, добавка, композиционные добавки, прочность, бетон.

Key words: portlandcement, addition, composite addition, strength, concrete.

Sement tejovchi texnologiya asosida kerakli xossalarga ega kam energiya sarflaydigan qurilish materiallarini yaratish muammosi zamonaviy kimyoviy texnologiya fanining eng muhim vazifalaridan biridir.

Beton va undan tayyorlangan buyumlarda sementdan tejamkor foydalanish masalalari aralash bog'lovchilar asosida kompozit materiallarni ishlab chiqish va kompozitlarning talab qilinadigan ishlash xossalari ta'minlovchi texnologik usullarni takomillashtirishni taqozo etadi.

Ishlab chiqarishni intensivlashtirish mahsulotning yechimli kuchini olish vaqtini qisqartirishni ta'minlaydi, bu moddiy resurslar va birinchi navbatda sement sarfini kamaytiradi, qoliqlar yoki qoliqlar aylanmasini oshirishga, mahsulotlarni issiqlik bilan ishlash berish va mahsulot sifatini yaxshilash uchun, energiya xarajatlarini kamaytirishga imkon beradi.

Qurilish kompozit materiallarini termal tebranish bilan ishlash berish mahsulot hosil bo'lishidan oldin aralashmaning bir vaqtning o'zida harorat (isitish), tebranish, ortiqcha bosim va bug' ta'siriga duchor bo'lishidan iborat. Keltirilgan texnologik ta'sirlarning kombinatsiyasi jarayonlarni faollashtirishga imkon beradi [1].

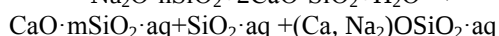
O'zgartiruvchi qo'shimchalar va faollashtirishning turli usullarini kiritish bilan qurilish kompozitsion materiallarining tuzilishi va xususiyatlarini shakllantirish qonuniyatlari o'rganildi. Noorganik polimer sifatida mayin maydalangan natriy silikatning kremniy-kislorod anionlari bilan kiritilishi kimyoviy jihatdan chidamli kompozitlarni olish imkonini beradi [2].

Slanets kulidan beton va beton buyumlar ishlab chiqarishda aralash bog'lovchi komponent sifatida foydalanish imkoniyatlari o'rganildi.

Sement va kvarts qumi bilan qo'shma maydalash paytida kulni maydalash natijasi nafaqat qattiq moddaning tarqalishi, balki uning fizik-kimyoviy xususiyatlarida sezilarli o'zgarishlar hamdir. Materiallarni maydalash kimyoviy bog'lanishlarning qisman uzilishiga, reagentlar bilan o'zaro ta'sir o'tkazishga qodir bo'lgan faol kimyoviy birikmalarning ta'siriga olib keladi.

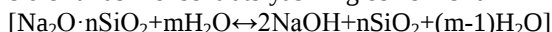
Kerakli darajada yopishtiruvchi xususiyatlarni ta'minlaydigan suyuq qattiqlashtiruvchilar ishtirokida nozik maydalangan natriy silikatning qattiqlashuvi va hidratsiyasi mahsulotlari, o'zgaruvchan tarkibli natriy gidrosilikatlar va silikagel xizmat qiladi.

Yupqa maydalangan natriy silikatning gidratatsiya jarayonining kimyosi quyidagi reaksiya bilan tavsiflanadi (qattiq kukunli qattiqlashtiruvchi-slanets kulidan foydalanilgan holda):

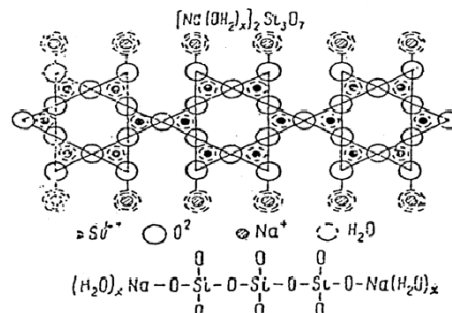

Bu holda qattiqlashtiruvchi mahsulotlar silikagel, past asosli kalsiy gidrosilikatlar, natriy-kalsiy natrosilikatlardir.

Silikatlarning gidrolizi jarayonida hosil bo'lgan natriy gidroksid eritmasi konsentratsiyasining oshishi bilan

silikatlarning erimagan qismida joylashgan SiO_2 ning eruvchanligi ham ortadi.

1-rasm. $[\text{Na}(\text{OH}_2)_x]_2 \cdot \text{Si}_3\text{O}_7$ gidratlangan natriy trisilikatining strukturaviy formulasi

Ishda maydalangan natriy silikat, moyli slanets kuli, fosfogips va opoka jinslari bog'lovchilar ustida tajribalar olib borildi. Tadqiqotlar zamonaviy kompleks usullari yordamida amalga oshirildi. Ishni olib borishda mahalliy xomashyolardan foydalanildi:

1) 300-400 markali portlandsementlar, kimyoviy tarkibi: SiO_2 -21,9; Al_2O_3 -5,7; Fe_2O_3 -3,2; CaO -56,4; MgO -4,1; SO_3 -4,3; qizdirgandagi yo'qotish-2,1; klinkerning mineralogik tarkibi: C_3S -64,5; C_2S -13,5; C_3A ; C_4AF -15 (%).

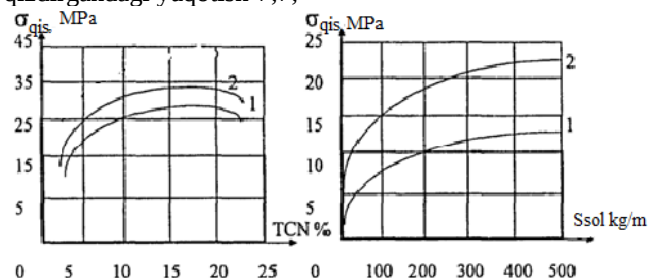
2) slanets kulining kimyoviy tarkibi (mass., %): SiO_2 -40,7; CaO -23,8; Al_2O_3 -11,7; Fe_2O_3 -3,3; MgO -3,7; SO_3 -6,0; qizdirgandagi yuqotish-0,95;

3) silikat bo'lagi tarkibi: SiO_2 -74,3; Na_2O -24,8; CaO -0,50; SO_3 -0,28; Al_2O_3 -0,19; Fe_2O_3 -0,11; MgO -0,03; TiO_2 -0,03;

4) opoka jinsi tarkibi (massasi, %): SiO_2 -77,4; Al_2O_3 -10,1; Fe_2O_3 -3,5; MgO -1,1; SO_3 -0,9; qizdirgandagi yuqotish-4,5;

5) to'g'irlovchi qo'shimcha uksus kislotasining efilari (metilatsetat, etilatsetat);

6) fosfogips (mass.%): SiO_2 -3,69; Al_2O_3 -0,72; Fe_2O_3 -0,56; CaO -37,09; MgO -0,79; SO_3 -44,84; P_2O_5 -0,64, qizdirgandagi yuqotish-7,7;

2-rasm. Natriy trisilikatining

(NTS) tarkibi bo'yicha aralash

bog'lovchilardan namunalarning

mustahkamligi o'zgarishi.

3-rasm. Aralash

bog'lovchilardan namunalarning

mustahkamligiga maydaliligining ta'siri.

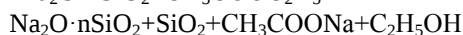
Kompozitsiyalarni tayyorlash texnologiyasi og'irligi bo'yicha 1:3, 1:4, 1:5% nisbatda olingan, $S_{\text{sol}}=320 \text{ kg/m}^2$ gacha bo'lgan silikatlarlar va mineral to'ldirgich bilan birgalikda maydalashdan iborat bo'ldi. Turli kompozitsiyalardan tayyorlangan $40 \times 40 \times 160 \text{ mm}$ o'lchamdagi namunalarning bosim kuchi uchun sinovdan o'tkazildi.

Ko'rinib turibdi, o'rganilayotgan kompozitsiyalar uchun natriy trisilikat(NTS)ning 15-20% va $S_{\text{sol}}=300-400 \text{ kg/m}^2$ miqdori optimal hisoblanadi. Kompozitlarning mustahkamligi tabiatga, to'ldirgichning solishtirma sirtiga va natriy trisilikatining miqdoriga bog'liq.

Силикат боʻлагининг ериши интенсивлигига ва натижада натрий трисиликати(NTS)га $H_2O:Na_2SiO_3$ нисбати катта таʼсир кўрсатади.

Тармоқланган кремний-кислородли анонларга ега ноорганик полимер сифатида натрий трисиликатнинг кiritилиши ҳам композитларнинг кимйовий қаршилгини оширади. Нafaқат гел симон рағбатлантирадиган, балки силикат композитсиялариди кам ерийдиган тuzларни ҳосил қиладиган учувчан, yuқori faol моддалардан фoyдаланиш. композитларнинг xусусиятларини yaxshilayди. Bunga карбосилик кислоталарнинг еfirlari yordamida еrishiladi.

Oldingi tadqiqotlar natijalariga koʻra, qizdirilgan aralashmalarning harakatchanligini saqlash va mustahkamlik xususiyatlarini oshirish uchun modifikatsiya qiluvchi qoʻshimchalar (MQ): natriy trisilikati (NTS) + efir (metil-etil) asetatlar ishlatilgan. Natriy trisilikat(NTS)ni sirka kislotasi efilari bilan gidratatsiya qilish jarayoni quyidagi reaksiya bilan tavsiflanadi:

Кимйовий реактсиялар натижасида zichligi, mustahkamligi va mustahkamligi oshishi bilan ajralib turadigan moddiy struktura hosil boʻladi.

Ushbu individual kimyoviy qoʻshimchalar: qattiqlash-tiruvchi, plastifikator va sozlash vaqtini regulyator sifatida koʻp funksiyali qoʻshimchalar hisoblanadi. Dastlabki tadqiqotlar shuni koʻrsatdiki, isitiladigan beton aralashmalarida murakkab qoʻshimchalardan foydalanish ularning hayotiyiligini oshirish bilan birga betonning erta mustahkamligini oshirishni taʼminlaydi.

Tajriba natijalari quyidagi xulosaga keldi: kompozit bi-riktiruvchi tarkibidagi kremний-кислород anionlari bilan noorganik polymer sifatida mayin maydalangan natriy silikat tarkibi namunalarning mustahkamlik xususiyatlariga sezilarli taʼsir koʻrsatadi, shuningdek, kompozitlarning kimyoviy qarshilikni oshiradi.

Адабиётлар

1. Axmetov T.G., Porfiryeva R.T., Gaysin L.G. va boshqalar. Noorganik moddalarning kimyoviy texnologiyasi. –M.: «Oliy maktab», 2002. 688-b.

2. Naumova N.A. Issiqlik bilan ishlov berish va qoʻshimchalarning sanoat chiqindilari bilan kompozitsiyalarning xususiyatlariga taʼsirini oʻrganish. // Butun Rossiya ilmiy-amaliy konferentsiyasi "Mashina va asbobsozlikni rivojlantirishning mintaqaviy xususiyatlari. Kadrilar tayyorlash muammolari va tajribasi". –Balakovo: 2000. –C.197-199.

REZUME. Maqolada kompozit biriktiruvchi tarkibidagi maydalangan natriy silikat tarkibli namunalarning mustahkamlik xususiyatlariga taʼsiri oʻrganildi.

РЕЗЮМЕ. В статье изучены влияние образцов, содержащих измельченный силикат натрия в составе композиционного вяжущего на прочностные свойства.

SUMMARY. In the article there was studied the effect of samples containing crushed sodium silicate in the composition of the composite binder on the strength properties.

МАРГАНЕЦ ОЛИЙ СИЛИЦИДИ АСОСИДА САМАРАДОРЛИГИ ЮҚОРИ ТЕРМОБАТАРЕЯЛАРНИ ЯРАТИШ ИМКОНИАТЛАРИ

Н.Ф.Зикриллаев – профессор

М.М.Шоабдурахимова – таянч докторант

Ф.Э.Уракова – таянч докторант

Тошкент давлат техника университети

А.Хусанов – доцент

Қ.Қ.Қурбоналиев – эркин изланувчи

Қўқон давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: марганец, олий силицид, юпка қатлам, термоэлемент, термобатарея, фотопрёмник, кремний, структура, технология, монокристалл.

Ключевые слова: марганец, высший силицид, тонкий слой, термоэлемент, термобатарея, фотопрёмник, кремний, структура, технология, монокристалл.

Key words: manganese, higher silicide, thin layer, thermo element, thermopile, photo detector, silicon, structure, technology, single crystal.

Яримўтказгич асбоблар ва бошқа электрон курилмаларни амалиётда фойдаланишда ажралиб чиқадиган иссиқликни электр кучланишига айлантириб берадиган юпка қатламли самарадорлиги юқори термобатареяларни яратиш имкониятларини ўрганиш бугунги куннинг долзарб муаммоларидан ҳисобланади. Марганец олий силициди-кремний тизими асосида яратилган термобатареялардан кичик қийматдаги кучланиш манбалари ва микросовуткичлар сифатида фойдаланишдан ташқари, сезгирлиги юқори ва инерсияси кичик бўлган ҳарорат датчикларни ҳамда инфрақизил нурларга сезгир фотопрёмникларни яратиш мумкинлиги олимлар ва мутахассислар томонидан кўрсатиб берилган.

Марганец олий силициди асосида яратиладиган термобатареяларни амалиётда фойдаланишда самарадорлигини оширишда ажраб чиққан иссиқликни узатишда таглик кремнийнинг параметрларини таъсири катта бўлиши аниқланди. Кремний таглик асосида яратиладиган термобатареяларининг асосий тавсифини белгиловчи параметер $\alpha/\chi_{эф}$ нисбати бўлиб, бунда α -термоэлектрик юрутувчи куч коэффициентини, $\chi_{эф}$ - термоэлектрик материални иссиқлик ўтказувчанлик самарадорлигини белгиловчи катталиклардир. Берилган нисбатнинг қийматини ҳарорати ўзгариши билан

ўзгармаслигини таъминлаш кераклиги тажрибаларда аниқланди.

Тажрибалар учун тайёрланган термобатареялар ўзини ихчамлиги, яратиш технологиясининг соддалиги ва кам ҳаражат талаб қилиши ҳамда монокристалл кремний асосида бўлгани сабабли электроника саноатида яхши ўзлаштрилган планар технологияни қўллаш имкониятлари мавжудлиги билан ажралиб туради [1:210, 2:230, 3:176, 4:323].

Юпка қатламли термобатареяларни афзаллиги курилманинг ҳажмини оширмасдан термоэлементларнинг сонини максимал ошириш мумкинлиги билан бирга, уларнинг ўлчамини етарлича кичиклаштириш имконини беради. Юпка қатламли марганец олий силициди асосидаги термобатареялар кичик ўлчамдаги кучланиш манбаларини, микросовуткичларни, термостатларни, сезгирлиги юқори ва инертлиги кичик бўлган иссиқлик ўлчовчи ҳарорат датчикларини яратиш мумкинлиги аниқланган [5:55-57, 6:360-366, 7:542-545].

Ҳажмий термоэлементларда иссиқликни узатиш яримўтказгичга ўрнатилган металл электродлар асосида бўлса, юпка қатламли термоэлемент ва термобатареяларда иссиқликни узатиш қатлам ўсган таглик асосида амалга оширилади. Юпка қатламли термобатарея ва термоэлементларда иссиқликни алмашишида атроф

мухит ҳарорати ҳам муҳим ҳисобланади. Марганец олий силициди асосида яратиладиган термобатарейлар юпқа қатламли бўлгани учун иссиқлик алмашинуви тез содир бўлади. Марганец олий силициди асосидаги термоэлемент ва термобатарейларнинг термоэлектрик самарадорлиги $Z_{\text{эф}}$ қуйидагича аниқланади:

$$Z_{\text{эф}} = \alpha^2 \frac{\sigma}{\chi_{\text{эф}}} \quad (1)$$

бунда: α – термоэлектрик юритувчи куч коэффициенти σ – солиштирама электрўтказувчанлик.

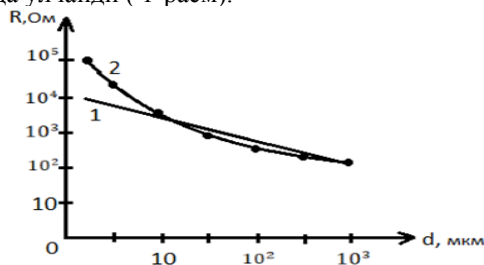
$\chi_{\text{эф}}$ – термоэлектрик материални иссиқлик ўтказувчанлик самарадорлиги.

Агарда $\chi_{\text{эф}} \gg \chi$ бўлса, яримўтказгич материалнинг термоэлектрик самарадорлиги $Z_{\text{эф}}$ минимал қийматга тушиб, $\alpha^2 \tau$ – солиштирама қувват қиймати ҳам минимал бўлади. Юкорида таъкидланганидек, Термобатарейларни асосий тавсифини белгиловчи параметр бу $\alpha/\chi_{\text{эф}}$ бўлиб, ҳарорат ўзгариши билан унинг қиймати ўзгармаслиги талаб этилади.

Бу қўйилган талабни юпқа қатламли термобатарейларда таглик учун танланган материалда ҳажмий термобатарейларнинг материалга нисбатан осонроқ эришиш мумкин. Юпқа қатламли термобатарейлардан чиқадиган электродларни сони кам бўлгани учун улардаги фаол элементларнинг сонини бирлик юзада сезиларли даражада ошириш имконини беради.

Муаллифларни [8:380-384, 9:180] ишларида марганец олий силицидларнинг юпқа ва ноноқатламли структураларини тузилиши ва термоэлектрик хусусиятлари ўрганилган.

Термобатарейларни ишлаб чиқиш учун турли геометрик ўлчамдаги синов структуралар яратилди ва уларнинг сирт қаршилигини ўзгариши ўрганилди. Ўтказилган тажрибаларда кизик физик ходисалар кузатилди. Буларга, марганец олий силицидининг кремний сиртидаги қатламининг қалинлиги, сиртдаги марганец силициди доначаларининг ўлчамлари, қатлам структурасини таглик кремний кристалл ўқ ориентациясига боғлиқлиги, сиртидаги нуксонларнинг тузилиши, сиртда ҳосил бўладиган механик кучланишлар, бошланғич кремнийнинг электрфизик параметрларини ўзгариши (солиштирама қаршилик, ўтказувчанлик тури) ҳамда технологик жараёнда ҳосил бўладиган нуксонларнинг физик хусусиятлари ва тузилишини мисол қилиш мумкин. Олий марганец силициди-кремний тизимидаги структуралар метал тагликка ўрнатилди ва унинг сиртида вакуумда чанглатиш орқали никел металл қатлами ҳосил қилинди. Тагликда ўрнатилган структураларнинг сиртини электр қаршилиги икки зонд усулида ўлчанди (1-расм).

1-расм. Марганец олий силицидининг қаршилигини қатлам сиртининг кенглигига боғлиқлиги. 1-назарий ҳисобларда аниқланган ва 2-тажрибада аниқланган $T=300$ K.

Тажрибаларда аниқланган қатлам сиртининг электр қаршилиги қатлам кенглигига боғлиқ ўзгариши назарий ҳисоблашларда аниқланган натижалар билан ўзаро солиштирилганда (1-расм), кремний сиртида ҳосил

бўлган марганец олий силицидларининг юза кенглиги $10^2 \div 10^3$ мкм оралиғида бўлганда ўзаро мос тушиди. Силицид қатлам юзасининг кенглиги 100 мкмдан кичик бўлган ҳолатда олинган тажриба натижалари назарий ҳисоблар билан солиштирилганда улар орасида фарқ сезиларли бўлди. Марганец олий силициди сиртининг қаршилигини тажрибаларда аниқланган натижалар билан назарий ҳисобланганидан фарқини энсиз силицид қатламларнинг электр қаршилиқни ҳисоблашда кремний сирт қаршилигининг шунтловчи таъсири ҳисобга олинмаган бўлиши билан тушунтирилди [10:176]. Сиртда ҳосил бўлган марганец олий силициди ва таглик кремний чегараси орасида ҳосил бўлган юпқа қатта қаршилиқдаги қатлам умумий силицидининг қаршилигига таъсир кўрсатмаслиги аниқланди. Кремний сиртида ўстирилган марганец олий силициди қатламига технологик жараёнда бир неча маротаба ҳароратли ишлов берилганда кўплаб шунтловчи каналларни ҳосил бўлиши марганец киришма атомларини кремний сиртидан силицид – кремний чегараси оралиғига бўладиган миграцияси ҳисобига кузатилиши мумкинлиги билан тушунтирилди.

Тажриба синовлари учун тайёрланган термобатарейларда термоэлектр юритувчи кучланишининг коэффициенти $\alpha = 250 \div 300$ мкВ/К ни ташкил қилди. Баъзи бир термобатарейларда аниқланган α – коэффициентининг қийматларини назарий ҳисобланган қийматдан фарқ қилишини юкорида кўрсатилган марганец олий силицидинини қалинлиги ва юзасининг кенглигига боғлиқ бўлиши ҳисобига кузатилиши мумкинлиги билан тушунтирилди.

Монокристалл кремний сиртида ўстирилган марганец олий силицидинини амалиётда қўллаб термобатарейлар яратишда мавжуд термобатарейлардан қуйидаги имкониятлар ва афзалликлари билан ажралиб туриши:

- марганец олий силициди қатламининг параметрларини ўрганиш асосида, ҳосил бўлган силициддаги ток ташувчилар коваклар эканлиги, уларнинг концентрацияси $p = 5 \cdot 10^{19} \div 10^{20}$ см⁻³ га, ҳаракатчанлиги $\mu = 15 \div 20$ см²/В·с га тенг бўлиб, мавжуд термобатарейларнинг параметрларига ва хусусиятига мос келди ҳамда унинг тэрмо ЭЮК коэффициенти киймати $\alpha = 290 \div 360$ мкВ/К оралиғида бўлиши аниқланди;

- марганец олий силицидининг электр ўтказувчанлигининг юкори $T = (300 \div 600)^{\circ}\text{C}$ ҳарорат оралиқларидаги ўзгариши ток ташувчи ковакларнинг концентрациясига боғлиқ бўлмай, уларнинг ҳаракатчанлигини ўзгариши ҳисобига бўлиши аниқланди;

- марганец олий силицид қатламларнинг термоэлектрик хусусиятларини ўрганишда термо ЭЮК нинг коэффициенти α – ни ҳароратга боғлиқлиги монокристалл массив силицидларга қараганда юкори эканлиги аниқланди.

Синов тарзида марганец олий силициди асосида тайёрланган термобатарейлар ўзини ихчамлиги, технологиясининг кам энергия талаб қилиши, электроника саноатида кенг ишлатиладиган монокристалл кремний асосида олиниши ҳамда солиштирама қаршилиги $\rho \geq 10$ Ом·см дан кичик бўлган қаршилиқдаги бошланғич кремний намуналаридан фойдаланиш имконини бериши билан мавжуд термобатарейларни параметрларидан устун эканлиги кўрсатиб берилди. Бу натижалар ўз навбатида самарадорлиги юкори термобатарейларни марганец олий силициди асосида яратиш ва уларни электрониканинг турли соҳаларида қўллаш имкониятларини очиб берди.

Адабиётлар

1. Рисбаев А. Тонкие наноразмерные силицидные плёнки: получение и свойства. Монография. -Ташкент: 2013, -С.210.

2. Бекпулатов И.Р., Хайриддинов Б.Э., Хужаниязов Ж.Б. Структура и физические свойства наноразмерных пленок силицидов металлов. Монография. –Ташкент: «Adad plus», 2017. -С. 230.
3. Мьюрака Ш. Силициды для СБНС. –Москва: «Мир», 1986. -С. 176.
4. Самсанов Г.В., Сидоренко Ф.А. Силициды переходных металлов четвертого период. –Москва: Металлургия, 1971.
5. Quantometers of solar IR radiation based on silicon with multicharged nanoclusters of magnesium atoms. Bakhadyrkhanov M.K., Isamov S.B., Zikrillayev N.F., Tachilin S.A. Applied Solar Energy 2012, 48 (1), -P.55-57.
6. Kamilov T.S., Klechkovskaya V.V., Orekhov A.S., Dzhruraev Sh.Kh., Kasymov A.S. Influence of structural defects in silicon on formation of photosensitive heterostructures $Mn_4Si_7-Si<Mn>-Mn_4Si_7$ and $Mn_4Si_7-Si<Mn>-M$. // Eurasian Journal of Physics and Functional Materials, Vol. 2 (4), -Kazakstan: 2019. -P. 360-366.
7. Anomalous Photoelectric Phenomena in Silicon with Nanoclusters of Manganese Atoms. Bakhadyrkhanov M.K., Isamov S.B., Zikrillayev N.F., Tursunov M.O. Semiconductor 2021, 55 (6), -P. 42-545.
8. Kamilov T.S., Klechkovskaya V.V., Orekhov A.S., Igamov B.D., Bekpulatov I.R. The Influence of Structural Defects in Silicon on the Formation of Photosensitive $Mn_4Si_7-Si(Mn)-Mn_4Si_7$ and $Mn_4Si_7-Si(Mn)-M$ Heterostructures. // Applied Solar Energy, 2019, Vol. 55, № 6, -P. 380-384.
9. Камиллов Т.С., Клечковская В.В., Шарипов Б.З., Эрнест И.В., Зайцев В.К. Электрические и фотоэлектрические свойства четырехфазных структур на основе кремния и силицидов марганца. –Ташкент: «MERIYUS», 2014, -С.180.
10. Гольцман Б.М., Дашевский З.М., Кайданов В.И., Коломец Н.В. Плёночные термоэлементы: физика и применение. – Москва: “Наука”, 1985. -С.176.

РЕЗЮМЕ. Марганец олий силициди катламининг параметрларини ўрганиш асосида, ҳосил бўлган силициддаги ток ташувчилар коваклар эканлиги, уларнинг концентрацияси $p = 5 \cdot 10^{19} \div 10^{20} \text{ см}^{-3}$ га, ҳаракатчанлиги $\mu = 15 \div 20 \text{ см}^2/\text{В} \cdot \text{с}$ га тенг бўлиб, мавжуд термобатареяларнинг параметрларига ва хусусиятига мос келди ҳамда унинг тэрмо ЭЮК коэффициентининг қиймати $\alpha = 290 \div 360 \text{ мкВ/К}$ оралиғида бўлиши аниқланди.

РЕЗЮМЕ. На основе исследования параметров слоя высших силицидов марганца установлено, что носителями тока в образовавшимся силициде являются дырки, их концентрация составляет $p = 5 \cdot 10^{19} \div 10^{20} \text{ см}^{-3}$, подвижность равна $\mu = 15 \div 20 \text{ см}^2/\text{В} \cdot \text{с}$, что соответствует параметрам и характеристикам существующих термобатарей, а также определено значение его теплового коэффициента ЭДС находится в диапазоне $\alpha = 290 \div 360 \text{ мкВ/К}$.

SUMMARY. On the basis of research on parameters of the higher manganese layer silicide it was established that current carriers in the formed manganese silicide are holes and their concentration is equal to $p = 5 \cdot 10^{19} \div 10^{20} \text{ cm}^{-3}$, mobility of wound $\mu = 15 \div 20 \text{ cm}^2/\text{V} \cdot \text{s}$, which corresponds to the parameters and characteristics of existing thermal batteries, as well as determined by the value of its thermal coefficient of EMF is in the range of $\alpha=290\div360 \text{ }\mu\text{V/K}$.

Biologiya. Ekologiya

F-27 ИЗОХИНОЛИН АЛКАЛОИДИНИНГ МИОКАРД ҚИСКАРИШИ ФАОЛЛИГИГА ТАЪСИР МЕХАНИЗМИНИ ТАВСИФЛАШ

Ш.Б.Қурбонова –тадқиқотчи

И.З.Жумаев – биология фанлари бўйича фалсафа доктори

С.Н.Бобоев – таянч докторант

П.Б.Усманов – биология фанлари доктори, профессор

А.Т.Есимбетов – биология фанлари доктори, доцент

ЎЗМУ ҳузуридаги Биофизика ва биокимё институти

Ш.Н.Жўракулов – кимё фанлари бўйича фалсафа доктори

ЎЗР ФА Ўсимлик моддалар кимёси институти

Таянч сўзлар: изохинолин, кардиомиоцит, папилляр мускул, ион канал.

Ключевые слова: изохинолин, кардиомиоцит, папиллярная мышца, ионный канал.

Key words: isoquinoline, cardiomyocyte, papillary muscle, ion channel.

Бутун жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг статистик маълумотида кўра сўнги йилларда ўлим сабабларининг юқори кўрсаткичини юрак қон томир касалликлари ташкил этади [1]. Юрак қон томир касалликлари (аритмия, ишемия, юрак гипертрофияси, юрак етишмовчилиги) асосида кардиомиоцит ион каналлари (Na^+ , K^+ , Ca^{2+}) ҳамда рецепторлар фаоллигини бузилиши натижасида юзага келади [2,3]. Ушбу ион каналлар функциясининг бузилишини фармакологик коррекция қилиш усулларини топиш замонавий тиббиёт ва фармакологияни олдида турган муҳим вазифалардан бири бўлиб ҳисобланади.

Маълумки алкалоидлар (изохинолин, дитерпеноид ва индол алкалоидлар) юрак қон томир тизими касалликларини олдини олиш ва даволашда асосий нишон эканлиги аниқланган. Шуни инобатга олган ҳолда юрак қон томир тизими касалликларида кардиомиоцит ион каналлар функциялари бузилишини изохинолин алкалоидларининг модуляция қилиши орқали ушбу касалликларни бартараф этиши муҳим аҳамият касб этади. Сўнги йилларда таркибий қисми асосан изохинолин алкалоидлардан иборат бўлган дори воситалар атеросклероз, гипертензия, миокард инфаркти, кардиомиопатия, юрак етишмовчилиги ва аритмияларни даволашда самарали қўлланилмоқда [4].

Алкалоидлар табиий манбалари бўйича ёки уларнинг кимёвий тузилиши бўйича таснифланади. Алкалоидларнинг энг кенг тарқалган классификацияси

уларнинг азот-углерод скелетли таркибига мувофиқ гуруҳларга бўлинади. Изохинолин алкалоидлар алкалоидларнинг энг катта гуруҳларидан бири ҳисобланади[5]. Бизнинг тадқиқотларда ЎЗР ФА Ўсимлик моддалари кимёси институти катта илмий ходими PhD; Ш.Н.Жўракулов томонидан тақдим этилган F-27 изохинолин алкалоидининг каламуш юраги папиллар мускули қисқариш фаоллигига таъсир механизми ўрганилди.

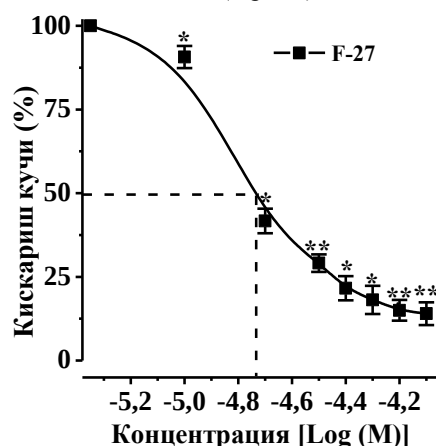
МАТЕРИАЛ ВА МЕТОДЛАР

F-27 Изохинолин алкалоидини каламуш юраги папиллар мускули қисқариш фаоллигига таъсири механизмининг *in vitro* шароитда изометрик режимда механография усулида ўрганилди. Тажрибалар оқ, зотсиз каламушлар (200-250 гр.) юраги ўнг қоринчасидан ажратиб олинган ҳамда махсус тажриба камерасига жойлаштирилган папилляр мускул препаратларида (диаметри 0,5-0,8 мм, узунлиги 1-3 мм) олиб борилди. Тажриба камерасида жойлашган препаратлар доимий равишда қуйидаги таркибдаги кребс эритмаси билан (мМ): $NaCl-118$; $KCl-4,7$; $CaCl_2-2,5$; $MgSO_4-1,2$; $KH_2PO_4-1,1$; глюкоза-5,5; $NaHCO_3-25$, $pH-7,4$ перфузия қилинган. Кребс эритмаси 35°C ҳароратда карбоген (O_2 - 95%, CO_2 - 5%) билан оксигенланган. F-27 алкалоидининг миокард қисқариш фаоллигига таъсири изометрик режимда *in vitro* шароитда механография услубида мускул қисқариш кучини қайд қилувчи қурилмада SI - BAM21 - LC

(World Precision Instruments Inc. (WPI); США) олиб борилди. Ушбу приборда механик сигнал SI - пьезоэлектрик датчик KG20 SI - BAM21 – LCB орқали курилмадан фойдаланилган ҳолда олинди. Кучайтиргич орқали узатилган сигнал iWorx LabScribe2 махсус дастури ёрдамида рақамли форматда ПК га узатилиб қайд қилиб борилди ҳамда математик ва статистик таҳлил қилинди. Мускул препарати ЭСЛ-2 стимулятори ва Pt-электродлар ёрдамида 0,1-3 Гц частотада, 10 мс давомийликдаги, поғона даражасидан 20% ортувчи ток кучи билан қўзғатилди. F-27 алкалоидининг манфий инотроп таъсирида кардиомиоцит сарколеммасыда жойлашган Na^+ - ва Ca^{2+} - каналларига таъсирини баҳолаш учун лидокаин ва нифедипиндан фойдаланилди. Олиб борилган тадқиқот натижалари OriginPro 7.5 (OriginLab Corporation, США) статистик дастур асосида таҳлил қилинди.

ОЛИНГАН НАТИЖАЛАР ВА УЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ

Дастлабки тадқиқотларда каламуш юраги папилляр мускули қисқариш фаоллигига F-27 изохинолин алкалоидининг таъсирини ўрганиш жараёнида дастлаб алкалоидни дозага боғлиқ таъсири текширилди. Бунда минимал 10 мкМ дан 70 мкМ гача текширилганда 9,4±4,1% дан 85,6±3,6% гача камайтириши аниқланди. Бунда F-27 алкалоидининг ярим максимал инотроп таъсир кўрсатувчи концентрацияси (IC_{50}) мос равишда 18,3 мкМ ни ташкил қилди (1-расм).

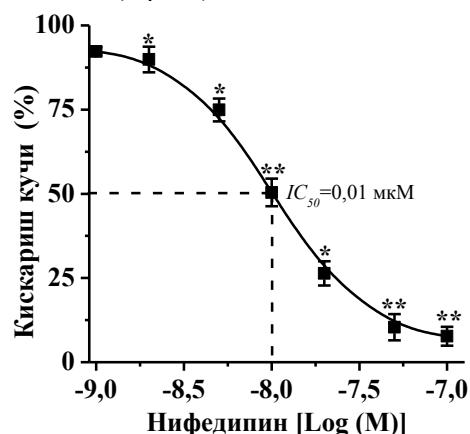

1-расм. F-27 алкалоидининг дозага боғлиқ инотроп таъсири. Ордината ўқида – максималга нисбатан фоиз (%) ҳисобида ифодаланган қисқариш кучининг амплитуда қиймати, абсцисса ўқида – алкалоиднинг логарифмда ифодаланган концентрацияси [Log (M)] кўрсатилган (*- $p<0,05$; **- $p<0,01$). Стимуляция частотаси 0,5 Гц ($t=+36\pm0,5^\circ\text{C}$; $n=5$).

Маълумки, миокард қисқаришида кардиомиоцит цитозолда Ca^{2+} ионларининг миқдори (яъни систолик $[\text{Ca}^{2+}]_i$) оширилиши талаб этилади [6]. Қоринча кардиомиоцитларида L-тип Ca^{2+} -каналларининг (Ca^{2+} -каналларининг) фаоллашиши ҳисобига цитозолга Ca^{2+} ионлари кириб келади. Бунинг натижасида саркоплазматик ретикулум (СР) даги рианодин рецепторининг 2 изоформаси (RyR2) фаоллашади ва СР дан ҳам цитозолга Ca^{2+} ионлари чиқиши натижасида цитозолда Ca^{2+} ионларининг концентрацияси ортади ва қисқариш юзага келади [7].

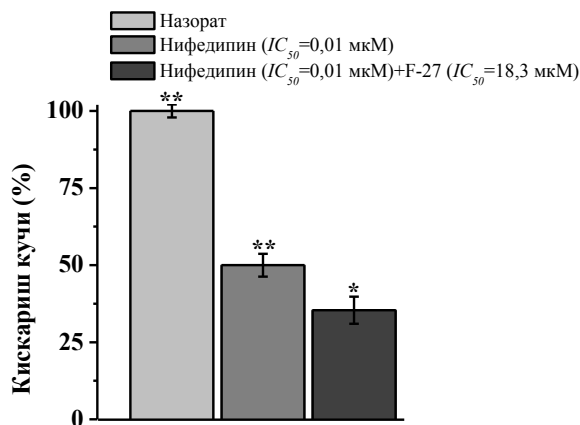
Юқоридаги олиб борилган тадқиқот натижалари таҳлиладан келиб чиқиб шунни айтиш мумкинки, ушбу алкалоиднинг манфий инотроп таъсирида Ca^{2+} -каналларининг роли борлиги тахмин қилинди. Ушбу тахминга аниқлик киритиш учун Ca^{2+} -каналли блокатори нифедипин иштирокида тажрибалар олиб борилди. Бунда дастлаб нифедипиннинг папилляр

мускул қисқариш фаоллигига дозага боғлиқ таъсири ўрганилди ва нифедипиннинг Ca^{2+} -каналларини ярим максималга блокловчи концентрацияси (IC_{50}) 0,01 мкМ ни ташкил қилди (2-расм).

2-расм. Нифедипиннинг папилляр мускул қисқариш фаоллигига дозага боғлиқ таъсири. Ордината ўқида – максималга нисбатан фоиз (%) ҳисобида ифодаланган қисқариш кучининг амплитуда қиймати, абсцисса ўқида – нифедипиннинг логарифмда ифодаланган концентрацияси (мкМ) кўрсатилган (*- $p<0,05$; **- $p<0,01$). Стимуляция частотаси 0,5 Гц ($t=+36\pm0,5^\circ\text{C}$; $n=3$).

Навбатдаги тажрибаларда F-27 изохинолин алкалоидининг манфий инотроп таъсирида кардиомиоцитлар сарколеммасыда жойлашган Ca^{2+} -каналларининг иштирокини баҳолаш учун муҳитда нифедипин ($IC_{50}=0,01$ мкМ) инкубацияси шароитида F-27 алкалоидининг ярим максимал таъсир қилувчи концентрацияси ($IC_{50}=18,3$ мкМ) таъсири ўрганилди. Ушбу алкалоиднинг нифедипин мавжуд шароитда каламуш юраги папилляр мускул қисқариш фаоллигига манфий инотроп таъсири қўшимча 14,3±3,8% камайтириши кузатилди (3-расм).

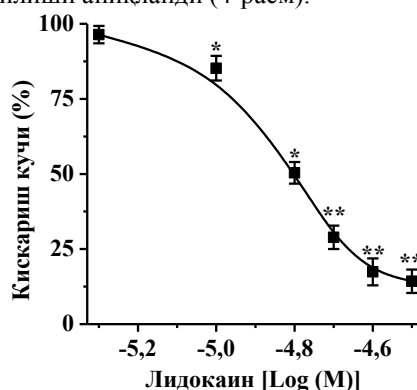

3-расм. F-27 алкалоидининг папилляр мускул қисқариш кучига муҳитда нифедипин мавжуд шароитда таъсири. Ордината ўқида – максималга нисбатан фоиз (%) ҳисобида ифодаланган қисқариш кучининг амплитуда қиймати ифодаланган. Барча ҳолатларда *- $p<0,05$; **- $p<0,01$; $n=4$.

Олиб борилган тадқиқот натижалари шунни кўрсатадики, олинган натижалар таҳлиliga кўра нифедипин мавжуд шароитда F-27 алкалоиди папилляр мускул қисқариш фаоллигини қўшимча равишда қисман камайтириши, ушбу алкалоиднинг манфий инотроп таъсири қисман кардиомиоцитлардаги Ca^{2+} -каналлари блокадаси билан боғлиқлигидан далолат беради.

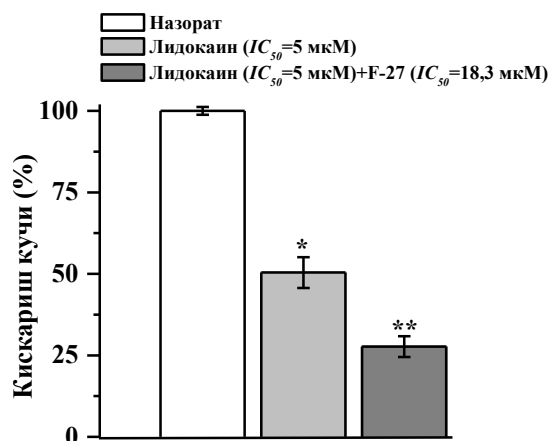
Адабиёт маълумотларига кўра Na^+ -каналларининг блокляниши кардиомиоцитда хужайра ички Na^+ ионлари концентрациясининг пасйишига олиб келади ва натижада $[\text{Ca}^{2+}]_i$ сатҳининг камайиши ҳамда юрак мускул қисқариш фаоллигининг пасайиши кузатилади [8]. Шунини инобатга олган ҳолда, F-27 алкалоидининг манфий инотроп таъсирини таъминлашда потенциалга боғлиқ Na^+ - каналларининг ролини тушунтириш учун ушбу каналларнинг специфик блокатори лидокаин иштирокида папилляр мускул қисқаришига ўрганилаётган алкалоиднинг таъсирини ўргандик [9].

Дастлабки назорат тажрибаларида 0,5 Гц кўзгатиш частотасида папилляр мускул қисқариш фаоллигига лидокаиннинг дозага боғлиқ (5-30 мкМ) таъсири текширилди. Лидокаин папилляр мускул қисқариш кучи амплитудасини 30 мкМ концентрацияда назоратга нисбатан $85,2 \pm 3,7\%$ га камайитириши кузатилди. Бунда лидокаиннинг мускул қисқаришини 50% га сусайтирувчи концентрацияси (IC_{50}) 15,4 мкМ ни таъкил қилиши аниқланди (4-расм).

4-расм. Лидокаиннинг папилляр мускул қисқариш фаоллигига дозага боғлиқ таъсири. Оордината ўқида – максималга нисбатан фоиз (%) ҳисобида ифодаланган қисқариш кучининг амплитудаси, абсцисса ўқида – лидокаиннинг логарифмда ифодаланган концентрацияси (мкМ) кўрсатилган (*- $p < 0,05$; **- $p < 0,01$). Симуляция частотаси 0,5 Гц ($t = 36 \pm 0,5^\circ\text{C}$); $n = 3-5$).

Ўрганилаётган алкалоиднинг манфий инотроп таъсирида Na^+ -каналларининг ўрнини баҳолаш учун тажрибаларда лидокаиннинг IC_{50} 15,4 мкМ концентрацияси мавжуд шароитда F-27 алкалоидининг папилляр мускул қисқариш фаоллигига таъсирини ўрганишимизда, қисқариш кучини қўшимча равишда $32,8 \pm 4,1\%$ га камайтирди (5-расм).

5-расм. F-27 алкалоидининг папилляр мускул қисқариш кучига муҳитда лидокаин мавжуд шароитда таъсири. Оордината ўқида – максималга нисбатан фоиз (%) ҳисобида ифодаланган қисқариш кучининг амплитудаси киймати ифодаланган. Барча ҳолатларда * - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$; $n = 4$.

Олиб борилган тажриба натижаларини таҳлиliga кўра, ушбу алкалоиднинг кардиомиоцитлар мембранасида жойлашган Na^+ -каналларини блокляши, натижада цитозолда $[\text{Na}^+]_i$ миқдорининг камайиши ва бунинг натижасида $\text{Na}^+/\text{Ca}^{2+}$ -алмашинув тизими орқали хужайрага Ca^{2+} ионлари киришининг сусайишига таъсир этаётганлигидан далолат беради.

Хулоса. Юқорида олиб борилган тадқиқотлар натижаларидан келиб чиқиб, ўрганилган изохинолин алкалоид манфий инотроп таъсирга эгаллиги аниқланди. Ca^{2+}_L -каналларининг специфик блокатори нифедипин (0,01 мкМ) мавжуд шароитда олиб борилган тадқиқотларда ушбу алкалоиднинг манфий инотроп таъсири қисман кардиомиоцитлардаги Ca^{2+}_L -каналлари блокадаси билан боғлиқ эканлигини кўрсатади.

F-27 алкалоидининг каламуш юраги папилляр мускул қисқариш фаоллигига манфий инотроп таъсирини баҳолашда Na^+ -каналларининг блокляниши шароитида F-27 алкалоидининг манфий инотроп таъсирини камайиши бу унинг кўпроқ Na^+ -каналларини блокляшдан далолат беради. Олинган эксперимент натижаларининг таҳлили асосида шунини хулоса қилиш мумкинки, F-27 алкалоидининг манфий инотроп таъсирида Na^+ ва Ca^{2+} ионларининг ташилишини модификациялаши билан изоҳланади.

Адабиётлар

1. Inoyat Jumayev, Pulat Usmanov, Shavkat Rustamov1 and Sherzod Zhurakulov. Comparative Inotropic Effects of the Some Isoquinoline Alkaloids // Biomedical & Pharmacology Journal, March 2020. Vol. 13(1), p. 325-333.
2. Pulat B. Usmanov1, Inoyat Z. Jumayev, Shavkat Yu. Rustamov, Abdilalim A. Zaripov, Adilbay T. Esimbetov, Sherzod N. Zhurakulov and Valentina I. Vinogradova. The Combined Inotropic and Vasorelaxant Effect of DHQ-11, a Conjugate of Flavonoid Dihydroquercetin with Isoquinoline Alkaloid 1-aryl-6,7-dimethoxy-1,2,3,4-tetrahydroisoquinoline // Biomedical & Pharmacology Journal, June 2021. Vol. 14(2), p. 651-661.
3. ЖумаевИ.З., УсмановП.Б., ХушматовШ.С., РустамовШ.Ю., РахимовР.Н. 3,3',4',5,7-пентагидроксифлавононнинг экспериментал гипоксия (in vitro) шароитида кардиомиоцит β -адренорецептор функциясига таъсири инфекция, иммунитет и фармакология. Научно-практический журнал.
4. Yun Cai, Qiqi Xin, Jinjin Lu, Yu Miao, Qian Lin, Weihong Cong, and Keji Chen. A New Therapeutic Candidate for Cardiovascular Diseases: Berberine // Front Pharmacol. 2021; 12: 631100.
5. Asma Yasmeen Khan and Gopinatha Suresh Kumar. Natural isoquinoline alkaloids: binding aspects to functional proteins, serum albumins, hemoglobin, and lysozyme // Biophys Rev. 2015 Dec; 7(4): 407-420.
6. Tonino Bombardini. Myocardial contractility in the echo lab: molecular, cellular and pathophysiological basis // Cardiovasc Ultrasound 3, 27 (2005)
7. Le Xu, Geoffrey Mann and Gerhard Meissner. Regulation of Cardiac Ca^{2+} Release Channel (Ryanodine Receptor) by Ca^{2+} , H^+ , Mg^{2+} , and Adenine Nucleotides Under Normal and Simulated Ischemic Conditions // Circulation Research. 1996; 79:1100-1109
8. Haigney M C., Lakatta E G., Stern M D., Silverman H S. Sodium Channel Blockade Reduces Hypoxic Sodium Loading and Sodium-Dependent Calcium Loading// Circulation. – 1994. – 90(1). – P. 391-399.
9. Shey-Shing Sheu and W. J. Lederer. Lidocaine's Negative Inotropic and Antiarrhythmic Actions Dependence on Shortening of Action Potential Duration and Reduction of Intracellular Sodium Activity// Circulation Research. – 1985. – V. 57. – N. 4. – P. 578-590.

РЕЗЮМЕ. Бугунги кунда юрак қон томир тизими касалликларини олдини олиш ва даволашнинг янги фармакологик усулларини излаб топиш замонавий фармакология ва тиббиётнинг долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади. Шунингдек, изохинолин алкалоидлар бугунги кунда кучли антиаритмик таъсирга эга эканлиги алоҳида қизиқтириш уйғотади. Бизнинг

таджикотларда F-27 изохинолин алкалоидининг каламуш юраги папиллар мускули қисқариш фаоллигига манфий инотроп таъсир кўрсатиши аниқланди. Ушбу алкалоиднинг манфий инотроп таъсири қисман Ca^{2+} -каналларининг блокадаси билан бориши исботланди. Лидокаин билан олиб борилган тажрибалар F-27 алкалоидининг манфий инотроп таъсири асосан Na^{+} -каналларини блоклашдан далолат беради.

РЕЗЮМЕ. На сегодняшний день поиск новых фармакологических методов профилактики и лечения заболеваний сердечно-сосудистой системы является одной из актуальных проблем современной фармакологии и медицины. Представляет также особый интерес тот факт, что изохинолиновые алкалоиды в настоящее время обладают выраженным антиаритмическим действием. В наших исследованиях установлено, что изохинолиновый алкалоид F-27 оказывает отрицательное инотропное действие на сократительную активность папиллярной мышцы сердца крысы. Доказано, что отрицательное инотропное действие этого алкалоида отчасти обусловлено блокадой Ca^{2+} -каналов. Эксперименты с лидокаином показывают, что отрицательное инотропное действие алкалоида F-27 в основном связано с блокированием Na^{+} -каналов.

SUMMARY. To date, the search for new pharmacological methods for the prevention and treatment of diseases of the cardiovascular system is one of the urgent problems of modern pharmacology and medicine. Of particular interest is the fact that isoquinoline alkaloids currently have a pronounced antiarrhythmic effect. In our studies, it was found that the isoquinoline alkaloid F-27 has a negative inotropic effect on the contractile activity of the papillary muscle of the rat heart. It has been proven that the negative inotropic effect of this alkaloid is partly due to the blockade of Ca^{2+} -channels. Experiments with lidocaine show that the negative inotropic effect of the F-27 alkaloid is mainly due to the blocking of Na^{+} -channels.

ВРЕДИТЕЛИ ЛЕСНЫХ НАСАЖДЕНИЙ В АРИДНЫХ УСЛОВИЯХ КАРАКАЛПАКСТАНА

П.Ш.Мырзамбетов – старший преподаватель

А.Бекназаров – ассистент преподаватель

П.Калжанов – старший преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: экологик омил, ўрмон, зарарқунанда, Амударё, дарахтлар, тиртиллар.

Ключевые слова: экологический фактор, лес, вредители, Амударья, деревья, гусеницы.

Key words: ecological factor, forest, pests, Amu Darya, trees, caterpillars.

Неблагоприятные экологические факторы, такие как, высокие температуры воздуха в июле-августе, нехватка водных ресурсов приводят к чрезмерному иссушению почвы в корнеобитаемом слое, и как следствие - ослаблению древостоя и гибели молодых насаждений. Известно, что ослабление деревьев является сигналом для вредителей и болезней, которые массово размножаются при благоприятных для них условиях, могут привести к гибели насаждений. С наступлением маловодья в низовьях Амударьи, то есть с 90-х годов прошлого столетия наблюдались размножение ранее не приносивших особого вреда видов вредителей. Например, в последние годы в насаждениях тополя пирамидального чаще стали встречаться деформация (скручивание) листьев верхней части побегов тлями, похожими по признакам вреда на вред наносимый спиральным пемпигом. Такие повреждения чаще всего наблюдались на ослабленных из-за несвоевременных поливов, насаждениях тополя. Этот вредитель наносит серьезный урон точке роста побегов деформируя листья тополя, в результате чего ухудшается общее состояние растений, что в свою очередь привлекает стволовых вредителей.

Основной лесообразующей породой тугайных лесов Каракалпакстана является – туранга (*Populuseuphratica*). Эта порода хотя и отличается высокой экологической пластичностью, длительное отсутствие паводков реки Амударьи, и как следствие иссушение почв привело к заметному ослаблению и изреженности древостоя. В естественных условиях, при наличии благоприятных лесорастительных условий тугайные древесно-кустарниковые породы способны к самовозобновлению и не требуют вмешательства. Но жизнь тугайной растительности всегда зависела от режима рек и каналов. Чрезмерное использование стока Амударьи ограничивало паводковый режим, необходимый для естественного возобновления, роста и развития тугайной растительности. В связи с этим, процессы деградации тугаев усиливаются, а естественное возобновление недостаточно [1]. По данным А.Бахиева и С.Трешкина (1994) за период 1982-1989 годы естественные разливы в дельте реки Амударьи не наблюдались даже во время паводков и общая площадь тугаев по результатам исследований 1983-1989 гг. оценивались всего лишь в 33 тысяч га [2]. Неоднократное нападение листогрызущих вредителей в период вегетации при чрезмерном иссушении корнеобитаемого слоя почв, является одной из причин снижения прироста и ослаб-

ления древостоя. Проведенные в тугаях центральной и северной зон Каракалпакстана исследования показали, что комплекс листогрызущих вредителей наносит существенный ущерб листе, уменьшив площадь фотосинтезирующей поверхности, что отражается на росте и развитии деревьев. Так, у поврежденных листогрызущими вредителями деревьев наблюдается снижение прироста побегов на 19,4 – 30,9%.

Из листогрызущих вредителей туранговых тополей в тугайных лесах отмечены листовертка евфратская (*Gypsonomaeuphraticana*Ams.), большая гарпия (*Dicranuravinula*L.), бражники (*Smerinthussp.*), пяденицы (*Erannusdefoliaria*Cl.) и другие. Численность их в той или иной степени регулируется естественными врагами из числа хищных и паразитических насекомых. Так, в процессе исследований нами встречены в тугаях групповые паразиты большой гарпии и бражника, видимо именно они препятствуют всплеске массового размножения последних, потому что в тугайных лесах их численность незначительна. Помимо этого насаждениям туранги наносит существенный ущерб турангиловые листоблошки, которые на листьях и молодых побегах тератоморфы (деформации, уродливости), тополевый клопик и др. В каждом биоценозе важнейшим регулятором численности отдельных компонентов являются хищники и многочисленные паразиты из членистоногих, червей и простейших [3]. Стабильность биогеоценоза, то есть способность к выживанию определяется его видовым разнообразием. [4]. Тугайные леса имеют богатое разнообразие энтомофауны. Так, нами в тугайных лесах встречены энтомофаги: семиточечная божья коровка (*Coccinellaseptempunctata*), златоглазка (*Chrysopaacanea*. Steph.), трихограмма (*Trihogramma*), паразиты из семейства бракониды (*Braconidae*), мухи (*Diptera*) и др.

Наиболее распространенным и многочисленным в насаждениях туранговых тополей в тугайных лесах является листовертка евфратская (*Gypsonomaeuphraticana*Ams.). Наши наблюдения показали, что в условиях тугайных лесов северной и центральной зон Каракалпакстана листовертка евфратская развивается в двух генерациях. Зимует листовертка евфратская в фазе гусеницы, завершившее питание в своеобразных колыбельках, сооруженных паутинными нитями, выделенными слюнными железами гусеницы. Место зимовки – трещины под корой дерева. Уход гусениц на зимовку наблюдаются в 1-2 декаде октября, то

есть при снижении среднесуточных температур воздуха ниже +7-8 градусов по Цельсию. Весной при среднесуточной температуре воздуха 11,7 градусов наблюдается окукливание перезимовавших гусениц. Время окукливания приходится на 2-3 декаду апреля. Вылет бабочек наблюдается в 1-2 декадах мая, а появление гусениц 1 поколения наблюдается в 3 декаде мая – в начале июня. Личиночная фаза 1 генерации продолжается до 2-3 декады июля и 1 декады августа. Гусеницы 2 генерации появляются в 3 декаде июля – в начале августа. Активная фаза гусениц 2 генерации продолжается до середины 1-2 декад октября, после чего гусеницы идут на зимовку в трещины под корой дерева-хозяина. В 2016 году уход гусениц листовертки на зимовку наблюдался 13 октября, когда наступила первая заморозка.

Трихограмма является паразитом яиц многих видов чешуекрылых, в том числе и листовертки евфратской.

Литература

1. Ким И., Айбергенов Б. Практика внедрения общинного лесоводства и лесовосстановления на территории организуемого Нижнее-Амударьинского государственного биосферного резервата. – Нукус: 2010. – С. 44.
2. Бахiev А.Б., Трешкин С.Е. Динамика продуктивности тугайных сообществ в дельте Амударьи в условиях изменяющегося гидрологического режима территории. Экология. № 5-6. 1994.
3. Фасулати К.К. Полевое изучение наземных беспозвоночных. -М.: «Высшая школа», 1971. –С. 234.
4. Воронцов А.И. Патология леса. -М.: «Лесная промышленность», 1978. -С. 6.
5. Aybergenov B., Sultanov R. For studying of the Gypsonomaeuphratica Ams. in tugai forest cenozes on South maritime of Aral Sea. Proceedings of International Conference "Ecological consequences of biosphere processes in the ecotone zone of Southern Siberia and Central Asia". Ulaanbaatar, 2010.

РЕЗЮМЕ. Ekologik noqulay omillar, masalan, iyul va avgust oylarida yuqori harorat, suv resurslarining yetishmasligi tuproqning haddan tashqari qurishiga va natijada stendning zaiflashishiga va yosh stendlarning nobud bo'lishiga olib keldi. Ma'lumki, daraxtlarning zaiflashishi zararkunandalar uchun signaldir va ular uchun qulay sharoitlarda ko'p miqdorda ko'payadigan kasalliklar o'simliklarning o'limiga olib kelishi mumkin. Maqolada o'rmon plantatsiyalarining ba'zi zararkunandalari va ularning sonini tartibga solishning tavsifi berilgan.

РЕЗЮМЕ. Неблагоприятные факторы окружающей среды, такие как высокие температуры в июле и августе, нехватка водных ресурсов привели к чрезмерному пересыханию почвы и, как следствие, к ослаблению древостоя и гибели молодых насаждений. Известно, что ослабление деревьев является сигналом для вредителей, а болезни, которые массово размножаются в благоприятных для них условиях, могут привести к гибели растений. В статье дается описание некоторых вредителей лесных насаждений и вопросы регулирования их численности.

SUMMARY. Adverse environmental factors, such as high temperatures in July and August, the shortage of water resources has led to an excessive drying of the soil and as a consequence - the weakening of the tree stand and the death of young plantations. It is known that the weakening of the trees is a signal to pests and diseases, which are massively multiply under conditions favorable to them, may lead to death of plants. The article provides a description of some pests of forest plantations and regulatory issues of their numbers.

УДК: 595.767.18

EPICAUTA ERYTHROCEPHALA (PALLAS, 1781) ТУРИНИНГ ЖАНУБИЙ ОРОЛБЎЙИДА ТАРҚАЛИШИ ВА БИОЭКОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

А.Н.Сейлханова – таянч докторант

Ж.Тилепов – мустақил тадқиқотчи

Р.Калимбетова – стажёр тадқиқотчи

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

М.Ж.Медетов – биология фанлари доктори

ЎзР ФА Зоология институти

Таянч сўзлар: малҳамчи кўнғиз, *Epicauta erythrocephala* тури, худуд, агроценоз, Жанубий Оролбўйи, зарарли, имаго, ривожланиш.

Ключевые слова: масленка, вид *Epicauta erythrocephala*, район, агроценоз, Южное Приаралье, вредонос, имаго, развитие.

Key words: butterdish, species *Epicauta erythrocephala*, region, agrocenosis, South Prearalie, pest, adult, development.

Кириш. Meloidae оиласига кирувчи бошқа тур кўнғизлар сингари *Epicauta erythrocephala* турининг личинкалари, зарарли чигиртка тухумлари билан озикланиб уларни табиий 31.5% гача камайтириб энтомофаг сифатида аҳамиятли саналади. Шунингдек, яйлов ва маданий экинлар зараркунандаси билан бир қаторда, кўнғизлар захри инсонлар ва чорво молларига салбий таъсирга эга. Ем ҳашак билан бирга ейилганда малҳамчилар оғир захарланиш ва ҳатто чорво молларининг ўлимига олиб келиши тасдиқини топган[1,5].

Мазкур худудда зарарли чигирткалар тарқалиши мумкин бўлган 3 млн гектардан ортиқ ер майдони бор бўлиб, географик тузилишига кўра мавсумий ва барқарор кўллар, тукайлик, бутазар ва чўллар майдонларни камраб олади [7, 8].

Республикамиз худудида чигирткаларнинг 100 га яқин тури мавжудлиги аниқланган бўлиб, улардан уч тури хавфли деб саъналади. Улардан тўда хосил

Златоглазка является активным хищником гусениц младших возрастов листовертки евфратской. Наши наблюдения показали, что одна личинка златоглазки способна уничтожить за сутки от 5 до 8 гусениц младших возрастов. Нами также выявлены еще два вида, паразитирующих на теле гусениц листовертки евфратской. Один из них выведен из перезимовавших гусениц. Поражаемость гусениц листовертки им ранней весной (в апреле) составила 26,5 – 27,9% [5]. Другой вид выведен в самые жаркие месяцы – в июле–августе. Видовая принадлежность паразитов в настоящее время определяется в Узбекском научно-исследовательском институте защиты растений. Дальнейшее изучение их биоэкологических особенностей позволяет получить ценные знания о естественных механизмах регуляции численности вредителя в условиях тугайных ценозов.

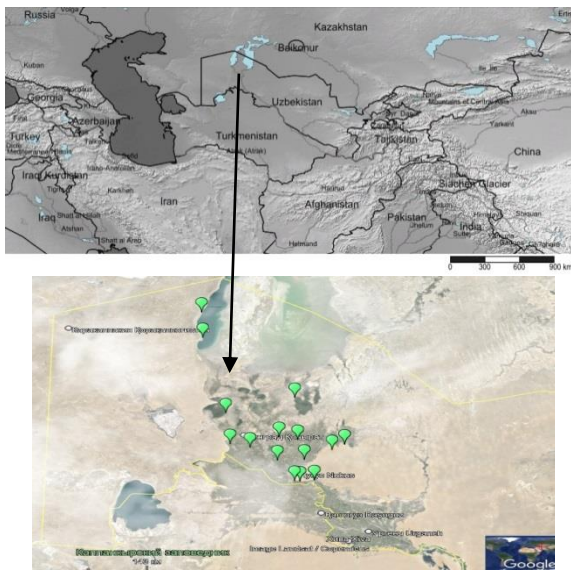
килувчи Осиё чигирткаси, Италия пруси ва катта саксул букри чигирткалари ҳисобланади [2,13].

Осиё чигирткалари асосан Республикаимизнинг Оролбўйи худудларидаги барқарор ва мавсумий бўлган кўллар атрофларидаги қамишзор майдонларида осие чигирткаларининг табиий очоқлари бор бўлиб, ушбу кўллар атрофидаги қамишзор майдонларида хар йили осие чигирткаларининг личинкалари тарқалиш ҳолатлари учраб келмоқда. Бу эса зарарли оргонизмларга қарши курашишнинг атроф муҳитга безарар, экологик тоза усулларини ишлаб чиқишни тақоза этмоқда.

Материал ва усуллар. *Epicauta erythrocephala* (Pallas, 1781) малҳамчи кўнғизининг Жанубий Оролбўйи табиий ва антропоген худудларида тарқалишини аниқлаш ва амалий аҳамиятини ёритиб бериш учун тажрибалаб 2020-2022 йиллар давомида олиб борилди. Тадқиқотлар Бондаренко (2010), Голуб (2012) ларнинг усуллари асосида ўтказилди [2, 3, 4,5,10,12].

1-Расм. Тадқиқот олиб борилган ҳудудлар.

2-Расм. *Epicauta erythrocephala* турининг тарқалиши.

ОЛИНГАН НАТИЖАЛАР

Малҳамчи кўнғизлар оиласининг энг аҳамиятли авлодларидан бири *Epicauta* (Dejean, 1834) ҳисобланади. Авлод 250 га яқин турни ўз ичига олади, деярли бутун дунё бўйлаб тарқалган, Австралиядан ташқари. Турларнинг аксарияти Америкада яшовчи, Палеарктикада 27, Марказий Осиёда 4 тури тарқалган.

Личинка босқичида унинг вакиллари чигирткасимонларнинг кузачаларида паразитлик қилиб, уларнинг сонини тартибга солади. Имаго босқичида кўнғизлар ўтхўр бўлиб, катта гала бўлиб тўпланиб, қисқа вақт ичида ўсимликларнинг катта миқдоридаги яшил массасини йўқ қилишга қодир. *Epicautini* трибаси битта номинатив авлод билан ифодаланади [1,9].

Insecta: Ҳашаротлар синфи

Coleoptera: Қаттиқ қанотлилар туркуми

Polyphaga: кенжа туркуми

Tenebrionoidea: катта оиласи

Meloidae Gyllenhal, 1810: Малҳамчи кўнғизлар оиласи

Meloidae Gyllenhal, 1810: кенжа оиласи

Epicautini Denier, 1935: трибаси

Epicauta Dejean, 1834авлоди

Epicauta erythrocephala (Pallas, 1781) тури

Аниқланган вақти ва жойи. Хужайли тумани (42°25'16.01"N 59°23'23.87"E), (4 нусха, 4♀, 2♂. 7.08.2021й), Шуманай тумани (42°47'28.78"N 58°50'05.56"E), Қанлиқўл тумани (42°50'10.03"N 59°03'28.78"E), Амударё тумани (42°05'46.64"N 60°08'10.91"E), Беруний тумани (41°41'02.79"N

60°47'47.92"E) Қўйи Амударё биосфера резервати (41°59'52.6"N 60°19'42.3"E), Нукус шаҳри (42°26'13.82"N 59°35'09.36"E), Орол денгизи атрофи (44°35'52.33"N 58°19'14.2"E).

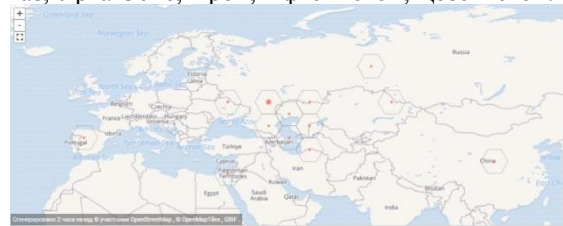
Зоогеографияси. Қадимги Ўрта ер денгизи.

Морфологияси. Кўнғизларнинг узунлиги 10–21 мм. Танаси ингичка, узун. Боши катта, олд елкаси торайиб боради. Асосий тана ранги қора. Боши қизил, тепасида қора чизик ёки нукта бор. Элийтрасининг ҳар бирида узунламасига оқ чизиклар бор. Қорин бир текисда кулранг туклар билан қопланган. Мўйловлари ва оёқлари қора рангда (2-расм).

3-Расм: *Epicauta erythrocephala* (Pallas, 1781) туридан тайёрланган коллекция намунаси.

Тарқалиши: Палеарктика, Австрия, Греция, Кавказ, Ўрта Осиё, Ирон, Афғонистон, Қозғистон.

4-Расм: *Epicauta erythrocephala* (Pallas, 1781) – турининг дунё бўйича тарқалиши (GBIF)

Биоэкологик хусусиятлари. Ривожланиш даври 22-38 кун давом этади. Июндан сентябргача нам тупрокда қазилган чуқурчаларга 35 дан 62 тагача тухум қўлади. Тухум қўйилган жойлар чуқурлиги 2,2-2,8 см ва диаметри 5-6,5 мм бўлган вертикал ёлакдан иборат, девор тупрок билан қопланган ва сиқилган, диаметри 8-9 мм текисланган ярим шарсимон тешик билан тугайди. Инкубатсия даври 22-38 кун, триунгулин босқичи кузачани топиш учун 8-14 кун, озикланиш даври учун 4-11 кун давом этади. Кузачада ичида личинкага айланиб яхши ривожланган жағлари ёрдамида тухум қобиғини кемириб, чигиртка тухумларини еб ривожланади. Ундан сўнг кузачадан чиқади ва тупроқга утгандан кейин сохта ғумбак деб номланадиган личинкага айланади. Бу босқич 3-8 кун, 3-2-10 кун, 4-3-10 кун ва 5-11-23 кун давом этади. Бунда личинка ҳаракатсиз, ёйсимон эгилган, тўқ сариқ ранга эга бўлади, оёқлари жуда қисқа ва қаттиқ хитин билан қопланади. Индивиднинг тўлиқ ривожланиши учун битта тухум кузачаси этарли. Қишга келиб, личинкалар кузачаларни ташлаб, 20-40 см чуқурликда тупроқга кумилади, ялғон ғумбак қишлайди. Май ойида препупал личинка пайдо бўлади, у озикланмасдан, 5-10 см чуқурликда янги бешик топиб олади. Бази индивидлар бутун йил давомида диапаузага кириб, икки баъзан уч йилгача чўзилади. Май ойининг иккинчи декадасида имаго айланган индивидлар июлгача, 21-45 кун яшаши мумкун. Ёзги фенологик спектрдаги индивидлари эса июнь-август оиларида учади. *Epicauta erythrocephala* тури тўғриқанотлиларнинг ва бошқа зарарли чигирткаларнинг муҳим табиий душмани ҳисобланади. Вояга этган кўнғизлар баҳор фаслида пайдо бўлиб, яйлов ўтларига, кўпинча беда ва бошқа маданий ўсимликларга, хусусан, картошка, лавлагига зарар этказади. Аммо бу кўнғизнинг фойдаси зарардан кўра кўпроқ. Сабаби у чигиртка ва зарарли ҳашаротларни ёқ қилади [1]. Гемолимфа таркибида кантаридин бўлган захарли модда мавжуд бўлиб, у организмга оғиз орқали, ҳатто кичик дозаларда (0,03 г дан) тушганда одамлар ва

кишлоқ хўжалиги хайвонларининг кучли захарланишига олиб келиши мумкин. Гемолимфаси организмга тушганда, тери бўшлиғи, яллиғланиш пуфакчалари билан копланиши мумкин. Пуфакчалар бир кун ичида йўқолади. Камрок сезгир одамларда улар умуман кўринмайди.

Хулоса қилиб айтганда, *Epicauta* авлодининг дунё миқёсидаги тарқалган 250 га яқин турлари ичида Жанубий Оролбўйида фақат битта *Epicauta erythrocephala* тури эканлиги тасдиқланди, Марказий Осиёда бўлса 4 та тури тарқалган. *Epicauta erythrocephala* Жанубий Оролбўйининг барча табиий ва антропоген

худудларида кенг тарқалганлиги бу худудларда Осиё чигирткаси, Воҳа чигирткаси ва саксовул буқир чигирткаларининг ҳар йили катта колонияларининг учраши билан трофик боғланган. Имаголарининг июн ойидан сентябр ойигача нам тупроқларда 35 дан 62 тагача тухум қўйиши бу турнинг мазкур худуд иқлимига тўла мослашганлигидан далолат беради. Вояга етган кўнғизлар яйлов ўсимликларига, кўпинча беда ва бошқа маданий ўсимликларга, хусусан, картошка, лавлагига зарар этказди. Аммо бу кўнғизнинг фойдаси зараридан кўра кўпроқ ҳисобланади.

Адабиётлар

1. Николаев Г.В. и Колов С.В. Жуки-нарывники (Coleoptera, Meloidea) Казахстана: биология, систематика, определитель. - Алматы: Казахский национальный университет имени аль-Фараби: «Казах университеті», 2005. -С. 23,1 66.
2. Bologna M.A. 1991. Fauna d'Italia. Coleoptera, Meloidea. Ed. Calderini, Bologna, P. 541. ISBN 88-7019-523-6
3. Гроссгейм А.А. Определитель растений Кавказа. -М.: 1949. -С. 732.
4. Косенко И.О. Определитель высших растений Северо-Западного Кавказа и Предкавказья. -М.: «Колос», 1970. -С. 613.
5. Левчинская Г. Н. Нарывники (Coleoptera, Meloidea) Украины: Авиорефератдиссертации кандидата биологических наук. - Харьков: 1969. -С. 24.
6. Чернышев С.Э. Жуки-нарывники (Coleoptera, Meloidea) степной зоны Евразии: Автореф. Дис. Канд. Биол. наук – Новосибирск: 1997. -С. 14.
7. Васильев В.П. Вредители сельскохозяйственных культур и лесных насаждений: В 3-х т. /Под общ. ред. В.П. Васильева. 2-е изд., испр. и доп. Т. 1. Вредные нематоды, моллюски, членистоногие/ Ред. тома В.Г. Долин. -К.: «Урожай», 1987.
8. Гиляров М.С. Определитель обитающих в почве личинок насекомых / под общ. рук. М.С. Гилярова. -М.: «Наука», 1964.
9. Государственный каталог пестицидов и агрохимикатов, разрешенных к применению на территории Российской Федерации, 2014 год. Министерство сельского хозяйства Российской Федерации (Минсельхоз России).
10. Колов С.В., Казенас В.Л. Жуки-нарывники (тип Членистоногие, класс Насекомые). Серия «Животные Казахстана в фототрафиях». - Алматы: 2013. -С. 110.
11. Крыжановский О.Л., Насекомые и клещи - вредители сельскохозяйственных культур. Том II. Жесткокрылые. -Л.: "Наука", 1974. -С. 336.
12. Лер П.А. Определитель насекомых Дальнего Востока СССР / под редакцией П.А. Лер. Т. III. Жесткокрылые или жуки. Ч. 1. -Л.: «Наука», 1989. -С. 572.
13. Осмоловский Г.Е. Определитель сельско-хозяйственных вредителей по повреждениям культурных растений. -Л.: «Колос», 1976, -С. 696.
14. Стриганова Б. Р., Захаров А. А. Пятиязычный словарь названий животных: Насекомые. Латинский-русский-английский-немецкий-французский. -М.: «РУССО», 2000. -С. 560.
15. Якобсон Г.Г. Определитель жуков. Издание 2-е. дополненное Оглоблиным Д.А. Государственное издательство сельскохозяйственной и колхозно-кооперативной литературы. -Москва: 1931. -Ленинград: Дата последней компиляции 13.02.2005

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада *Epicauta erythrocephala* турининг Жанубий Оролбўйида табиий ва антропоген худудларида тарқалиши, биоэкологик хусусиятлари ва *Epicauta erythrocephala* турининг личинка босқичида чигирткасимонларнинг кузачаларида паразитлик қилиб кишлоқ хўжалига фойда келтири билан бирга имаго босқичида ўсимликлар билан озикланиб кишлоқ хўжалигига зарари ҳақида келтириб ўтилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассмотрены распространение *Epicauta erythrocephala* в природных и антропогенных зонах Южного Приаралья, биоэкологические особенности и польза видов *Epicauta erythrocephala* в личиночной стадии клеток кузнечиков путём паразитирования на клетках кузнечиков, а также упоминается ущерб сельскому хозяйству, питаются растениями в стадии имаго.

SUMMARY. This article discusses the distribution of *Epicauta erythrocephala* in the natural and anthropogenic zones of the Southern Aral Sea, bioecological features and the benefits of *Epicauta erythrocephala* species in the larval stage of grasshopper cells by parasitizing on grasshopper cells, and also mentions the damage to agriculture by feeding on plants in the adult stage.

«YASHIL URBANIZM» – ZAMONAVIY SHAHARLAR RIVOJLANISHINING ASOSIY YO'NALISHI SIFATIDA

S.K.Tashtayeva – *geografiya fanlari nomzodi, dotsent*

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

O.Yoqubov – *yetakchi mutaxassis*

Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi

Tayanch so'zlar: shaharning barqaror rivojlanish kontsepsiyasi, yashil urbanizm, shahar, shahar dizayni, ekoshahar, shahar transporti, shaharni rejalashtirish, biofil urbanizm.

Ключевые слова: концепция устойчивого развития городов, зеленый урбанизм, город, градостроительство, экополис, городской транспорт, городское планирование, биофильный урбанизм.

Key words: the concept of sustainable urban development, green urbanism, city, urban planning, ecopolis, urban transport, urban planning, biophilic urbanism.

Kirish. Jamiyat taraqqiyotida shaharlarning roli tobora ortib bormoqda. Dunyo shahar aholisi geometrik progressiya bilan ko'payishda davom etib, 2050-yilga borib 6,5 mlrd. kishini tashkil etishi ko'zda tutilmoqda. Natijada shaharlarga bo'lgan qarashlar ham tezlik bilan o'zgarib, ularning geografik o'rni, planirovkasi, arxitekturasini, dizayni yangi zamonaviy talablarni asosida takomillashib, modernizatsiya va renovatsiya ishlari borgan sari jadallashmoqda. Bunda uch asosiy tamoyil, ya'ni, aholi yashashi uchun shaharlarda sog'lom muhit, iqtisodiy barqarorlik va ekologik toza shahar yaratish bosh g'oya sifatida tan olinmoqda.

Ishning maqsadi va vazifalari. Mazkur tadqiqot ishini o'rganishdan maqsad- shaharlarni barqaror rivojlantirish bo'yicha jahon miqyosida olib borilayotgan yangi tajribalarni o'rganish va respublikaga tatbiq etishga yo'naltirishdan iborat. Maqsad doirasida quyidagi vazifalar bajarilgan: 1) yashil urbanizm tushunchasining kelib chiqishi va mazmun-mohiyatini yoritish; 2) mavzu bo'yicha olimlarning olib borgan tadqiqotlarini o'rganish; 3) konsepsiya tamoyillariga aniqlik kiritish; 4) dunyoda ushbu konsepsiya doirasida olib borilayotgan amaliy tajribalarni o'rganish.

Asosiy qism. Urbanizatsiya jarayonini olimlar umuman rivojlanish xususiyatlariga ko'ra uch bosqichga ajratishadi. Ilk urbanizatsiya davri e.av. 3000 yildan to eramizning

1800 yillarigacha bo'lib, noqishloq xo'jalik sohasining konsentratsiyasi ro'y beradi. Ikkinchi bosqichda-1800 yildan 1950 yillargacha shaharning sanoatlashuvi jarayoni ro'y beradi. Uchinchi bosqichda urbanizatsiyaning rivojlanishi bilan ekologiya o'rtasidagi qarama-qarshiliklar boshlanadi. Bu davrda, iqtisodiyotning globalashishi sababli ushbu munosabatlar yanada kuchayib, shaharlar planetaning eng "zararli" hududlariga aylandi. Aksariyat mamlakatlarda shaharlarning o'ta yiriklashib ketishi, aholi tabaqalanishi, tengsizlik, atrof-muhitning ifloslanishi, chiqindilarni yo'qotish, suv tanqisligi, energiya ta'minoti kabi muammolar keskinlashdi [8].

1996-yilda Shaharlarni rivojlantirish bo'yicha BMTning Stambul konferentsiyasida "Aholi punktlarini barqaror rivojlantirish" tushunchasi qo'llanildi. Barqaror shahar konsepsiyasining tarkibiy qismi va bir yo'nalishi sifatida so'nggi yillarda "yashil urbanizm" tushunchasi tez-tez tilga olinmoqda. Yashil urbanizm shaharlar boshqaruvining shaharlarni aholi va atrof muhit uchun foydali hududga aylantirish maqsadida olib borayotgan amaliy tajribalari asosida vujudga keldi.

Shaharlarni tabiat bilan uyg'unlashtirish g'oyalari garchi yashil urbanizm termini ishlatilmagan bo'lsada, XX asr boshlarida E.Govardning "Shahar-bog", Le-Korbyuz'ning "Quyoshli shahar", L.Raytning "Prieriya uylari" loyihalarida, Arkologiya asoschisi amerikalik urbanist-arxitektor P.Soleri ishlarida ham aks etgan.

XX asr o'rtalarida sobiq Ittifoqda ham - Pushino, Obninsk, Dubna, Troitsk, Protvino kabi shahar hamda qishloqning uyg'unlashgan belgilarini o'zida mujassamlashtirgan kichik ekoshaharlar tashkil etila boshlangan edi. Biroq 1990-yillarda davlatning parchalanishi bu jarayonni to'xtatib qo'ydi.

1970-yillardagi ekstensiv iqtisodiyot, energetik inqiroz, tabiiy resurslarni ayovsiz ishlatish, atrof-muhitning o'ta ifloslanishi, shaharlar rivojlanishini barqaror emasligini ko'rsatdi va bu holat shaharlarga o'zgacha munosabatda bo'lishni taqozo qildi. Shaharlarni rivojlantirishda yangi siyosat, yangi amaliyot, yangicha yondashuv zarur bo'ldi, "yangi urbanizm" g'oyalari tizimi vujudga keldi. Ushbu muammolar va ularning yechimiga qaratilgan g'oyalari bir qancha olimlar, arxitektorlar, shahar boshqaruvchilarining ishlarida o'z aksini topdi. Xususan, J.Jekobsning "Amerika yirik shaharlarining hayoti va o'limi" (1962, 1970, 1993) kitobi hozirgi kunda urbanizatsiya jadal borayotgan davlatlar uchun muhim dastak bo'lib xizmat qilmoqda [4].

1987-yilda Richard Regist "Ekociti Berkeley: Sog'lom kelajak uchun shaharlar qurish" kitobida birinchi marta "ekociti" terminini ishlatdi. 1990-yilda avstraliyalik urbanist Pol Daunton "ekopolis" terminini qo'lladi va keyinchalik u ommalashib ketdi. [3:21].

Bizning fikrimizcha, yangi urbanizmning bir qancha yo'nalishlari bo'lib, ulardan ekopolis va yashil urbanizm bir-biriga yaqinroq. Ularning farqli tomonlari shundaki, yashil urbanizm kengroq tushuncha bo'lib ekopolisni ham o'z ichiga oladi. Yashil urbanizm (yashil shahar) nafaqat tabiat bilan shaharning uyg'unlashuvi, shaharni yashillashtirishgina emas, balki, ular bilan bog'liq boshqa iqtisodiy, ijtimoiy, geografik, demografik, shaharsozlik jarayonlari bilan ham kompleks holda qaraladi va bunda uch omil: iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik omilning o'zaro muvozanati saqlanishi dardkor. Demak, yashil urbanizm qoidasining mohiyati shundan iboratki, minimal darajada energiya va resurslar ishlatib, minimal darajada atrof muhitga salbiy ta'sir ko'rsatib, aholi talablarini maksimal darajada ta'minlashdan iborat.

Amerikalik yozuvchi D.Ouen o'zining "Yashil metropolis" (2009) asarida: "agar kompakt shaharda yashasak, biz atrof muhitga salbiy ta'sirimizni minimal darajada kamaytirgan bo'lar edik" degan fikrini rivojlantiradi va "kompakt shahar" yaratish g'oyasini ilgari suradi [7].

2011-yilda nashr etilgan "Shahar tantanasi" (Триумф города) kitobida Edvard Gleyzer shaharning aholi ustidan g'alaba qozonganini ta'kidlaydi. Shaharda aholi zichligining kamligi transport qatnovini ko'paytiradi, bu esa energiya sarfini oshiradi [2:299]. Shu bois "kompakt shahar" qurilishini ma'qullaydi.

Hozirda "yashil urbanizm" terminining faoliyati T.Bitli, R.Rodgers, P.N'yumann, Sh.Lemann kabi olimlar nomi bilan bog'liq bo'lib, ommalashib bormoqda.

2000-yilda amerikalik shaharshunos olim, Virjiniya universiteti Arxitektura maktabi professori Timoti Bitli barqaror shahar yaratishga oid "Yashil urbanizm: Yevropa shaharlari tajribasi" kitobini yozdi va unda shaharlarning tez o'sib ketishini tartibga solish va nazorat qilish yo'lida amaliy choralarni topdi. Bitli fikriga ko'ra, "Yashil urbanizm"-bu barqaror shahar dizayni bo'lib, ekologik toza shahar, atrof muhitga imkon qadar kam zararli ta'sir yetkazadigan, tabiat bilan uyg'unlashgan shahar landshaftiga ega, chiqindilarni qayta ishlovchi, o'z faoliyati uchun mahalliy materiallarni o'zi ishlab chiqaruvchi va aholi hayoti sifatining yuqori darajasiga ega bo'lishidir [1]. T.Bitli dengizbo'yi shaharlarini rivojlantirishda "moviy urbanizm" tushunchasini kiritadi. Moviy urbanizm - bu yangi paydo bo'lgan g'oyalari tizimi bo'lib, qirg'oq zonalarni kompleks boshqarish orqali dengiz muhitiga ehtiyotkorlik bilan ta'sir qilishdir [5:21].

S.Lemann fikriga ko'ra bu ham ogohlantiruvchi, kelajakni ko'zlagan holda barqaror shaharlarni tashkil etishning eng ma'qul yo'li yoki «ruxsat etilgan me'yorlari»dir. T.Bitli va S.Lemannning ilmiy va amaliy tadqiqotlari natijasida yashil urbanizmning quyidagi tamoyillari ishlab chiqildi: [6]

1. **Iqlim.** Iqlim sharoitlari har qanday shaharga ta'sir ko'rsatuvchi fundamental omil hisoblanadi. Mavjud landshaft, ob'ektga xos resurslar, yaqin atrofdagi mavjud mikroiklim bilan ishlash orqali atrof-muhitga minimal ta'sir ko'rsatadigan, zamonaviy iqlim o'zgarishlariga qarshi turib bera oladigan, barqaror shaharga erishish.

2. **Energiya.** "Nol CO2 emissiyasi" uchun qayta tiklanadigan energiyani joriy qilish. Ushbu tamoyilning turli jihatlariga quyidagilar kiradi: energiya ta'minoti tizimlari va xizmatlari, energiyadan samarali foydalanish, qayta tiklanadigan energiya, shaharni energiya iste'molchisidan mahalliy qayta tiklanadigan energiya ishlab chiqaruvchisiga aylantirish va energiya ta'minotining karbonsizlanishini oshirish.

3. **Chiqindi.** Chiqindisiz shahar yaratish: chiqindilarni qayta ishlagandan ko'ra chiqindi chiqarishni yo'qotish afzal. Shu bois shaharda chiqindi-shisha, plastik, qog'oz-karton, metall kabi chiqindilarni chiqarmaydigan yoki ulardan yangi mahsulotlar yaratish, ularni xom ashyo, resurs sifatida ishlatishni joriy etish.

4. **Suv.** Suv iste'molini kamaytirish, suv resurslaridan samaraliroq foydalanish yo'llarini izlash, yaxshi suv sifatini ta'minlash va suvli yashash joylarini himoya qilishni o'z ichiga oladi. Shaharda suv yig'adigan maydon hosil qilish, aholini suvni tejashga o'rgatish, yomg'ir suvi, oqava suvni yig'ib, qayta ishlab undan unumli foydalanishni yo'lga qo'yish.

5. **Bioxilmaxillik:** Landshaft, yashil zonalar, shahar bog'larini yaratish, shahar qishloq xo'jaligini, yashil tomlarni joriy qilish, biofil dizaynni yaratish, ekosistemalarni barqarorlashtirish. Arid zonalarida salqinlashtirish va haroratni pasaytirish, havoni tozalash, shamollardan himoya qilish uchun yashil zonalarini ko'paytirish. Bu usul shahar landshaftlarida ekotizim barqarorligini maksimal darajada oshirishi kerak.

6. **Transport.** Barqaror transport va yaxshi jamoat maydoni: atrof-muhitga salbiy ta'sir darajasini pasaytiradigan har qanday transport turi -velosiped yoki piyoda kabi motorsiz transportni (velosiped, elektromobil, skuter), piyodalar uchun qulay muhitni, xavfsiz velosiped yo'laklari,

bepul velosiped ijarasi xizmatlarini shakllantirish.

7. Mahalliy materiallar. Mahalliy va ekologik toza, kam energiya talab qiluvchi va shaharning ichki energiyasidan foydalanuvchi materiallarni ishlab chiqarish. Ushbu tamoyilning turli jihatlariga quyidagilar kiradi: ilg'or materiallar texnologiyasi, barcha shahar loyihalari mahalliy materiallarga va texnologik innovatsiyalarga qaratilgan bo'lishi, etkazib berish zanjirlarini qisqartirish imkoniyatlaridan foydalanish.

8. Zichlik va modernizatsiya. Ushbu tamoyilning turli jihatlariga quyidagilarni o'z ichiga oladi: shahar markazini aralash foydalanish uchun to'ldirish, shahar markazini qayta tiklash va yashil maydonlar orqali shahar markazida aholini, binolarni zichlashtirish; zichlik va ixchamlik orqali barqarorlikni oshirish (ixcham arxitektura- gorizontalar emas, balki vertikal ravishda qurishni anglatadi); shaharsozlik va transport tizimlari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish.

9. Passiv arxitektura va dizayn: Ushbu tamoyilning turli jihatlariga quyidagilardan iborat: yashil binolar va rayonlarni tashkil etish, barcha binolar va binolar guruhlarga passiv dizayn tamoyillarini qo'llash; ixcham quyosh arxitekturasini joriy etish; butun bino fondini ta'mirlash va modernizatsiya qilish. Quyosh energiyasidan unumli foydalanish, energiya saqlovchi, yoritish va isitishda eng qulay materiallardan, yangi texnologiya va geometrik figuralardan foydalanish.

10. Sog'lomlik. Bu tamoyil hayotiylik, sog'lom muhit, sog'lom jamiyat va aralash foydalanish (politsentrik, polifunksional) dasturlarini nazarda tutadi. Aralash daromadli shahar ko'proq ijtimoiy barqarorlikni ta'minlaydi.

11. Hududiy ta'minot: mahalliy oziq-ovqat ishlab chiqarish; shahar dehqonchiligini shakllantirish, ko'pqavatli ferma-bog'lar ni yaratish, shaharga zarur materiallarni mahalliy o'zi uchun o'zi ishlab chiqarish.

12. Madaniy meros, o'ziga xoslik va joy hissi. Har bir shaharning o'ziga xos muhiti, iqlimi va boshqalar bor, har bir vaziyat o'ziga xosdir. Shaharni loyihalashda ushbu omillarning barchasi, jumladan, materiallar, tarix va aholining xohish-istaklari hisobga olinishi kerak, yaratilgan merosini himoya qilish va o'ziga xos madaniy o'ziga xoslikni saqlash, masalan, mahalliy biznesni rag'batlantirish, ijodkorlik va madaniy rivojlanishni qo'llab-quvvatlashdir.

13. Boshqaruv. Shahar boshqaruvini takomillashtirish. Mavjud shaharni barqaror ixcham jamoalarga aylantirishda yaxshi shahar boshqaruvi juda muhimdir. U samarali jamoat transporti, yaxshi jamoat maydoni va arzon uy-joy va shahar boshqaruvining yuqori standartlarini ta'minlashi kerak.

14. Ta'lim, tadqiqot va bilim. Ushbu tamoyilning turli jihatlariga quyidagilar kiradi: texnik ta'lim va o'qitish, tadqiqotlar, tajriba almashish, ekologik shahar nazariyasi va barqaror dizayn haqidagi ilmiy nashrlar orqali bilimlarni tarqatish.

15. Rivojlanayotgan mamlakatlar shaharlari uchun strategiyalar. Rivojlanayotgan mamlakatlarning o'z

ehtiyojlari bor va ular maxsus strategiyalarga, tegishli texnologiya transferlari va moliyalashtirish mexanizmlariga muhtoj. Rivojlanayotgan mamlakatlardagi shaharlar rivojlangan mamlakatlardagi kabi strategiya va bahslarga ega bo'lmasligi mumkin. Xuddi shunday, rivojlanayotgan iqtisodiyotlar va tez rivojlanayotgan shaharlar uchun, shuningdek, norasmiy aholi punktlari va shaharlar xarobalari muammosi va xarobalarni yaxshilash dasturlari uchun maxsus strategiyalar ishlab chiqish.

Shuni alohida aytish lozimki, o'simliklar urboekotizimi- ning juda muhim tarkibiy qismidir. Havo tarkibini saqlash, uni tozalash, namlash va dezinfeksiya qilishda ularning roli katta. O'simliklarni yetakchi komponent ekanligini hisobga olgan holda, shaharlarni rivojlantirishning mazkur yo'nalishi "yashil" nomi bilan ataladi va tamoyillarning barchasini asosida yashillik yotadi.

Mazkur tamoyillar asosida 2016-yilda BMT (Xabitat) tomonidan shaharlarning "Global platformasi" yaratildi. Hozirgacha unga ushbu tamoyillarga ma'lum darajada javob beradigan 30 ga yaqin shahar kiritilgan. Barqaror shaharni yaratish uchun yashil urbanizm tamoyillarini kompleks, tizimli va bosqichli ravishda qo'llash lozim. Ayrim tamoyillarni qo'llash qiyin, biroq bu yo'lda natijalarga erishilmoqda. Jahon shaharlari-Dubay, Mel'burn Shanxay, Kopengagen, Singapur kabi dunyoviy shaharlar o'rtasida ekologik xavfsiz hayot tarzini taklif etish uchun, investitsion kapitalni, malakali aholini o'ziga jalb etish uchun eng zamonaviy yutuqlarni o'zida mujassamlashtirgan shahar sifatida jozibador, madaniy ko'rinish uchun raqobat ketmoqda.

Yevropada shaharlar allaqachon mazkur konsepsiya asosida rivojlantirilmoqda. Buyuk Britaniyada yashil shaharlarni rejalashtirishga davlat katta e'tibor qaratadi va tabiat eng birinchi kapital deb hisoblanadi. Yaqin yigirma yil ichida London shahrining 50 foizi bog' va yashil zonalariga aylantirilishi rejalashtirilgan. Germaniya shaharlari tiklanadigan (quyosh va shamol energiyasini ko'paytirish) energiya turlaridan foydalanishga o'tish bo'yicha yetakchi. Kopengagen dunyoda uglerod gazi bo'yicha neytral shahar va velosipedlar hamda elektron jamaot transportidan eng ko'p foydalanuvchi shahar. Ispaniya shaharlari aholi talablari, tabiat omilini hisobga olish bo'yicha dasturlar ishlab chiqqan. Yashil zonalar bo'yicha Singapur dunyoda birinchi shahar hisoblanadi. Arabistonda mazkur tamoyillar asosida Masdar shahri qurilmoqda va bunga yana ko'plab misollarni keltirish mumkin.

Xulosa. O'zbekistonga yashil urbanizm g'oyalari endigina kirib kelmoqda. Shaharlarni barqaror rivojlantirish sharoitida, urboekotizimlarni kelgusi avlod uchun asrash, global iqlim o'zgarishi sharoitida shaharlarni barcha xavflarga qarshi turib bera olishi uchun "yashil urbanizm" g'oyalari aynan qo'l keladi. Ayniqsa, arid mintaqalarda joylashgan Nukus, Navoiy, Qarshi, Termiz, Buxoro kabi yirik va ushbu hududlardagi o'rta va kichik shaharlarni rivojlantirishda mazkur tamoyillarni hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar

1. Beatley T. Green urbanism: learning from European Cities.-Washington, DC: Island Press, 2000. 491 p.
2. Глейзер Э. Триумф города. Пер. с английского. -М., Институт Гайдара, 2015. 432 с.
3. Даянтон П. Экополис: Архитектура и города против изменения климата. Аделаида: Springer, 2009.С-21.
4. Джекобе Д. Жизнь и смерть больших американских городов. Пер. с английского.-М., Новое издательство, 2011. 460 с.
5. Новиков И. Принцип голубого урбанизма как основа городской политики в прибрежных городах.// Вестник Московского университета имени С. Ю. Витте. Серия 1: 5(11). Экономика и управление .-М., 2014, с. 20-24.
6. Lehmann S. The Principles of Green Urbanism. Transforming the City for Sustainability; Earthscan, London, 2010.
7. Owen D. Green metropolis.-New York, 2009.
8. Tashtayeva S., Bakhramova S., Kosimov K. Urbanization and Geo-Urban Situation in Uzbekistan. // Indiana Journal of Humanities and Social Sciences.Volume-03|Issue-06|2022. <https://indianapublications.com/journal/IJHSS>.

РЕЗЮМЕ. Maqolada yashil urbanizm kontseptsiasining mohiyati yoritilgan. Jahonda bu sohada olib borilayotgan tadqiqotlar va ularning asosiy mazmuni bayon etilgan. Yashil urbanizmning asosiy tamoyillari va ushbu doirada jahon va O'zbekistonda amalga oshirilayotgan amaliy chora-tadbirlar va muammolar tadqiq etilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье раскрывается сущность концепции зеленого урбанизма. Описаны исследования, проводимые в этой области в мире, и их основное содержание. Исследуются основные принципы зеленого урбанизма и практические меры и задачи, реализуемые в мире и Узбекистане в этих рамках.

SUMMARY. The article reveals the essence of the concept of green urbanism. The studies carried out in this area in the world and their main content are described. The basic principles of green urbanism and practical measures and tasks implemented in the world and Uzbekistan within this framework are being explored.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ОЙКОНИМЛЕРІНІҢ ПАЙДА БОЛУҒЫНДА ГИДРООБЪЕКТТЕРДІҢ РОЛИ ХӘМ ӘХМИЙЕТИ

О.О.Балтабаев – таяныш докторант

Әжанияз атындағы Нәкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сүзлар: топоним, ойконим, гидроним, гидроойконим, гидрообъект, маҳаллий географик термин, топотермин.

Ключевые слова: топоним, ойконим, гидроним, гидроойконим, гидрообъект, местный географический термин, топотермин.

Key words: toponym, oikonym, hydronym, hydro-oikonym, hydro object, local geographical term, topoterm.

Кирисиў. Топонимлер инсанлардың өмиринде жүдә үлкен әхмийетке ийе болып, олар инсанлардың туўылыўынан баслап өмириниң соңғы күнлерине шекем бирге болады хәм олардан кейин де жасайды. Топонимлерде белгили бир этникалық топарлар тәрәпинен аймақтың өзлестириў ўақты, аймақтың тәбийий географиялық өзгешеликтери, атамалардың пайда болыў себеpleri хәм басқада коплеген тарийхый-мәдени мағлыўматлар сақланады. Биз жасап атырған тәбийий орталық хәм олардың бөлиimleri, яғный тәбийий ландшафт компонентлериниң аймақлық хәм тарийхый таркалық ареалларын белгили дәрежеде географиялық атамаларды изертлеў, олардың мәнис-мазмунын билиў арқалы да анықлаўымыз мүмкин. Хәммемизге белгили, қоршаған орталықтағы барлық ўақыя хәм ҳадийселердиң мәнис-мазмунын аңлап жетиў аңсат емес, сол себеpli, инсанлар күнделикли турмысында қоршаған орталық яғный тәбият пенен тығыз байланыста болып, ҳәр қандай тәбийий объекттердиң басқа объекттерден айырмашылықларын аңлатыўшы белгилерин анықлай отырып географиялық объекттерге атамалар қойған хәм бул атамалар ҳәзирги күнге шекем сақланып келгенлигиниң сөзсиз гүўасымыз.

Тийкаргы бөлим. Тәбийий орталықтың тәбийий хәм тарийхый өзгешеликтерин көп әсирлер даўамында сақлап киятырған мәдени мийрас дәрежесиндеги мағлыўматлар сыпатында әўладларға жеткерип бериўде биз жергиликли географиялық атамаларға сүйениўимиз мүмкин. Буған алдыңғы дәўирлерде **суў объекти болып, ҳәзирги күнде болса, я картада, ямаса сол орынның өзінде сақланып қалмаған тек ғана географиялық атамаларда сақланып қалған көл, өзек, жап хәм басқада атамалар** мысал бола алады.

Хәммемизге белгили, Қарақалпақстан аймағындағы жүдә коплеген географиялық атамалар орынның тәбийий географиялық өзгешеликтерин өзінде сәўлелендиреди. Аймақтың рельефи, таў жыныслары, топырақлары, пайдалы қазымалары, климаты хәм суў ресурслары, өсимлик хәм хайўанат дүньясы сыяқлы тәбийий факторлар республика топонимиясының пайда болыўында өзиниң үлкен тәсирин тийгизген. Сондай-ақ, республика топонимиясы суў объекттери атамаларынан пайда болған ойконимлердиң яғный гидроойконимлердиң көплиги менен де айрықша ажыралып турады.

Гидронимлер халық жасаў орынларына атама болып өткенинде олар ортасында мәнис хәм ўазыйпа жағынан базы бир айырмашылықлар жүз береді. Бунда еки жағдайды есапқа алыў керек. Егер гидроним сыпатында аталған суў объекти ҳәзирге шекем бар болса, ол жағдайда бул атама гидроним сыпатында тилде кең тарқалған болады, оның ойконимиялық атаманы билдириўи екинши дәрежели есапланады. Гидроним сыпатында аталған суў объекти ҳәзирги күнде жоқ болса, ол белгили бир дәўир өтиўи менен жоқ болып кеткен болыўы мүмкин. Бундай жағдайларда атаманың гидронимиялық мәнис емес, ал ойконимиялық мәнис жасаўда даўам етеди [4:40].

Ҳақыйқатында да Қарақалпақстан аймағында гидронимлерден пайда болған *Аспантай, Дәўқара,*

Қоңыраткөл, Пишкенкөл, Шәгиркөл, Шылымкөл хәм т.б. гидроойконимлерди көплеп ушыратыўымыз мүмкин, бирақ ҳәзирги күнде республикамыз аймағында бундай атамада хеш қандай суў объекттери ушыраспай-туғынлығы хәммемизге белгили.

Қарақалпақстан Республикасы топонимлери, сол катары гидроним хәм гидроойконимлери бойынша изертлеўлерди Қ.Әбдимуратов [3], Қ.М.Сейтаниязов [7], К.М.Кошанов хәм А.А.Заримбетов [4], Г.Ж.Мамбетова [5], Г.М.Абишов [1], И.О.Холмуратов [8] хәм басқада географ, филолог хәм тарийхшы алымлардың диссертация хәм илимий мақалаларында ушыратыўымыз мүмкин.

Қарақалпақстан ойконимлериниң яғный, елатлы пункт, аўыл атамаларының пайда болыўында гидронимлердиң тутқан орны хәм байланыслары бойынша К.М.Кошанов хәм А.А.Заримбетовтың илимий мақаласында изертленген болып, авторлар өз изертлеўлеринде Қарақалпақстан гидронимлериниң пайда болыўын антропонимлерден келип шыққан; өсимлик атамаларынан пайда болған; балық атамаларына байланыслы; өлшем хәм басқа да сөзлер арқалы пайда болған; дене ағзалары менен байланыслы пайда болған; суўдың рени билдириўи сөзлерден пайда болған; суўдың дәмин билдириўи сөзлерден келип шыққан; суў объекттериниң сыртқы көриниси хәм тәбиятын сәўлелендириўи сөзлерге байланыслы; урыў атамаларынан келип шыққан; миллет хәм халық атамалары менен байланыслы; муғдар хәм санлар менен байланыслы гидронимлер сыпатында жәми 11 түрге ажыратады [4:71-72].

Г.Ж.Мамбетова болса, өзиниң изертлеўлеринде Қарақалпақстан арқа районлары гидронимлерин төмендегише лексика-семантикалық топарларға ажыратқан: этногидронимлер, антропогидронимлер, зоогидронимлер, фитогидронимлер хәм объекттиң тәбийий географиялық белгилери тийкарында пайда болған гидронимлер (суўдың рени, дәми, суў ағысының көриниси, объекттиң муғдары, саны, объектти белгилеп көрсететуғын буйым, зат хәм ҳадийселер менен байланыслы) [5:15-18].

Ю.И.Ахмадалиев Ферғана ўәлаятындағы гидроойконимлерге тийкар болған сөздиң мәнис хәм мазмунына көре төмендеги топарларға ажыратады: белгили бир этникалық топарға, халық жасаў орнына ямаса айырым инсанларға тийисли екенлигин билдириўи ойконимлер; грунт қатламының үстинги дүзилиси, топырақтың қурамы, орынның рельефине байланыслы аталған ойконимлер; суўдың дәми, ийси, температурасы хәм ренине байланыслы аталған гидронимлерден алынған ойконимлер; суў объекттиң саны, муғдары менен байланыслы гидроойконимлер; объекттиң жайласыў орны, көлеми, өлшеми, формасы хәм дүзилиси менен байланыслы гидроойконимлер; гидрологиялық объекттиң пайда болған ўақтына байланыслы аталған гидронимлерден жаратылған ойконимлер; суўдың ағыў характери, ағыс бағдарына көре аталған гидронимлер хәмде суўлық пенен байланыслы болған гидроойконимлер [2:26-27].

Биз изертлеўлеримиз даўамында жокарыдағы лексика-семантикалық топарларды улыўмаластырған

жагдайда хэм оларға қосымшалар киритип Қарақалпақстан гидроойконимлерин пайда болыу өзгешеликлеринен келип шығып төмендегисе топарларға бөлиуді лазым таптық:

1. Белгили бир этникалық топарға, халық жасау орнына ямаса айырым инсанларға тийисли екенлигин билдириуши гидроойконимлер. Қарақалпақстан аймағында бул топарға кириуши *Хожаскөл* (Әмиудәрья районы), *Аспантай*, *Дауыткөл*, *Уйғыркөл* (Бозатау р.), *Әмирабад* (Елликкала р.), *Көллі Айтеке* (Кегейли р.), *Бегжасп*, *Қыятжарған* (Қанлыкөл р.), *Есим Гөне*, *Көбейшүңгил*, *Қытшақкөл* (Қараөзек р.), *Машанкөл* (Қоңырат р.), *Ерназаржарма*, *Қазақдәрья*, *Қытшақдәрья* (Мойнақ р.), *Найманкөл*, *Наймантуба*, *Ханжасп* (Тақиятас р.), *Атакөл*, *Бәлкөзек*, *Дәуқара*, *Дауытсай*, *Қоңыраткөл*, *Маржанкөл* (Тахтакөпир р.), *Әмирабад*, *Қазақарна*, *Түркменкөли* (Төрткүл р.), *Байжасп*, *Қайранлы*, *Шанишартүбек*, *Шаханкөл* (Хожели р.), *Алымжасп*, *Бегжасп*, *Шомақкөл*, *Шоманай* (Шоманай р.), *Қаңлыжасп*, *Сарманжасп* (Шымбай р.) сыяқлы гидроойконимлери анықланды.

2. Грунт қатламының үстинги дүзилиси, топырақтың курамы, орынның рельефине байланыслы аталған *Бозжасп киши*, *Бозжасп үлкен*, *Бозсалма*, *Қумжасп*, *Шегелижасп* (Әмиудәрья р.), *Батықкөл* (Қараөзек р.), *Шағырлы*, *Шеге* (Мойнақ р.), *Шойтас* (Нөкис р.), *Шегежасп* (Тақиятас р.), *Қаттыкөл* (Шоманай р.) гидроойконимлери бар.

3. Суудың дәми, ийси, температурасы, реңине хэм уксатыу өзгешелигине байланыслы аталған гидронимлерден алынған гидроойконимлерге *Көкдәрья*, *Көкөзек*, *Майлыкөл* (Әмиудәрья р.), *Алтынсай*, *Сарыкөл* (Беруний р.), *Көкийрим*, *Көксуу*, *Көкишел* (Бозатау р.), *Аққудық*, *Соржасп* (Кегейли р.), *Алтынкөл*, *Қанлыкөл*, *Майжасп* (Қанлыкөл р.), *Ақкөл*, *Қаракөл*, *Майлыкөл* (Қараөзек р.), *Алтынкөл*, *Жалтыр* (Қоңырат р.), *Көксуу*, *Шоркөл* (Нөкис р.), *Ақжасп* (Тақиятас р.), *Ақкөл*, *Сарыкөл* (Тахтакөпир р.), *Қаракөл* (Хожели районы Кулаб хэм Сарышүңгил АПЖлары аймақларында), *Көкликөл*, *Көксуу*, *Қаратерен*, *Майлыөзек* (Шоманай р.), *Қызылөзек*, *Майжасп* (Шымбай р.) гидроойконимлерин киргизийимиз мүмкин.

4. Суу объектиниң саны, муғдары менен байланыслы гидронимлер менен аталған ойконимлерге *Қырықөзек* (Әмиудәрья р.), *Бесқудық* (Кегейли р.), *Қосжасп* (Қанлыкөл р.), *Үшөзек*, *Үйсай*, *Үйсай порты* (Мойнақ р.), *Кошай*, *Кошаяп* (Төрткүл р.), *Бесқудық*, *Қосжасп* (Шоманай р.), *Тағжасп* (Шымбай р.) гидроойконимлери мысал бола алады.

5. Объекттиң жайласыу орны, көлеми, өлшеми, формасы хэм дүзилиси менен байланыслы гидронимлерден атама алған ойконимлерге *Жалпақжасп*, *Таржасп* (Әмиудәрья р.), *Мойынкөл* (Бозатау р.), *Шуқырқақ* (Елликкала р.), *Жалпақжасп* (Кегейли р.), *Тасжарма* (Қараөзек р.), *Тикөзек* (Мойнақ р.), *Узынкөл* (Нөкис р.), *Тереңсай* (Хожели р.) гидроойконимлери киреди.

6. Гидрологиялық объекттиң пайда болған уақтына байланыслы аталған гидронимлердиң атамалары менен аталған ойконимлерге *Кунабасу*, *Тазабасу*, (Әмиудәрья р.), *Таза Әмирабад*, *Янгиариқ* (Елликкала р.), *Жаңадәрья* (Тахтакөпир р.), *Жаңажасп*, *Гөне Таслыжасп*, *Таза Таслыжасп* (Хожели р.), *Тазажасп* (Шоманай р.) гидроойконимлери киреди.

7. Өсимлик хэм хайуанат түрлери атамалары менен байланыслы гидронимлерден пайда болған гидроойконимлерге *Арпакөл*, *Қопақкөл*, *Сүүенарым*, *Шылымкөл* (Бозатау р.), *Қулықкөл* (Қанлыкөл р.),

Жекенкөл, *Киши Қойбақ* (Қараөзек р.), *Кегейли* (Кегейли р.), *Ақбаслы*, *Сүүенли* (Қоңырат р.), *Таллық* (Мойнақ р.), *Жийдели*, *Қулықкөл*, *Тарлы*, *Шортанбай* (Нөкис р.), *Атарал*, *Қарабайлы*, *Пишкенкөл*, *Шөгиркөл* (Тахтакөпир р.), *Пахтаарна* (Төрткүл р.), *Шалыжасп* (Хожели р.), *Арпакөл*, *Күнжилликөл*, *Қарабайлы*, *Таллыжасп* (Шоманай р.), *Қамысарық*, *Сазанжасп* (Шымбай р.) гидроойконимлери киреди.

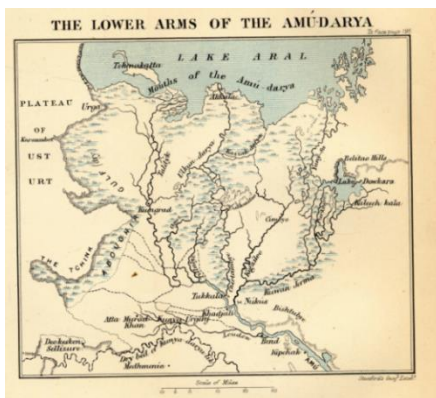
8. Тарийхый термин хэм атамалардан пайда болған гидронимлерден жасалған гидроойконимлер сыпатында тек ғана *Вахмжасп*, *Метержасп* (Әмиудәрья р.) гидроойконимлери анықланды.

9. Суудың ағыу характери, ағыс бағдарына көре аталған гидронимлер хэмде суулық пенен байланыслы болған *Еркиндәрья* (Бозатау р.), *Тентекарна* (Кегейли р.), *Порханөзек* (Тахтакөпир р.), *Хатен* (Хожели р.), *Шоқарық* (Шымбай р.) гидроойконимлери ушырасты.

10. Басқа гидроойконимлер. Бул топарға *Бужуккөл* (Әмиудәрья р.), *Ақеден* (Бозатау р.), *Ақшакөл*, *Бағжасп* (Елликкала р.), *Қоғам*, *Жайхун*, *Киндикөзек*, *Табанкөл* (Қанлыкөл р.), *Даулықкөл*, *Нәутир* (Қараөзек р.), *Дәрьялық* (Қоңырат р.), *Әмиудәрья*, *Сарқырауық*, *Тумарлыөзек* (Мойнақ р.), *Сарайкөл*, *Филланой* (Тақиятас р.), *Тептекөл* (Тахтакөпир р.), *Дурвадик*, *Жайхун*, *Сүүжарған*, *Сүүханжасп* (Төрткүл р.), *Әмиудәрья*, *Жайхун*, *Кулаб*, *Саманкөл*, *Туба* (Хожели р.), *Булақ* (Шоманай р.) гидроойконимлерин киргизийимиз мүмкин.

Жоқарыдағы мағлұматлардан көринип турғанындай, Қарақалпақстанда гидронимлерден пайда болған ойконимлердиң жәми саны 169 ды курап, бул гидронимлердиң пайда болыуында болса, ең көп үлес этникалық топарға, халық жасау орнына ямаса айырым инсанларға тийисли екенлигин билдириуши гидронимлерден жасалған гидроойконимлер болып, олардың жәми саны 37 яғный 21,9 % ке тең, кейинги орында табиый түрде суудың дәми, ийси, температурасы, реңине хэм уксатыу өзгешелигине байланыслы аталған гидронимлерден алынған гидроойконимлер турады, олардың жәми саны 30 яғный 17,7 % ти курайды. Улыума алғанда Қарақалпақстан аймағында гидронимлердиң пайда болыуында этникалық топарға, халық жасау орнына ямаса айырым инсанларға тийисли екенлигин билдириуши суу объектлери ең көп тарқалған. Буннан биз халқымыздың эзелден дәрья, жап, көл бойларына жақын аймақта жасағанлығын, соның менен бирге, өзлерине жақын аймақтағы көллерге, өзлери қаздырған канал, жап, салмаларға көбирек урыу хэм урыу ақсақалларының исмлерин қойғанлығын көремиз.

Сондай-ақ, Қарақалпақстандағы суу объектлериниң түрин билдириуши гидронимиялық топотерминлерге *көл*, *жасп*, *дәрья*, *арық*, *булақ*, *өзек*, *салма*, *қудық* сыяқлылар мысал болады. Қарақалпақстандағы гидронимлерден пайда болған ойконимлердиң жәми 50и яғный 27,8 % и *көл* топотермини жәрдемінде хэм 33 гидроойконим яғный 19,5 % и болса, *жасп* топотермини жәрдемінде жасалған. Буннан биз республика аймағында алдыңғы дәуирде бир-бири менен тармақласқан көллер системасының болғанлығын билиуимиз мүмкин. Тилекке қарсы, Әмиудәрья сууының азайыуы, Арал теңизи сууының тартылыуы көплеген суу объектлериниң әсиресе көллердиң жоқ болып кетиуи ақыбетінде, хәзирги күнде бул гидрообъектлердиң тек ғана географиялық атамаларда сақланғанлықларының гүясы болып отырмыз (1-сүүрет) [9:198].

1-сүрөт. Herbert Wood. The shores of lake Aral – London.: 1876.

Жуўмаклаў. Улыўма алғанда, үлкемиз тәбияты хәм оның курамлық бөлимлеринен бири болған суў хәм суў ресурсларының географиялық атамаларда сәўлелениўин үйрениў, оларды илимий жақтан изертлеў, үлкемиздиң тәбиятының алдыңғы дәўирде қандай болғанлығы, ландшафт компонентлериниң өзгериўи, трансформациясы ҳаққында анық мағлыўматлар билиў имканиятын береді. Сондай екен, Республикамыз ойконимлериниң пайда болыўында салмақлы үлеске ийе болған гидроойконимлердиң муғдарлық хәм аймақлық тарқалыўы нызамлықларын анықлаў, олар үстинде комплекс түрде изертлеўлер алып барыў, тәбийий шараят пенен байланыслы болған басқада географиялық атамаларды илимий жақтан терен үйрениўди бүгинги күнниң актуаль мәселелеринен бири деп есаплаймыз.

Әдебиятлар

1. Абишов Г.М. Чимбой тумани топонимларининг тарихий-лингвистик таҳлили. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Нукус: 2019. 49-б.
2. Ахмадалиев Ю.И. Фарғона вилояти топонимлари. – «Фарғона» нашриёти, 2009. 140-б.
3. Эбдимуратов Қ. Карақалпақ тилининг топонимикасынан очерклер. Филология илимлари кандидаты илимий дәрежесин алыў ушын усынылған диссертация жумысы. – Нөкис: 1966. 225-б.
4. Кошанов К.М., Заримбетов А.А. Об исследовании топонимов, происшедших от гидронимов Каракалпакистана. // «Наука и общество». 2012. №3-4. – С. 71-72.
5. Мамбетова Г.Ж. Қорақалпоғистоннинг шимолий туманлари гидронимлари. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Нукус: 2018. 51-б.
6. Охунов Н., Ахмадалиев Ю. Фарғона вилояти ойконимларининг номланиш хусусиятлари. – «Фарғона» нашриёти, 2010. 1
7. Сейтнийзов К.М. Топонимы северных районов правобережья Каракалпакии: Диссертация на соис. к. г. н. –Т.: 1998.
8. Холмуратов И.О. Жанубий Қорақалпоғистон ойконимларининг лисоний тадқиқи. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Бухоро: 2020. 45-б.
9. Herbert Wood. The shores of lake Aral. – London: 1876. –Р. 352.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудидаги сув объектларининг топоним ҳосил қилишдаги роли ва аҳамияти географик жиҳатдан тадқиқ қилинган. Республика ҳудудидаги гидронимлардан ҳосил бўлган ойконимлар ва маҳаллий географик терминлар (топотермин) таҳлил қилинган. Шунингдек, Республика гидроойконимларининг лексик-семантик таснифи ишлаб чиқилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье исследуется роль и значение водных объектов в формировании топонимов на территории Республики Каракалпакстан с географической точки зрения. Анализируются ойконимы и местные географические термины (топотермины), образованные от гидронимов на территории Республики. Также разработана лексико-семантическая классификация гидроойконимов Республики.

SUMMARY. This article explores the role and importance of water objects in the formation of toponyms in the territory of the Republic of Karakalpakstan from a geographical point of view. Oikonyms and local geographical terms (topoterm) formed from hydronyms in the territory of the republic are analyzed. Furthermore, a lexical-semantic classification has been developed the Republic's hydro oikonyms.

ЗИЁРАТ ТУРИЗМИНИНГ КИЧИК ХУДУДЛАР ИҚТИСОДИЁТИДА ТУТГАН ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Ш.Б.Қурбонов – география фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон миллий университети

Қ.Т.Тўраев – ўқитувчи

З.М.Тўраева – ўқитувчи

Термиз давлат университети

Таянч сўзлар: туризм, зиёрат туризми, диний туризм, кичик ҳудудлар, маданият географияси, диний объектлар, ҳудудлар иқтисодиёти.

Ключавые слова: туризм, паломнический туризм, религиозный туризм, малые территории, культурная география, объекты религиозного назначения, региональная экономика.

Key words: tourism, pilgrim tourism, religious tourism, financial territories, cultural geography, objects of religious significance, regional economy.

Кириш. Жаҳонда диний туризм халқаро туризмнинг энг жадал ривожланиб бораётган йўналишларидан бири ҳисобланади. Аксарият динларнинг бешиги ҳисобланган Осиё қитъаси диний туризмнинг энг йирик минтақаси сифатида эътироф этилади. Ҳисоб-китобларга кўра, дунёда йилига ўртача олти юз миллионга яқин диний туристик саёҳатлар амалга оширилиб, уларнинг ярмидан кўпи Осиёга тўғри келади. ЮНЕСКО маълумотларига кўра, “дунё аҳолисининг 60 фоизи бирор бир динга эътиқод қилади ва бу ҳолат халқаро ва ички диний туризмни ривожлантиришнинг катта салоҳияти мавжудлигини кўрсатади” [1].

Таъкидлаш жоизки, дунёда диний туризмни ривожлантириш имкониятлари ва муаммолари, унинг ҳудудий таъкидлаш этилишига бағишланган ижтимоий географик тадқиқотларга устувор аҳамият берилмоқда.

Мазкур тадқиқотларда диний ва зиёрат туризми тушунчаларининг мазмун-моҳияти, ҳудудларнинг диний туристик ресурсларини баҳолаш, диний туризмни туризмнинг бошқа йўналишлари билан уйғунликда ривожлантириш имкониятларини асослаш, зиёратчиларни жалб қилиш учун керак бўлган инфратузилма комплексларини лойиҳалаштириш, диний туристик саёҳатларига бўлган истиқбол талабни ўрганиш ва прогнозлаштириш, диний ва зиёрат туризмнинг ҳудудлар иқтисодиётидаги тутган ўрнини таҳлил қилишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 9 февралдаги “Ўзбекистон Республикасида ички ва зиёрат туризмни янада ривожлантириш чоратадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6165-сон Фармони билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикасида туристлар оқимиини шакллантириш ва улар учун зарур шарт-

шароитларни яратиш чора-тадбирлари дастури”да “Ички туризм йўналишида фаолият юритувчи туроператорлар билан ҳамкорликда республиканинг барча ҳудудлари қамраб олинган арзон нархлардаги ички туризм маҳсулот (турпакет) ларини ишлаб чиқиш ҳамда уларни жойларда кенг тарғиб қилиш” юзасидан муҳим вазифалар белгилаб берилган [2].

Ўрганилганлик даражаси. Диний туризмнинг назарий масалалари, унинг ривожланиши ҳамда ҳудудий хусусиятлари кўплаб тарихчи, иқтисодчи ва географ олимлар томонидан ўрганилган. Жумладан, бу масалаларни хорижлик олимлардан К.Гриффин, Р.Раж, К.Гупта, С.Сингх, Б.Паффенбергер, Н.Х.Грабурн, С.Р.Ердавлетов, А.И.Зырянов, Т.А.Прокопенко, С.Ю.Житенов, Д.А.Троицкий, Т.Л.Дудник, С.В.Дусуенко, В.П.Овсянников, В.Н.Якунин, Г.П.Долженко, Л.Б.Савенкова, А.Г.Низамиевларнинг илмий ишларида диний ва зиёрат туризм соҳасини ривожлантириш масалалари тадқиқ этилган.

Ўзбекистонда диний туристик объектлар, хусусан муқаддас қадамжо ва зиёратгоҳларни ўрганишда тарих ва этнография соҳаларидаги тадқиқотчиларнинг хизматлари катта. Хусусан, Ўзбекистоннинг турли ҳудудларидаги зиёратгоҳларнинг тарихий тавсифига оид тадқиқотларни А.Қ.Мўминов, Н.Абдулахатов, С.Джураева, А.А.Аширов, З.Абидова, Ф.Ш.Ақчаев, А.Худаёров каби тарихчи ва этнограф мутахассислар бажарган. Мамлакатимизда туризм ва рекреация географиясига оид тадқиқотлар З.Махаматиллаев, А.Зокиров, М.Хошимов, А.Юсупов, Р.Усмонова, И.Хасанов, М.Усмонов, А.Нигматов, А.Низомов, Н.Шамуратова, Б.Камолов, Ш.Якубова, Ш.Шомуродова, М.Маҳмудов ва бошқа географлар томонидан олиб борилган. Бироқ, мамлакатимиз ва унинг минтақаларида халқаро, миллий ҳамда маҳаллий аҳамиятидаги диний туристик маршрутларни ишлаб чиқиш тамойиллари, қўшни давлатлар ҳудудларини ҳам қамраб оладиган трансчегаравий диний туристик маршрутларни яратиш имкониятлари, республикада турли дин вакиллари учун махсус сайёҳлик маршрутларини тузиш истикболлари, диний туристик объектлар жойлашган аҳоли манзилгоҳларидаги ижтимоий-иқтисодий вазиятни яхшилашнинг илмий асослари ҳамда диний туризмни ривожлантиришга оид бошқа ижтимоий географик масалалар кам ўрганилган.

Асосий қисм. Туризм халқаро хизматлар бозори таркибидаги муҳим тармоқлардан бири ҳисобланиб, XXI асрнинг бошида бир қанча салбий омиллар: табиий офатлар, пандемиялар, иқтисодий инқироз ва турли сиёсий моҳиятларнинг бўлишига қарамай жаҳон ҳўжалигида иқтисодий самарадорлиги бўйича етакчи ўринга чиқиб олган. Таъкидлаш жоизки, туризм нафақат ҳудудларни иқтисодий ривожлантиришнинг кучли воситаси, балки, у муайян ҳудуд кифасини яратиш, келажак истикболлари ва ўтмишини тарғиб этишда ҳам катта аҳамият касб этади.

Диний туризмдан келадиган даромад баъзи давлатлар бюджетининг асосини ташкил қилади. Масалан, Саудия Арабистони 2019 йил 13 млн зиёратчини қабул қилган бўлса, 2030 йилга бориб бу рақамлар икки бараварга кўпайиб 30 млнга бориши кутилмоқда [1]. Шунингдек, Ҳиндистоннинг Гужарат штатида ташриф буюрувчи сайёҳларнинг деярли 36% диний сайёҳлар ҳисобланади. Бразилиядаги диний туризм бозори мамлакатдаги энг йирик сайёҳлик сегментларидан бири бўлиб, улар 20 млн кишини ташкил қилмоқда. Ироқнинг иқтисодиётида диний туризм нефтдан кейинги иккинчи ўринда туради.

Статистик маълумотлардан кўриш мумкинки, Ўзбекистон Республикасида 2021 йил давомида жами кириш ва чиқиш туризмида 4076,1 минг киши қатнашган. Унинг 46,1 % ёки 1881,3 минг кишини

мамлакатимизга келган туристлар ташкил қилган, республика аҳолисидан 2194,8 минг нафари хорижга сайёҳлик учун борган. Ички туризмда 2162,7 минг киши иштирок этган. Мамлакатимизга келган туристларнинг деярли 86,0 фоизи қариндошларини йўқлаш, зиёрат қилиш мақсадида ташриф буюришган. Келганларнинг кўпчилиги қисми қўшни давлатлар Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Афғонистон ва Россияга тегишли. Шунингдек, Туркия, Покистон ҳамда Ҳиндистонлик туристлар ҳам кўпчиликни ташкил қилган [6].

Мамлакатимиз аҳолисининг деярли ярми истиқомат қиладиган қишлоқ жойлари, яъни кичик ҳудудларнинг иқтисодиётида ҳам туризмнинг ўрни ва аҳамиятини юқори. Аксарият туристик объектлар: тарихий, археологик, этник-маданий ва бошқаларда туризмдан келадиган даромад, асосийси аҳолининг айнан тирикчилик манбаи ҳам мазкур соҳа эканлигини таъкидлаш ўринли [3, 4].

Зиёрат туризмнинг кичик ҳудудлар иқтисодиётида тутган ўрни ва аҳамияти баҳолаш учун бевосита туризм фаолияти билан шуғулланадиган давлат ташкилотлари, жумладан Туризм ва маданий мерос вазирлиги, унинг ҳузуридаги Маданий мерос департаменти, “Вақф” хайрия жамоат фонди, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари қўмитаси, Рус православ черковининг Тошкент ва Ўзбекистон епархияси маълумотларидан кенг фойдаланилди. Шунингдек, муқаддас зиёратгоҳлар ва қадамжоларга бориб ўрганилди, адабиётлар, мақолалар, интернет маълумотлари асосида таҳлил қилинди.

Диний туристик объектлар жойлашган аҳоли пунктларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига таъсири назарий жиҳатдан ижтимоий географик омиллар, жумладан транспорт географик ўрни, йирик шаҳарларга яқинлиги, бошқа туристик объектлар билан бирикиши, аҳоли сони ва зичлиги катта таъсир кўрсатади. Масалан, Самарқанд вилояти Пайариқ тумани Хартанг қишлоғидаги Ал-Бухорий зиёратгоҳи, Тошкент вилояти Зангиота туманидаги Зангиота зиёратгоҳларида юқоридаги омиллар яққол сезилади. Аксинча бўлган жойларда, масалан аҳоли манзилгоҳларидан узоқ, аҳолиси сийрак ҳамда транспорт тугунидан узоқда бўлган Сурхондарё вилоятида Суфи Оллоёр, Мавлоноий Зоҳид, Оқ остона бобо каби зиёратгоҳларда ушбу моделнинг самарадорлиги кам намоён бўлади.

Олиб борган тадқиқотлар натижасида Тошкент вилояти Зангиота туманида жойлашган “Зангиота зиёратгоҳи” мажмуаси, шунингдек Сурхондарё вилояти Термиз туманида жойлашган “Ал-Ҳаким Ат-Термизий зиёратгоҳи” мажмуаларида анкета сўровномалар ўтказилди. Ўрганишлар натижасида маълум бўлдики, Зангиота зиёратгоҳи мажмуасида турли лавозимларда ишловчи доимий ишчи-ҳодимлар сони 40 тани ташкил қилади. Шунингдек, зиёратгоҳ жойлашган ҳудудда бевосита айнан зиёратчи ва туристларга хизмат қиладиган 50 тага яқин турли дўконлар томонидан зиёрат буюмлари, эсталиклар сотилади. Ҳар бир дўконда ўрта ҳисобда 2-3 киши банд эканлигини кўриш мумкин. Анкета сўровномалардан маълумки, ишловчиларнинг ўртача ойлик маоши республикада ҳар бир кишига мос келувчи ўртача ойликдан анча юқори. Шу билан бирга, савдо дўконларига сотувга чиқарилган буюмларнинг деярли барча мазкур ҳудудда яшовчи аҳоли томонидан яъни хунармандлар, асосан аёллар томонидан тайёрланади ва етказиб берилади. Юқоридагилар билан бир қаторда мажмуа ҳудудини ободонлаштириш ишларида ҳам маҳаллий аҳоли иштирок қилади. Масалан, йилнинг иккита мавсумида баҳорда ва кузда экиладиган гул кўчатлари ҳар бирида икки мингтани ташкил этиб, бевосита гул етказиб

бериш билан шуғуланучи аҳоли мавжуд. Ўрганишлар жараёнида гувоҳи бўлдики, зиёратгоҳга бир кунда ўрта ҳисобда 1500-2000 гача яқин зиёратчи ташриф буюради.

Расм. Зиёратгоҳнинг маҳаллий аҳоли иқтисодий шароити ва фаолиятига таъсири

Расм Ўзбекистон ҳудудларида муаллифлар томонидан олиб борилган кузатувлар асосида ишлаб чиқилди.

Сурхондарё вилоятида жойлашган Ал-Ҳаким Ат-Термизий зиёратгоҳида 30 га яқин ишчи ҳодимлар фаолият юритади. Зиёратгоҳ атрофида 20 ортик турли зиёрат буюмлари, эсталиклар ҳамда хунармандлар томонидан ясалган буюмлар билан савдо қилувчи

дўконлар мавжуд. Дўконларнинг ҳар бирида ўртача икки киши бандлигини кўришимиз мумкин. Зиёратгоҳ ҳудудини ободонлаштириш учун мингдан ортик турли манзарали ҳамда мевали бута ва дарахтлар парваришланиб келинмоқда. Зиёратгоҳ яқинида вақф тасаррувига қарашли меҳмонхона мавжуд. Аҳолига қулайлик туғдириш мақсадида Термиз шаҳридан кунлик катновчи транспорт воситаси йўлга қўйилган.

Расм маълумотларида зиёратгоҳларнинг маҳаллий аҳолининг иқтисодий шароитига ва фаолиятига таъсири бир неча зиёратгоҳларда сўровномалар ва ўрганишлар асосида шакллантирди.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, кичик ҳудудларда иш ўринларини яратиш, аҳоли даромадлари, умуман олганда ижтимоий географик масалалар ҳудуднинг туризм сектори ўсиши билан яхшиланиши мумкин.

Хулоса. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, кичик ҳудудларда туризмни ривожлантириш имкониятлари катта. Бундай имкониятлардан самарали фойдаланиш истикболда минтақавий туризмни ривожлантиришга асос бўлиб хизмат қилади. Айнан шу мақсадда ҳудудда туризмни комплекс ривожлантириш давлат дастури ишлаб чиқилиши зарур. Минтақанинг ички имкониятларидан фойдаланган ҳолда туризм индустриясини ривожлантириш лозим.

Республикадаги қатор зиёратгоҳларида олиб борилган кузатувлар ҳамда социологик ўрганишлар асосида диний ва зиёрат туризмнинг кичик ҳудудлар (зиёратгоҳлар жойлашган аҳоли пунктлари, маҳаллалар) иқтисодийётидаги ўрни ва аҳамияти баҳоланишга ҳаракат қилинди. Хусусан, диний ва зиёрат туризмнинг аҳоли бандлигига таъсир этишининг занжирсимон схемаси ишлаб чиқилди. Ушбу занжирсимон модел асосида зиёратгоҳлар жойлашган аҳоли пунктларида кичик ва оилавий тадбиркорликнинг ривожлантириш бўйича таклифлар илгари сурилди.

Адабиётлар

1. The World Tourism Organization (UNWTO) //www.e-unwto.org/doi/epdf/10.18111/9789284413805.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 9 февралдаги “Ўзбекистон Республикасида ички ва зиёрат туризмни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6165-сон Фармони.
3. Қурбонов Ш.Б. Кичик ҳудудлар ижтимоий-иқтисодий географияси. –Тошкент: «Мумтоз сўз», 2013. 158-б.
4. Қурбонов Ш.Б. Ўзбекистон қишлоқ туманлари ижтимоий-иқтисодий географияси: монография. –Т.: «Mumtoz so'z», 2019.
5. www.stat.uz (Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси веб сайти).
6. <https://uzbektourism.uz/> (Ўзбекистон Республикаси Туризм ва маданий мерос вазирлиги расмий веб-сайти).

РЕЗЮМЕ. Мақолада республикадаги қатор зиёратгоҳларида олиб борилган кузатувлар ҳамда социологик ўрганишлар асосида диний ва зиёрат туризмнинг кичик ҳудудлар (зиёратгоҳлар жойлашган аҳоли пунктлари, маҳаллалар) иқтисодийётидаги ўрни ва аҳамияти баҳоланишга ҳаракат қилинган. Хусусан, диний ва зиёрат туризмнинг аҳоли бандлигига таъсир этишининг занжирсимон схемаси ишлаб чиқилган ҳамда у занжирсимон модел асосида зиёратгоҳлар жойлашган аҳоли пунктларида кичик ва оилавий тадбиркорликнинг ривожлантириш бўйича таклифлар илгари сурилган.

РЕЗЮМЕ. В статье сделана попытка оценить роль и значение религиозно-паломнического туризма в экономике малых территорий (городов, в которых расположены святыни) на основе наблюдений и социологических исследований в ряде святынь республики. В частности, разработана цепная схема влияния религиозно-паломнического туризма на занятость населения, выдвинуты предложения по развитию малого и семейного предпринимательства в населенных пунктах, где расположены места паломничества, на основе цепной модели.

SUMMARY. The article tried to evaluate the role and importance of religious and pilgrimage tourism in the economy of small areas (towns where shrines are located) based on observations and sociological studies in a number of shrines in the republic. In particular, a chain scheme of the influence of religious and pilgrimage tourism on population employment has been developed, and proposals for the development of small and family entrepreneurship in settlements where places of pilgrimage are located based on the chain model have been put forward.

ЎЗБЕКИСТОН ТОҒ ЗОНАСИ БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШИ МУАММОЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ЕЧИМИ ЙўНАЛИШЛАРИ

Ж.Ж.Туроб – география фанлари доктори, профессор

Тошкент давлат иқтисодийёт университети

Ш.Б.Қурбонов – география фанлари бўйича фалсафа доктори

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университети

Таянч сўзлар: тоғ рельефи, тоғ ландшафти (табиати), тоғ одамлари (аҳоли), тоғ маъмурий туманлари, тоғ ҳўжалиги, тоғ ижтимоий-иқтисодий баландик зоналиги (хўжалик), барқарор ривожланиш, салоҳият, иқтисодийёт.

Ключевые слова: горный рельеф, горный ландшафт (природа), горцы (населения), горные административные районы, горное хозяйство, горное социально-экономическое высотное районирование (экономика), устойчивое развитие, потенциал, экономика.

Key words: mountain relief, mountain landscape (nature), highlanders (population), mountainous administrative regions, mining, mountain socio-economic high-altitude zoning (economics), sustainable development, potential, economics.

Қириш. Ўзбекистоннинг улуғвор тоғлари иқтисодий ва миллий маданий бойлиги, бебаҳо мамлакатнинг улкан табиий-экологик, ижтимоий-капитали ва катта “кўчмас” мулкидир. Тоғларнинг

табиат ресурслари жамият ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг муҳим асосларидан биридир. Тоғлар сув, энергия, биологик ва ландшафт хилма-хиллиги, минераллар, кишлоқ ва ўрмон хўжалиги маҳсулотлари, рекреация ресурслари ва шу қабиларнинг муҳим манбаидир. Шу билан бир қаторда тоғ ҳудудлари рельефининг кучли парчаланганлиги, табиат ва ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг баландлик зоналлигига боғлиқ ҳолда мураккаб, мўрт ва нозик, заиф экотизим ва ландшафтлардан таркиб топган бўлиб, улар ҳар қандай ташқи таъсирга (масалан, фойдали қазилмаларни казиб олиш), транспорт инфратузилмасини (йўл, газ ва нефть қувурлари, электр узатиш тизимлари) қуришга сезувчан ва чидамсиздир. Тоғ экотизимлари тез ўзгарувчан бўлиб, улар кўп ҳолларда тезлаштирилган тупроқ эрозияси, ўпирилиш ва кўчкилар, яшаш муҳити ва генетик хилма-хиллигининг камайиши ва йўқотилишига дучор бўлган. Ижтимоий жиҳатдан тоғ аҳолиси учун камбағалликнинг юқори даражаси ва асрлар мобайнида шаклланган ва тоғларга мослашган анъанавий малакаларнинг йўқолиб бориши хосдир. Нотўғри хўжалик юритиш натижасида кўпчилик тоғ туманларида тоғ табиати муҳитининг емирилиши содир бўлган ва бу жараён давом этмоқда.

Асосий қисм. Бозор иқтисодиёти шароитида тоғ ҳудудлари ривожланишининг назарий-методик жиҳатлари хорижий олимлар Дж.Д.Айвз, Э.Брюгер, П.Бейри, Н.С.Йоджа, Б.Мессерли, Р.А.Роадс ва бошқаларнинг тадқиқотларида ишлаб чиқилган. МДХ тоғ районлари ривожланишининг турли жиҳатларини ишлаб чиқишга Г.Е.Авакян, А.А.Айдаралиев, К.Атишев, Ю.П.Баденков, А.Б.Бажев, П.Я.Бақланов, Г.М. Лаппо, Х.М.Мухаббатов, М.Н.Нурназаров, С.Е.Оганян, К.Отарбоев, П.Н.Полян, Б.Б.Родомон, К.В.Чистяков ва бошқалар катта ҳисса қўшдилар.

Иқтисодий география соҳасида амалга оширилган тадқиқотлардан мисол сифатида келтирилаётган қуйидаги иккитаси бу йўналишнинг катта имкониятларга эга эканлигини исботлайди:

1) 2008 йилда иқтисодчи-географ олим Пол Кругман (АҚШ) иқтисодиёт географиясининг янги принципларини ишлаб чиқиб, амалиётга жорий этгани учун Нобель мукофотиغا сазовор бўлган; 2) 1900-йилларда иқтисодчи-географлар Дж.Д.Айвз (Канада) ва Б.Мессерли (Швейцария) глобал микёсда этироф этилган ва БМТ томонидан қўллаб-қувватланган ҳамда ҳозир амалиётда кенг қўлланилаётган Тоғ ҳудудлари барқарор ривожланиши назарияси ва моделини ишлаб чиққанлар.

Ўзбекистон тоғларини ўрганишда З.М.Акрамовнинг ишлари алоҳида ўринни эгаллайди. Унинг тадқиқотлари мамлакатимиз тоғларини иқтисодий-географик ўрганишга асос бўлиб хизмат қилган.

Глобал микёсда биринчи марта тоғ минтакаларининг барқарор ривожланиши муаммолари БМТнинг атроф-муҳит ва ривожланиш масалаларига бағишланган Умумжаҳон Конференциясида (Рио-де-Жанейро, 1992) муҳокама қилинди. Ушбу конференцияда биринчи марта глобал муаммолар мавзулари қаторига тоғ муаммолари ҳам киритилди. Унга “Заиф экотизимлардан оқилона фойдаланиш: тоғ районларининг барқарор ривожланиши” деб номланган 13-тоғ боби бағишланди. Мазкур бобда тоғ районларининг табиати, этномаданияти ва ижтимоий-иқтисодий ўзига хос хусусияти, уларнинг ташқи таъсирга (турли микёс ва турдаги) ўта чидамсизлиги ва заифлиги қайд қилинди. Конференция ҳужжатларида дунёнинг барча мамлакатларига ўзларининг тоғ ҳудудлари ривожланишининг миллий ва минтақавий стратегияси ва дастурларини шакллантириш тавсия этилди.

Ўтган даврда дунёнинг кўп мамлакатлари мазкур тавсияларни амалга ошириб, тоғ районларининг барқарор ривожланиши бўйича катта муваффақиятга эришдилар. Бироқ, ҳозирги кунгача Ўзбекистон дунёнинг тоғли мамлакати бўлишига қарамай, мазкур тавсиялар амалга оширилмади ва уларга катта эътибор қаратилмади [3].

Янги Ўзбекистонни барпо этишда табиати, аҳолиси, хўжалиги, инфратузилмасининг ўзига хослиги билан бир-биридан тубдан фарқ қиладиган, ўзаро боғлиқ мамлакатнинг ягона табиати-ижтимоий иқтисодий маконини ташкил этадиган учлик: 1) чўл; 2) суғориладиган текислик; 3) тоғолди – тоғ макроминтакаларининг салоҳияти, имконияти, афзалликларидан алоҳида ва ўзаро боғлиқликда самарали фойдаланиш ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Уларнинг ҳар бири миллий иқтисодиёт комплексида ўзига хос ихтисослашган ўринни эгаллайди ва тегишли вазифани бажаради [6].

Тоғлар мамлакатимиз умумий ҳудудининг 21,4 % эгаллайди. Ўзбекистон тоғлари майдони катталиги бўйича Швейцария, Арманистон, Македония каби тоғли мамлакатларнинг биргаликдаги ҳудудига тенг. Ўзбекистоннинг энг баланд чўққиси денгиз сатҳидан 4643 метргача кўтарилган бўлиб, бу борада Европанинг энг баланд чўққиси Монблан (4807 м, Альп тоғлари) атиги 164 метрга пастроқ, лекин мазкур қитъанинг бошқа чўққиларидан анча баланд туради. Масалан, Муласен (3478 м, Андалус тоғлари), Ането (3404 м, Пиреней тоғлари), Мусала (2925 м, Болкон яримороти тоғлари), Корно (2914 м, Апенин тоғлари), Гальхёпигген (2470 м, Скандинавия тоғлари), Шунингдек, Осиёнинг Хезар (4419 м, Эрон ясси тоғлари), Фудзиямадан (3776 м, Япон ороллари) ҳам баланд туради. Ўзбекистондаги Ғарбий Тяньшан тоғлари трансгегаравий объект сифатида ЮНЕСКОнинг Умумжаҳон маданий ва табиий мероси рўйхатига киритилган. Яқин келажакда Сармишсойда тошга туширилган қадимий расмлар, Шоҳимардон, Зомин, Ҳисор тоғлари ва баъзи қўриқхоналарни ушбу рўйхатга киритиш мўлжалланмоқда. Уғом-Чотқол миллий боғи, Зомин халқ боғи, Китоб геология ва палентология миллий боғи ҳам ушбу рўйхатга киритишга лойиқ объектлардир. Юқоридагилар билан бирга, Ўзбекистон ўзининг тоғларида жойлашган олтин, мис, қўрғошин, вольфрам, висмут, уран, каолин, боксит, фосфорит, дала шпати, кварц қумлари, бетонит глиналари ва бошқа фойдали қазилмалари туфайли дунёда ва Евроосиёда бу борада биринчи ўнлик мамлакатлари қаторига қиради. Мурунгов дунёда олтин казиб олиш ҳажми бўйича биринчи ўринни эгаллайди. Мамлакатимизда кўмир саноати, гидроэнергетика, тоғ-кон-металлургия (рангли металлургия) саноати тўлиқ тоғ зонасида жойлашган [2;8].

Ўзбекистон ҳудудида экстремал, инсон яшаши ва фаолияти учун ноқулай қўрғоқчил чўл зонаси хукмронлиги (мамлакат ҳудудининг 70 %, аҳолисининг атиги 1-2 %) ва ижтимоий-иқтисодий ривожланишда минг йиллар давомида чўллардан (2/3 қисми) ва тоғ этакларидан (3/5 қисми) тоғ дарёлари сувларидан фойдаланиш асосида ўзлаштирилган, аҳоли зич яшайдиган, гуллаб яшнаган воҳа ва водийлардан таркиб топган, юқори даражада ўзлаштирилган, аҳоли пунктлари, хўжалик, инфратузилма объектлари билан етарли даражада тўлдирилган, айна бир вақтда кўп даражада экологик ноқулай ва кучли бузилган суғориладиган (антропоген) текислик зонасининг мамлакат иқтисодиётида етакчи ўринни эгаллаши (мамлакат ҳудудининг атиги 10 %, лекин аҳолиси ва ялпи ички маҳсулотининг 90 %) шароитида ҳам ўзлаштирилган, етарли ривожланган тоғ зонаси объектив равишда стратегик аҳамиятга эга бўлмоқда:

Тоғ зонаси Ўзбекистоннинг асосий экологик-иктисодий макроминтақаси ва табиат (экологик) инфратузилмаси, улкан миллий бойлиги бўлиб, ҳақиқатан ҳам мамлакатимиз барқарор ривожланиши учун хал қилувчи аҳамиятга эга (суғориладиган текислик водий ва воҳалари тоғ дарёлари сувларисиз мавжуд бўла олмайди). Энг муҳими, тоғлар яққол ифодаланган муҳит шакллантирувчи ва муҳит назорати функциясига эга бўлиб, мамлакатимизнинг барча ҳудудида экологик мувозанатни қўллаб-қувватлаш ва экологик-иктисодий вазиятни барқарорлаштириш кўп даражада айнан тоғ зонасидаги ҳолатга боғлиқ бўлади [6].

Ўзбекистоннинг улуғвор тоғлари мамлакатнинг улкан миллий бойлиги, бебаҳо капитали ва катта “кўчмас” мулкидир. Тоғларимизнинг умумий майдони 96 минг км² бўлиб, уларнинг майдони катталиги бўйича Швейцария, Арманистон, Македония каби тоғ мамлакатларининг биргаликдаги ҳудудига тенг. Тоғ зонаси Ўзбекистонда қуйидаги улушга эга (жамига нисбатан %): ҳудуди 21,4 % аҳолиси – 12,7% саноат маҳсулоти – 15,0-16,0 % қишлоқ хўжалиги маҳсулоти 12-13,0 % рекреация ва ландшафт хилма-хиллиги ресурсларининг катта қисми [8].

Мамлакат фойдали қазилмаларининг кўп қисми, кўмир, гидроэнергетика, тоғ-кон, рангли металлургия саноатлари эса тўлиқ тоғ зонасида жойлашган. ЮНЕСКОнинг халқаро тоғлар классификациясида Ўзбекистон мамлакатнинг 20 % ортиқ ҳудудини тоғлар эгаллайдиган тоғли давлатлар гуруҳига киритилган. Ўзбекистонда 10 та вилоят таркибидаги 72 та туман (мамлакат қишлоқ туманларининг 45 %) ҳудудларида тоғлар мавжуд бўлиб, уларнинг 16 таси (10 %) тоғ, 56 таси (39 %) текислик –тоғ туманларидир.

Бироқ, мамлакатимиз аҳолиси томонидан Ўзбекистон тоғ мамлакати сифатида қабул қилинмайди. Шуниси диққатга сазоворки, умумдавлат даражасида ҳам “тоғ хусусияти”ни тушуниш мавжуд эмас. Табиат, аҳоли ва хўжаликнинг баландлик зоналиги, “тоғлилиги”, тоғ минтақалари ижтимоий-иктисодий ривожланишининг ўзига хослигини амалиётда ҳисобга олмаслик ва уларни суғориладиган текислик водий ва воҳаларига “тенглаштириш” давом этмоқда. Ҳозирги кунда давлат тузилмасида тоғ минтақалари ривожланишига масъул бўлган идора мавжуд эмас. Шунингдек, миллий тоғ сиёсати ишлаб чиқилмаган.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида. / Халқ сўзи, 2022 йил 1 февраль.
2. Биологик хилма-хиллиқни сақлаш. Миллий стратегия ва ҳаракат режаси. Тошкент, 1998, 133-б.
3. Болотов Б.В. Здоровье человека в нездоровой обществе. – СПб – 2009.
4. Горы мира – глобальный приоритет. Редакторы Б. Мессерли. Дж. Айвз. Прев. с англ. Ред. русского изд. Ю.П.Баденков, В.М. Котляков. М.: издательский дом «Ноосфера», 1999, -С. 450.
5. Джумаев Т. Перспективы устойчивого развития горных районов Узбекистана. Изв. РАН. Сер геогр. 2002, №2, -С.104-106.
6. Жумаев Т.Ж. Бизнесинг улуғвор тоғларимиз. Ўзбекистон тоғ зонасининг барқарор ривожланиши. Назария ва амалиёт. Монография. Тошкент, 2021, 700 б.
7. “Нукус-Фарм”, “Зомин-Фарм”, “Косонсой-Фарм”, “Паркент-Фарм”, “Сирдарё-Фарм”, “Бойсун-Фарм”, “Бўстонлик-Фарм” ва “Паркент-Фарм” эркин иқтисодий зоналарини ташкил этиш тўғрисида. Фармон. / Халқ сўзи. 2017 йил 5 май.
8. Солиев А.С. Ўзбекистон географияси (Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси). Дарслик. Тошкент.: “Университет”, 2014, 404 б.
9. Курбонов Ш.Б. Кичик ҳудудлар ижтимоий-иктисодий географияси. Монография. Тошкент.: “Мумтоз сўз”, 2013, 160-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Ўзбекистон тараққиётининг янги даврида тоғ зонасининг барқарор ривожланишида содир бўлаётган ўзгариш ва тенденциялар, давлатнинг тартибга солиши ва қўллаб-қувватлаши масалаларига эътибор қаратилган. Шунингдек, мавжуд назарий ва статистик маълумотлар асосида Ўзбекистон тоғли ҳудудлари ижтимоий-иктисодий ривожланиши бўйича йўналишлар, ҳулоса ва тавсиялар берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье основное внимание уделяется изменениям и тенденциям устойчивого развития горной зоны в новый период развития Узбекистана, а также вопросам государственного регулирования и поддержки. Также на основе имеющихся теоретических и статистических данных даны направления, выводы и рекомендации по социально-экономическому развитию горных районов Узбекистана.

SUMMARY. The article focuses on the changes and trends in the sustainable development of the mountain zone in the new period of development of Uzbekistan, as well as issues of state regulation and support. Also, based on the available theoretical and statistical data, directions, conclusions and recommendations for the socio-economic development of the mountainous regions of Uzbekistan are given.

Айни пайтда доимо шуни ҳисобга олиш керакки, тоғлар ва тоғ ландшафтларини мамлакатнинг ноёб экотизимлари сифатида бошқа ҳеч нарсаси билан алмаштириб бўлмайди. Шу билан бир қаторда улар тўри ва беқарор, антропоген таъсирга чидамсиз ва тез ўзгарувчандир.

Иқтисодий жиҳатдан тоғларда тоғ-кон саноатининг устунлиги, қишлоқ хўжалигининг экстенсивлиги, инфратузилма ва хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожланмаганлиги ва бошқалар бўлса, ижтимоий жиҳатдан тоғ аҳолиси ишсизлик ва камбағилликнинг юқори даражаси, тоғларга мослашган анъанавий малакаларнинг йўқолиб бориши билан алоҳида ажралиб туради [9].

Тоғлилиқ бир вақтнинг ўзида текисликларга нисбатан тоғларда яшаш ва фаолият кўрсатиш, тоғларни ўзлаштириш, инфратузилмани барпо этиш, хўжалик юритишга кўп ва катта миқдорда энергия ва капитал сарфлашга сабаб бўлади, яъни инсон ҳаёти ва фаолияти учун алоҳида “тоғ” шароитини яратади. Тоғлилиқ тоғ хусусиятини ҳар томонлама тўла ҳисобга олиш ва тоғ ҳудудларининг алоҳида мақомини ўрнатиш зарурлигини белгилайди. Ривожланиш ва муҳофаза қилишнинг тоғлилиги ва унинг “олтин” қоидалари Т.Ж.Жумаев монографиясида батафсил таърифланган (11, 109-120 б.).

Ўзбекистон тоғ ҳудудларини барқарор ривожланишга ўтказишнинг 10 та олтин қоидалари (Т.Жумаевнинг олтин қоидалари) ишлаб чиқилган ва асослаб берилган [6].

Ҳулоса. Таъкидлаб ўтилган йўналишлар тоғларнинг асосий афзаллик ва устунликларини кўрсатади, улар бозорнинг глобаллашуви, аҳоли ва урбанизациянинг ўсиши, тоғларнинг улкан салоҳияти ва аҳамияти шароитида миллий иқтисодиёт учун муҳим стратегик аҳамиятга эга бўлмоқда. Кўплаб тоғ минтақаларининг кам ўзлаштирилганлиги ва иқтисодий ривожланмаганлиги инвесторлар учун қўшимча жозибадорлик, қиймат ва устунлик, миллий иқтисодиёт учун афзаллик бағишлайди. Шу муносабат билан тоғ ва текислик ҳудудлари ўртасида тоғларнинг ноёблиги, баландлик зоналиги, “тоғлилиги”, фарқлари ва ўзига хослигини эътироф этишга олиб келадиган янги муносабатларни ўрнатиш лозим.

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Ruwqıylıq

ЖОЙ НОМЛАРИНИНГ ЭТНОМАДАНИЙ ТАДҚИҚИ

(Тошкент ареали мисолида)

А.А.Абдуллаев – таянч докторант

Чирчиқ давлат педагогика университети

Таянч сўзлар: жой номлари, лингвокультурология, этногенез, этнотопоним, Шош, Чоч, Илок, Аппак, Арғин, Ағанай, Бургалик, Бўка, Муратали, Найман, Тейит, Унгут, Уювли, Чалдар, Юзурук.

Ключевые слова: название мест, лингвокультурология, этногенез, этнотопоним, Шош, Чоч, Илок, Аппак, Аргин, Аганай, Бургалик, Бука, Муратали, Найман, Тейит, Унгут, Уювли, Чалдар, Юзурук.

Key words: toponyms, lingvokulturology, ethnogenesis, ethnotoponym, Shosh, Choch, Ilaq, Appaq, Argin, Aganay, Burgalik, Buka, Muratali, Naiman, Teyit, Ungut, Uyuvli, Chalдар, Yuzuruk.

Дунё тилшунослигида топонимларни антропоцентрик нуктаи назаридан халқнинг миллий онги, этногенези ва тарихи, маданияти билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этиш ономастик тадқиқотларнинг янги — лингвомаданий йўналишининг асосий тадқиқот объектларидан бирига айланиб бормоқда.

Топонимика, гарчи тилшуносликнинг ономастика бўлими тармоғи бўлса-да, у география, тарих ва этнография каби фанлар билан чамбарчас боғлиқдир. Тарихчилар айрим жой номларининг пайдо бўлиш тарихига эътиборни қаратган ҳолда жой номини тарихий нуктаи назардан тадқиқ этсалар, географлар мавжуд топонимларнинг ориентирловчи характериға кўра жойлашувига эътиборни қаратадилар, тилшунослар эса барча топонимларни ономастик бирлик сифатида ўрганадилар: атоқли от сифатида тил тизимидаги ўрнини, лексеманинг келиб чиқишини, унинг бошқа бирликлар билан ёинки бошқа жой номлари билан муносабати ва фарқини тадқиқ этадилар, антропоцентрик нуктаи назаридан топонимларнинг экстралингвистик хусусиятларини, тил ва маданият муштарақлиги қонуниятлари асосидаги лингвомаданий жиҳатларини ўрганиб чиқадиладар.

Ономастик материал, хоссатан, ушбу тадқиқот мавзуси бўлган жой номлари таҳлилида тарихийлик тамойили жуда муҳим аҳамият касб этади. Чунки жой номларида халқнинг ўтмиш тарихи, этнографияси, археологияси илдиэларини сезиш қийин эмас. Шу сабабли ҳам жой номларини тарихий-этнографик нуктаи назардан ўрганишга биринчи навбатда тарихчилар қизиқиш билдиришади. Ономастик бирликларға тарихий нуктаи назардан ёндашув тарихий, археологик ва этнографик маълумотларни, фактларни ономастика доирасига кенг татбиқ этишга олиб келади. Шу билан бирға ономастик лексика тарихий аспект (қиёсий-тарихий ва тарихий-қиёсий йўналишлар) да кенг ўрганилади. Ономастикаға, хусусан, топонимларға лингво-тарихий методни қўллашда А.М.Селишев, А.И.Попов, В.А.Никанов, Б.А.Серебренников, В.Н.Топоров, О.Н.Трубачев, Ю.А.Карпенко каби рус олимларининг, В.Георгиев, В.Ташицкий, С.Роспонд, Ф.Безглай сингари чет эллик олимларнинг хизмати катта бўлди.

Жой номлари тарихий нуктаи назардан ўрганилганда қуйидаги икки йўналишға амал қилинади: а) жой номларининг тарихий ҳолатидан ҳозирги кўринишигача бўлган ўзгаришларни аниқлаш усули (перспектив таҳлил усули); б) жой номларининг ҳозирги ҳолатидан унинг тарихий ҳолатигача бўлган тарихий ривожланиш жараёнини аниқлаш (ретроспектив таҳлил усули). Ҳар икки таҳлил йўналишидан ҳам асосий мақсад жой номларининг ривожланиш, ўзгариш жараёнларини аниқлашдан иборатдир.

Ономаст-топонимистлар тўпланган материални тарихий метод билан ўрганганда лисоний (этниқ) стратиграфия (лотинча: stratum — “қатлам” ва юнонча: grapho — “ёзаман” сўзларидан)ни аниқлашға интиладиладар. Бундай таҳлиллардан мақсад ономастик

бирликларнинг энг қадимги ўз ва ўзлашган қатламларини аниқлаш, унинг таркибидаги ўзгаришлар силсиласини белгилашдир. Жумладан, этнотопонимларнинг тарихий келиб чиқиш этимологияси, унинг маъносини изоҳлаш, шунға доир турли хил қарашларни келтириб, уларға муносабат билдириш ана шундай изланишлар самараси саналади. Кейинги йилларда олимлар жой номларидаги ички (лисоний-структур) ва ташқи (экстралингвистик) ўзгаришлар тарихини ўрганишға алоҳида эътибор қаратмоқдалар. Биринчи тип ўзгаришда жой номларининг лисоний таҳлили, эволюцияси аниқланади, иккинчисида эса у ёки бу жой номларида давр руҳининг лингвомаданий манзарада акс этиши инобатға олинади. Шу ўринда, мустақиллик туфайли халқимизнинг ўзликни англашға, ўлкамиз жой тарихига, маданияти, тили, аждодларимизнинг бой маънавий меросига дахлдорлик масалаларига қизиқиш ҳақли равишда жонланганини таъкидлашимиз жоиз.

Ўрта Осиё ва ундаги жой номлари ҳақида илмий манбаларға мурожаат қилганда, бу соҳадаги тадқиқотлар энг қадимги манбаларға бориб тақалишини кўриш мумкин. Мисол учун, миллоддан олдин яшаб ўтган (V-IV асрларда), “Тарих отаси” дея ном олган юнон олими Геродот асарларида Аракс (Амударё), Яксарт (Сирдарё), Мароканд (Самарканд) каби жой номларини учратиш мумкин. Шу биргина манбанинг ўзиёқ муайян жой атамаси (лингвистика), жойлашиш худуди (география) ва ўша жой тарихи (тарих) билан алоқадор эканидан далолат беради. Тошкент ареали топонимик манзараси ҳақида гапирганда, табиийки, воҳанинг географик жойлашув, худуд тарихи ҳамда худуднинг ўзига хос этнолингвистик хусусиятлари ҳақида маълумотға эға бўлмаган тадқиқотчининг мазкур худуд жой номлари хусусидаги маълумотлари илмийлик тамойилигға тўла жавоб бера олмайди.

Тошкент ареали худудини текислик, тоғолди ва тоғ зоналарига ажратиш мумкин. Воҳанинг бундай ўзига хос географик ўрни, мазкур худуд табиий шароитларининг қулайлиги, воҳанинг табиий қазилма бойликларға бойлиги қадимдан ушбу маконда инсонларнинг истиқомат қилиш, деҳқончилик, чорвачилик ва баҳоли-қудрат кончилик ишлари билан машғул бўлиб, уни секин-асталик билан ривожлантириш имконини берган ҳамда бу асослар улар томонидан жой номларини ифодалашларида ҳам ўз аксини топган.

Тарихий манбаларда Чоч, Шош, Илок [1] дея номланган Тошкент воҳаси сув ресурсларига бой, иклими мўътадил, тупроғи ҳосилдор бўлиб, мазкур заминда инсонларнинг яшаб меҳнат қилиши учун жуда қулай табиий шарт-шароитларға эға бўлган. У инсоният тарихининг ибтидосидаёқ энг қадимги одамзот аждодларининг маконларидан бири бўлган. Бу ҳолат унинг топонимик тизимида ҳам акс этган бўлиб, Тошкент вилояти топонимлари ўзига хослиги ва Ўзбекистоннинг бошқа худудлари топонимларидан кўп жиҳатлари билан фарқ қилиши билан ажралиб туради. Жумладан, воҳанинг топонимик манзарасига эътибор қаратадиган бўлсак, топонимик тизимнинг барча тур

доирасида ўзига хос калейдоскопик кўриниш ҳосил қилганлигини кўришимиз мумкин бўлади.

Худудий жиҳатдан Тошкент воҳаси жой номларининг таҳлили шундан далолат берадики, мазкур ареалнинг географик атамаларида худуднинг физик жуғрофияси, ландшафти, жойлашиш ўрни, ҳажми, шакли ва миқдор хусусиятлари, ҳайвонот ва ўсимликлар олами билан боғлиқ жиҳатлар билан бир қаторда, бу заминда истиқомат қилган инсонларнинг этногенези, касб-ҳунари, диний эътиқод билан боғлиқ тушунчалари, жой номлари билан боғлиқ фольклор унсурлари, ижтимоий, сиёсий ва замонавий муносабатларни ифодалайдиган, шунингдек, бошқа лингвистик жиҳатларни кузатиш мумкин.

Тошкент воҳаси топонимик тизимида этноонимлар етакчи ўринни эгаллайди. Чунки ўтмишда воҳа аҳолисининг этник таркиби хилма-хил бўлган. Бу худудда асрлар давомида турли уруғ, қабила, қавм, халқларга мансуб кишилар истиқомат қилганлар. Уларнинг кўпчилиги вақт ўтиши билан ўтrockлашиб этник номларини унутиб юборганлар. Лекин этник гуруҳларнинг номи улар яшаган жойларда топоним сифатида сақланиб қолган.

Мазкур ареалда этник номлар билан боғлиқ жой номларига қуйидаги мисолларни келтириш мумкин:

Аппак – к. Ўрта Чирчиқ тумани. Қозоқларнинг алимולי қабиласининг бир уруғи **аппак** (оппоқ) деб аталади.

Арғинчи – (к. Юқори Чирчиқ тумани), ўзбек, қозоқ ва бошқа туркий халқлар таркибига кирган қабила. **Арғинчи** – “арғин қабиласи вакили”, “арғинлик”.

Ағанай – к., Қибрай тумани. Қирғизларнинг саруу қабиласининг бир уруғи **ағанай** деб аталган.

Бурғалик – к. Ўрта Чирчиқ тумани. Кўчманчи ўзбеклар таркибида **бурғали** деган уруғ бўлган. Сарой қабиласининг бир уруғи **бурғали сарой** деб аталган.

Бўқа – ш., Бўқа тумани. Қадимги турк тилида, ҳозирги баъзи бир туркий халқлар (қозоқлар, қирғизлар) тилида **бўқа** “пахлавон” деган маънони англатади. **Бўқа** деган уруғ ҳам бўлган, масалан, қанглиларнинг бўқа-қангли уруғи қайд қилинган.

Дурет – к., Қуйи Чирчиқ тумани. Қозоқларнинг кўнғирот қабиласи таркибида **дурет** уруғи бор.

Керовчи – к., Пискент тумани. **Керовчи** (кереучи) курама ўзбеклар таркибидаги уруғлардан бири. Уруғ вакиллари асосан Тошкент воҳасида яшаган.

Кучак – к., Қуйи Чирчиқ тумани, ўзбекларнинг сарой қабиласи таркибида **кучак** (кучактўпа) уруғи бўлган.

Кўкмўйин – к., Ўрта Чирчиқ тумани. Қипчоқ ўзбекларининг бир уруғи, қирғизларнинг бағиш қабиласининг бир уруғи **кўкмўйун** деб аталган.

Кўксарой – к., Тошкент тумани. Сарой қабиласининг бир тармоғи – **кўксарой**.

Мамут – к., Юқори Чирчиқ, Ўрта Чирчиқ, Қуйи Чирчиқ, Оққўрғон туманлари. Қозоқларнинг шаншқли қабиласининг бир уруғи **мамут** (мамут) деб аталган.

Муратали – к., Пискент тумани. Қирғизларнинг буғу, саруу қабилалари таркибида **муратали** уруғи бўлган.

Мўғол – к., Пискент тумани, ўзбеклар (**юз** қабиласи) ва қирғизлар (**ават** қабиласи) таркибида **мўғол** уруғи қайд қилинган.

Найман – к., Бекобод, Зангиота, Қуйи Чирчиқ туманлари. **Найман** – ўзбеклар таркибига кирган қабила. Мўғулча **найма** “саккиз” (уруғ) деган сўз. Қабила таркибидаги уруғлардан бири **сағизурув** (“саккиз уруғ”) деб аталади.

Оққовоқ – к., Қибрай тумани. Қозоқларнинг **суван**, қирғизларнинг **чекирсаяқ** қабилаларининг бир уруғи **оққовоқ** (аққабақ) деб аталган. **Қовоқ** (қобок) деган

географик атама “тик қирғоқ” маъносини англатади.

Парчаюз – к., Бекобод тумани. **Парчаюз** – юз қабиласи таркибидаги уруғ, “юз қабиласининг бир парчаси, бўлағи” демақдир. Бошқа қабила, уруғлар таркибида ҳам **парча** этноними учрайди.

Рамадон – к., Тошкент, Чиноз, Бўқа, Зангиота туманлари. **Рамадон** – кўчманчи ўзбеклар таркибидаги уруғлардан бири, қозоқларда ҳам рамадан уруғи бўлган.

Сазбақа (Сасбақа) – к., Қибрай, Юқори Чирчиқ. **Сазбақа** деган қозоқ уруғи бўлган (соз – ботқоқлик). Сазбақа (“ботқоқлик бақаси”) уруғининг тотеми (муқаддас жонивори). Қирғизлар таркибида **сасбақ** уруғи бўлган.

Саритамғали – к., Охангарон тумани [2:122-126]. Шу ўринда этнотопонимларда кўп учрайдиган баъзи ранглар хусусида: маълумки, турли ранглар ва улар ҳақидаги тотемик, мифологик, диний, бадий, фалсафий тушунчалар ўтмишда туркий халқлар ҳаётида муҳим ўрин тутган. Бу ҳақда К.Шониезов шундай ёзади: «Қадимги даврларда Олтой ва Жанубий Сибирда яшаган туркий қабилалар шимол, жануб, шарқ, ғарбни ранглар номи билан атаганлар. Қора ранг шимолни, қизил ранг жанубни, кўк ранг шарқни, оқ ранг ғарбни, сариқ ранг марказни билдирган. Маълум бир қабила иттифоқида бўлган кишиларнинг томонларга қараб жойлашиши одат тусига кириб, вақт ўтиши билан томонларнинг номлари (ранг номлари) этноним бўлиб қолган» [3:145-146]. Демак, юқоридаги этнонимлар таркибида ранг билдирувчи сўзлар ўтмишда уруғнинг жойлашиш ўрни ёки дунё томонларини аниқлаш мақсадида қўлланилган. Айни пайтда, мазкур компонентларни фақат ранг-тусни билдирувчи сўзлар дея олмаймиз, чунки уларнинг айримлари хусусият билдирувчи сўзлардир [4:83]. Масалан, сариқ сўзи – оксуяқ, аслзода, бойлик, мол-мулк, дабадаба маъноларини ҳам ифодалаган ҳолда тамғали уруғига тегишли асилзодалиқни ёки бой бадавлатликни ҳам билдирган бўлиши мумкин. Қора сўзи эса улкан, катта деган маъноларни билдириб, бу асосида юзага келган қорабоғиш, қоратейит, қорабўйин этнонимлари бағиш, тейит, бўйин уруғларининг улкан, катта бўлаклари деганидир [5:19-23]. 3.Дўсимовнинг таъкидлашича, қора сўзи Хоразм шеваларида этноним ва топоним таркибида кўпلىк маъносини англатади [6:33].

Сартюз – к., Бекобод тумани, **Сартюз** (сартжузи) – юз қабиласининг уруғларидан бири.

Телов (тилов) – к., Охангарон тумани, ўзбек-курамалар таркибидаги уруғлардан бири.

Тейит – к., Юқори Чирчиқ тумани. Қирғизларнинг **тейит** қабиласи бўлган (тармоқлари: бойтейит, қоратейит, саритейит, ўғритейит ва б.).

Тўқбой – к., Бекобод, Қуйи Чирчиқ туманлари. **Юз** қабиласининг уруғларидан бири **тўқбой** деб аталган.

Увоқ – к., Охангарон тумани. **Увоқ** (парча, ушоқ) – этноним. Масалан, қозоқларда увақ (увоқ) деган уруғ бор.

Унгут – к., Охангарон тумани. Ўзбеклар таркибида, қозоқларнинг **бойули** қабиласи таркибида **унгут** (унгут) уруғи қайд қилинган. Асли унгутлар (ўнгутлар) – илк ўрта асрларда Мўғулистоннинг жанубида, Хитойнинг чегара қисмларида яшаган туркий халқ. Кейинчалик мўғуллашиб, XIII асрда мўғул қўшинлари таркибида Ўрта Осиёга келиб, маҳаллий халқлар таркибига сингиб кетган.

Учбов – к., Бўстонлиқ тумани. Туркманларнинг **човдур** қабиласи таркибида **учбағли** деган уруғ қайд қилинган. Ўзбекларда бу уруғ учбов(ли) деб аталган. Қипчоқ ўзбекларида **қабила** “бов” дейилган, “92 бовли ўзбек” ибораси шундан. Бўстонлиқ туманида **Бўстонбов** деган қишлоқ бор. Ўзбекистондаги **Қорабоғ** номли қишлоқлар асли **Қорабов** бўлган.

халқларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти, турмуш тарзи, дунё ҳамжамиятидаги ўрни ва роли ниҳоятда аҳамиятлидир.

Турли даврларда ҳар хил соҳалар бўйича ноёб тарихий маълумот ва фактлар ҳақида ёзилган ҳар хил мақолалар ҳамда очерклари ўзида жамлаган «Туркистон тўплами» (Туркестанский сборник) бир неча томлардан иборат. Ушбу тезисни тайёрлаш жараёнида Туркистон тўпламининг Жанубий Оролбўйи қорақалпоқлари ҳақида, хусусан 1873 йил полковник А.В.Каульбарснинг шахсан ўзи мазкур ҳудудни айланиб чиқиб, кўрган, эшитган ва билганлари ҳақида ёзилган «Қуйи Амударё» деб номланган бир неча боб ва бўлимлардан ташкил топган жуда қизиқарли материалларни ўзида жамлаган 646 бетдан иборат катта китобдаги материаллардан кенгроқ фойдаланилди.

Ушбу китобда кўрсатилишича, Орол денгизи ҳавзасида Орол ўзбеклари ва сартларнинг ислом динига ишончи кучли бўлган. Шу билан бир қаторда қорақалпоқлар ислом динига ишонган. Уларнинг кўчманчи ҳолатдан ярим ўтrock, ўтrock ҳолатга ўтиши муносабати билан уларнинг динга ишончи ҳам кучлироқ бўла бошлаган.

А.В.Каульбарснинг ёзишича, уларнинг ислом динига ишончи кучайган сари, ислом динига оид мадрасалар, яъни диний мактаблар қура бошлаганлар. Уларнинг ижтимоий ҳаёти ва оилавий шароити шариат қонунларига ва урф-одатларига бўйсундирила бошланган.

А.В.Каульбарс Жанубий Оролбўйининг шимолий қисмида яшовчи қорақалпоқлар мусулмон марказларига яқин жойлашганлиги учун динни қабул қилиши осонроқ бўлганлиги, уларда ўтrockликка мойиллик юқорироқ бўлганлигига ҳам эътибор қаратган.

Қишда ўтовларда яшаган. Иссиқ кунлари айвонлардан хўжаликка тегишли нарсаларни сақлашда фойдаланган. Амударёнинг қуяр ҳавзасида қорақалпоқлар томонидан қурилган 40 га яқин қўғонлар бўлган. Улар ўтовларда яшаган. Қўғонлар турқман босқинчиларидан сақланиш учун қурилган.

Ўтовларни зарур бўлганда йиғиштириб олиб кетиш имконияти ҳам бўлган. Қорақалпоқлар томонидан қурилган қўғонлар вақт ўтиши билан, об-ҳавонинг таъсири натижасида емирила бошлаган. Қорақалпоқ оилалари аста-секин кенг, салқин, шу билан бирга иссиқ айвонларга ҳам эга бўла бошлаган. Айвонларда омборхона, отхона, товуххона, уй ҳайвонлари, туялар, хўкизлар, сигирлар, қўй ва эчкиларни жойлаштирган. Айвонни ёнида уй ҳайвонларини сақлаш учун қўралар бўлган ва улар унчалик баланд бўлмаган лой деворлар билан ўраб олинган.

«Туркистон тўплами»нинг 283 жилдида ушбу ҳудудда ерга эгалик қилиш, ер эгаси бўлиш жуда муҳим аҳамиятга эга бўлган. Ерга эгалик қилиш масаласига ҳам эътибор қаратилган.

Айниқса, Амударёнинг қуяр ҳавзасида Кегейли ирмоқларида ерни ишлаш ва ундан ҳосил олиш имконияти юқори бўлган. Айрим ҳудудларнинг

катталиги дарёдан узоқлиги, деҳқончилик билан шуғулланишга имконият бермаган. Шунинг учун ҳам улар қисман кўчманчилик билан ҳам шуғулланган. Уй ҳайвонларини ўзлари билан олиб юрган.

А.В.Каульбарснинг ёзишича, Талдиқ, Қизилқум, Даўқара ҳудудларида чорвачилик билан шуғулланишган ва чорвачиликни ривожлантириш учун қудуқлар қазилган. Ушбу ҳудуддаги қорақалпоқлар ўзбеклар ва козоклар бир-бирлари билан яхши муносабатда бўлишган. А.В.Каульбарс қорақалпоқлар икки хил ҳолатда: Бир қисми ўтrock, иккинчи бир бўлаги кўчманчи бўлиб яшаганлар, -деб кўрсатади. Биз унинг ушбу фикрига тўлиқ қўшила олмаимиз. Чунки, мазкур даврга тегишли турли манбалар, ҳарбий ҳисоботлар, адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, қорақалпоқлар ўтrock, кўчманчи ва ярим кўчманчи ҳолатда яшаганлар деган хулосага келамиз. Аммо А.В.Каульбарснинг ўзи эътибор бермаган ҳолда ўтrock қорақалпоқлар чорва молларини боқиш учун ўтовларини кўчириб юрган деган фикрни ҳам айтиб ўтади.

Ҳар бир бoғда масжид бўлган. Чимбойга яқин жойда яшовчи бой қорақалпоқлар ҳар бири ўз уйида уй ибодатхоналарини (масжидларини) ҳам қурганлар. Ушбу бинолар тўрт бурчакли, тўғри бурчакли деворлардан иборат бўлган, тўртинчи томони очиқ бўлган. Масжиднинг бир томонида кафедрага ўхшаган мулла ўтиради-ган жой ҳам бўлган. Пол лойдан бўлган. Ушбу ҳудуднинг жанубий томонида яшовчи ўзбекларнинг ҳовлиларида қайроғоч ўсимликлари билан ўралган қалин ва катта боғлари бўлганлиги билан ажралиб турган ҳамда кенг миқёсда деҳқончилик билан шуғулланган.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, қорақалпоқ аҳолисининг ўтrock ҳолатда яшовчи қисми ҳам нисбатан бойроқ яшаган [1].

Умуман олганда, қорақалпоқлар ўтrock, кўчманчи ва ярим кўчманчи ҳолатда яшаганлар. Кўчманчилик йиллар давомида давом этиб келаётган қорақалпоқ, қирғиз ва козок халқларига хос бўлган ҳодиса эди. Ўлкадаги рус маъмурияти бунни «дайдилик» деб атайди ва унга қарши кураш олиб боради. Натижада, одамларнинг бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юриши, шунингдек, ўз бўлисидан ташқарига, бошқа жойларга кўчиб юриш ҳуқуқи бекор қилинган [2]. Чунки, кўчманчи ҳолатдаги қабил ва овуллари санаб чиқиш, уларнинг сонини аниқлаш, уларга солиқ тўлаттириш ҳам рус маъмурияти учун қийинчилик туғдирган. Шунинг учун кўчманчиликни тўхтатиш зарурияти туғилган ва ҳарбий-статистик, этнографик ўрганишлар амалга оширилган.

Шундай қилиб, қорақалпоқларнинг ҳудудлари, яша шароити ўша пайтлари, биринчи навбатда, улардан сиёсий, иқтисодий манфаат кўриш мақсадида ўрганилган, яъни солиқларни одам бошига тўғри ундириш, ҳарбий мақсадда аскар тўплаш-навқарлар йиғиш масалалари учун уларнинг сони, жойлашган ҳудудлари ҳақида аниқ маълумотлар тўпланган ва аҳолининг динга муносабати масаласи доимий ўрганилиб борилган.

Адабиётлар

1. Туркестанский сборник. Т. 283. –С. 254.
2. Туркестанский сборник. Собрание сочинении о Туркестанском крае вообще. Сопредельным с ним стран Средней Азии. Составляемый В.И.Межовым. С.-Петербург. Тип. В.С. Балашева. Д. № 90-1. Том 283. – С. 218, 219-250. Это сборник статей, очерков, записок, исследований опубликованных в разной печати в разные времена.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада Жанубий Оролбўйи халқларидан бири бўлган қорақалпоқларнинг яшаш тарзи, айрим урф-одатлари, ислом динига муносабати масалалари ёритилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье описывается быт каракалпаков, одного из народов Южного приаралья, некоторые обычаи и их отношение к исламу.

SUMMARY. This article describes the life of the Karakalpaks, one of the peoples of the southern Aral Sea region, some customs and their attitude to Islam.

ИЗУЧЕНИЕ ЭТНОГЕНЕЗА КАРАКАЛПАКОВ В 1930-1980-е ГОДЫ

М.Абдуллаев – соискатель

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: этнография, этнология, этногенез, апасиаклар, аугасилар, печенеглар, кипчоклар, ўғузлар, кердерлар, нўғойлар, каракалпоқлар.

Ключевые слова: этнография, этнология, этногенез, апасиаки, аугасии, печенеги, кипчаки, огузы, кердеры, ногаи, каракалпаки.

Key words: ethnography, ethnology, ethno genesis, Apasiaks, Augasians, Pechenegs, Kipchaks, Oguzes, Kerders, Nogays, Karakalpaks.

По нашей теме имеются историографические труды ученых [1:4-8, 3-10]. В 1933-1934 гг. работала историко-фольклорная экспедиция Каракалпакского НИИ под руководством А.А.Соколова. Она собирала исторические легенды, этнографические материалы, характеризующие семейно-бытовые отношения, старинные обычаи, верования обряды каракалпаков, что имело большое научное значение. В 1937 году начала работу Хорезмская комплексная археолого-этнографическая экспедиция под руководством С.П.Толстова.

Взяв за основу ложную посылку, что каракалпаки и казахи происходили от единого мифического предка, М.Тынышбаев делал вывод о том, что изучение истории каракалпакского народа нецелесообразно. В 1926-1927 гг. на страницах газеты «Еркин каракалпак» началась дискуссия. М.Тынышбаев, А.Рысбаев, К.Сарсенбаев вообще отрицали каракалпакский язык, что «их родным языком является казахский язык, следовательно, выдумывать новый язык, создавать новую письменность излишне». А стало быть и историю [2:67-85].

Библиографический указатель А.С.Морозовой, содержал подробный список книг и статей по истории и этнографии каракалпаков[3].

Значительный вклад внес видный ученый-востоковед Павел Петрович Иванов (1893-1942), опубликовавший «Очерк истории каракалпаков». Особое значение для исторической науки имела данная исследованием интерпретация сообщений первоисточников о печенегах. Его наблюдения подтвердили научные представления о том, что печенеги были племенами, родственными предкам каракалпакского народа.

П.П.Иванов доказал научную несостоятельность попыток отдельных исследователей решать вопрос о происхождении каракалпакских племен только на основании формального сходства этнонимов. Он подчеркивал, что рассматривать каракалпаков в качестве прямых потомков «черных клобуков» южнорусских степей равносильно признанию их прямыми потомками восточных (тюркских) печенегов. Предшествующая современным каракалпакам цепь различных племен, сменявших на протяжении многих столетий друг друга, слишком сложна и малоизучена для того, чтобы считать их всех прямыми предками каракалпакского народа. Не менее тщательно П.П.Иванов изучал вопрос об отношении каракалпаков к ногаям в период XV-XVIII вв., он доказал, что в источниках этого периода речь идет о различных народах, которых смешивать нельзя, поскольку связь между ними не столько этническая, сколько территориальная.

На основе скрупулезного изучения данных источников П.П.Иванов сделал принципиальный вывод о тщетности споров на тему, с кем именно—печенегами, кипчаками или ногаями — был связан начальный этап этногенеза каракалпаков. Такую постановку вопроса исследователь считал чрезмерным упрощением сложной проблемы, обращая внимание на смешанный состав племен как кипчакского союза, так и Ногайской орды. «Монгольское завоевание, - писал он, — а позднее постепенный распад Золотой Орды вызвали ряд сложных миграционных передвижений тюркско-монгольских племен, что несомненно, отразилось на составе населения заволжских и зауральских степей».

П.П.Иванов отмечал, что даже самые ранние сведения о каракалпаках показывают разнородность их состава, включение в их среду этнических компонентов кипчакского, ногайского происхождения и многих других. Тем самым исследователь подошел к проблеме этногенеза каракалпаков с новых позиций и показал, что они являются исторически сложившейся этнической общностью, в состав которой на протяжении длительного, многовекового процесса этнического развития включались различные группы — местного происхождения и пришлые [4:6].

В 1937 году П.П.Иванов прочел доклад на тему «Новые данные о каракалпаках». На основе обнаруженной им в Ташкенте рукописи сочинения Фазлулаха Рузбехана «Мехман-нама» П.П.Иванов сделал вывод о том, что появление каракалпаков на Сырдарье должно быть отнесено ко второй половине XVI в. Каракалпаки пришли в Среднюю Азию не из южнорусских степей как это утверждали сторонники известной теории об их печенежском происхождении, а из бассейна Урала, где данный народ обитал на протяжении всего позднейшего средневековья [5:59-79].

А.Бирзе подтвердил выводы П.П.Иванова о времени появления каракалпаков на территории Средней Азии. «Каракалпаки, - отмечал А.Бирзе, - почти совершенно разоренные и вынужденные силою обстоятельств устремиться на Яны-Дарью в районы к юго-востоку от Аральского моря, к границе Хивы, попали в полную зависимость от Хивы, а впоследствии бухарского эмира» [6:225-254, 177-214].

С.П.Толстов сделал концептуальный вывод большой научной значимости: «История согдийцев, бактрийцев, хорезмийцев, массагетов, саков, усуней, эфталитов, тюрков древней Средней Азии — это история прямых предков народов Востока, народов, показавших на деле, что в их лице имеет достойных потомков среднеазиатская античность» [7:198-203].

Т.Н.Кары-Ниязов отметил недостаточную изученность этногенеза каракалпакского народа. «Основным вопросом при изучении истории всякого народа, а, следовательно, и каракалпакского народа, говорил он, - является вопрос о его происхождении. Первоисточники, имеющие как прямое, так и косвенное отношение к рассматриваемому вопросу, все еще полностью не изучены, а без этого немыслима серьезная работа по изучению прошлого каракалпакского народа». Далее Т.Н.Кары-Ниязов указал: «Строго научная разработка вопросов прошлого каракалпакского народа может быть выполнена, прежде всего, только на основе всестороннего и глубокого изучения письменных и других исторических источников» [8:5].

Резолюция, принятая на сессии, предусматривала дальнейшее развитие и расширение изучения этнографии каракалпаков в тесной связи с изучением узбеков дельты Амударьи и других народов.

Были обследованы отдельные группы коренного населения, составлена общая сводка материалов по разделам «Одежда» и «Пища», описан быт узбеков города Нукуса и племен «муйтен».

Изучение домашнего быта каракалпаков, который сохранил много своеобразных черт древней культуры, красноречиво говорящих об их происхождении, имело большое значение для углубления научных представле-

ний об этногенезе каракалпакского народа, исторический путь которого освещается письменными историческими источниками только с конца XVI в.

Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция внесла огромный вклад в изучение этногенеза каракалпаков [9:7].

Важны результаты этнографических исследований С.П.Толстова, разработка им проблем развития древне-хорезмийской цивилизации и исторической роли степных племен, населявших периферию древнего Хорезма.

На основе сделанных сотрудниками Хорезмской экспедиции археологических открытий сложилась концепция ранних этапов этногенеза каракалпаков. Как полагает С.П.Толстов, сако-массагетские племена аспасиков были наиболее древним этническим элементом, участвовавшим в формировании каракалпаков в эпоху античности.

Узловым моментом в истории формирования каракалпаков С.П.Толстов считал образование печенежского политического объединения IX-XI вв. Он рассматривал восточную ветвь печенегов как важнейший элемент этногенеза каракалпаков и полагал, что после того как «тюркские» печенеги подверглись в XI-XIV вв. сильному влиянию соседних племен (огузов, кипчаков и тюркизированных монголов), а также включили в свой состав некоторые группы возвратившихся из южнорусских степей в Приаралье потомков западных («хазарских») печенегов, они «стали этнической основой восточных ногаев и затем исторических каракалпаков XVI и последующих веков» [10:70-75, 55-102].

Однако, простого совпадения данных археологической и исторической наук было еще недостаточно для решения такого сложного вопроса, как происхождение народа. Поэтому в целях проведения углубленных стационарных этнографических исследований в составе Хорезмской экспедиции АН СССР в 1945 г. был организован каракалпакский этнографический отряд (руководитель Т.А.Жданко). Основным направлением ее исследований стали история и этнография степных кочевых и полукочевых народов Средней Азии, главным образом, каракалпаков [11:14].

В задачу этого отряда входило планомерное и систематическое историко-этнографическое изучение многонационального населения низовьев Амударьи. Каракалпакский этнографический отряд также включил в программу своих работ и разносторонние историко-этнографические изыскания по этногенезу, по традиционным формам хозяйства, общественного строя, быта и культуры каракалпаков.

В 1945-1955 гг. Каракалпакский этнографический отряд осуществил историко-этнографическое обследование всех районов прежнего обитания каракалпаков на нижней Сырдарье, в бассейне Жанадарьи и Кувандарьи.

Сотрудники Каракалпакского этнографического отряда Т.А.Жданко, Б.В.Андрианов, М.В.Сазонова, К.Л.Задыкина, Н.П.Лобачева, С.К.Камалов, Р.К.Косбергенов, У.Х.Шалекенов записали со слов старшего поколения – знатоков исторических традиций каракалпакского народа – множество устных преданий о происхождении и составе каракалпакских племен, родов и родовых подразделений, об их передвижениях до и после прихода в дельту Амударьи [12:5-16, 58-63, 142-159].

Собранный отрядом обширный этнографический материал о традиционных формах хозяйства семейных обычаях, жилищах, одежде, прикладном искусстве каракалпаков явился ценным источником для разработки вопросов этногенеза.

Изучение этнографического материала показало, что каракалпаки, также как некоторые племена казахов

и туркмен, часть узбеков (аралыцы) в основном формировались на территории Приаралья.

В результате многочисленных археолого-этнографических исследований было доказано и научно обосновано участие в процессе сложения каракалпакского народа многих конкретных племен и народностей, таких как сако-массагетские, хионито-печенежские, кипчакские и ногайские.

Весьма важно то, что этнографические данные не только не расходятся с данными истории и археологии по вопросу о путях формирования каракалпакского народа, но наоборот дополняют и подтверждают последние.

Исследование сложной истории формирования народностей Средней Азии, в том числе каракалпаков, показали, что этнические связи ее племен и народов, восходящие еще к эпохе первобытности (неолиту и бронзе) продолжались на протяжении всей их дальнейшей истории. Таким образом, народы Средней Азии и Казахстана связаны между собой древними узами этнического родства. Изучение в историко-этнографическом аспекте материальной культуры, прикладного искусства и орнамента народов Средней Азии дали возможность не только восстановить культурное наследие и историю становления самобытных, своеобразных национальных культур отдельных народов, но и выявить их общие, сходные черты, свидетельствующие о давности взаимовлияний.

В конце 1940-х годов учеными был создан первый сводный труд по истории народов Узбекистана. В нем нашла свое отражение и история Каракалпакии (первый том 1947 г., второй том -1950 г.). Примечательно было то, что этот труд явился результатом плодотворного сотрудничества ученых Узбекистана с историками Москвы и Ленинграда [13:105-106].

В обобщающем труде по истории народов Узбекистана довольно широко и подробно было отражено прошлое каракалпакского народа. В его составе имелись специальные разделы «Каракалпаки в XVI—XVII вв.» и «Каракалпаки в XIII в.», а также отдельная глава «Каракалпаки в первой половине XIX в.». Все они были написаны А.А.Семеновым с использованием неопубликованных материалов П.П.Иванова. На страницах «Истории народов Узбекистана» были отражены многие важные проблемы истории Каракалпакии, в том числе, этногенез каракалпакского народа, его политическая, история, уровень развития производительных сил на разных этапах и социально-политический строй.

А.А.Семенову удалось четко проследить этапы эволюции хозяйства каракалпаков и динамику изменений; в соотношении различных отраслей экономики, в частности, им был охарактеризован процесс развития землевладельческого хозяйства и постепенного повышения, его удельного веса за счет кочевого скотоводства, что было фундаментом полукочевого образа жизни каракалпаков.

Выход в свет первого издания двухтомной «Истории народов Узбекистана» в целом явился важным событием в истории исторической науки нашей республики.

В этот же период началось этнографическое изучение каракалпаков за пределами Хорезмского оазиса. Л.С.Толстова провела историко-этнографическое исследование каракалпаков, проживающих в Ферганской, Самаркандской и Бухарской областях и много внимания уделила истории их переселения в эти районы [14:29-46].

В середине 1950-х годов увидел свет новый обобщенный труд по истории Узбекистана. Разделы, посвященные истории каракалпакского народа были написаны Т.А.Жданко, много и плодотворно работавшей над проблемами истории, и этнографии каракалпаков.

Т.А.Жданко удалось дать четкую характеристику этнографических процессов, обусловивших формирование каракалпакского народа, и показать его место среди прочих тюркоязычных элементов населения Средней Азии. На этой основе этногенез каракалпаков был убедительно представлен как результат укрепления внут-

ренних взаимосвязей племен и народов Приаралья [15:89].

Обобщающей монографией по этногенезу стала книга «Этнография каракалпаков» [16]. Таким образом была заложена основа в изучении этногенеза каракалпаков.

Литература

1. Дониёров А.Х. А.Х. Этнографические исследования в Узбекистане в XX веке. Учебное пособие. – Т.: Янги аср авлоди, 2005: Его же. O‘zbekiston etnografiyasi tarixshunosligi ocherki (XIX asr 30-yillari). O‘quv qo‘llanma. – Т.: TDShI. 2005: Его же. Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi O‘zbekiston etnografiyasi fanida. – Т.: TDShI. 2007: Курбанова З. Этнографическое изучение в Каракалпакстане. – Нукус: 2021.
 2. Тынышпаев М. Материалы к истории киргизского народа. -Ташкент, 1925; Его же. Киргизы, казахи в XVIII— XIX вв.// Туркестанское общество по изучению Киргизского края. -Оренбург, 1925, т.5, вып.2, -С. 67—85.
 3. Морозова А.С. Библиографический указатель о Каракалпакской АССР. -Турткуль, 1932; Библиографический указатель литературы по Каракалпакии. - М.-Л.: АН СССР, 1935.
 4. Иванов П.П. Очерки истории Средней Азии. - М.: Наука, 1958. С. 6.
 5. Иванов П.П. Новые данные о каракалпаках//Советское востоковедение. -М.-Л.: Наука, 1945, т. III. С. 59-79.
 6. Бирзе А. К истории каракалпаков XVIII в.// Красный архив. 1938, №6/91, С. 225-254; 1939, №1/92. С.177-214.
 7. Толстов С.П. Основные вопросы древней истории Средней Азии// Вестник древней истории, 1938, № 1, С. 198- 203; Его же. Памятники древнего Хорезма в Каракалпакской АССР// Советская Каракалпакия, 1938.
 8. Кары-Ниязов Т.Н. Выездная сессия Академии наук УзССР в Каракалпакской АССР. Вступительное слово на сессии// Бюллетень Академии наук УзССР, 1945, №9-10. С. 5.
 9. Морозова А. С. Очерки по одежде и пище каракалпаков. Нукус, 1945.
 10. Толстов С.П. Древний Хорезм. - М.: МГУ, 1948; Его же. По следам древнехорезмийской цивилизации. - М.-Л.: АН СССР, 1948; Его же. К вопросу о происхождении каракалпаков//Краткие сообщения Института этнографии, 1947, № 2, с. 70-75; Его же. Аральский узел этнографического процесса//Советская этнография, 1947 №6-7, с. 62-106; Его же. Города гузов (Историко-этнографический этюд)//Советская этнография, 1947, №3, с. 55—102.
 11. Дониёров А.Х. Развитие этнографических знаний в Узбекистане (40-50-е годы XX в.) Учеб.метод.пособ. –Т.2002. с. 14
 12. Жданко Т.А. Этнографическая разведка в Чимбайском районе Каракалпакской АССР//Краткие сообщения Института этнографии, 1947, вып. 2, с. 5 -16; Ее же. Родо-племенная структура и расселение каракалпаков в низовьях Амударьи в XIX-начале XX в.// Краткие сообщения Института этнографии. —М., 1949, вып. 6, с. 58-63; Бломквист В.Э. Этнографическая работа среди «уральцев»//Краткие сообщения Института этнографии, 1947, №3, с. 142-159; Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. М.-Л.: АН СССР, 1950; Ее же. Каракалпаки Хорезмского оазиса//Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. - М., 1952, т. I, с. 461-566; Ее же. Каракалпакская эпическая поэма «Кырк кыз» как историко-этнографический источник//Краткие сообщения Института этнографии, 1958, вып. 30, с.112-120; Андрианов Б.В. Этническая территория каракалпаков в Северном Хорезме в XVIII-XIX вв. Автореф. дисс. канд.ист. наук. - М., 1951; Сазонова М. В. К этнографии узбеков Южного Хорезма//Труды Хорезмской экспедиции. -М., 1952, т. I, с. 247-318; Задыхина К.Л. Узбеки дельты Амударьи. Там же, с. 319-426.
 13. История народов Узбекистана. -Ташкент: 1947, т. 2. С. 105- 106.
 14. Толстова Л.С. Из истории ферганских каракалпаков (к вопросу о переселении)// Ученые записки КК ГОСПИ. -Нукус, 1957, с. 29-46; Ее же. Каракалпаки ферганской долины. Историко-этнографический очерк. - Нукус: ККГИЗ, 1957.
 15. История Узбекской ССР. -Ташкент: т.1. кн.1-2, 1955-1956; Ташкент: т.2,1947.
 16. Этнография каракалпаков. – Ташкент: Фан, 1980.
- РЕЗЮМЕ.** Мақолада қарақалпоқлар этногенезини о‘рганишда XX асрда совет этнографиясининг ютуқлари таҳлил қилинган. Жумладан, П.П.Иванов, С.П.Толстов, Л.С.Толстова, Т.А.Жданко ва бошқаларнинг саъй-ҳаракатлари билан илк бор қарақалпоқларнинг этногенези консепсияси илгари сурилган. Хоразм археологик-этнографик экспедицияси фаолияти туфайли энг муҳим материаллар то‘планган. Қарақалпоқлар орасидан илк этнограф олимлар шакллانган.
- РЕЗЮМЕ.** В статье анализируются достижения советской этнографии по изучению этногенеза каракалпаков. Отмечаются, что усилиями П.П.Иванова, С.П.Толстова, Л.С.Толстой, Т.А.Жданко и других впервые была предложена концепция этногенеза каракалпаков. Были собраны важнейшие материалы, благодаря деятельности Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Появились первые ученые-этнографы среди каракалпаков.
- SUMMARY.** The article analyses the achievements of Soviet ethnography in the study of the ethno genesis of the Karakalpaks. It is noted that through the efforts of P.P.Ivanov, S.P.Tolstov, L.S.Tolstova, T.A.Zhdanko and others, the concept of the ethno genesis of the Karakalpaks was first proposed. The most important materials were collected thanks to the activities of the Khorezm archaeological and ethnographic expedition. The first ethnographers appeared among the Karakalpaks.

JASLARDÍ MILLIY IDEYA RUWXÍNDA TÁRBIYALAWDA XALÍQ AWÍZEKI DÓRETIWSHILIGINÍ ORNÍ HÁM ÁHIMIYETI

A.Q.Ametov – *assistent oqitwshi*

N.Nzamatinov – *student*

Ájiniyaz atundağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so‘zlar: milliy g‘oya, xalq og‘zaki ijodi, tarbiya, folklor, dostonlar,maqollar,topishmoq, qadriyat.

Ключевые слова: национальная идея, народное литературное наследие, воспитание фольклор, былины, пословицы, загадки, традиция.

Key words: national idea, national literary heritage, education, folklore, epics, proverbs, riddle, value.

Xalıq awızeki dóretiwshiligi xalıq pedagogikanıń quram bólegi esaplanadı. Xalıq pedagogikasında – dana xalqımızdın tálim-tárbiya, ádep-ikramlılıq, insaniy qádiriyaqlar hám olardıń ruwxıy ústemligi, iman-isenimi, dúnyaǵa kóz-qarası, ǵalaba iskerligi, usıl-metodları, dásturleri, tájiriye – juwmaqları júdá keń túrde sáwlelengen. Ulıwma alǵanda xalıq pedagogikası xalqımızdın ásirler dawamında qalıpsken turmisliq tájiriyesi, perzentler kamalatında ámelge asırǵan dásturleri, is-háreketleri, aqıl zakawatı nátiyjesinde júzege kelgen miyraslarınıń jıyǵalı bolıp esaplanadı.

Házirgi kúnniń aktual mashqalalarınan biri, tálim sistemasına xalıq pedagogika dástúrlerin kiritiw bolıp esaplanadı. Sebebi xalıq pedagogikası yaǵniy xalıq awızeki dóretiwshiligi úlgileri jas áwladtı milliy ideologiya tiykarında tárbiyalawdıń tiykarǵı dereklerin bir esaplanadı. Xalıq awızeki dóretiwshiliginde xalqımızdın turmis tárzi, sociallıq hám kúndelikli turmis, miynet iskerligi, tábiyat hám jámiyetge kóz-qarasları, diniy táliymatları, isenimi, insan hám álemge bolǵan sezim tuyǵıları, kórkem ádebiy dúnyası, bilim dárejesi, baxıtlı hám ádalatlı zaman haqqındaǵı oy pikirleri óz sáwleleniw tapqan. 1880-1990-jıllardan baslap kóplegen mámleketlerde

xalıq awızeki dóretiwshiligi folklor terminini menen atala basladı.

“Folklor” ataması inglizshe sózden alınğan bolıp, “xalıq danalıǵı”, “xalıq danışpanlıǵı” maǵanaların ańlatadı. Bul atama birinshi ret 1846-jılǵa Vilyam Toms tárepinen qollanılǵan hám buǵingi ku’nde jáhán ilimi páninde xalıq dóretiwshiligi tu’sinigin bildiredi. Máselen, biz «folklor» sózin qollanǵanda xalıq awızeki dóretiwshiligin názerde tutamız. Sonıń menen birge “folklor” sózi xalıq ámeliy kórkem óneri, xalıq arxitekturası hám basqa salaların ańlatıwshı atama bolıp tabıladı. Tek hár bir sala qániygesi folklor degende, óz salasın, máselen, biz xalıq awızeki dóretiwshiligin, xoreograf xalıq ayaq oyınını, muzikatanıwshı bolsa xalıq sazların názerde tutadı [2:25].

Búgingi kúnde belgili bolǵanınday, shaxstı tárbıyalawda onıń ruwxıy halatına tásir etpesten nátiyjege erisip bolmaydı. Xalıq awızeki dóretiwshiliginde jas áwlad tárbıyası tap mine usı usıldan paydalanǵan halda ámelge asırıladı. Atap aytqanda, “Alpamıs” dástanında Alpamıstıń ápiwayılıǵı hám isengishliginen paydalanǵan dushpan, onı hám sheriklerin duzaqqa túsiredi. Qaharmannıń bir kún may ishıp saqlıǵın joǵaltıwı 7 jıl zindanda jatıwına sebep boladı. Yaki dástanda aǵa-ini Baybóri hám Baysarınıń kelispewshiligi sebepli on mıńlaǵan qońratılardıń basına kóz kórmegen kórgilikler túsedi.

Folklor shıǵarmalarında xalıq turmısı kórkem sáwlelenedi. Sonıń ushın xalıq awızeki dóretiwshiligi sóz kórkem óneriniń - kórkem ádebiyattıń awızeki forması sıpatında úyreniledi. Xalıq awızeki dóretiwshiliginiń maqal, jumbaq, ertek, dástan, jańıltıw, qosıq, lap sıyaqlı janrları bar. Mine usı janrlardıń arasında xalıq maqalları, jumbaqlar, ertekler, xalıq qosıqları hám xalıq dástanlarınń ayırıqsha ornı bar. Maqal dep, xalıqtıń sociallıq-tariyxıy, turmıshlıq-xojalıq tájiriybesi ulıwmalasqan kórkem, obrazlı talqılawlardan ibarat hikmetli sózlerge ayıladı. Maqal ózbek tilinde maqal, tajiklerde zarbulmasal, ruslarda poslovica, türklerde ata sózi ataması menen júritiledi. Maqallarda sóz qunı ayırıqsha jarqın ańlatıladı. Sebebi maqallardaǵı sózlerdi basqası menen almastırıw, birar sóz qosıw múmkin emes. Olar milliy til quramında qalıplesken halda kózge taslanadı. Bul janr jáhándegi hámme xalıqlar awızeki dóretiwshiliginde bar bolıp, kólem forma, jaratılıwı maqsetine kóre sózsiz esaplanadı. Hátteki atalıwında da jaqınlıq anıq seziledi. Máselen: “Aydı etek penen jawıp bólmaydı”, “Tawıq máyek tuwmastan, iyesi shóje satpaqta”, “Ózge jurtta shax bolǵansha, óz jurtıńda gedey bol” sıyaqlılardı mısıl keltirsek boladı [3:29].

Jaslardıń qıyalın, oyın, aqılın jetilistiriwde xalıq ertekleriniń ornı ayırıqsha. Mısalı, ájayıp hádiyselerge arnalǵan «Abat batır», «Gúlsámze», «Ariq mergen», «Jansap», «Altın tawıq», «Altın baslı aydarha», «Búkir shal» taǵı basqa shıǵarmalarında xalıq qıyalınıń oǵada baylıǵı, dóretiwshilerdiń hám atqarıwshılardıń ertek waqıyaların qıyınnan qıyıştıratuǵın, qıyalıy kórinislerde hár qıylı zatlardıń káramatlı qásiyetlerin ádettegidey kórsete biliwi júdá ayqın kórinip turadı. Erteklerde tábiyattaǵı, jámiyetge, jeke adamnıń ómirindegi eń qıyın

sheshilmeytuǵın máselelerdi ortaǵa taslaydı, olardı qıyal kúshiniń járdemi menen sheshiwdiń jolların tawıp beredi. Usınıń ózinde erteklerdiń insanlar turmısına tásirin kóriwge boladı.

Xalıq awızeki dóretiwshiliginiń jáne bir tu’ri jumbaqlar bolıp, jumbaqlar kólemi hám formasına göre maqallardı uqsaydı. Geyde mazmunına qarap ta jaqınlıq seziledi. Biraq, jaratılıw maqseti basqa esaplanadı. Jumbaqlarda tabılıwı tiyis bolǵan nárseniń forması, kólemi, reńi, wazıypası hám usı sıyaqlı ózgeshelikler haqqında maǵlıwmat beriledi, biraq bul belgiler metafora kórkem ónerinen paydalanılǵan halda basqa nárseni menen baylanıladı. Máselen:

“U’stindegi kóylegi,

Misli qaǵazǵa uqsar.

Tuwrasań jiniń shıǵıp,
Kózińdi dárhal jaslar” (Piyaz).

Dástan” sózi parsı tilinen alınǵan bolıp, “qıssa”, “gúrriń”, “tariyx” maǵanaların ańlatadı. Ózbek kórkem ádebiyatında dástanlar jaratılıwı usılına qarata eki túrli boladı. Birinshi túri jazba ádebiyat wákilleri tárepinen hár bir bánti masnawiy – eki qatardan ibarat, tek qosıq formasında jaratıladı. Yusuf Has Hajibtıń «Qutadǵu bilig», Nawayınıń «Hamsa» shıǵarmasındaǵı bes dástan hám basqalar.

Ekinshi túr dástanlar awızeki dóretiwshilik ónimi sıpatında folklor dástúrlerine boysınǵan halda jaratıladı. Filologiya ilimleri doktori, professor M.Saidov táriplesinshe, awızeki dóretiwshiliktegi dástanlarda qosıqlıq hám prozalıq úzindilerden ibarat kórkem derek – tekst bolıwı kerek.

Solay etip, «Alpamıs», Góruǵlı túrkimindegi «Góroǵlınıń tuwiliwı», «Malika Ayyar», «Rawshan» sıyaqlı onlaǵan shıǵarmalar, «Kúntuwmish», «Rustamxan», «Gárip ashıq hám Shahsanem» sıyaqlılar xalıq awızeki dóretiwshiligindegi dástan janrına tiyisli úlgieler bolıp, ásirler dawamında el qálbiniń shın kewilden húrmetke sazawar, dańqqa erisken dúrdanalar bolıp tabıladı [4:36]

«Baqısı» sózi tórt túrli maǵananı bildiriwi kórsetilgen: 1 – danışpan, 2 – dástanlardı jırlawshı, 3 – dem salıp dawalawshı tawıp, 4 – Buxara xanlıǵında qurılıs qarjısın qadaǵalawshı. Joqarıdaǵı tórt maǵanadan úshewi tikkeley dástan aytıwshı baqsılardı tiyisli, desek qáte bolmaydı. H.T.Zarifovtıń maǵlıwmat beriwine qaraganda, baqısı mongolsha “baxsha”, “baǵsha” sózlerinen alınǵan bolıp, “ustad”, “aǵartıwshı” maǵanalarında qollanılǵan. Baqısı xalıq tárepinen sheksiz húrmetke iye, ázizlengen óner iyeri esaplanǵan.

Ulıwmalastırıp aytqanda Xalıq awızeki dóretiwshiligi bul xalqımızdıń aynası desek aljaspaǵan bolamız. Usı Xalıq awızeki dóretiwshiligi arqalı bizler ata-babalarımızdıń kim bolǵanlıǵın, ótmishte neler menen shuǵıllanǵanlıǵın bilip alıwımızǵa boladı. Sonday aq Xalıq awızeki dóretiwshiliginiń óz kórinisin joypay keleshek áwladlarǵa jetkerip beriw bizlerdiń tiykarǵı wazıypamız bolıp esapladı.

Адебиеттер

1. Imomov K., Mirzaev T., Sarimsoqov B., Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi. – T.: “O‘qituvchi”, 1990.
2. Журминский В.М., Зарипов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. – Москва: 1947.
3. Hodi Zarif. Fozil shoir – mashhur dostonchi G’ O‘zbek xalq ijodi bo‘yicha tadqiqotlar. 3-kitob: Fozilshoir. – T.: “Fan”, 1973. 29-b.
4. O‘zbek folklorining epik janrlari G’ O‘zbek xalq ijodi bo‘yicha tadqiqotlar. 7-kitob. – T.: “Fan”, 1981.

РЕЗЮМЕ. Ushbu maqolada yosh avlodni milliy g‘oya ruhida tarbiyalashda xalq og‘zaki ijodi namunalarining ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, xalq og‘zaki ijodi namunalari nazariy jihatdan yoritilgan. Ayniqsa folklor, dostonlar, maqollar, topishmoqlarning yoshlar ma‘naviy tarbiyasiga ta‘siri tahlil etilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной пословице раскрывается значение образцов народного творчества о воспитании подрастающего поколения в духе национальной идеи. Также теоретически освещаются примеры народного творчества. В частности, анализируется влияние фольклора, былин, пословиц, загадок на духовное воспитание молодежи.

SUMMARY. This article reveals the importance of examples of folk art in educating the young generation in the spirit of the national ideal. Also, examples of folk art are explained theoretically. In particular, the impact of folklore is analyzed, epics, proverbs, and riddles on the spiritual education of young people.

ШАРҚ АЛЛОМАЛАРИНИНГ ШАХС ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДАГИ ҲИССАЛАРИ

Б.И.Арзиева – мустақил тадқиқотчи

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: шарқ алломалари, шахс, жамият, фармон, ҳуқуқ, маданият, концепция, қонун, таълим, одоб, ахлоқ, тарбия, мактаб.

Ключевые слова: востоковеды, личность, общество, указ, право, культура, концепция, закон, образование, воспитание, этика, школа.

Key words: orientalists, human, society, decree, law, culture, concept, right, education, ethics, education, school.

Ўрта асрлар Шарқ тарихи шундан далолат берадики, маданият ва таълим-тарбия, тиббиёт, адабиёт, санъат ва архитектура соҳаларидаги бекиёс юксалиш, илмий мактабларнинг вужудга келиши, янгидан-янги истеъдодли авлодлар тўлкинининг пайдо бўлиши ва вояга етиши – буларнинг барчаси биринчи навбатда иқтисодиёт, қишлоқ ва шаҳар ҳўжалигининг анча жадал ўсиши, ҳунармандлик ва савдо-сотикнинг юксак даражада ривожланиши, йўллар қурилиши, янги қарвон йўлларининг очилиши ва авваломбор нисбий барқарорликнинг таъминланиши баробарида ҳуқуқий маданиятни шакллантиришга ҳам эҳтиёж кучайган.

Маълумки, ўша даврларнинг анъаналарига кўра, маърифатпарвар мутафаккир ва файласуфлар, олимлар ва шоирлар одатда ҳукмдорлар ва султонлар саройларида паноҳ топганлар. Улар орасида IX-XI асрларда Хивада ташкил этилган Маъмур академияси ва "Байтулҳикма", яъни "Донишмандлик уйи" деган ном билан шўхрат қозонган Бағдод академиясида, шунингдек, XV асрда Самарқандда шаклланган Мирзо Улуғбекнинг илмий мактабида самарали меҳнат қилган бир гуруҳ олимлар бутун дунёга донг таратдилар [1:512].

Шарқ мутафаккирлари ҳуқуқ илмига асос солиш билан бир қаторда жамият аъзоларининг ҳуқуқий маданиятини ривожлантиришига ҳам алоҳида эътибор қаратганлар. Бугунги кунда инсоният олдида янги, глобал муаммолар пайдо бўлмоқда. Ушбу муаммоларни ҳал этиш интеллектуал салоҳиятнинг ҳар томонлама ўсишини, кўп асрлар мобайнида вужудга келган қонунларни қайта идрок этиш ва янгича баҳолашни, бизни қуршаб турган борлиқни кенг миқёсда ўрганиш бўйича чуқур илмий тадқиқот ва тажрибалар олиб боришни тақозо этмоқда.

Маълумки мутафаккир алломаларимиз комусий билимларга эга бўлган. Шунинг учун ҳам аждодларимиз ҳуқуқий билим ва ҳуқуқий маданиятни пухта ўзлаштириш йўлларини тақлиф қилганлар, ҳар бир мадрасада фикҳ илми ёшларга чуқур ўргатилган. Ўрта Осиё ва яқин Шарқда фикҳшунос олимларнинг катта армияси етишиб чиққан уларнинг сирасига: Абу Лайс Самарқандий (987-1191), Абу Ҳанифа Нўмон ибн Собит ал-Кўфий (699, Кўфа— 767, Бағдод), Имом ал Бухорий (810-870), Ат-Термизий (824-892), Хафси Кабир Бухорий Абу Бакр Шоший Аҳмад ибн Муҳаммад ат-Тадёний (767-832), Абу Зайд Убайдулло Дабусий (973-1039), Имом Алоуддин Муҳаммад ибн Аби Аҳмад ас-Самарқандий (987-1191), Бурҳониддин Марғиноний (1123-1197), Алоуддин Абу Бакр ибн Аҳмад ал-Косоний (1146-1148), Ҳаммад ибн Шокир ан-Насафий IX асрда Насафда ҳадисшунослик ва фикҳшунослик мактаблари вужудга келган. X асрда яшаган, Абул Муъйин ан-Насафий (1027-1114) ларни киритиш мумкин [2:420].

Ҳуқуқий илм ва ҳуқуқий тарбия ўзининг узок давом этган тарихий тараққиёт босқичларини босиб ўтган. Мовароуннаҳрда яшайётган фикҳ илми намоёндалари ҳам ҳуқуқий билимлар ва ҳуқуқий таълим тарбия тараққиётига алоҳида ҳисса қўшганлар. Мовароуннаҳрда шаклланиб ривожланган фикҳ мактаблари ўзбек халқи тарихий тараққиёти ва ҳуқуқий маданияти ривожига ўзига хос тарзда ҳисса қўшган. Ҳадисларда инсон ҳақ-ҳуқуқи ахлоқий маданиятнинг таркибий қисми бўлган

ҳуқуқий маданият тарғиб қилинган. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ҳуқуқшунослик ва ҳуқуқий маданият масалалари билан ҳуқуқшунос ва жамиятшунос олимлар, табобат соҳаси ходимлар, биолог, химик ёки адабиётшунос олимлар ўз соҳаларига доир муҳим қирраларни кашф этадилар. Улардан бири йирик ҳуқуқшунос Имоми Аъзам, Абу Ҳанифа Нўмон ибн Собит ал-Кўфий (699, Кўфа— 767, Бағдод) - ҳанафийлик мазҳаби асосчиси. Илоҳиётчи, фақиҳ, муҳаддис бўлган Абу Ҳанифа ёшлиқдан илмий муҳитда камол топди. Унинг отаси бадавлат инсон бўлиб, ўз бойлигини илм йўлида сарфлаган. Абу Ҳанифа мантиқ илмини алоҳида қизиқиш билан ўрганди. 22 ёшида ироқлик илоҳиётчи Ҳаммад ибн Абу Сулаймонга шогирд тушган. Кейин Қуф ва Басранинг энг обрўли фақиҳи бўлиб етишди. У ҳуқуқий таълим беришнинг энг осон усулларини излаб топган ва қўллаган. Имоми Аъзам диний соҳа билан бир қаторда фикҳ илми ҳақида бир қатор асарлар ёзган. Улар: «Китоб аш-шурот» («Шартномалар ҳақида китоб»), «Китоб ал-фароиз» («Мерос илми ҳақида китоб»), «Китоб ал-олим вал-мутааллим» («Устоз ва шогирд ҳақида китоб»), «Китоб ал-фикҳ ал-акбар» («Катта фикҳ китоби»), «Китоби ал-васия» («Васиятнома китоби») ва бошқалар. Имоми Аъзам фақиҳларнинг устози. Ўрта асрда Абул Муъйяд Муҳаммад ибн Маҳмуд Хоразмий Имоми Аъзам муснадларини жам қилиб, яхлит китоб шаклида Мисрда (1326 хижрий (мил. 1907) чоп этган.

Йирик ҳадисшунос, фикҳ илми ва жамият аъзолари орасида ривожлантириш соҳасида фаолият кўрсатган яна бир аллома Имом ал-Бухорийдир. (810 йил, Бухоро - 870, Самарқанд) Унинг отаси жуда билимли бўлган. Ал-Бухорий болалик чоғидаёқ унинг отаси вафот этган. У онасининг қарамоғида бўлган. Бухорийнинг онаси зиёли бўлиб, ўғлининг илм олишида жуда қаттиқ ҳаракат қилган. Бухорий зукко ҳамда ўз ёши учун ноёб хотирага эга бўлиб вояга етди. 7 ёшида Қуръонни тўлиқ ёдлаб бўлган эди, 10 ёшида эса қатор минглаб ҳадисларни билар эди. У 16 ёшида Маккага боради ва шу ерда 4 йил қолиб кетади. Мадинадаги Масжидул Набавияда 16 йил яшайди. Шу вақт мобайнида у Пайғамбаримиз Муҳаммад (САВ) ва уларнинг саҳобаларининг ишлари ва сўзлари ҳақидаги ишончли ҳадисларни ўрганган ва уларни тўплаган [3:4].

Ал-Бухорийдан бизга ҳуқуқий билим ва ҳуқуқий таълим соҳасида улкан мерос қолган. Ушбу мерос унинг асарлари “Ал-асмоъ ва-л-куна”, “Ат-тарих ал-кабир” (Буюк тарих), “Ас-суна фи-л-фикҳ”, “Халқ аф ал-ибод” қабиларда жамланган.

Фикҳ, яъни ҳуқуқшунослик илмига муносиб ҳисса қўшган яна бир алломаларимиздан бири Абу Зайд Убайдулло Дабусий (978-1039). Бухоронинг етти машҳур қозиси (қуззоти сабъа)дан бири бўлган. У Бухоро ва Самарқанд оралиғида жойлашган Дабусия қишлоғида 978 йилда туғилиб вояга етган ва 1039 йил Бухорода вафот этган. Дабусий фикҳ илмини икки буюк фақиҳлар Абу Бакр Муҳаммад ибн Фазл Бухорий ва Абу Бакр Жассоснинг шогирди бўлмиш Абу Жаъфар ибн Абдулло Устўршанийдан ўрганиб, фикҳ, усул ул-фикҳ, ҳилоф, жадал ва тасаввуф илмлари бўйича иқтидорли олим ҳисобланган. У ўз даврининг таникли ҳуқуқшунос олимлари билан баҳс олиб борган. Абу Зайд Дабусий ҳуқуқ ва ҳуқуқий тарбия илмига оид қимматли

асарлар мваллифи ҳисобланган. У “Илм ул-хилоф” (хилоф илми) – ислом ҳуқуқи бўйича киёсий ҳуқуқшўнослик фанига асос солган. Унинг ҳуқуқ ва ҳуқуқий тарбияга оид қўидаги асарларни яратган: “Таъсис ун-назар” (Қарашларни асослаш), “Такзим ул-адилла” (Далилларни баҳолаш), “Китоб ул-асрор фи-л-усул ва-л-фурӯв” (Фикх илми асослари ва тармоқлари сирлари ҳақида китоб), “Ал-Амад ул-аксо” (Энг олис мақсад), “Хизонат ул-худо” (Хидоят ҳазинаси), “Шарх ал-Жомий ал-қабийр” (Жомий ал-қабирнинг шарҳи), “Ал-Анвор фи усул ул-фикх” (Фикх асосларини очувчи нурлар), “Ан-Нузум фил-фатово” (Фатволардаги тартиб-қоидалар), “Тажнис ул-Дабусий” (“Дабусийнинг тартиб ва таснифи”), “Ат-Таълика” (“Хошия”) қабилар. Дабусий мазҳаб соҳасида ижтиҳод ва таҳриж (ҳуқмларни манбадан чиқариб олиш) салоҳиятига эга бўлган. У Марказий Осиё ҳуқуқшўнослари орасида ўзининг илмий услуби ва фалсафий тафаккури билан ажралиб турган ва шўхрат қозонган. Дабусий фикх илми тараккиётга мўносиб ҳисса қўшган ва юксак илмий аҳамиятга молик асарлари билан машҳур бўлган. Абу Зайд Дабусий ҳуқуқ тараккиётида ўзига хос бурилиш ясаган олим бўлган.

Ўз замонасининг барча соҳа илмларини билган, жумладан ҳуқуқий ва ҳуқуқий тарбия илми ривожига катта ҳисса қўшган, дунёга кенг танилган Абу Наср Фаробийдир (873-950). Абу Наср Фаробийнинг сиёсий-ҳуқуқий таълимоти Ўрта асрларда қонунчилик асосларини такомиллаштириш янги ғоялар билан бойитишга оид фикрларини ўз ичига олади. Абу Наср Фаробийнинг ҳуқуқ ва ҳуқуқий маданиятга оид қарашлари унинг «Фозил одамлар шаҳри» асарида мужассамлаштирилган. Абу Наср Фаробий муайян давлатда адолат ва ахлоқ қонуниятларининг вужудга келиши ва амал қилиши ҳақида ҳам ўз қарашларини баён қилган. Абу Наср Фаробийнинг давлат ҳуқуқий ва ҳуқуқий тарбияга оид қарашлари бугунги кундаги демократик тамойилларига мувофиқ келади. У давлатни бошқариш тамойилларини ҳам тизимлаштиришга муваффақ бўлган. Унинг ҳуқуқ ва ҳуқуқий тарбияга оид қарашлари бизнинг давримиз учун ҳам ниҳоятда қимматли бўлиб демократик давлат қуриш асосларини мустаҳкамлашда амалий тавсия бўла олади.

Мовароуннаҳрда ислом қонуншўнослиги ва ҳуқуқий тарбияга мўносиб ҳисса қўшган олимлардан яна бири буюк имом Абу Бакр Каффол Шошийдир (1038-1114). У ўз вақтида Бағдоддаги ҳуқуқшўносларнинг пешвоси бўлган. Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шоший

Бағдоддаги машҳур «Низомия» мадрасасида таҳсил олиб, унинг мударриси бўлган. У бу ерда кўп таниқли олим ва алломалар билан мулоқотда бўлган. Йирик файласуф Абу Хомид Ғаззолий (1059-1111), Абу Исҳоқ Шерозий (ваф. 1083), Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шошийлар бир вақтда мана шў «Низомия»да дарс берганлар. Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад Шошийдан фикхга оид бир қанча асар ёзиб қолдирган. «Ар-рисола» асарида фикхнинг асосий түшүнча ва белгиларини биринчидан бўлиб ёрқин таърифлаб ҳамда «усул ал фикх» илмига асос солган. «Аш-Шофий» («Шифо берувчи») бў асарида ҳам Аҳмад Шоший ҳам фикх (қонуншўнослик)га бағишлаган [4:21-26].

Ҳуқуқшўнослик илмини йирик эгаллаган Бўрхонуддин Марғинович (1123-1197) Фарғонанинг Риштон шаҳрида туғилган. Марғинович ҳаётининг асосий қисмини фикх илми ва ёшларда ҳуқуқий маданиятни шакллантиришга бағишлаган. Марғинович ҳуқуқшўнослик илмига бағишланган “Бидаятул Мубтадий”, “Кифаятул мунтахий”, “Нашрүл мазҳаб”, “Китабул мазид”, “Маносиқул ҳаж”, “Мазид фи фурӯвүл ханафий”, “Китабул тажнис вал мазид” каби асарларнинг мваллифи ҳисобланади. Марғиновичнинг ҳуқуқ ва ҳуқуқий тарбияга бағишланган машҳур асари Самарқандда 1178 йилда 57 та китобдан ташкил топган ва бўлимларга ажратилган 4 жилдли “Хидоя” китобидир. У китобнинг ҳар бир жилдини ислом қонунчилигининг муайян масаласига бағишлаган. Мваллиф ушбў китобда ўз фикрларини Қуръони Карим, Хадиси шарифлар ва ўзига хос яшаб ижод қилган фикхшўносларнинг қарашлари билан далиллашга ҳаракат қилган. “Хидоя” китоби оила, никоҳ мўносабатлари, савдо-сотик, закот, солих қонунчилигига бағишланган. Шў билан бир қаторда унда вақф, мүлкдор ва фуқаролик ҳақ-ҳуқуқлари ҳам ёритилган. Асарда ҳуқуқбўзарликка қарши қўрашиш, исботловчи далиллар келтириш, суд-ҳуқуқ тизими, жиноятнинг түрлари, гўвоҳлар ва сохта гўвоҳлар шаҳодати ҳақида илмий асосланган фикрлар баён этилган. Шўнингдек, асар пўл мўносабатлари, боғдорчилик, дехқончилик, ерга эғалик қилиш, мерос мүлклари билан боғлиқ мўаммоларни қамраб олган. “Хидоя”, бошқа фикхий манбалардан манتيкий мавзўлар бўйича тартиблангани билан фарқ қилади. Бў ноёб ҳуқуқий қонунлар ажодимиз Имом Марғинович вафот этганидан кейин ҳам минг йил давомида ўз аҳамиятини йўқотмаган. Унинг иши олимлар томонидан чўқур ўрганилган ва кўплаб маротаба шарҳлар ёзилган. чўнки унда жўда мүҳим ва долзарб мўайян ҳаётий масалалар ҳал этилган бўлиб, ҳозиргача амалий қўлланма сифатида фойдаланилмоқда.

Адабиётлар

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи жилд. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2006, 512-б.
2. Педагогика энциклопедияси. 3 жилд. 420-б.
3. Тошқулов Ж. Ўзбекистон халқлар сиёсий – ҳуқуқий фикрлари тарихидан. –Тошкент: “Ўзбекистон”, 1996. 4-б.
4. Tadjixanov U., Saidov A. Huquqiy madaniyat nazariyasi. –T.: 1998. История политических и правовых учений. Учебник для вузов. Изд. 2-е. Под общ.ред. В.С. Нерсисянца – М.: 1999. – С.40.

РЕЗЮМЕ. Ушбў мақолада шарқ алломаларининг шахс ҳуқуқий маданиятини шакллантиришдаги ҳиссалари, сиёсат, таълим жараёнида ҳуқуқий маданият ривожланиши, тарихи ва шаклланишининг ижтимоий-педагогик назарий асослари ҳақида сўз юритилган.

РЕЗЮМЕ. В данной стране говорится о вкладе восточных ученых в формирование правовой культуры личности, социально-педагогических теоретических основ развития, истории и становления правовой культуры в процессе политики и образования.

SUMMARY. This country speaks about the contribution of Eastern scientists to the formation of the legal culture of the individual, the socio-pedagogical theoretical foundations of development, history and the formation of legal culture in the process of politics and education.

КАРАКАЛПАКСТАН В 1980-Е ГОДЫ

Б.Кошанов – доктор исторических наук, профессор

К.Юсупов – соискатель

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: аҳоли, дарё, лойиҳаси, пахта, олим, шаҳар, қишлоқ, денгиз, Қара кум, Устюрт, ҳудуд, саломатлик, оила.

Ключевые слова: населения, река проект, хлопок, ученый, город село, море, кара кум, Устюрт, регион, здоровье, семья.

Key words: population, river, project, cotton, scientist, city, village, sea, Kara Kum, Ustyurt, region, health, family.

По изучаемой теме имеются содержательные труды историков Узбекистана [1]. Также имеется богатая историография по истории Каракалпакстана изучаемого периода [2]. Важное изучение имеет книга И.А.Каримова [3:384]. Вышли мемуары государственных деятелей Каракалпакстана [4].

В общественно-политической жизни устрашающее воздействие на население оказали репрессии 1983-1988 гг., «хлопковое дело». В июне 1984 г. было «обновлено более 90% состава руководящих работников и 85% руководителей городского и районного звена [5:160]. По хлопковому комплексу было возбуждено 27 дел, по которым было осуждено: в 1986 г. – 10; в 1986 г. – 56; в 1987 г. – 55; в 1988 г. – 24; в 1989 г. – 14, всего 159 человек.

30 ноября 1989 г. И.А.Каримов констатировал, что «процесс, который был затян 5-6 лет назад вокруг хлопкового дела в Узбекистане, в том числе в Каракалпакской республике, и по сей день продолжает терзать всех» [5:165]. Все осужденные по «хлопковым делам» были помилованы.

В конце 70-х годов XX века было принято решение о начале грандиозного проекта о заборе и переброске части стока реки Обь в Среднюю Азию, но, различные ведомства всячески торпедировали эту идею. Причем в этом неприятии проекта сошлись в едином мнении как либералы, так и державники, а также политики США и Турции, поскольку строительство канала не отвечало их геополитическим интересам в этом регионе.

Этот проект помог бы Узбекистану решить сразу несколько стратегических задач. В частности, республика получила бы новые инвестиции, размеры которых в начале 80-х начали существенно уменьшаться. Кроме этого, освоение очередных тысяч гектаров целины позволило бы резко нарастить производство сельскохозяйственной продукции, дать работу и жилье миллионам людей, был бы спасен Арал [6]. От этого проекта выиграла бы вся страна: среднегодовая рентабельность канала (2320 км.) оценивалась в 7 миллиардов 600 миллионов рублей.

Тем временем противники проекта уверяли руководство страны, что его осуществление вызовет непредсказуемые изменения климата. По их мнению, проект таил в себе серьезные политические и экологические риски, которые вместе с крайней затратностью проекта (а общая сумма затрат равнялась 32 миллиардам 800 миллионам рублей), делали его не вполне жизнеспособным. По мнению сторонников проекта, изъятие мизерной доли стока Оби (в проекте канала шла речь о 3-4 % от годового стока этой реки) никоим образом не угрожало экологии сибирского региона, зато позволило бы дать воду плодородным, но безводным землям, где можно было выращивать кукурузу на зерно и сою – столь необходимые для животноводства фуражные культуры. Кроме этого, проект мог значительно укрепить геополитические и экономические связи между республиками СССР. Однако, судя по всему, многим людям в высших сферах страны именно это укрепление связей и не было уже нужно. Помогать Средней Азии, которую многие в Центре называли «захребетницей», у этих людей большой охоты не было.

С.Кара-Мурза так описывает перипетии той кампании, которая была затеяна вокруг проекта переброски части стока сибирских рек:

«Поскольку в бассейне Амударьи и Сырдарьи име-

лось достаточно трудовых ресурсов для полного использования земли, переброска воды из Сибири дала бы возможность резко увеличить производство продовольствия. До этого весь бассейн Аральского моря и смежных областей засушливой зоны был уже полностью обустроен сетью ирригационных сооружений, так что на их создание больших затрат не потребовалось бы – дело было за нехваткой воды. Поставка воды дала бы рост производства именно продовольствия, поскольку до этого орошаемые земли Средней Азии отводились прежде всего под хлопчатник, что и позволило полностью решить проблему обеспечения хлопком всего СССР и СЭВ.

Противники проекта выдвинули множество аргументов, которые были лишь прикрытием главной идеи, которую сформулировал А.Л.Яшин: «резкое сокращение площадей, засеваемых хлопчатником» (он еще добавляет: «Конечно, было бы неплохо сократить также площади, засеваемые в низовьях Амударьи и Сырдарьи рисом», но был бы рад хотя бы ликвидации хлопка). Какова же аргументация? Аргумент – типичный перл мышления перестройки: в Узбекистане, мол, урожайность хлопчатника всего 23 ц/га, а в США «хлопководство при урожайности менее 35-40 ц/га считается нерентабельным и не практикуется». Но на то и новое мышление и разгром правоохранительных органов, чтобы можно было безнаказанно фантазировать даже должностным лицам.

А.Л.Яшин утверждает, что нам не нужен был хлопок. Не надо экспортировать хлопковое волокно в СЭВ и Центральную Европу, так как они могут покупать хлопок в Египте. Весь экспорт составлял урожай всего с 6 % хлопковых полей Узбекистана, это же дела не решало.

Кампания против создания большой водохозяйственной системы Обь – Арал была доведенным до совершенства политическим спектаклем.

Некогда пресноводное море-озеро, превратилось в чрезмерно-соленое водное пространство без признаков жизни.

Высохшее дно Арала представляет собой безжизненную пустыню площадью более 30.000 кв.км, и вся она занята солончаками. Иными словами образовалась новая соляная пустыня "Арал-Кум", которая вкупе с прежними пустынями "Кара-Кум", "Кызыл-Кум и песчаным плато "Устюрт" неотвратимо наступает на цветущие оазисы Приаралья, с каждым годом отоевывая у природы новые сотни квадратных километров плодородной земли.

По сведениям ученых, соль, поднявшись с поверхности "Аралкума", достигает сегодня горных вершин Тянь-Шаня, Урала, Сибири, Китая и даже космоса [7].

В регионе Приаралья – в Республике Каракалпакстан, Хорезмской области Узбекистана, Дашгавузской области Туркменистана и Кызыл-Ординской области Казахстана, где проживали около 5 млн человек, за последние 20-30 лет в несколько раз увеличилось количество различных заболеваний, повысилась смертность среди населения, особенно среди детей.

Неотложные меры по нейтрализации последствий усыхания Арала и осложнение экологических условий были предметом обсуждения ряда крупных совещаний, конференций, международных симпозиумов ученых, специалистов и глав Центрально-Азиатских государств на протяжении последних 10-15 лет. Однако, что каса-

ется практического осуществления предложенных мероприятий, увы - собственными силами государств региона это практически невозможно. К тому же распад сильного и могущественного государства - СССР с его грандиозным экономическим и прочим потенциалом, заслонил проблему Аральского моря.

«Говоря о Каракалпакстане, - отметил И.А.Каримов, - я хочу еще раз отметить важную для меня мысль. Хотя Узбекистан является единым государством, единой страной, никто не может отрицать того, что народы, проживающие в различных регионах, областях, обладают своеобразием, неповторимостью и занимают собственное место в жизни нашего общества. С точки зрения интересов государства, мы должны уделять особое внимание такому своеобразие каждой области, должны его учитывать.

Но Республика Каракалпакстан занимает особое, несравнимое с другими регионами место в жизни нашего государства и общества. Мы всегда должны помнить об этом и регулировать дела в этом направлении. Ибо Республика Каракалпакстан заслуживает особого внимания в многонациональной семье Узбекистана, в этом государстве и обществе.

Не будет ошибкой сказать, что будущее Узбекистана - это будущее Каракалпакстана, будущее Каракалпакстана - это будущее Узбекистана. Мы должны всегда руководствоваться этой истиной» [8:110-111].

Охват населения городов централизованным водопроводом в Республике Каракалпакстан достиг 75%, а сельской местности - 40 - 50%. Многие жители этих районов используют для питья воду колодцев и ручных подземных насосов, которая содержит большое количество взвешенных веществ и остатков, химических загрязнений особенно тяжелых металлов, что негативно может повлиять на состояние здоровья проживающего здесь населения. Дефицит пресноводного стока резко обострил ситуацию с питьевой водой, особенно в тех районах, где население пользуется водой из открытых водоисточников и подземных ручных насосов. В зону экстремальности попало около миллиона жителей: острая нехватка чистой воды, не только для питья, для санитарно-гигиенических целей, но и для хозяйственно бытовых и других целей (около 5 л в день на человека, вместо 330 л в сутки по общепринятым нормам).

По данным Государственного комитета по охране природы Республики Каракалпакстан, ежегодно из стационарных и передвижных источников в атмосферный воздух поступает более 100 тыс. т. вредных веществ 56 наименований.

Основными факторами, характеризующими связь Аральского моря с окружающей средой являются: климат, почвы, уровень грунтовых вод, биоконплексы и геохимия ландшафтов [9:19].

Экстенсивное развитие хлопководства в Узбекистане было малоэффективным. В конечном итоге хлопководство оказалось ориентировано на достижение промежуточных, а порой и ложных целей. Все это обусловило очередной спад производства хлопка.

Социальное развитие села с каждым годом ухудшалось. Средний заработок дехканина был намного ниже

среднесоюзного. Так, в 1986 г. он составлял по Союзу 163,0 руб., в РСФСР - 179,6 руб., в Белоруссии - 170,6 руб., в Литве - 196,8 руб., в Латвии - 222,7 руб., в Эстонии - 283,5 руб., а в Узбекистане лишь 129,7 рублей.

Важным источником доходов сельчан были личные подсобные хозяйства. Однако, проводившаяся в 60-е годы XX в. реформа привела к их резкому сокращению. Сельские жители вынуждены были самостоятельно решать свои жилищно-бытовые проблемы. Так, Узбекистан занимал по жилищному строительству 12 место по Союзу, было газифицировано 17,6 %, не подключено к водопроводу 50 %, а к канализации 99,5 % сельского населения.

В 1981-1985 гг. 48 млн. руб., выделенных капитальных вложений на развитие здравоохранения на селе, были не освоены, 8% медицинских учреждений находились в аварийном состоянии, причем 2/3 из них не были подключены к канализации. Продолжали иметь место недостатки в профилактике заболеваний, диагностике и лечении больных с использованием современной медицинской техники. Именно слабым медицинским обслуживанием, санитарно-профилактической работой сельских учреждений здравоохранения объяснялись многочисленные факты поражения сельчан брюшным тифом, желтухой, кожными заболеваниями. Остро ощущался дефицит медицинских кадров. Так, в 1988 г. в сельской местности не хватало 8400 врачей, 3769 педиатров, 2830 акушеров-гинекологов. Массовое нарушения правил применения ядохимикатов и минеральных удобрений в хлопководстве приводило к тяжким заболеваниям среди сельчан, последствия которых сказываются по сей день.

Было сфабриковано и инсценировано так называемое «хлопковое дело», которое в периодической, особенно в центральной, печати именовалось «узбекским делом». Присланная из Москвы тоталитарным режимом целая армия следователей во главе с Т.Гдьяном и В.Ивановым сумела опорочить 60 % председателей колхозов и директоров совхозов, около 45 % ведущих специалистов сельского хозяйства, а также треть хлопководческих бригадиров. Они были освобождены от занимаемых должностей. В 1984-1989 гг. по «хлопковому делу» в общей сложности были арестованы и привлечены к ответственности 25 тыс. человек [5:25].

В 1990 г. впервые был сокращен план государственного заказа хлопка-волокна на более 210 тыс. т. Меньше, по отношению к 1988 г., а посевные площади хлопчатника сократились на 307 тыс. га.

Обобщая, можно сделать следующие заключения:

- промышленность Каракалпакстан до 80-х годов XX века экстенсивно росла с ориентиром на добычу;
- трансформационный период расширил номенклатуру производств, тем самым улучшая межотраслевое потребление, и источников средств путем реформирования кредитно-денежной сферы экономики;
- тенденция начала 1980-х годов свидетельствует о результатах влияния экологических последствий, которые отражаются в изменении структуры промышленности в сторону добычи нефтяного и углеводородного сырья, химических и строительных материалов.

Литература

1. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). – Тошкент: 2019; Новейшая история Узбекистана. – Ташкент: 2018.
2. Каракалпакстаннын жаңа тарийхы. Каракалпакстан XIX эсирдин екинши ярымынан XXI эсирге шекем. – Нөкис: 2003;
3. Каримов И. Узбекистан на пороге достижения независимости. – Ташкент: Узбекистан, 2011. – 384 с.
4. Камалов Қ. Ел хызметинде (еске түсириўлер). – Нөкис, 1995; Тожиев Аминбой. Ҳаётим халқима тегишли. (Эссе). – Тошкент, 2006; Шагилов И. Өткен күнлерди есеймен. – Нөкис, 2012; Қыйынбай улы Мусиран-ҳажы. Өмир жолым. (Еске түсириў). – Нөкис, 1998; Қаниязов С. Алтын жағыс. Мемуар. – Нөкис: 2006.
5. Сарыбаев М.К. Политика хлопковой монокультуры советской власти в Каракалпакстане и её последствия (1917-1990 гг.). – Ташкент: 2008. – С.160.
6. Аральское море - бывшее бессточное солёное озеро в Средней Азии, на границе Казахстана и Узбекистана. С 1960-х годов уровень моря (и объём воды в нём) стал быстро снижаться, в том числе и вследствие забора воды из основных питающих рек Амударья и Сырдарья с целью орошения, в 1989 году море распалось на два изолированных водоёма - Северное (Малое) и Южное (Большое) Аральское море.

7. Бекимбетов Б. М. История общественно-политического движения за спасение Аральского моря (1960-1990-е гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Нукус: 2006. – С. 10

8. Каримов И.А. Наша высшая цель - независимость и процветание Родины, свобода и благополучие народа. Том 8. – Ташкент: 2000. – С.100-111.

9. Рахимова Э.Д. Социально-экономические проблемы Арала и Приаралья. –Ташкент: 1990. –С.19

РЕЗЮМЕ. Мақолада Амударё ва Орол денгизининг сув сатҳининг пасайиши, ичимлик суви камайиши сифатининг ёмонлашиши, деҳқонларнинг ўртача иш ҳақисининг пасайиши, Орол денгизи тубининг чўлланиши ва Ўзбекистон ва Қорақалпоғистонда пахта иши ҳақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о снижении уровня воды в Амударье и Аральском море, об уменьшении и ухудшении качества питьевой воды, о снижении средней заработной платы деҳкан, об опустынивании дна Аральского моря и о «хлопковом деле» в Узбекистане и Каракалпакстане.

SUMMARY. The article deals with a decline in the water level in the Amu Darya and in the Aral Sea, a decrease and deterioration in the quality of drinking water, a decrease in the average wage of farmers, desertification of the bottom of the Aral Sea and the “cotton case” in Uzbekistan and Karakalpakstan.

ҚАСЫМ ӨҲЕЗОВ – МӘМЛЕКЕТЛИК ҒАЙРАТКЕР (1930-1936-ЖЫЛЛАР)

Г.Матсалаева – таяныш докторант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: қорақалпоқ, автоном, Қозғоғистон, Шаббоз, совет, колхоз.

Ключевые слова: каракалпак, автоном, Казахстан, Шаббоз, совет, колхоз.

Key words: Karakalpak, autonomous, Kazakhstan, Shabbaz, soviet, farm.

XX әсирде Қарақалпақстан мәмлекетик ғайраткерлер арасында Қасым Өвезовтың орны салмақлы. Мақаламызда баспадан шыққан тарихый әдебиетларға сүйене отырып, жаңадан архив хужжетлерин илимий айланысқа киритип, Қасым Өвезовтың 1930-1936-жыллардағы ҳүкмет басшысы дәуириндеги хызметине тоқтап өтеміз.

1930-жылы 20-июльде Қарақалпақстан автономиялы ўалайаты Қазақстан курамынан шығып, РСФСР тиккелей басқарыўына өтті.

1931-жылы 1-августта РСФСР Халық Комиссар Совети мәжлиси Қарақалпақстан Автономиялы Областының Орайлық Атқарыў Комитети баслығы Қ.Өвезовтың хожалық хәм мәдений курылыслар ҳақкындағы баянаты бойынша қарар қабыл етті. Қарарда Қарақалпақстанның хожалық хәм мәдений курылыстағы раўажланыўы жағдайы РСФСР дағы басқа автономиялы республикалардан артта екенлиги көрсетилди [1:229].

Қарарды орындай бойынша биринши нәтиже: Шымбай қаласындағы жаңадан салынған пахта тазалай заводы 1931-жылы ноябрьде иске қосылып, өнім бере баслады. Егер, 1931-жылы завод бир айда 288 тонна пахта тазалаған болса, ал, 1932-жылы пахта мамығын ислеп шығарыў 4529 тоннаға жетти. 1932-жылы заводта 5668 мың рубль улыўма өнім ислеп шығарды. Қарақалпақстан пахта тазалай санаатында двигательлер хәм электр моторлары, пресслер жаңартылды, қосымша джинлер орнатылды. Қол мийнетин талап ететуғын пресслер гидравликалық пресс пенен алмастырылды. Гидравликалық пресслерди қолланыў пахта тайының орташа салмағының 6-7,5 пудтан 8-10 пудқа өсиўине алып келди. Усылардың барлығы пахта заводындағы жүк тасыўшы рабчийлардың мийнетин әдейир жеңиллестирди, мийнет өнімлилигин арттырды. Өнімнің сапасы жақсыланды. Ал, пахта мамығын жетистиріў 3 есеге көбейди [2:416].

Полиграфия санааты өсти: Төрткул баспаханасы кеңейтилди. Мойнақ пенен Шымбайда жаңа баспаханалар иске қосылды. Баспаханалардың курылыўы хәм газета-журналлардың шығарылыўы Қарақалпақстанның мәдений турмысындағы әхмийетли ўақыялардың бири болды. Қарақалпақстанның полиграфия санаатының курылысына 1932-жылы 20 мың рубль ири қаржы жумсалды. 1931-жылы газета-журнал хәм китап-баспа бирлеспеси дүзилди. 1932-жылы 27-декабрьде Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы шөлкемлестирилди [3:398].

Қарақалпақстандағы улыўма балық аўлаў 2 еседен көбирек өсти. Арал теңизиндеги улыўма балық аўлаўда тутқан орны 1933-жылдың басында 64% ке көтерилди,

ал Мойнақ «Арал балық кәніне айланды». Арал теңизинің қубла бөлегинде бес балық заводы болып, оларда 2487 рабчий жұмыс иследи. 1932-жылы Мойнақ районы балық заводлары 4,6 мың ц. таза балық, 74,6 мың ц. дузланған, 21,4 мың ц. күнге кептирилген хәм қақланған, 1,7 мың ц. ыслап қақланған балық өнимин берди. 1932-жылы балықшылық санаатына маман рабчий кадрлар таярлаў ушын 11200 рубль ажыратылды. Мойнақта арнаўлы курслар ашылды. Балық өниминің ўалаят санаатының улыўма өнімдеги тутқан орны 58,7% болды. Балық аўлаўды механизациялаў бойынша жұмыслар даўам еттирилди. 1933-жылы 2236 балықшыны бирлестирген 11 балықшылық артели болды. Мойнақ хәм Урге поселкаларында жаңа балық заводлары жұмыс ислеи баслады. 1933-жылы Мойнақта жылына 10 млн банка консерва ислеп шығаратуғын ири балық консерва комбинатының курылысы басланды [4:78].

Қарақалпақтанның кооперативлик хәм өнерменшилик санааты тез пәт пенен раўажланды. 1930-жылы өнерментшилик санаатын раўажландырыўға 187,0 мың, 1931-жылы 208 мың, ал 1932-жылы 452,0 мың рубль ажыратылды. 1930-1932-жыллары бир млн рубль кредит алынып, ол өндиристи механизациялаўға хәм жаңа санаат қарханаларын курыўға жумсалды. Егер 1930-жылы 2100 өнермент кооперативлердің ағзалары болған болса, 1932-жылы олардың саны 6041 ге жетти [5].

1930-жылы жол транспорт курылысы басқармасы дүзилди. Транспорт, әсиресе, дәр्या транспортты раўажланды. Қарақалпақстанның транспорттына ири қаржы жумсаў 1929-жылғы 47 мың рубльден 1932-жылы 458 мың рубльге көбейди. Арал теңизиндеги ири кемелердің жүк тасыў қуўаты еки есе көбейди, қайықшылық транспортты әдейир өсти, пассажирлер хәм жүк тасыў ушын хызмет ететуғын бир неше катер хәм параход пайдаланыўға берилди. Авиалиниялардың узынлығы 1931-жылы 41545 км ден 1932-жылы 125190 км ге ямаса 3 есе өсти. Қарақалпақстан транспорттының барлық түрлери менен жүк тасыў айланысы 85,5 мың тоннаға дейин көбейди [6]. Дәслепки 34 автомобиль Қарақалпақстанда 1932-жылы пайда болды, кейин олардың саны 60 га жетти. 1935-жылы автомобиль хожалығында 300 ден аслам автомашина болды. 1935-жылы автомобиль, арба, шана транспортты трести, ал 1937-жылы мартта «Қарақалпақтранс» Басқармасы шөлкемлестирилди. 1937-жылы республиканын автопаркиндеги автомашиналар саны 673 ке жетти. Жол курылысына да үлкен дыққат аударылды. Гөне жоллардың хәм көпирлердің әдейир бөлеги реконструкцияланды, жаңадан 248 км автомобиль жолы салынды. 1935-жылдан баслап

Қарақалпақстанда суў транспортын раўажландыруға зәрурли қаржы хәм материаллар РСФСРдың ауыллық қорынан бөлип шығарылатуғын болды. Транспорттың раўажланыуы хәр қыйлы жүклерди алып келиўди хәм сыртқа шығарыуды көбейтүүге имканият туўғызды. 1932-жылы 66 мың тонна жүк алып келинген болса, 1937-жылы ол 112 мың тоннаға өсти. Республикадан сыртқа жүк тасыу усы жыллары 34,4 мың тоннадан 96,7 мың тоннаға көбейди.

1934-жылы Нөкис қаласында жоңышқа туқым тазалау заводы пайдаланыуға берилди. Бул жоңышқа туқым тазалау бойынша бурынғы Аўкамдағы бирден-бир қархана еди. 1935-жылы-ақ завод жобада белгиленген 1500 ц. орнына 1563 ц. жоңышқа туқым таярлады. 1936-жылы заводта 5640 ц. жоңышқа туқымы таярланылды, ал улыўма өним 3467 мың рубльди қурады. «Шымбай сорты» деп аталған қарақалпақ жоңышқасы сол ўақыттағы Аўкамда ең жоқарғы сапалы жоңышқа болып есапланды. Ол көбинесе жерди алмаслап егийу усылында әхмийетли орын ийеледи. 1935-жылы 15-сентябрьдеги бурынғы СССР ҳүкметти қарарында Қарақалпақстанда 3800 га пахта хәм жоңышқа жер майданларын шығыр менен суўғарыудан машина менен суўғарыуға өткерийу белгиленди. 7 земнасос хәм басқа да техникалық механизмлер жиберилди [7].

Төрткул май заводы реконструкцияланды, Хожели май заводының қурылысы ең жайдырылды. 1933-жылы Төрткулде ун тартатуғын қаразхана салынды. Нөкис қаласындағы қаразхана жылына 7 мың тонна ун тартыу қуўатына ийе болды.

Пахта тазалау заводлары пахта мамығын ислеп шығарыуды 1932-жылғы 11500 тоннадан 1937-жылы 54200 тоннаға дейин, ал, улыўма өнимди 1933-жылғы 9104 мың манаттан 1937-жылы 21835 мың манатқа көбейтти. Балық аулау 1932-жылғы 173 мың центнерден 1937-жылы 194 мың центнерге өсти. Егер улыўма санаат өними тутасы менен СССР бойынша 1937-жылы 1932-жылға салыстырғанда 220,6 % өскен болса, ҚКАССР ында ол 288% ке өсти ҚКАССР халық хожалығындағы санааттың тутқан орны 1928-жылғы 24,0% орнына 1937-жылы 27,8% ке көбейди.

1928-жылдан баслап-ақ, қуғын дийханлардың жерлерин тартып алыу хәм мал-мүлклерин конфискациялау басланды хәм усы жылы 3 колхоз шөлкемлестирилди. 1929-жылы 33 колхоз болды, ал 1931-жылы оның саны 416 ға жетти.

1931-жылы Шаббаз районында пахташылыққа бағдарланған «Истемес» совхозы шөлкемлестирилди, бирақ бул совхозлар жергиликли шәрият есапка алынбастан дүзилген еди. Сонлықтан бул совхозлар пахташылық пенен шұғылланбады, ал «Истемес» совхозы 1933-жылдан кейин мал шаруашылық хожалығына айланып кетти.

Россия Федерациясынан 1930-жылы Европа типиндеги 22 мың дана қурал-сайманлар әкелинди. Олар пазналар, тырмалар, сеялқалар, культиваторлар, оқучниклер хәм насослар еди. Сондай-ақ, суўғарыу жұмыслары ушын 4 экскаватор әкелинди.

«Красный металлист» заводы экскаваторлар ушын моторлар, ал Волгоград трактор заводы 16 трактор моторын жиберди. Харьков трактор заводы 20 земнасос, 2 экскаватор хәм басқа да көплеген техникалар жиберди. Қарақалпақстанға слесарьлық үскенелер, станоклар, инструментлер, шеге хәм басқа да материаллар алып келинди.

Бул жыллары Қарақалпақстанның өзіндеги пахта тазалау заводлары колхозларға жәрдем етти. Олар 139 сеялка, 186 пазна, 7 оқучник, 193 культиватор, 3050 шығыр хәм т.б. қурал-сайманларды оңлап дүзетти.

Дийханлар трактор айдауға хәм ремонтлауға үйретилди. 1930-жылы Қарақалпақстанға 30 трактор алып келинди хәм Шаббаз бенен Халхабадта машина-

трактор станциялары (МТС) шөлкемлестирилди.

Егер 1933-жылы Қарақалпақстанда 6 МТС болса, олар 1937-жылы 15 болды. Бул МТСларда 1933-жылы 276 трактор болса, 1937-жылы олардың саны 972 ге жетти. Егер тракторлар менен 1932-жылы 8855 гектар жер сүрилген болса, 1937-жылы 207мың гектар жер сүрилди. 1934-жылы ауыл хожалығында 8 мың пазна, 5 мыңға шамалас тырма, сеялқалар, культиваторлар хәм т.б. қурал-сайманлар бар еди. Ал, суўғарыу тарауында 80 насосы бар 15 насос станциясы жұмыс иследе.

Егер Қарақалпақстан дийханлары 1930-жылы пахтаның гектарынан орташа 5,4 центнер зүрәт алып, 15 мың тонна тапсырған болса, 1933-жылы гектарынан орташа 7,5 центнер зүрәт алып, мәмлекетке 29301 тонна пахта тапсырды, ал 1935-жылы декабрде хәр гектардан пахтаның зүрәттиги 8,5 центнерге жетти.

Пиллешиликке әхмийет берилди хәм тут плантациялары көбейе баслады. Қарақалпақстанда улыўма жер майданы 62 гектар болған биринши мәмлекетлик тут питомниги қурылды. Онда жыл сайын 400 мыңнан 1 миллионға шекем туқымнан көгерген нәлшелер жетистирилди хәм сатылды. 1939-жылдың биринши ярымы ақырында бир куты наўқан куртынан алынатуғын пиллениң өнимлиги 12,6 кг болды, ал наўқан куртын сатыудың муғдары 3 есе хәм пилле таярлау 4 есе өсти.

1935-жылы Республиканың ең үлкен суў тармағы қурылысларының бири –25 шақырым узынлықтағы «Қызкеткен» каналы қазылып, пайдаланыуға берилди. Бул канал сол ўақытта секундына 18 куб метр суў ағызыу мүмкиншилигине ийе еди. 1929-жылы «Шорахан» каналы қайта қазылып, «Пахта арна» каналы деп аталатуғын болды. 1936-жылы бул канал узынлығы 35 шақырымға қайтадан қурылды хәм секундына 65 куб метр суў ағыза алатуғын болды. Тек усы еки каналдың суў жеткерип беретугын жер майданы 238 мың гектарға жетти. Булардан басқа 1930-жыллары Кегейли хәм Куўаныш жарма каналлары қайта тазаланды. Және де дәрьяның сол жағындағы Сүўенли каналы қайта қурыла баслады.

1931-жылы Қарақалпақстанда барлық қойлардың (120400 бас) бас санының 20% ти мәмлекетлик секторға тартылды. 1932-жылы Қарақалпақстан бойынша 6020 хожалықты бирлестирген 72 мал шаруашылығы колхозы дүзилди. Оларды 16 қой өсирийу товарлы ферма хәм 16 жылқы өсирийу фермалары болды.

Бул жыллары Қарақалпақстанда ауыл хожалық қәнигелери тек Төрткул ауыл хожалық техникумында таярланып онда орта мағлыұматлы маманлар таярланды. Усы техникумда 1931-жылы 21 адам питкерди. Олардың ишинде П.Сейтов, Х.Халмуратов, И.Арзекеев, Донцов, Маевский хәм басқалар болды.

597 хожалық отырықшылыққа өткерилди. Соның 270 хожалығы 609 гектар жер майданы менен коллективлестирүүге тартылды. 1932-жылдың ақырында Қарақалпақстанда 597 колхоз болып, соның 471 и ауыл хожалық артели, 126 сы жерди бирге ислесийу сериклиги (ТОЗ) деп аталатуғын коллектив хожалықлар еди. Булар республикадағы барлық хожалықлардың 53 процентин қурады.

1932-жылы дийхан колхозларының егислик жер майданы 66909 гектар болып, ол барлық егислик жер майданының 57,7 процентин қурады. Колхозлардың пахта атызлары 36173 гектар болып, ол барлық пахта егислик жериниң 64,5 проценти еди. Колхозларда пахташылықтың тутқан орны 54% ал дара хожалықларда 40 % тен аслам болды.

1934-жылдан баслап Қарақалпақстанды Москва қаласы Дзержинский районы өз ғамқорлығына алды. Бул район қарханалары халық хожалығына техникалық жәрдем көрсетийу, миллий кадр рабочийларды таярлау, илимий-техникалық интелегенция ўәкиллерин таярлап берийу, муғаллимлер менен мектепке шекемги тәрбия

кәнигелери, врачлар менен тәмийинлеп бериўди өз мойнына алды.

1929-жылы пахта тазалаў заводларында жокары мағлыўматқа ийе тек ғана сегиз инженер техник ислеп, олардың арасында жергиликли миллеттеги бир де бир адам болмаған болса, 1932-жылға келип, жокары хәм орта арнаўлы мағлыўматқа ийе 130 хызметкер болып, олардың сексени жергиликли миллет ўәкиллери еди.

1934-жылы август айында Дзержинский районы «Станколит» заводына Қарақалпақстан хукимет баслығы Қасым Әўезов барып көрди хәм Дзержинский районы Қарақалпақстан республикасы ушын темир қуйыў цехын жобаластырып бериўди өз мойындарына алды хәм тез арада оның сызылмаларын таярлап шықты. Республикамыз пайтахтынан келген жергиликли миллеттеги рабочийларды заводтың моделлестиріў, темир қуйыў хәм слесарлық цехларында үйретиўди өз ўазыйпаларына алды.

Жергиликли миллий кадрлар автономиялы республикамыздың халық хожалығының барлық тараўлары ушын жеткиликсиз муғдарда болып, 1935-жылы 1-августта Қарақалпақстан АССР халық комиссарлар совети Москва қаласындағы кәрханаларда үйренип қайтыў ушын 40 адамды сапарға жиберди.

Олардан Асен Өтемуратов - «Таза қурал» колхозы дийханы, Турнияз Аманбаев - «Ленинши» колхозы дийханы, Бердақ Жанназаров - Халкабад машина-трактор станциясы механиги, Аллабергенов, Ғайратдинов, Насуруллаев Дзержинский районындағы «Калибр» инструменталь заводында иследи хәм үйренди.

Юлдаш Давлетов - республикалық жол транспорт бөлими темиршиси, Рахман Давлетов №89 Төртқул пахта тазалаў заводы жұмысшысы хәм К.Халмуратов «Таз қурал» колхозы дийханы. «Сийрек элементлер» заводында автомашиналарды оңлаўшы слесарь механик

кәнигелигин ийеледи.

1935-жылы 10-сентябрьде Қарақалпақстан АССР Орайлық Атқарыў Комитетиниң председатели Н.Сапаров Дзержинский районының кеңесине муражат етип, ол өз хатында бурын кәнигеликке ийе емес дийханларды оқыўға жиберип атырғанлығын айтып өтеди. Себеби, рабочий кадрлардың өзи республикамызға жеткиликликсиз болғанлықтан оларды оқыўға жиберместен, олардың санын көбейтиў ушын кәнигелиги жоқ адамларды жиберип атырғанлығын дәлильеп берген [8].

Сондай-ақ, Н.Сапаров өз хатында Қарақалпақстан халық хожалығына насос үскенелерин оңлаўшы слесарлар, токарлар, механиклер жетиспейшилигин айтып өтті. Москвадағы кәрханалардан усы кәнигеликлерди ибериўин өтииниш етеди.

Москвадағы кәнигеликке үйренип атырған жерлеслеримизге тәжрийбелі усталар бекитилип, солардың басшылығында өндирилсиз тәжрийбени үйренеди. Сондай-ақ, оқыўға барғанлар өз кәнигеликleri бойынша теориялық билимлерди, рус тили хәм математиканы бирдей өзлестирип барған.

1934-1935-жыллар «Станколит» заводында Шымбай районы «Заготскот» конторасы инспекторы Д.Төрөмуратов, Төртқул машина-трактор станциясы шоферы Ш.Хәкимов кәнигелик ийеледи. 1935-жыл даўамында Москваның 15 санаат кәрханаларында Қарақалпақстаннан 52 адам оқып тәжрийбе үйренип қайтты. Олардың арасында Республикамызға сол ўақытта жүдә зәрүрли болған токарь, фармовщик, слесарь, насос үскенелерин оңлаўшылар, автослесарь, автомеханик, шоферлар бар еди.

Қарақалпақстан хукимети басшысы Қасым Әўезовтың 1930-1936-жыллардағы хызмети елимиздиң халық хожалығының барлық тараўларын қамтып алды, усы жыллар тарийхында өшпес из қалдырды.

Әдебиятлар

1. Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Қарақалпақстан XIX әсирдиң екінши ярымынан XXI әсирге шекем. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2003.
2. Ўзбекистонниң яңи тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Тошкент: «Шарк», 2000.
3. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Иккинчи китоб. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2019.
4. Кошанов Б.А., Отегенов Х.М. Очерки истории Каракалпакстана (1916-1991 гг.). – Нукус: «Каракалпакстан», 2021.
5. Қарақалпақстан Республикасы Орайлық мәмлекетлик архиви, 50-фонд, 1-опись, 28-ис, 32-б.
6. Қарақалпақстан Республикасы Орайлық мәмлекетлик архиви, 156-фонд, 1-опись, 8-ис, 2-б.
7. Қарақалпақстан Республикасы Орайлық мәмлекетлик архиви, 46-фонд, 1-опись, 18-ис, 12-б.
8. Қарақалпақстан Республикасы Орайлық мәмлекетлик архиви, 322-фонд, 1-опись, 38-ис, 42-б.

РЕЗЮМЕ. Мақоламизда йирик давлат арбоби Қасим Авезовниң 1930-1936-йилларда ҳукумат бошлиғи бўлган давридаги амалга оширилган ишлар ҳақида тўхтаб ўтамиз. Шунингдек, шу даврга тегишли топланган манбалар таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье описывается работа, проделанной в 1930-1936 годах при жизни крупного государственного деятеля Каракалпакстана Касима Авезова. Также анализируются письменные источники, относящиеся к этому периоду.

SUMMARY. In our article defuies the work done in 1930-1936 during the life of a major statesman of Karakalpakstan, Kasym Avevov. Written sources are also analyzed related to this period.

TARIXIY TARAQQIYOTDA ETNONIMLARINING TRANSFORMATSIYALASHUV JARAYONLARI

N.A.Nazarov – falsafa fanlari doktori, professor
Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Tayanch soʻzlar: Oʻrxun toshbitigi, sirlar, qipchoqlar, seyanto, tele, qadimgi turklar, qabila, Sirdaryo, etnonim, gidronim, tarixiy taraqqiyot.

Ключевые слова: Орхонские надписи, сиры, кипчаки, сеянто, теле, древние турки, племя, Сырдарья, этноним, гидроним, историческое развитие.

Key words: Orkhon inscriptions, Sirs, Kipchaks, Seyanto, Tele, anciyent Turks, tribe, Syr Darya, ethnonym, hydronym, historical development.

Kirish. Tarixiy taraqqiyot davomida koʻplab toponimlarning etnonimlar bilan aloqadorligi kuzatiladi. Ayniqsa, bir etnos vakili yashagan yoki yashayotgan hududda joy nomlari va ushbu hududga yoki etnosga aloqador boʻlgan togʻ, tepalik, soy, yaylov, buloq, quduq va h.k. nomlari koʻplab uchraydi. Shu bois, Sirdaryo gidronimining Oʻrxun yozuvida (Toʻnyuquq bitiktoshi) uchraydigan sir etnonimi bilan bogʻliqligi ham haqiqatga yaqindir. Oʻz fikrimizni isbotlash uchun tarixiy maʼlumotlarga murojaat etamiz.

Maʼlumki, bizning eramizning 605 yilida Sharqiy Tyan-Shanda yurgan sir qabilalari (Xitoy manbalarida Seyanto) Gʻarbiy Turk xoqonligiga qarshi qoʻzgʻolon koʻtaradi, hoqonlik tarkibidan ajralib chiqib, ushbu hududni tark etishadi va hoqonning ukasi shad boshchiligidagi oʻz davlatlarini tashkil etishga muvaffaq boʻlishadi.

Tadqiqot metodlari. Turklar koʻchmanchi va oʻtroq madaniyatga mansub superetnos sifatida insoniyat ijtimoiy-madaniy taraqqiyotiga hissa qoʻshib kelganligi tarixdan

ayon. Shuningdek, turkiy xalqlar umuminsoniy madaniyatning tarkibiy qismi bo'lgan turkiy madaniyatga asos solib, tarixiy taraqqiyot davomida ijtimoiy-madaniy jarayonlar rivojini ta'minlab keldi. Albatta, madaniyat, urf-odat va an'ana yozuvdan minglab yillar oldin shakllanib, madaniyatning nisbatan yuqori bosqichi yozuvni vujudga keltiradi. Albatta, turkiy xalqlar hamda ularning madaniyatga mansublik xislatlari haqida gap ketganda turkiylarni ko'chmanchilik madaniyati bilan bog'lash an'analari ilmda ustuvor mohiyatga ega. Lekin, bu ajdodlarimizni butunlay ko'chmanchi bo'lgan, o'troq madaniyat turkiylarga yot degani emas. Ko'chmanchilik madaniyatida mujassam bo'lgan passionarlik salohiyati dunyoni turklarga tanitgani kabi, turklarni ham dunyoga tanitdi. Turklar o'troqlashib, ilgari umuminsoniy sivilizatsiyaga hissa qo'shib kelgan bo'lsa, endi sivilizatsiyalashuv jarayonlarining boshida turdi. Ko'chmanchilik va o'troq madaniyati turkiy xalqlarga xos bo'lib, ularning o'zaro mujassamlashgan hosilasi turkiy sivilizatsiyani vujudga keltirganligi e'tiborlidir. Metallurgiya sanoatining ham tamal toshi qadimgi turklar tomonidan qo'yilgan bo'lib, ushbu jihat ham qadimgi turklarning o'troq hayot kechirganligini tasdiqlaydi. Zero, metal, jumladan oltin qazib chiqarib, ularga ishlov berish – faqat o'troq turmush tarziga ega bo'lgan xalqlargagina xosdir. Turkiy xalqlarga xos ushbu yutuqlar ularni Markaziy Osiyo mintaqasidagi yetakchilik mavqei ta'minlab, ijtimoiy-madaniy taraqqiyotda ham turkiy omil yetakchi o'rinda namoyon bo'la boshladi. Turkiylar orasida, jumladan ularning yetakchi qabilalaridan biri bo'lgan sir-qipchoqlarning Markaziy Osiyo mintaqasidagi mavqei ijtimoiy hayotda aks eta boshladi. Mintaqadagi yirik daryo hisoblangan Sirdaryo atamasi bevosita qadimgi sir etnonimi bilan bog'liqligi, demakki turkiy xalqlar Sirdaryo havzasida qadimdan yashab kelayotganligi bilan birgalikda, ijtimoiy-madaniy taraqqiyotda ham sezilarni o'rin egallab kelayotganligini tadqiq etish ishning uslubini tashkil etadi.

Natijalar va muhokama. Yuqorida sirlar (seyanto) haqida to'xtalidik, bu etnonim turklar bilan bir qatorda O'rxun bitiktoshlarida ham uchraydi. «Qipchoqlarning qadimgi turkcha nomi "sir" edi, ular VI-VIII-asrlarga oid run yozuvlarida ham qayd etilgan. IV–VIII asrlarga oid Xitoy manbalarida "se" etnonimi ostida uchraydi, keyinchalik "seyanto" (V asrda, sirlar yamtar yoki yanto qabilalarini yengib, ularni ham o'z tarkibiga singdirishgan). Sirlar (seyanto) keyinchalik qipchoqlar sifatida tanildilar» [4:5]. Ya'ni: «Qipchoqlarning ajdodlari Tele qabilalari, so'ngra VI-VIII-asrlarda "seyanto" kichik guruhi bo'lgan» [12:11]. Albatta, seyanto turklarga nisbatan kichik guruh bo'lgan bo'lishi mumkin, lekin Turk hoqonligi sharoitida muayyan mavqega ega edi.

Sir qabilasi shad boshchiligida Xangayga ko'chib o'tib, O'tyukenda 619 yili o'z qarorgohlarini tiklaydilar. 628 yilda tele qabilalarining sirlar va uyg'urlar boshchiligida Sharqiy Turkning Elhoqoniga qarshi kurashi avjiga chiqadi. Hoqon O'tyukenni hujumchi qabilalarga tashlab, o'zi hoqonlikning janubiy qismiga qochib ketadi. O'g'uzlarning, ya'ni turkiy qabilalarning bunday parokandaligidan foydalangan Tan (Xitoy) imperatori Tayszun Elhoqon qo'shiniga zarba berib, 630 yilda sharqiy turk hoqonligiga barham berishga muvaffaq bo'ladi. Yaxlit hoqonlikning barham topganidan so'ng Xangayda sirlar va uyg'urlar orasida nizo chiqib, sirlarning g'alabasi bilan tugaydi. Shunday qilib Mo'g'uliston shimolida Elterish hoqon boshchiligida sirlar hoqimiyati tarix sahnasiga chiqadi. Hoqonlik Oltoydan Xinganga qadar hududni egallab, Yeniseyning yuqori havzasidan Gobigacha bo'lgan hududlarni qamrab oldi. Tola daryosining shimoliy sohiligacha hoqonlikka bo'ysunar edi. Ma'muriy jihatdan yangi hoqonlik ham eski turk hoqonligi kabi g'arbiy va sharqiy qanotlarga bo'lingan edi. 641 yilda sir Jiyanchu

Bilge xoqon hamda vafot etgan turk hoqoni – Xitoy tomonidan qo'yilgan Elhoqon qo'shinlari orasida shiddatli janglab bo'lib o'tadi. 646-yilda sirlarga qarshi uyg'urlar boshchiligiga to'qqiz-o'g'uz qabilalari urush boshlaydi. Va ular Xitoydan yordam so'rab, birgalikda sirlarni yengishadi. 630-646 yillari tarix sahnasida faoliyat olib borgan sir hoqonligiga barham beriladi. Sirlarning o'z hokimiyatini tiklashga bo'lgan urinishlari 668 yili Xitoy tomonidan bostiriladi. Shunday qilib, sirlar o'zlarining o'n yilliklar davomida qarama-qarshi tarzda urushib kelgan o'z qondosh qabiladoshlari bilan birga Xitoyga qaram bo'lib qoladi. Hamda 679 yili sirlar va turklarning boshqa qaram qabilalari Xitoy hukmronligiga qarshi bosh ko'tarishadi. Ikki yil davom etgan qurolli kurash natijasida 681 yilda ikkinchi turk hoqonligiga asos solinadi. Ushbu hoqonlik ham uyg'urlar boshchiligida to'qqiz-o'g'uz qabilalari ittifoqi tomonidan 687-691-yillar, 714-715 yillar va 723-724 yillardagi hujumlar natijasida susayib, 744-yili ikkinchi turk hoqonligiga ham barham beriladi. Mag'lub sirlar Tola va O'rxun havzalaridan shimoliy Oltoy va Sharqiy Tyan-Shan tomonlarga qochib ketishadi. 712-716 yillar oralig'ida yozilgan To'nyuqo'q bitigida «Turk bilga hoqon Turk sir xalqini, O'g'uz xalqini tarbiyat qilib turibdi» [1:79], - deyiladi. 735-yilda qo'yilgan Bilga hoqon bitiktoshida sir atamasi etnonim sifatida uchraydi [1:126]. Shunday qilib «Sirlar oxirgi marta manbalarda 735 yilda uchrab, etnonim sifatida tarix sahnasidan barham topib, boshqa nom bilan – qipchoq sifatida namoyon bo'la boshlaydi. Va shu bilan sirlarning (seyanto) tarixi tugaydi» [8:121-129]. Lekin, ijtimoiy-tarixiy jarayonlarda bir etnonimning ijtimoiy leksikondan tushishi, ushbu etnik qatlamning tamoman barham bo'lishini bildirmasdan, balki tarix sahnasida boshqa etnonim bilan paydo bo'lishiga imkon yaratadi. Zero, yuqorida ta'kidlaganimizdek, etnik transformatsiyalashuv jarayonlari qadimgi davrlarda, ilk o'rta asrlarda va o'rta asrlarda insoniyat tarixiy taraqqiyotida yaqqol kuzatiladi.

Manbalarda aks etgan Sirdaryo talqiniga to'xtaladigan bo'lsak, akademik V.V.Bartold: Sirdaryoga yunonlar tomonidan berilgan nom Yaksart bo'lib, u mahalliy xalqlar tomonidan Xashart sifatida qo'llanilganligini, turklar Sirdaryoni Gavhar daryo (Жемчужной рекой) – Inju o'g'uz sifatida qo'llaganliklarini aytib o'tadi [5:130]. To'nyuquq bitiktoshida harbiy amaliyot ifodalangan shunday yozuvlar mavjud: «Elliktacha yigitni tutdik va o'sha kechasiyoq har birini o'z xalqiga jo'natdik. U gapni eshitib, o'n o'q beglari, xalqi, hammasi bizga bosh egib keldi. Kelgan beklarni, xalqini surib, ozgina xalq qochgan edi. O'n o'q lashkarini jang qildirdim. Biz ham lashkar tortdik, uni quvdik. Inju o'g'izni kechib Tinsi o'g'li yetadigan Bangligak tog'ini oshib o'tib, Temir darvozagacha quvib bordik. O'sha yerdan qaytardik» [13], - deyiladi. Bu yerda Inju o'g'iz sifatida bugungi Sirdaryo tilga olinadi. «Qadimgi turkiy til» o'quv qo'llanmasidagi To'nyuquq bitigida Inju o'g'iz atamasini Sirdaryoning o'rta oqimi, sir esa quyi oqimi sifatida izohlanadi [1:77, 84]. Shuningdek, Ulug' bitikda: «Sug'daq xalqini tuzatayin deb, Inju o'g'izni kechib, Temir qapiqqacha lashkar tortdik» [1:109], - deyilib, Inju o'g'iz sifatida Sirdaryo nazarda tutiladi. Taniqli etnolog olim Adham Ashirov «XIII-XIV – asrlarda Sirdaryo etagidagi Jand shahri yaqinida Jo'jixonning o'g'illari va nabiralari o'rdasi «Sir o'rda» deb atalgan. Qadimgi turkiy yodgorliklarda «sir» etnonimi ham uchraydi. Ushbu dalillar «sir» degan so'zning etnonim ekanligi, asrlar davomida daryo nomiga aylanganligi va hozirga qadar yetib kelganligini ko'rsatadi» [3:43], - deydi. Demak, sir atamasining etnonimdan gidronimga aylanish jarayoni uzoq davom etib, bizning fikrimizda Sir hoqonligi (VIII-asr) sharoitida ijtimoiy tafakkurdan mustahkam o'rin egallay boshladi. Olim Suyun Qorayevning fikriga ko'ra: «XII-XIV-asrlarda Sirdaryo etagida Jand shahri yaqinida Jo'jixonning o'g'illari va nabiralarning o'rdasi Sir o'rda deb atalgan. Bu faktlar daryoning qadimiy nomlaridan biri ikki ming yil davomida xalq

og'zida saqlanibgina qolmasdan, ko'chmanchi o'zbek qabilalari Movarounnahrni bosib olgach, asta-sekin daryoning asosiy nomi (Sirdaryo) bo'lib qolganini ko'rsatadi» [16:112]. Sirdaryo gidronimi turkiy sir etnonimi bilan bog'liq ekanligini yuqoridagi fikrlar ham isbotlaydi.

S.G.Klyashtorniy Sir nomi Silis sifatida qadimgi rimlik adib Pliniy tomonidan eramizning birinchi asrida tilga olingan, deydi. Ushbu atama dastlab daryoning quyi oqimida nisbatan qadimgi sak etnonimi sifatida ishlatilgan bo'lsa, keyinchalik, ikki ming yilliklar davomida Orol bo'yidagi o'zbeklarning (XV-XVI – asrlar) ikki daryo oralig'i hamda yuqori oqim qismida keng joylashganliklari bois, ushbu atama butun daryoga nisbatan qo'llanila boshlangan, degan fikrni ilgari suradi [7:189-190]. Demak, dastlab, qadimgi saklarga xos etnonim sifatida ishlatilgan bo'lsada, keyinchalik tarix sahnasida sirlarning mustahkam o'rin olganligi sharoitida (Sir hoqonligi - VIII-asr) Sir og'uz sifatida ijtimoiy muomalada mustahkam o'rin egallay boshlagan.

Fazlulloh ibn Ruzbexoni Isfahoniy o'zining «Mehmon-nomayi Buxoro» asarida Sirdaryo haqida so'z yuritib, uning atrofi naylardan, ya'ni turklar qamish deb ataydigan o'simlikdan iborat bo'lib, chorva mollari uchun qulay joyligi haqida to'xtaladi, hamda shunday deydi: U Xo'jand va Shohruhiyadan boshlanib, uzunligi Turkiston bo'ylab uch yuz farsah (Farsah – Sharq mamlakatlaridagi uzunlik o'lchovi. Bir farsah taxminan bir otning bir soat davomidagi yurish masofasi, demak 7 – 9 km.ni tashkil etadi). O'zbek qishloqlaridan oqib, mahalliy aholi Qoraqum deb ataydigan sahro sari o'tib ketadi, deydi [14:73]. Bu yerda alloma ta'kidlagan o'zbek qishloqlarida ham, so'ngra Qoraqum deb ataladigan sahroda ham qipchoq etnik qatlamining ulushi yuqoriliginii hisobga olgudek bo'lsak, Sirdaryoning Qipchoqdaryo sifatidagi mohiyati namoyon bo'lib boradi.

Shamsiddin Kamoliddin Sir gidronimining bir-necha talqiniga to'xtalib, uni To'nyuquq yozuvida ifodalangan hamda islomgacha zarb etilgan Xorazm tangalarida o'yilgan turk etnonimi bo'lgan «sir» bilan ham bog'lash mumkin, - deydi [15:88]. Va bunday bog'liqlik qadimgi, ilk va o'rta asr turklarining Markaziy Osiyo ijtimoiy-tarixiy voqe'ligida egallagan mavqeining yuksakligini dalillashga xizmat qiladi.

Yangiligi. Ushbu tadqiqot ishining yangiligi shundan iboratki, unda birinchi bo'lib Sirdaryo gidronimi va sir etnonimining aloqadorligi, ya'ni o'zaro o'xshashligi tadqiq etilib, ilmiy jamoatcholik hukmiga havolas etiladi. Tarixiy tadqiqotlardan ma'lumki, Sirdaryo havzasida Nurk hoqonligi sharoitida sirlar, o'rta asrlarda esa qipchoqlar sifatida ma'lum bo'lgan etnik qatlam zich yashab kelmoqda. Qipchoqlar tarixiy taraqqiyot davomida mintaqqa ijtimoiy-siyosiy hayotida ham muhim o'rin egallagan. Shu bois Sirdaryo gidronimi sir-qipchoq etnonimidan olinganligi haqida fikr yuritilganligi maqolaning yangilini tashkil etadi.

Xulosa. Umuman olganda, yuqorida fikrlardan shunday xulosaga kelish mumkinki, Sirdaryoning yuqori, o'rta va quyi oqimlarida qipchoqlarga mansub etnik qatlamning ilgaridan yashab kelayotganligi, tarixiy taraqqiyot davomida ilk o'rta asrlarda sir, o'rta asrlarda qipchoq etnonimi ostida faoliyat yuritgan etnik qatlam o'z etnik atamalarini daryoga ham bergan. Daryoning Sirdaryo sifatida nomlanishi bevosita O'rxun yozuvi (To'nyuquq bitiktoshi)da ifoda etilgan sirlar nomi bilan bog'liq.

Markaziy Osiyo mintaqasi tarixiy taraqqiyotida turkiy omilning o'rni sezilarli. Qadimdan davlatchilik an'analariga ega bo'lgan turkiy xalqlar ushbu mintaqada bir-necha davlat tuzganligi, tarixiy toponim va gidronimlarning, xususan Sirdaryoning turkiy sir etnonimiga bog'liqligi fikrimizni tasdiqlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: «Ўқитувчи», 1982.
 2. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – Санкт-Петербург, 1897.
 3. Аширов А. Ўзбек маданиятида сув. – Тошкент: Akademnasr, 2020.
 4. Евстигнеев Ю.А. Кыпчаки / половцы / куманы и их потомки: к проблеме этнической преемственности. Москва: «Астерион», 2011.
 5. К истории орошения Туркестана. Составитель академик В.В.Бартольд. – Санкт-Петербург, 1914.
 6. Кляшторный С.Г. Кыпчаки в рунических памятниках //Turkologika. К восьмидесятилетию академика А.Н.Кононова. – Ленинград, 1986.
 7. Кляшторный С.Г. Яксарт – Сыр-Дарья //Советская этнография. 1953. №3.
 8. Кляшторный С.Г., Султанов Т.П., Государства и народы Евразийских степей. ... Петербургское Востоковедение, 2004: 2-е изд., исправл. и доп. 2004.
 9. Культура и искусства тюркских народов // <https://web.facebook.com/nomadsgratesteppe/posts/2332600293531247>
 10. Маллицкий Н.Г. О некоторых географических терминах, имеющих отношение к Средней Азии //Изв. Всесоюзного географического общества. 1945. Т. 77. №5.
 11. Назаров Насриддин. Марказий Осиёда миллатлараро муносабатлар. – Тошкент: «Global Books», 2018. – Б. 58-59.
 12. Томпиев К.К. О тюркских племенах и народах Азии и Европы. Глава 54. Кимаки, кыпчаки. - Алматы: «КазАкпарат», 2010.
 13. Тўнюкук битиги (Урхун битиглари) //Ш.Ўлжаева. Ўзбекистон тарихи. История Узбекистана. History of Uzbekistan. 9 августа 2017 г.
 14. Фазлulloх ибн Рузбехони Исфаконий. Михман-наме-йи Бухара (записи Бухарского гостя). Перевод, предисловие и примечания Р.П.Джалиловой. Под редакцией А.К.Арендса. – Москва: Восточная литература, 1976.
 15. Шамсиддин Камолитдин. Исследования по исторической топонимии Средней Азии. Топонимы. Топоформанты. Этимологии. Saarbrücken^ Verlag /Издатель LAP Lambert Academic Publishing, 2013. – С. 88.
 16. Коравев С. Географик номлар маъноси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1978.
- REZYUME.** Maqolada Turk runologiyasi namunasini hisoblangan O'rxun toshbitigidagi sir etnonimi va Sirdaryo gidronimining o'zaro aloqadorligi masalalari tadqiq etiladi. Turkiy xalqlar etnogenezida muhim o'rin tutuvchi o'rta asrlardagi qipchoqlar O'rxun yodgorliklarida sirlar sifatida bitilganligi, ilk o'rta asrlarda va o'rta asrlarda Sirdaryo havzasida muhim mavqeni egallab, daryoning nomi ham sir-qipchoqlar bois Sirdaryo sifatida mintaqqa xalqlari leksikonida muhrlanib qolganligi masalalari tadqiq etiladi.
- РЕЗЮМЕ.** В статье исследуется связь этнонима сир отраженной в Орхонской надписи, которой являющейся образцом тюркской рунологии с гидронимом Сырдарья. Изучено, что средневековые кыпчаки, сыгравшие важную роль в этногенезе тюркских народов, отображенные как сирсы в Орхонском памятнике, играли важную роль в бассейне Сырдарьи в раннем средневековье и средневековье, так как благодаря сиров-кыпчаков название реки Сырдарьи также вошло в лексикон народов региона.
- SUMMARY.** The article examines the connection between the ethnonym Sire, reflected in the Orkhon inscription, which is an example of the Turkic runology with the hydronym of the Syr Darya. It is studied that the medieval Kipchaks, who played an important role in the ethnogenesis of the Turkic peoples, depicted as sirs in the Orkhon monument, played an important role in the Syr Darya basin in the early Middle Ages and the Middle Ages, since thanks to the Sirs-Kipchaks, the name of the Syr Darya river also entered the lexicon of the peoples of the region.

ИННОВАЦИОН ЕТАКЧИЛИК ФАОЛИЯТИНИНГ ИЖТИМОЙ - ПСИХОЛОГИК
ТАДҚИҚОТЛАРДА ЎРГАНИЛГАНЛИГИ

Т.А.Нурабуллаев – таянч докторант

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: инновацион фаолият, инновацион етакчилик, ижтимоий-психологик сифатлар, раҳбар типлари, педагогик инновация.**Ключевые слова:** инновационная активность, инновационное лидерство, социально-психологические качества, виды деятельности, педагогические инновации.**Key words:** innovative activity, innovative leadership, socio-psychological qualities, types of activities, pedagogical innovations.

Ҳозирги кунда, мамлакатимиз иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий тараққиёт, маданий ва маънавий янгиланишнинг улкан ва мураккаб жараёнларини бошдан кечирмоқда. Ўзбекистон мустақил давлат сифатида жаҳон ҳамжамиятидан ўз ўрнини эгаллади. Кенг миқёсли ўзгаришларни амалга оширишда, ислохотларни чуқурлаштиришда раҳбар кадрларнинг дунёқараши, маънавияти, иқтидори, салоҳияти ҳамда бошқарув жараёнига янгиликларни мунтазам жорий этишга қаратилган, “инновацион етакчилик” каби хусусиятлар, бошқарув самарадорлигини таъминловчи омиллардан бири саналади. Юқорида қайд этилган, замонавий раҳбар шахслар муваффақиятига хос хусусиятлар ичида, инновацион етакчилик сифатлари алоҳида аҳамият касб этиб, унинг юқори даражада шаклланганлиги бошқарув ва ишлаб чиқариш соҳаларида, жаҳон андозаларига мос усулларни қўллаш ёки ўзгаришлар дунёсида яшаш қабилар билан тавсифланади. Инновацион фаолият кўплаб, ижтимоий психологик жиҳатлар, детерминанталар, компонентлардан ташкил топган бўлиб, уларни тадқиқ этиш муаммо борасидаги илғор концепциялар ва ёндошувларнинг ишлаб чиқилишига кенг имкон беради. Хориж тадқиқотчиси Р.А.Долженконинг айтишича, инновацион фаолият – ҳар қандай соҳада маҳсулот турларини кенгайтириш ва унинг сифатини ошириш, мавжуд бўлган технологияни такомиллаштириш ва ишлаб чиқаришни самарали ташкил этиш мақсадида амалга оширилган, янги шаклларни, усулларни, андозаларни, воситаларни ҳамда инновацияларни излаш ва уни амалиётга жорий этишга қаратилган фаолиятдир [1:149]. Шунингдек, инновацион фаолиятни муваффақиятли амалга оширишда зарур саналган, айрим ижтимоий-психологик сифатларнинг роли ҳақида ҳам ўзига хос қарашларни учратиш мумкин. Е.Н.Князованинг ёзишича, инновацион фаолият самарадорлигига таъсир кўрсатадиган энг муҳим ижтимоий-психологик сифатларга қуйидагилар киритилади [2:98]:

- Устунлик фазилатлари (тиришқоклик, креативлик, ижодкорлик);
- Ўзига ишонч (юқори даражадаги кўникма ва малакалар);
- Ҳиссий етуқлик (кучли даражада ривожланган эмоционал интеллект);
- Стрессга қаршилик кўрсата олиш;
- Ижодкорлик ва ютуққа интилиш истаги;
- Ташкилотга мансублик ҳисси;
- Жавобгарлик ҳиссининг устунлиги;
- Ишончлилик, мураккаб вазиятларда мустақил қарор қабул қила олиш қобилияти;
- Хушмуомалалик, самимийлик ва ҳоказо.

Юқоридаги таснифлардан шу нарса маълумки, инновацион фаолият шунчаки сифатлар мажмуи эмас, балки унда янгиликларни яратиш ва уни жорий этишни таъминловчи кўплаб психологик қобилиятлар зарур саналади.

О.С.Советованинг таъкидича, инновацион фаолият - бу бирор соҳада янги ва такомиллаштирилган усулларни ва воситаларни жорий этишга қаратилган комбинацион хатти-ҳаракатлар саналади [3:35]. Яъни инновацион фаолият мазмунида етакчи шахсига хос ўзини ўзи ривожлантириш, толерантлилик, масъулиятлилик,

ижтимоий фаоллик, коммуникативлик, юқори даражадаги социал интеллект ҳамда ишбилармонлик каби сифатлар инновацион фаолиятни ташкил этишнинг зарурий унсурларидан бири ҳисобланади. Ушбу фикрлардан фарқли ўлароқ, тадқиқотчи И.Шумпетер хулосаларига кўра, инновацияни фаолият – бу ишбилармонликка қаратилган ҳамда муваффақиятли бошқарув амалиётининг илмий ва ташкилий компонентлари сифатида талкин этилиши керак. О.П.Дуненкованинг аниқлашича, инсондаги ақлий ва интеллектуал фаолиятнинг хусусиятларига қараб қуйидаги тўрт типдаги раҳбар турларини ажартиб кўрсатади [4:58]:

- Консерватив - интуитив тип;
- Консерватив - аналитик тип;
- Инновацион - интуитив;
- Инновацион - аналитик тип.

Тасниф этилган раҳбарлик типлари ичида инновацион – аналитик тип энг муҳим саналиб, бундай раҳбарлар қорхона ёки ташкилотни ҳар қандай инкироз вазиятларида ҳам қорхона фаолиятини сақлаб қола оладилар. Чунки бундай раҳбар ўта креатив, қарор қабул қилишда тезкор, ҳар қандай оғир шароитда чидамли, ҳавф-хатарни олдиндан кўра оладиган шахслар саналади.

А.Л.Потеряхин ўзининг “Бошқарув психологияси” монографиясида, инновацион етакчи шахсга хос коммуникатив қобилиятнинг интеграл ва маҳаллий даражасини аниқлайди [5:85]:

- Интеграциялашган даражада - бунда коммуникация инсон учун ҳаётий фаолият мазмунини таъминлайди. Бу ерда қуйидаги функциялар мавжуд:
- Тартибга солувчи функция - бу функция ахборотларни тартибга солишга имкон беради. Яъни турли хил объектларнинг ўзаро таъсирларини режалаштириш, мувофиқлаштириш ва оптималлаштиришни амалга оширади;
- Ижтимоий назорат функцияси - бу мулоқотдаги биргаликдаги ҳаракатлар яхлитлигини ва уни мувофиқлаштиришни таъминлайди;
- Ижтимоийлаштириш функцияси - бу инсоннинг таълим олиши ва маънавий етуқлиги учун хизмат қиладиган функцияси саналади. Ушбу таснифдан фарқли равишда, Н.А.Ильинанинг сўзларига кўра, бошқарув соҳасида инновацияларнинг қуйидаги турлари фарқланади:

- Техник ва технологик мазмундаги инновациялар - янги ишлаб чиқариш воситалари ва янги технологиялар;
- Ташкилий-бошқарув соҳасига оид инновациялар - янги ташкилий тузилмалар ва жамоани бошқаришнинг янги усуллари, бошқарув қарорларини ишлаб чиқиш ва уларнинг бажарилишини назорат қилиш;
- Ижтимоий-иқтисодий мазмундаги инновациялар - янги моддий рағбатлантириш, иш ҳақини тўлаш билан боғлиқ янги ёндошув. Демак, инновацион фаолият ўз мазмунида, турли хил инновацияларга бўлган мойиллик билан характерланади. Яъни раҳбар шахслар турли соҳаларга қаратилган инновациялар ва янгиликлар билан фаолият самарадорлигини ошириб борадилар.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, инновацион фаолиятни ижтимоий-психологик жиҳатдан тадқиқ

етишнинг ўзига хос ёндошувлари ҳам фарқланиб, бунга мисол тариқасида педагогик фаолиятнинг инновацион хусусиятларини мисол қилиш мумкин.

А.Н.Занковскийнинг айтишича, етакчи шахсларнинг инновацион фаолиятга тайёрлигининг қуйидаги жиҳатлари ажартилади:

– Когнитив тайёргарлик жиҳат- касбий вазифаларни яхши тушуниш, уларнинг аҳамиятини баҳолай олиш, ечимлар қийматини англаш, иш муҳитидаги ўзгаришларни амалга ошириш ҳақидаги ғояларга эга бўлиш;

– Ҳиссий жиҳат - касбий шараф ва масъулият ҳисси, муваффақиятга ишонч, илҳомнинг мавжудлиги;

– Мотивацион жиҳат - биринчи меҳнат вазифаларини муваффақиятли бажариш зарурати, уларни ҳал қилиш жараёнига қизиқиш, муваффақиятга эришиш ва ўзини энг яхши томондан кўрсата олиш истаги;

– Кучли иродалилиқ – ўз куч-қувватини сафарбар қила олиш, шубҳаларни енга билиш. Баъзи тадқиқотчилар ўз изланишларида инновацион етакчи шахсларни “трансформацион тип” га мансуб кишилар сифатида қайд этадилар. Ушбу типга мансуб кишилар нафақат ташкилот ёки тизимни янги илғор бошқарув усуллари ва шакллари билан бойитадилар балки, ташкилот муҳидаги маданиятга, муносабатларга ҳам катта ўзгаришлар олиб келади. Н.В.Сербиновскаянинг айтишича, трансформацион типдаги инновацион етакчи қуйидаги сифатларга эга ҳисобланади [6:78]:

– Ўзига ишонч;

– Бошқа одамларнинг эҳтиёжлари ва талабларига кучли эътибор бериш;

– Стратегик фикрлаш қобилияти;

– Бошқа инсонларнинг муайян ҳодиса ва ҳолатларга бўлган муносабатларини тез идрок этиш қобилияти;

– Ўз қўл остидаги ходимларга индивидуал ёндашувган ҳолда, уларни мунтазам қўллаб –қуваатлаш бориш малакаси;

– Вазифаларга илҳомлантирувчи мотивациянинг устунлиги;

– Ўзини ўзи интеллектуал рағбатлантира олиш қобилияти ва ҳоказо.

Демак, юқорида келтирилган таснифларга кўра, инновацион етакчи сифатида тан олинган шахс авваламбор, ўз характерологик сифатларида стратегик фикрлар қобилияти ва вазиятларни тез идрок эта билиш каби компетенцияларга эга бўлишлари лозим ҳисобланади. Юқоридаги ёндошувлардан фарқли равишда, инновацион етакчи шахснинг ижтимоий – психологик сифатларини таҳлил этишда, хавф-хатар вазиятида қўлланувчи таваккал қила олиш қобилияти тўғрисидаги баъзи тадқиқотлар ҳам мавжуд. Яъни хавф-хатар вазиятида, омилларни сифат жиҳатдан баҳолашга хизмат қилувчи, ўзига хос шахслик сифатлари мавжудлиги таъкидланади.

Тадқиқотларда инновацион етакчи шахсига тегишли “инновацион потенциал (даража)” феномени ҳам ажратилади. О.Б.Михайлова ўзининг “Шахс инновацион потенциалининг методологик масалалари” мавзусидаги илмий мақоласида, инновацион етакчи шахсга хос қуйидаги аҳамиятли сифатлар мавжудлигини ажратиб ўтади. Яъни уларга [7:71]:

– Кредитлик (тафаккур сифати бўлиб, янги ғояларни яратишга хизмат қилади);

– Яратувчанлик хусусияти;

– Интеллектуал фаоллик;

– Мотивацион-кадриятли соҳанинг усутнлиги;

– Фаолиятнинг динамик фаоллиги ва бошқалар.

Ушбу келтирилган таснифларга мувофиқ, шахс фаолияти унинг ҳаёт йўлининг зарурий шарт сифатида тавсифланган. Шунингдек, ишлаш функцияси тирик организмларнинг ҳаёт тарзи эканлиги ёки у орқали

инсон ўзини такомиллаштириб бориши назарда тутилади. Инновацион фаолиятнинг ижтимоий-психологик таҳлил этишнинг ўзига хос мезонлари мавжуд бўлиб, унда ҳар бир тадқиқотчи қуйидаги жиҳатларга эътибор бериши лозим ҳисобланади:

– Муаммони аниқлаш, таҳлилнинг мақсад ва вазифаларини шакллантириш;

– Таҳлил қилиш учун вақтинчалик ижодий гуруҳни шакллантириш;

– Таҳлил дастури лойиҳасини ишлаб чиқиш;

– Ташкилот учун мақсадлар, гуруҳ, унинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, таҳлил дастури тўғрисида буйруқ тайёрлаш ва уни нашр этиш;

– Ишни бажариш усуллари танлаш;

– Зарур маълумотларни, ҳужжатларни тўплаш ва қайта ишлаш;

– Юқорида санаб ўтилган вазифалар ва кўрсаткичлар тизимини таҳлил қилиш;

– Бажарилган ишлар тўғрисидаги ҳисоботни тайёрлаш, мувофиқлаштириш ва тасдиқлаш ва ҳоказо. Мазкур сифатлар бошқарув фаолиятида етакчилик қобилиятини таъминловчи ижтимоий –психологик детерминанталар ҳисобланади. Баъзи тадқиқотларда, етакчилик феномени ижтимоий фаол ёшларнинг бошқарув фаолиятига хос характерологик сифатлари билан тушунтирилган бўлиб, унда ижтимоий фаол, етакчи ёшларга хос айрим қобилият турлари ҳақида ҳам сўз боради.

Қўпчилик психологлар бошқалардан фарқли ўлароқ, етакчилик феноменини шахснинг психологик тузилиши ва характер типлари орқали тушунтиришга ҳаракат қилишади. Е.В.Никифированинг сўзларига кўра, етакчи шахслар қуйидаги умумпсихологик сифатларга эга бўлиши лозим: [8:82].

– Янги билимларга нисбатан эътиборлилиқ ва юқори интеллектуал фаолликка эга бўлиш;

– Тасаввур этишдаги зукколик;

– Кучли шахсий энергия ва ҳаракат иродасига эга бўлиш;

– Ақл ва сезгининг уйғунлиги;

– Мақсадга эришиш зарурати юқорилиги;

– Кучли даражада таваккал қилишга мойиллик ва бошқалар.

Юқорида қайд этилган етакчи шахсларга тегишли психологик сифатлар, ўзига хос характерологик қобилиятлар йиғиндиси саналиб, уларсиз бирор бир фаолиятда бошқарув самарадорлигига эришиш мумкин эмас. В.М.Панкратов ўз изланишларида муваффақиятли раҳбарлар учун хос бўлган қатор ижтимоий-психологик, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий функциялар турига тўхталиб ўтар экан, уларни қуйидагиларга ажратади [9:50]:

– Раҳбарнинг режалаштириш функцияси;

– Раҳбарнинг рағбатлантириш ва жазолаш функцияси;

– Ижтимоий қўллаб-қувватлаш функцияси;

– Раҳбарнинг сиёсий-ҳуқуқий, иқтисодий функцияси;

– Раҳбарнинг мақсад қўйиш, стратегик режалар ишлаб чиқиш функцияси;

– Касбий мотивацияга йўналтириш, қизиқиш уйғотиш функцияси;

– Қонун ва қарорлардан оқилона фойдаланиш ва у орқали ҳимояланишга қаратилган ҳуқуқий функцияси ва бошқалар. Умуман олганда, инновацион етакчилик муаммосининг назарий таҳлилидан қуйидагиларни хулоса қилиш мумкин:

1.Инновацион етакчилик феномени фанлараро тадқиқ этилувчи мураккаб жараён ҳисобланиб, унда ижтимоий фанларда кўриб чиқилган бошқарув фаолияти ҳамда инновацион етакчи шахсга хос бўлган ижтимоий –психологик хусусиятлар борасидаги, турли

концепциялар, ёндошувлар мазмунидан келиб чиқиш лозим саналади.

2. Инновацион етакчилик метапсихологик жараён хисобланиб, унда умумпсихологик, ижтимоий-психологик, педагогик-психологик, ташкилий

психологик жиҳатлар ўз аксини топган. Шу боис, ушбу тушунча таҳлилида кўплаб психологик ўзига хосликлар, характерологик сифатлар, психологик детерминанталар, услубий жиҳатларга ҳам эътибор қаратиш ўринли саналади.

Адабиётлар

1. Долженко Р. А. Инновации в системе управления персоналом организации / Р. А. Долженко ; развитие персонала // АГАУ. Вестник Алтайского аграрного университета. – 2013. – № 1. – С. 149-153.
2. Князева Е. Н. Природа инноваций и некоторые проблемы инновационного управления / Е.Н. Князева // Управление: социально-философские проблемы методологии и практики / под общ. ред. О. Я. Гелиха, В. П. Соломина, К. В. Султанова, А. В. Тихонова. – СПб.: Издво «Книжный дом», 2005. – С. 98 – 99.
3. Советова О.С. Социальная психология инноваций (основания, исследования, проблемы) // автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора психологических наук, 1998. – С.35.
4. Дуненкова О.П. Роль инновационной направленности руководителя в повышении эффективности деятельности трудового коллектива: Дис. канд. филос. наук. М., 2 изд. -ЛЮКС- 2004. – С.58
5. Потеряхин А.Л. Психология управления. Основы межличностного общения. – К.: ВИРА-Р, 1999. – С.85.
6. Сербиновская Н.В. Психология инновационной деятельности. Курс лекций. Шахты: Южно-Российский государственный университет экономики и сервиса, 2012. – С.78.
7. Михайлова О. Б. Методологические основы исследования инновационного потенциала личности// Вестн. Университета (Гос.ун-т управления). 2010. №21. – С. 71–75.
8. Никифорова Е.В. Социология и психология управления. М.: Московский институт экономики, менеджмента и права, 2007. – С.82.
9. Панкратов В. Н. Психотехнология управления людьми : практ. рук. / А. Н. Панкратов, В. Н. Панкратов. М. : изд-во Института психотерапии, 2004. – С.50.

РЕЗЮМЕ. Мақолада инновацион етакчилик фаолияти психология соҳаларида, шунингдек ижтимоий-психологик тадқиқотларда ўрганилганлиги ва тадқиқотчиларнинг инновацион етакчилик фаолияти ҳақидаги фикрлари ёритилган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются исследования инновационной лидерской деятельности в области психологии, а также социально-психологические исследования и мнения исследователей об инновационной лидерской деятельности.

SUMMARY. The article deals with the research of innovative leadership activity in the field of psychology, socio-psychological research, as well as the opinions of researchers on innovative leadership activity.

ZAMONAVIY SHAROITDA YOSHLAR O'RTASIDA EKSTREMIZM VA TERRORIZMNING OLDINI OLISH VA HUQUQIY MADANIYATNI OSHIRISH BO'YICHA YEVROPA TAJRIBASI

T.M.Reymov – magistrant

O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti

Tayanch so'zlar: ekstremizm, terrorizm, jinoiy javobgarlik, noqonuniy qurol, kriminalistika, xavfsizlik, separatizm, ziddiyatli vaziyatlar, laynerlar.

Ключевые слова: экстремизм, терроризм, уголовная ответственность, незаконный оборот оружия, криминология, безопасность, сепаратизм, конфликтные ситуации, лайнеры.

Key words: extremism, terrorism, criminal liability, arms trafficking, criminology, security, separatism, conflict situations, liners.

Xalqaro hamjamiyat tomonidan ko'rilayotgan chora-tadbirlarga qaramay, dunyoda ham global, ham mintaqaviy terrorchilik tahdidi darajasi yuqorilgicha qolmoqda. Xalqaro terroristik tashkilotlarning suveren davlatlarda ichki nizolarni qo'zg'atishda faol ishtirok etishga intilishi qayd etilib, bu ichki va xalqaro ekstremizm va terrorizm o'rtasidagi chegaralarni bosqichma-bosqich yo'qotishga, ularning turli mamlakatlardagi ijtimoiy-siyosiy vaziyatga ta'sirini kuchaytirishga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, zamonaviy dunyoda globallashtiruv yoshlar hayotiga bevosita va kuchli ta'sir ko'rsatmoqda, chunki u jadallashtirgan ijtimoiy bo'linishga olib keladi, uning qurbonlari birinchi navbatda yoshlardir. Natijada yoshlarning maqomi tubdan o'zgarib bormoqda, demak, davlatimiz tomonidan olib borilayotgan yoshlarga oid siyosat ham o'zgarishi kerak.

Bugungi kunga kelib, dunyoda eng keng tarqalgani diniy motivli ekstremizmdir. Zamonaviy ekstremizm zamonaviy davlatlar uchun jiddiy muammodir, chunki uning salbiy ta'siri birinchi navbatda yoshlarga ta'sir qiladi. So'nggi yillarda turli mamlakatlarda ekstremistik qarashlar asosida sodir etilayotgan zo'ravonlik va jinoyatlarning ko'payishi milliy davlatlarning ekstremizmining oldini olish siyosati va unga qarshi kurashish vositalari yetarli emas yoki eskirganligini ko'rsatmoqda. Bu muammoni hal qilishning yanada samarali mexanizmlari va yangicha yondashuvlari zarur. Mutaxassislarining qayd etishicha, terrorchilik tahdidi ma'lum darajada uyushgan guruhlardan aniqlash qiyinroq va harakatlarini oldindan aytish qiyinroq bo'lgan shaxslarga o'tgan. Keyingi fojialarning oldini olish uchun biz terrorizm va ekstremizmga qarshi kurashish qobiliyatimizni ushbu yangi chaqiruvga moslashtirishimiz kerak. Bizning javobimiz radikalashuvga olib keladigan jarayonlarni chuqurroq o'rganish va tushunishga asoslangan bo'lishi kerak. Potensial jihatdan diniy ekstremizm xavfi

barcha mamlakatlarda mavjud. U turli shakllarda paydo bo'lishi mumkin. Bundan buyon diniy ekstremizm terrorizmga qarshi kurash siyosatining markazida bo'lishi kerak. Ammo bu murakkab vazifaning mohiyati bugungi kunda huquqni muhofaza qilish organlari qo'llayotganidan boshqacha yondashuvni talab etadi. Buning o'rniga, bu hodisalarning oldini olish va ularga qarshi kurashish uchun bizga kattaroq javob kerak. Diniy ekstremizm va radikalashuv muammolari xalqaro miqyosda, lekin ko'pincha ularning yechimlari mahalliydir [1].

Ilg'or xorijiy tajribani o'rganish shuni ko'rsatadiki, Yevropa Ittifoqida yoshlar "Lissabon o'sish va bandlik strategiyasi – 2020"da qayd etilganidek, "mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishning strategik resursidir". Ma'lumki, ekstremistik tashkilotlarga jalb etilgan yoshlarning asosiy qismini aholining kam ta'minlangan, o'qimagan qatlami tashkil etadi. Shunday qilib, yoshlar ekstremizmining kuchayishi, birinchi navbatda, yoshlarni moslashtirish va ijtimoiylashtirish siyosati muvaffaqiyatsizlikka uchraganligidan dalolat beradi. Ijtimoiy beqarorlik, og'ir moliyaviy ahvol, samarali ijtimoiylashuv va sifatli ta'lim olish imkoniyatining yo'qligi, past ish istiqbollari kabi omillar ijtimoiy ishonchsizlik va siyosiy institutlar va hokimiyatlarga ishonchsizlik hissini keltirib chiqaradi. Natijada ongida g'ayriijtimoiy qarashlar, ekstremistik ko'rinishlarga moyillik yuzaga keladi. Boshqa tomondan, amaliyot shuni ko'rsatadiki, siyosiy va diniy ekstremistlar orasida bilimlilar, jamiyatga integratsiyalashgan boshqa turdagi radikalashuv paydo bo'lgan. Shu bilan birga, bilimlilar bilimsizlarning yetakchisi va tashkilotchisiga aylanadi. Bu davlat uchun qo'shimcha qiyinchilik. Chunki ekstremistlarning ikkala guruhiga ham bir xil vositalarni qo'llash mumkin emas. Biroq, ko'plab ekspertlarning ta'kidlashicha, har ikkala turdagi radikalashuv, ularning madaniy va

ijtimoiy kelib chiqishidan qat'i nazar, umumiy narsa - bu o'z taqdirini o'zi belgilash, o'zini o'zi aniqlash va mavjud ijtimoiy tuzumni o'zgartirish istagi bilan bog'liq muammolar.

Ekstremizmning oldini olish va unga qarshi kurashish amaliyotida xorijiy tajriba. Bugungi kunda zamonaviy Yevropa mamlakatlarida ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashning turli modellari qo'llaniladi. O'zbekiston uchun Yevropa davlatlarining quyidagi tajribasi alohida qiziqish uyg'otishi mumkin.

Birinchidan. Yevropa Komissiyasi tashabbusi bilan Radikallashuvdan xabardor bo'lish bo'yicha Yevropa tarmog'i (RAN) tashkil etildi, uning maqsadi ekstremizmning namoyon bo'lishi va ularga qarshi kurashish amaliyoti to'g'risida ishtirokchi davlatlar o'rtasida ma'lumot almashishdir. Turli sohalaridagi 700 ga yaqin mutaxassislar (o'qituvchilar, psixologlar, ijtimoiy xodimlar, militsiya xodimlari, diniy yetakchilar, din ulamolari, olimlar va boshqalar) ushbu tarmoq tarkibiga kiradi va ekstremistik oqimlarga qo'shilishga moyil shaxslarning radikallashuvi faktlarini kuzatib boradi va joylarda terroristik tashkilotlar, faol qarshi tashviqot olib boradilar. Xuddi shu tashkilotda oddiy fuqarolar o'rtasida ko'ngilli ma'lumot beruvchilar tarmog'i mavjud bo'lib, ular qaroqsiz shubhali odamlar yoki narsalar aniqlansa, xavfsizlik xizmatlariga mobil telefon orqali qo'ng'iroq qiladilar. Bunday xatti-harakat yuksak fuqarolik va mas'uliyatning namoyon bo'lishi hisoblanadi.

Ikkinchidan. Yevropa Kengashi tomonidan huquqni muhofaza qiluvchi organlar va "Internet-provayderlar" o'rtasidagi hamkorlik tamoyillari bo'yicha ishchi hujjat ishlab chiqildi, unda buzg'unchi mafkuraviy ta'sirning "mobil" yoki "kiber" shakllariga qarshi kurashish sohasida huquqiy tartibga solishning samarali mexanizmlari mavjud. Hujjat manfaatdor davlat organlarining global tarmoq tuzilmalari egalari bilan hamkorligi uchun huquqiy asos yaratadi, ular Yevropa Ittifoqi huquqni muhofaza qilish organlarining kibermakondagi destruktiv kontentga oid signallari va talablariga javob berishga majburdir. Ushbu hujjat, xususan, provayderlarni Yevropa foydalanuvchilari uchun internet tarmoqlarida ba'zi buzg'unchi saytlar yoki portallarning noqonuniyligi haqida ogohlantiruvchi miltilovchi chiziqli paydo bo'lishiga majbur qiladi.

Uchinchidan. Fransiya hukumati aholi xavfsizligini ta'minlash maqsadida ijtimoiy tarmoqlar uchun "SAIP" (Public Signal and Information System) maxsus mobil ilovasini ishlab chiqdi. Dastur aholini terrorchilik tahdidlari haqida xabardor qilish uchun ishlab chiqilgan. Shu bilan birga, Fransiya Jinoyat kodeksida jinoyat turlarini farqlash va huquqiy tasniflash bilan terrorizmga oid maxsus bo'lim mavjud.

To'rtinchidan. Germaniyada diniy g'oyalarga asoslangan ekstremizm mafkurasiga samarali qarshi kurashish maqsadida Ichki ishlar vazirligi Xalq ta'limi vazirligi bilan hamkorlikda 2006-yildan buyon "Andi" kadrlar tayyorlash dasturi ishlab chiqildi va amalga oshirib kelinmoqda. Xususan, ekstremizm qanday nomaqbul oqibatlarga olib kelishini syujetli chizmalar (hajviy komikslar) ko'rinishida tasvirlashda o'qituvchilarga ko'maklashuvchi "Andi" komikslari turkumi chop etilmoqda. Komikslar mavjud bo'lib, Apple, Android va Windows Mobile uchun bepul ilova sifatida tarqatiladi va zo'ravonlik ekstremizmning barcha shakllari, jumladan, diniy sabablarga ko'ra ekstremizmning oldini olishning juda samarali vositasi hisoblanadi. Komikslarda bir tomondan demokratik davlatning huquqiy davlatni ta'minlashdagi o'rni muhimligi ta'kidlansa, ikkinchi tomondan ekstremistlar tomonidan qo'llaniladigan ramz va usullardan o'quvchilarni ogohlantiriladi.

Beshinchidan, Rossiya Federatsiyasida huquqiy ongni oshirish va foydalanuvchilarni ekstremistik mazmundagi saytlar va portallarga kirishning noqonuniyligi to'g'risida ogohlantirish va Internet tarmog'ida ogohlantirish maqsa-

da ushbu amaliyot video darslar shaklida qo'llaniladi: "Qanday qilish kerak" degan savolga javoblar. material ekstremistik ekanligini tushunasizmi? Videodars oxirida shunday deyilgan: "Agar siz tarmoqda shubhali sayt top-sangiz, siz taqiqlangan ekstremistik materiallarning Federal ro'yxatini tekshirishingiz va noqonuniy kontent haqida virtual xabar yuborishingiz mumkin." Umuman olganda, tahlillar shuni ko'rsatadiki, ekstremizmga qarshi kurashning Yevropa modeli oddiy, tushunarli formulalarga asoslanadi, xususan: a) radikallashuv sabablari va uning shakllarini tushunish ekstremizmga qarshi kurashning asosiy omili hisoblanadi; b) radikallashuvning oldini olish uyushgan ekstremistik guruhlariga qarshi kurashga qaraganda ancha oson va arzonroq; v) maktablar, mahalliy mahallalar, huquqni muhofaza qiluvchi organlar va davlat tashkilotlari faoliyatini samarali muvofiqlashtirish ekstremizmga qarshi kurashda muvaffaqiyat garovidir; g) aholini, fuqarolik jamiyatini huquqni muhofaza qiluvchi organlarga huquqbuzarlik faktlari to'g'risida faol va barvaqt xabardor qilishga jalb etish terrorizmning ekstremistik faoliyatining oldini olish, oldini olishning eng samarali vositasiga aylanadi» [2] dekabrda 167-II son qarori qabul qilingan. 2000-yil 15-son, O'zbekiston Respublikasining "Ekstremizmga qarshi kurashish to'g'risida"gi Qonuni [3] 2018-yil 30-iyulda O'RQ-489-sonli qabul qilingan va hokazo. Biroq diniy ekstremizm, fundamentalizm, separatizmning radikallashuvi tushunchalari O'zbekiston uchun ijtimoiy, siyosiy va huquqiy nuqtayi nazardan nisbatan yangi hodisa. Biroq, mahalliy voqeilikda u allaqachon chuqur tuzilgan, ko'p qatlamli va murakkab hodisaga aylangan bo'lib, u har xil turdagi qonun buzilishlariga olib keldi. Biroq, amaldagi qonunchilikda bu farqlar o'z aksini topmaydi, bu esa ayblovlar qo'yishga tabaqalanmagan yondashuvga olib keladi, bu esa davlat huquqni muhofaza qilish tizimi va sudlarni obro'sizlantirishga, fuqarolarning davlat organlariga hurmatsizlik va ishonchsizlikka olib kelishi, nohaq sudlanganlarni ayblashga olib keladi, terroristik tashkilotlarga qo'shilish. Xuddi shunday muammolarni qonunchilikni fuqarolar e'tiboriga yetkazishning samarasiz mexanizm va shakllarida ham, yuqorida aytib o'tganimizdek, jazoni ijro etish muassasalarida huquqbuzarliklar profilaktikasi va qayta tarbiyalashning noto'g'ri qurilgan tizimida ham ko'ramiz. Huquqni fuqarolarga yetkazish, huquqiy madaniyat va huquqiy ongning yaxlit tizimini shakllantirishning samarali va qonuniy majburiy mexanizmi bo'yicha ijobiy xorijiy tajribada ham xuddi shunday muammolarni ko'ramiz. Masalan, AQSH va Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida maktabgacha va maktab ta'limida bilim, hurmat va mamlakat qonunlariga rioya qilishni singdirishning samarali mexanizmi mavjud.

Xulosa qilib aytganda, ekstremizmga qarshi kurashish bo'yicha xorijiy va mahalliy tajribani inobatga olgan holda, o'rinli ko'rinadi: O'zbekiston doimiy ilmiy-amaliy forumlarda ekstremizm mafkurasiga qarshi kurashish bo'yicha tajriba va amaliyot almashish uchun Markaziy Osiyo va MDH mamlakatlarini olimlari (dinshunoslar, psixologlar, huquqshunoslar va boshqalar) hamjamiyatini yaratish tashabbusi bilan chiqsin. Ekstremizmga qarshi kurashning uzoq muddatli strategiyalarini yaratishda muhokama natijalaridan foydalanish; O'zbekiston qonunchiligidagi kamchiliklarni hisobga olgan holda, diniy sabablarga ko'ra ekstremizm bilan bog'liq bo'lgan turli og'irlikdagi jinoyi harakatlarni kodlashtirish, tasniflash va kvalifikatsiya qilishning huquqiy asoslarini ishlab chiqish bo'yicha Fransiya tajribasini hisobga olish; ommaviy axborot vositalarida, ta'lim muassasalarining internet resurslarida fuqarolarda diniy ekstremizm mafkurasiga qarshi immunitetni shakllantirish va tarbiyalashning zamonaviy usullarini, yuksak huquqiy madaniyatini: maxsus va ma'rifiy dasturlarning mobil ilovalari, videodarslar, komikslar va boshqalarni ishlab chiqish va ulardan foydalanish; huquqni muhofaza qiluvchi organlar va "Internet-provayderlar"ning

global internet tarmog'ida o'zaro hamkorligini tartibga solish mexanizmlarini yaratish va amalga oshirish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish, xususan, chet el xostinglari (ofislari) bilan taqiqlangan saytlarga kirishda foyda-

lanuvchilar ushbu qoidaga muvofiq tartibga solish ushbu portal / saytning noqonuniyligi haqida ogohlantirish bilan miltillovchi chiziq paydo bo'lishi kerak.

Adabiyotlar

1. Абдуллажонов О. Диний ақидапарастликнинг келиб чиқиши, моҳияти ва Ўзбекистонга кириб келиши. -Т.: Академия, 2002.
2. Азимов А. Религиозный экстремизм и фундаментализм. -Т.: 1998.
3. Алиминова Д. Инсоният тарихи-ғоя ва мафкуралар тарихидир. -Т.: «Янги аср авлоди», 2001.
4. Вандам Е.А. Геополитика и геостратегия. -М.: Авторские издательство, 2002.
5. Гаджиев К.С. Введение в геополитику. -М.: «Логос», 2000.
6. Глобализация и моделирование социальной динамики. -М.: Институт социальных наук. 2001.
7. Ёшларни бузғунчи ғоялардан асраш: муаммо ва ечимлар. -Т.: «Заркалам», 2006.
8. Жўраев Н. Халқаро терроризм ва минтакавий можаролар. -Т.: 2000.
9. Заркулаев А. Ғоялар кураши. -Т.: «Мовароуннахр», 2000.
10. Ирисов Б. Дин, ақидапарастлик ва таҳдид. -Т.: «Маънавият», 2000.
11. Juzjoniy A. Islam huquqshunoslik hikayat mazhabi va Markaziy Osiyo fikirlari. -Т.: Islam universiteti nashriyoti. 2002.
12. Jabbarov Sh. Ma'naviyatimizning falsafiy qirralari. -Т.: «Marifat», 1996.

РЕЗЮМЕ. Maqolada ekstremizm va terrorizm mafkurasi tarqalishiga qarshi kurashish maqsadida dunyoda yaratilgan tashviqot va aksil-tashviqot tizimining bugungi holati tahlil qilinadi. Diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashish sohasidagi huquqiy va mafkuraviy masalalar muhokama qilindi.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется современное состояние системы пропаганды и контрпропаганды, созданной в мире в целях противодействия распространению идеологии экстремизма и терроризма. Обсуждены правовые и идеологические вопросы в сфере борьбы с религиозным экстремизмом и терроризмом.

SUMMARY. In this article, the author tried to reveal the specifics of such an urgent problem as terrorism and extremism, which threatens the human world today. He analyzed the history and present day of terrorism and extremism based on historical and logical principles in revealing these peculiarities.

ХОРАЗМ ВОҲАСИ ВА ҚОРАҚАЛПОҒИСТОННИНГ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТИДА СУВ ЙўЛЛАРИНИНГ ТУТГАН ЎРНИ (1937-1941 йй)

С.А.Сулайманов – тарих фанлари номзоди, доцент

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: сув йўллари, Амударё, Орол денгизи, транспорт, порт, кема.

Ключевые слова: водный путь, Амударья, Аральское море, транспорт, порт, лодка.

Key words: waterways, Amudarya, Aral Sea, transport, port, ship.

Марказий Осиё ҳудуди жаҳон мамлакатлари билан биргаликда сув йўлларининг ривожланишини таъминлайдиган ва Буюк ипак йўлининг қадимий магистрал йўлининг тикланишига ҳисса қўшадиган транзит транспорт йўлакларини яратишни назарда тутди. Бугунги кунда сув йўллари тарихини ўрганиш долзарб масалалардан ҳисобланади. Шунинг учун 1937-1941 йиллардаги Хоразм воҳаси ва Қорақалпоғистоннинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида сув йўлларининг тутган ўрнини ўрганиш ва тарихий маълумотларни тадқиқ этиш жуда муҳимдир.

1937 йилдан қорақалпоқлар сиёсий ҳаётида ҳам ўзгаришлар содир бўлди ва автоном республика сифатида ЎзССР таркибига кирди. Шу билан бирга сув йўллари жараёнлари билан боғлиқ воқелик Ўзбекистон билан бевосита боғлиқ бўлганлигини таъкидлаш лозим. Амударёда сузган кемаларнинг сони 1937 йилга келиб 230 та ни ташкил қилди. Халқ хўжалиги учун зарур бўлган юкларни ва йўловчиларни ўз манзилларига етказиш мақсадида Амударёда юк ташувчи ва йўловчи транспортлари қайта таъмирланди. Қорақалпоғистон ўз флотига эга бўлди. Темир йўл орқали Чоржўйга келган юклар Амударё орқали Қорақалпоғистон шаҳар ва туманларига етказилди [1:56].

Дарё транспорти соҳаси учун учинчи беш йиллик режа (1938-1942 йй) йиллари машаққатли меҳнат билан ўтди. 1939 йил март ойида қабул қилинган режа бўйича мамлакатнинг саноат қудратини янада мустаҳкамлаш, колхоз тузумини мустаҳкамлаш, халқ фаровонлиги ва маданий даражасини юксалтириш, темир йўл транспортида юк айланмасини 1,5 баробар, дарё транспортида 1,7 баробар ошириш таъминланди. Бу мавжуд юк ташиш йўналишларини такомиллаштириш ва янгиларини ривожлантириш, флотнинг техник ҳолатини янада яхшилаш, уни янги кемалар билан тўлдириш, шунингдек, порт ва денгиз хўжалигини ривожлантиришни талаб қилди [1:57].

Ўрта Осиё денгиз кемачилигига қарашли кемалар экипажлари, портлар ва кема таъмирлаш корхоналари

ишчилари Ўрта Осиёнинг қардош республикалари халқ хўжалиги учун юкларни ўз вақтида етказиб беришни таъминлашга интилиб, ўз зиммаларига юқори меҳнат мажбуриятларини олдилар. Амударё сув йўлида режаларни ўз вақтида бажараётган кема капитанлари “Смидович” кемаси (капитан Ибрагим Нурметов), “Ворошилов” кемаси (капитан Чари Гелдиев), “Ломоносов” кемаси (капитан Мадраим Избастиев), “Микоян” кемаси (капитан Кара Хатамов), № 49 моторли теплаход (капитан Қурбонбай Қулметов) экипажлари Амударёдаги ушбу ҳаракатнинг фаоллари эди [4:189].

1938-1939 йил кишидан бошлаб юк ташиш компаниясида Стахановчилик мактаблари ташкил этила бошланди. Уларни яратиш ғояси кенг тарқалди. Улар нафақат қирғоқ корхоналарида, балки кемаларда ҳам пайдо бўлди.

Кема қурувчиларнинг саъй-ҳаракатлари билан “Красное Сормово” кемасозлик заводидан йиғма ҳолда олиб келинган янги пароходларни энг тез фурсатда йиғишга асосий эътибор қаратилди. 1936-1938 йилларда 300 от кучига эга 18 та шундай пароход “Ленин”, “Ворошилов”, “Микоян”, “Ломоносов”, “К.Маркс”, “М.Горький” ва бошқалар қисқа муддатларда йиғилиб сувга туширилди. Улар Орол ва Амударё флотининг асосий тортувчи транспорт ядросига айланди. Юқори маневрлик, саёз сувда сузиш ва яхши тортиш хусусиятларига эга бу кемалар Амударё-Чоржўй-Нукуснинг энг қийин участкасида ишлатилди [1:57].

1937-1938 йилларда Ўрта Осиё кемасозлик корхонасининг кема таъмирлаш заводлари томонидан 21 та қуруқ юк ташувчи ва 16 та металл контейнер баржалари фойдаланишга топширилди. Бу ишда айниқса, “Хўжайли кема таъмирлаш заводи ишчилари токаръ И.А.Каннуников, уста Умбетбай Жанабаев, қозонхоналар устаси П.С.Мишаков, дастгоҳ бошлиғи А.Зевакин, прораб Ф.М.Седобинцев ва бошқалар ўзгача тиришқоклик билан ажралиб турган” [1:58].

Юк айланмасининг ўсиши билан транспортни рационализация қилиш, хусусан, маршрут тизимини жорий этиш тобора муҳим аҳамият касб этди. У жўнаш жойидан етиб келиш пунктигача юк ташилмасдан ҳаракатланишини таъминлаш мақсадида параходларни юк турига ва кемалар тортилишига қараб шакллантиришни назарда тутган. Бу кема флотининг иш унумдорлигини ошириш, бекор туриш ва етказиб бериш муддатларини қисқартириш, юк ташиш таннархини камайтириш имконини берди. Амударёда 1940 йилги навигация режасини 140% га бажарган “Микоян” параходининг экипажи оғир параходлар орасида ўз фаоллиги билан Амударё сув йўналишининг ташаббускори эди [4:189].

Бутун халқ хўжалиги билан бир қаторда сув транспорти ҳам ривожланиб борди. Ўрта Осиё сув йўлларида юк ташиш ҳажми мисли кўрилмаган миқёсда ўсди. Агар 1923 йилда, яъни кемачилик корхонаси ташкил топган йилда сув йўлларида бор-йўғи 9,1 минг тонна юк ташилган бўлса, 1940 йилга келиб юк ташиш ҳажми 873 минг тоннага етди, яъни қарийб 96 баро-барга ошди. Булар Ўрта Осиёнинг сув йўли ишчиларининг ўн етти йиллик меҳнати самараси эди [1:58].

Ўрта Осиё кемачилиги Амударё сув йўлида сузувчи кема капитанлари Қ.Хатамов, Ч.Келдиев, Ф.Тишков, Абдуллаев, С.Султонов, А.Отамурадов, А.Коноваловлар Амударё ва Орол денгизида оғир юк кўтарувчи параходларни бошқаришнинг янги техникасини ўзлаштиришга катта ҳисса қўшди.

«Дехканин» пароходи буксирида баржалари билан Амударё сувида фаолият олиб борган. Кема капитани Избастиев номи бутун Амударё кемачилигида машҳур эди. Унинг ёрдамчилари Блохин ва Курбонбоевлар ва бутун жамоа иш унумдорлигини оширишга ҳисса қўшган [2:304].

Қорақалпоғистонда 1936 йилда сув транспортининг юк айланмасига бўлган эҳтиёж (олиб келиш, четга олиб чиқиш) 1935 йил давлат режасига кўра 109,9 минг тоннадан 146,5 тоннагача ёки 33,2%га ўсди. Ўрта Осиё бўйича навигацияга олиб келинадиган юкларнинг умумий миқдори ҚҚ АССР учун 117,5 минг тоннани ташкил этди, шундан 89,7 минг тонна Чоржўй орқали ва 27,8 минг тоннани Орол денгизи орқали ташиш ташкил этилди [3:85]. Бу ҳолат бир томондан аҳолининг кўпайиши билан иккинчи томондан ҳудуднинг ўзаро интеграция жараёнларига қўшилиши билан изоҳланар эди.

Айрим юк айланмалари, асосан қурилиш ва ўрмон хўжалиги импорти, пахта тозалаш саноати маҳсулотлари ва беда уруғига бўлган экспорт талабнинг ошиши билан боғлиқ эди.

Юк ташиш билан боғлиқ мавжуд вазиятни тавсифлаш учун шуни айтиш кифояки, Давлат кемасозлик корхонаси кемалари томонидан йил давомида сув транспортида катта кечиқишлар билан юклар ташилиб, қурилиш материалларини ўз вақтида манзилига етказиш имкони бўлмади. Айрим халқ хўжалиги учун зарур юклар 4-6 ойлаб Чоржўй станциясида қолиб кетди ва манзилга ўз вақтида етиб келмади. ҚҚАССР учун юборилган юклар Толдиқдаги юк ташиш базасида 30 минг тоннага яқин нефть тўпланиб қолди [3:85].

Ўрта Осиё кемачилиги томонидан Амударёда рейсларнинг тўғри ташкил қилинмаганлиги 1938 йилда юк айланмасини амалга оширишни янада қийинлаштирди.

Рудзутақ СССР Давлат план қўмитасига Қорақалпоғистон АССРнинг 1936 йилга мўлжалланган халқ хўжалиги режасига кириштиш чора-тадбирлари тўғрисидаги таклифлари - қуйидагиларни баён қилди:

1936 йилда СССР сув йўллари халқ комиссарлигига Амударё сув йўли учун махсус техникалар ва янги кемалар келтириш мажбурияти юкланди. РСФСР Халқ

Комиссари томонидан белгиланган ва юқорида келтирилган барча чора-тадбирлардан кейин амалга оширилади. Янги қурилган кемаларни фойдаланишга топшириш муддатларини ҳисобга олган ҳолда, Амударё кемачилик компаниясининг ўрта ва қуйи оқимдаги флоти ва ҚҚАССР МК маҳаллий ташкилотларининг шахсий флоти қуйидаги рақамларда белгиланди:

1936 йил август ойида ҳар бири 250 тонналик 7 та юк баржасида ҳар бири 300 та от кучдан иборат иккита пароход ишга тушди. ҚҚАССРнинг иқтисодий ўсиш йўналишларида янги механизациялашган кемалар ҳисобига флотнинг юк ташиш ҳажми 413 тоннага кўпайди. Механизациялашган флотнинг иш фаолияти умумий юк ташиш ҳажми пастки ва ўрта оқимда ортади ва 1936 йил охирига келиб асосий кемалар фақат йил охирида фойдаланишга киришади ва доимий равишда юк ташиш ҳажми сув транспортида ошиб боради [3:87].

Сув транспорти нуктаи назаридан шуни таъкидлаш керакки, турли идоралар ва ташкилотлар ўртасида бўлиниб кетганлиги сабабли, ўзиюрар ва тортувчи кемалардан фойдаланиш самарадорлиги жуда чекланган эди. Чунки ягона транспорт режаси мавжуд бўлмаган, ягона таъмирлаш базаси ва денгизчиларни ишга жалб қилиш, кемаларни таъмирлаш ва ишчиларни ёллаш масалаларида етарлича ваколатли ягона раҳбарлик ҳам етишмаган.

Бундан ташқари, Чоржўйда бир қатор юк ташиш базаларининг мавжудлиги ишда чалкашликларни келтириб чиқариб, баъзи бир қийинчиликларни ва мутлақо кераксиз харажатларни келтириб чиқарган.

Бунинг учун бутун идоравий флотни, шу жумладан, Қорақалпоқрансга тегишли бўлган флотни бир жойга жамлаш, бунинг учун ҚҚАССР Халқ Комиссарлар Совети қошида мустақил Республика сув трестини ташкил этиш ва бир вақтнинг ўзида Чоржўйдаги бошқа юк ташиш базаларини тугатиш керак эди. “Ушбу чора флотдан энг яхши фойдаланишни ва уни ўз вақтида таъмирлашни таъминлашга имкон беради, бунинг учун Кема таъмирлаш заводи қуриш зарур. Агарда бу иш амалга ошса ҳар йили республикага 30-35 тонна юкни қўшимча олиб келиш имконини беради”-деб таклиф беришган [5:27].

Шунингдек, ушбу чора Давлат режа комиссияси томонидан ишлаб чиқилмоқда ва ушбу масаланинг янги ижобий ҳал этилиши транспорт харажатларини сезиларли даражада камайтиришга, республика идоравий сув флотининг нормал ишлаши, юкларнинг бир қисмини ва республикани эҳтиёжнинг камида 36% миқдорида таъминлашга имкон беради-деб илова ҳам қилишган [5:28].

Бундан ташқари Амударё кемасозлик корхонаси маъмурияти барча юкларни фақат Шаббоз пристанига ташишни амалга оширган, қурилиш материалларининг катта қисми Нукус шаҳри ва шимолий туманларга борган. Бу ҳолат юк таннархини ошишига таъсир кўрсатган. Буни ““Промкооперация”га “Қорақалпоқ транс” транспортини юқори тарифлар билан жалб қилиш зарурати ҳисобга олинмайди, бу эса қурилиш нархини сезиларли даражада оширади. Шундай қилиб, цементни контейнердан Нукусга ташиш Давлат денгиз кемаси тарифлари бўйича 77 рубл, Қорақалпоқ Транс корхонасида 197 рублни ташкил қилади, натижада сотиш нархи ҳар бир тонна учун 383 рублга этади-деб изоҳлашган” [5:29].

Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети томонидан Қорақалпоғистон АССРга ёқилми маҳсулотларини етказиб бериш жадвали 1938 йил 4 апрелда №642 сонли баённома билан тасдиқланиб, 1938 йил баҳорги экиш учун Қорақалпоғистон АССР Халқ Комиссарлари Советининг махсус талабига биноан - Ўзбекистон нефть корхоналари бошлиқлари (ўрток

Шевяков) ва Амударё кемачилик корхоналари (Ўртоқ Назаров) идораси томонидан ўз вақтида етказиб берилмади [4:81]. Бундан келиб чиқиб, юк ташиш бўйича йиллик режалар бор-йўғи ярмига бажарилган. Шу жиҳатдан ҳукумат “ҚҚАССР юк ташиш режасини бажариши учун барча кема составини тайёр ҳолга келтириши зарур”- деб топшириқ берган [4:81].

Албатта, соҳа мутасаддилари олдида катта вазифалар турган ва уларнинг иқтисодий аҳамияти тежамкор, қўлами арзонроқ, қайта юклаш, тезроқ алоқа ва яхши сузиши учун шароит яратишни назарда тутар эди.

Буларнинг барчасини, афсуски, ўша вақтда бажаришнинг иложи бўлмаган. Ҳолатни тушуниб етган маҳаллий мутасаддилар “қашшоқликка қарамай, Амударё бўйлаб транспортни ва бу ерда йўл коммуникацияларини яхшилаш, коммуникацияларни қуриш бўйича мавжуд бўлган имкониятлардан кўра кўпроқ ишларни амалга ошириш мумкин эди, бунинг учун кўпроқ ташаббускорлик, мавжуд воситалардан яхшироқ фойдаланиш, муаммоларни енгиб ўтиш керак”- деган фикрни билдириб ўтишган [4:18-19].

Қорақалпоғистондаги сув йўли Марказни иккита сув йўли: Амударё бўйлаб, Чоржўй-Тўрткўл ва Орол денгизи орқали Мўйноқ – Тўрткўл ва учинчи йўл кум орқали Қазали-Чимбой билан боғлаган. Сўнгги йўл минтақада товарларни ташишда унчалик аҳамиятга эга эмас бўлиб, у кам аҳамиятга эга бўлган йўл эди ва асосан навигациянинг ёпилиш даврида ундан фойдаланилган. “Минтақага энг яқин темир йўл станциялари Чоржўй 500 версть, Орол денгизидан вилоят марказигача 800 верстни ташкил қилган” [4:19].

Архив маълумотларига кўра, ўша вақтдаги уларнинг имконияти қуйидаги шаклда тақдим этилган:

Амударё воҳасининг ўрта оқимида Давлат денгиз кемачилиги туман юк ташиш қўмитаси маълумотларига кўра, қайиқ ва кемаларда 112670 тонна юк ташиш мумкин, шунинг учун кўрсаткич 51,08 уларнинг фарқи 48,4. Бу кўрсаткични кўтаришнинг имкони мавжуд, яъни хусусий қайиқ ва кемалардан фойдаланилса, давлат юкларини ҳам ўз вақтида манзилига етказиш мумкин.

Қорақалпоғистон бошқа минтақалар ва ўз ичида алоқа қилиш учун қуйидаги йўл алоқаларига эга:

1. Амударё ва Орол денгизи сув йўли Тошкент темир йўли магистраль йўли Орол денгизи станциясигача Тўрткўл шаҳридан 842 км ни ташкил қилади. Бу йўл бўйлаб навигация йилига 7 ой давом этади.

2. Амударё бўйлаб сув йўли Ўрта Осиё магистраль темир йўли Чоржўй станциясидан Тўрткўл шаҳригача йўлнинг узунлиги 454 км. Навигация мавсумининг муддати 9 ой давом этади [4:31].

Адабиётлар

1. Магистраль дружбы (Из истории Среднеазиатского пароходства) под ред А.Рослякова. –Ашхабад: «Билим»1983.
2. ЎМА, 3-244 фонд, 1 рўйхат, 5 иш.
3. ҚР МДА, Р-50-фонд, 1-рўйхат, 46-иш.
4. ҚР МДА, Р-50-фонд, 1-рўйхат, 108-иш.
5. ҚР МДА, Р-50-фонд, 1- рўйхат, 182-иш.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада Хоразм воҳаси ва Қорақалпоғистоннинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида сув йўлларининг тутган ўрни, 1937-1941 йиллардаги Орол денгизи ва Амударё сув йўли орқали халқ хўжалиги учун зарур бўлган юкларни ва йўловчиларни етказиб беришнинг аҳамияти ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о важности доставки товаров и пассажиров для национальной экономики через Аральское море и Амударьинский водный путь социально-экономическую жизнь Оазис Хорезма и Каракалпакстана 1937-1941 гг.

SUMMARY. This article talks about the role of waterways in the socio-economic life of the Khorezm oasis and Karakalpakstan, the importance of delivering goods and passengers needed for the national economy through the Aral Sea and Amudarya waterways in 1937-1941.

Таъкидлаш лозимки, Амударёда сув оқимининг ўзгарувчанлиги, дарёнинг тез-тез ўзгариб туриши, оқим ва гирдобларнинг мавжудлиги, навигация мавсумида кема ва қайиқларнинг барқарор сузишига маълум даражада қийинчилик туғдирган. “Чоржўй-Тўрткўл линияси бўйлаб кемаларнинг сузиб ўтиш вақти ёзда юқори оқимга қарши 8-12 кунга етади ва пастга қараб 5-3 кунгача камаяди. Баҳор ва кузда 15-20 кунгача ва 10-15 кунгача давом этган. Орол денгизидан Тўрткўлгача ёзда юқори етказиш юқори оқимга қараб 12-16 кун ва қуйи оқимда 8-10 кунга қисқаради” [4:6-7]

3. Карвон йўли Тўрткўл-Бухоро оралиги 480 км ни ташкил қилади. Бу йўл хонлик даврида Хива воҳасини Бухоро билан боғловчи савдо йўли бўлиб хизмат қилган. Ҳозирги вақтда у бўйлаб товарлар ҳаракати, асосан, товарларни олиб кириш тартибининг ўзгариши сабабли, фақат қишда фавқулудда ҳолатларда қўлланилган.

4. Қазали-Нукус карвон йўли 500 км (йўл ҳолати ўлчанмайди ва карвон йўлининг кунлар сони билан белгиланади 15-20 кун), йўлнинг ҳолати ва ҳозирги ҳолат унда фақат баҳорда транспорт ҳаракатига сабаб бўлади, йилига тахминан 5 ой давомида йўлдан фойдаланиш мумкин.

5. Карвон йўли Ўрта Осиё магистраль темир йўлининг Кармана станцияси – Томди оралиғида бутун йил давомида фойдаланиш учун жавоб беради. Товарларни етказиб бериш муддати 6 кунни ташкил этади.

Шундай қилиб, Қорақалпоғистоннинг ташқи бозорлар билан алоқаси нуқтаи назаридан ҳам, ички хусусиятга эга бўлган барча йўллар энг ноқулай ҳолатда ва албатта, элементар эҳтиёжларни ҳам қондира олмаган. Худуд, айниқса, Орол денгизининг ҳам, дарёнинг ҳам тоннажини ҳисобга оладиган бўлсак, ўз ҳажми бўйича ҳатто битта Қорақалпоғистоннинг талабларига жавоб бермаган.

Шунга қарамай Орол денгизи ва Амударё сув йўли орқали оммавий юкларни ташиш доимий равишда ўсиб бориб, унда ғалла, минерал ўғитлар, пахта ва пахта чигити, мой, саноат товарлари ва бошқалар ташилган. Юк ташиш корхонасининг иши Қорақалпоғистон АССР, Ўзбекистон ССРнинг Хоразм вилояти, Туркменистон ССРнинг Тошовуз вилоятининг иқтисодий ва маданий юксалишини таъминлаб, бунда сув транспорти ушбу вилоятларнинг СССРнинг марказий районлари билан ягона алоқа йўли ҳисобланган.

Хулоса қилиб айтганда, 1937-1941 йиллар орасида Қорақалпоғистон алоҳида субъект сифатида Ўзбекистон таркибига кирди. Мазкур шароитда сув йўлларининг аҳамияти янада ортиб бир томондан халқ хўжалигининг ўсишига имкон яратган бўлса, иккинчи томондан минтақанинг ягона транспорт тизимининг шаклланишига ҳам ўз ҳиссасини қўша олди.

XVII-XVIII ҒАСИРЛАР ТАРИЙХЫЙ ҰАҚЫЯЛАРЫНЫҢ ТАРИЙХЫЙ ҚОСЫҚЛАРДА СӘҰЛЕЛЕНІҰІ

Б.Түрдыев – оқытығышы

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәдениет институты Нөкис филиалы

Таянч сөзлар: метафора, жонгарлар, Едил-Жайык, Жийдели-Байсин, экспедиция, Волга-Урал.

Ключевые слова: метафора, жонгарлар, Эдил-Жайык, Жийдели-Байсин, экспедиция, Волга-Урал.

Key words: metaphor, zhongarlar, Edil-Zhaiyk, Zhiydeli-Baisyn, expedition, Volga-Ural.

Қарақалпақ тарийхый қосықларындағы тарийхый Ұақыяларды таллауда мына жағдайды да есапка алыу керек. Тарийхый қосықларға тек әпиҰайы қосық деп қарамастан, бұнда халқымыздың түрмыс тиришилиги, ұллы түреслеринин излери бар екенлигин естен шығарыуға болмайды.

Шынында да, қарақалпақ халқы ата жұрты Түркистанды хеш бир орынға алмастыра алмайды. Оны мұдамы есинде сақлап келген.

Жаугершиликтиң ашықтың ауыр зардабынан ата жұрты атанған Түркистаннан халықтың көшиу жағдайлары классик шайырларымызды да қызықтырады. Мысалы, Жийен жыраудың «Ұллы тау», «Посқан ел» толғауында Бердақтың тарийхый «Амангелди» поэмаларында бұл дәуірдеги халықтың түрмысы дұрыс сүуретленген.

Мыласы Жийен жырау «Посқан ел» шығармасында:

Ата жұрты Түркистан,
Өмирлик жайлау болмады,
Жетим менен жесиге.
Саясын хеш бир салмады.
Алды менен басшысы,
Еки ийинин жалмады.
Бұзық болды ийшаны,
Әдилсиз болды қазысы,
Гүнасыздан биразды
Гүналы деп қыйнады» [1:45]

Жийен жырау бұл «Посқан ел», «Ұллы тау» поэмаларында халықтың ата мәканы болған Түркистаннан көшиудің барлық себеплерин, сол дәуірдің тарийхый хақыкатлығын дұрыс бере билген. Жонгарлардың, Қазак, Бұхара хан, сұлтанларының басып алыушылық топылыслары, оның, үстине қарақалпақлардың өз ишиндеги үстем топарларының зұлымлығы, мийнеткеш халыққа жасаған жөнсиз қысыметлері себепли халық мәжбүрий түрде посыуға ушрайды.

Қарақалпақ бұлген ел,
Тенлик таппай ханлардан,
Посыуға белин байлады.
Поспай олар не қылсын [1:46].

«Қарақалпақ» қосығының Ұақыялары көп дәуірлерди өз ишине алады. Қарақалпақ халқының көп әсирлик шежирелик өмир баяны сыяқлы көринеди. Қосықтың соңғы бөлимлеринде халықтың Жаңадәрьядағы түрмысы, оннан Хийә ханлығы қол астына-Хорезмге келип орналасуы жағдайлары сөз етиледі.

Тарийхый дереклерге нәзер салғанда, Хийә ханлығы қол астындағы қарақалпақлар Хийә ханлығы түрепинен хәр қыйлы ауыр алым-салықларының көплиги, ханның атланысларының барлық ауырманлығы қарақалпақлардың мойнында болған. Белгили тарийхшы, академик С.Камаловтың көрсетулерине қарағанда қарақалпақлар Хийә пұқаралығына дәслеп Есенгелди аркалы, соң Айдос бий аркалы өтеді. Ен ақырында Мұхаммед Рахим ханның түсында қарақалпақларды толығы менен бағындырып алған [2:34].

Хийә ханлығының ауыр салығы хәм ишки бийлер түрепинен хәр түрепке азап шеккен халықтың түрмыс тиришилиги қосықта реалы сүуретленген. Мысалы:

Хан сайланған халықтың хәмелдарлары,
Салық салып мал алыудың жоллары,
Зұлым ханның халқым көрип зардабын,
Езилиуден еси кеткен қарақалпақ. [3:112]

Тарийхый «Қарақалпақ» қосығының тил көркемлі-

ги жүдә жақсы. Қосықта салыстырып айтыулар, тенеу хәм метафоралар ұшырасады. «Қарақалпақ» қосығы қарақалпақ тарийхынан бай мағлыұмат беретүгін, халықтың көп әсирлик түрмысын таныстыратүгін ауызеки халық дөретпелеринин бай естелиги болып табылады.

Хәр бир халық өзинин қоныс басқан ата мәканын ұмытпайды. Сүу ишкен дәрьясы, балық аулаған көли, аншылық еткен тауы: тоғайы хәм т.б. көзге сүрме мәканын еске түсиреди.

Қарақалпақ халқы да басқа халықлар менен бирге XVII-XVIII әсир дәуамында қалмақ хәм жонгарлардың, киши жүз қазақ феодалларының топылысынан сергизданлыққа түсип, талай өз қонысын мәжбүрий өзгертип келди. Қалмақлардың, жонгарлардың, киши жүз қазақ ханлықтарының басып алыушылық шабыуылы қарақалпақ халқының ядында өшпес из қалдырады.

Қарақалпақлардың Едил-Жайықтан Түркистанға, оннан Хорезмге, Арал теңизи әтрапына келип орналасқанлығына көп Ұақытлар болыуына қарамастан, ата жұрты Түркистанды, Едил-Жайықты, Жийдели-Байсын хәм т.б. орынларды ауызеки дөретпелеринде мұдамы еске түсиреди. Халық арасына көп таралған тарийхый қосықларда, тарийхый толғау, термелерде, аңыз-әпсаналар менен ауызеки гүррин-лерде бұл жағдайлар кеннен орын алған. Мысалы, жоқары қарақалпақлар арасына шөлкемлестирілген 1959-жылғы экспедицияның материалларында да өз ата жұртын еске түсиретүгін тарийхый қосықлар ұшырасады.

Балларымың азығы,

Бұзауымның қазығы,

Жийделим сеннен айрылдым [4:34].

Тарийхый қосықлар хәр бир дәуірдин сиясий-жөмийетлик дүзиминдеги болған өзгерислерди, халық қоныслары, Ел ишинен шыққан батырларды, халықтың түрмысына өз тәсирин жасаған тарийхый Ұақыялардың хәр қыйлы көринислери (жаугершилик) толық сәуленеди. Хәтте, жийен жыраудың жоқары қарақалпақлар арасында болыуы, Бердақтың хәм көпғана жырау-бақсылардың «жоқары» қарақалпақлар арасында болып, той-жыйында қосық айтыуы, Атақлы жырау, бақсыларыға шәкирт болыу жағдайлары толық тастыйықлайды.

Бердақ өзинин «Излер едим» деген қосығында:

Сездирместен бий хәм ханға,

Хәм оларға жақын ханға,

Ата жұрты Түркистанға

Барып жокты излер едим. [5:67]

Жергиликли хәмелдарлардың қатаң тәртиплерине қарамастан Бердақ өзинин түуысқан ағасын излеп барғанлығы хақындағы, Жийен жыраудың жетим қыз Минайды излеп кетиулері «Жоқары» қарақалпақлар арасында болғанлығы тарийхый факт.

Жийдели-Байсында мәкан еткен қарақалпақлар дийқаншылық, мал шаруашылығы хәм бағшылық пенен де шұғылланады. Қоңсылас хожалықлар олардың малларын, дәнлерин талап алып кетеберген. Усындай зорлыққа, талаушылыққа қарамастан, мийнеткеш халық өзинин ата мәканынан кетпей, өзинин сүйикли кәсиби менен шұғылланады.

Хәр қандай ауызеки халық дөретпесинин, өзине тән тарийхы бар. Бир Ұақытлары Андижандағы Қарадәрья менен Ақдәрьяның орталығындағы Миян көлди жайлаған қарақалпақлар дийқаншылық, мал шаруашы-

лығы хәм саўда-сатлық пенен шўғылланған. Себеби. XVII әсирден баслап ишки Россия менен Орта Азия хәм Хорезм арасындағы саўда жоллары Сырдарьядын бойында отырған каракалпақлардын үстинен өтетўғын болған. Халық өзинин шарўашылық өнимлерин Бұхараға, Хийўаға, хәтте Россияға да жиберетўғын болған. Усы дәўирдеги халықтың саўда-сатық ислерин таныстыратўғын материаллар тарийхый халық қосықларында, дәстанларда сәўделенген. Мысалы:

Ат болыпты Миян көлдин тайлары.

Койын сатып қозы қылған байлары [3:46].

деген қосық қатарларында Миян көлди жайлаған халықтың саўда-сатлық ислерин де өзлерине қосық еткенлигин таныстырады.

Тарийхый аңыз-әсаналарда ата жұрты Түркістаннан көшкен халықтың Бұхара, Кокан ханлықларынан шыдап болмаслық дәрежеде азап шегеди.

Ата-мәканға болған халықтың жүрек сезимлерин таныстыратўғын халық дәретпелери оғада көп. Наманған областынан жазып алынған материалларда халық көп жылларға дейин қамыс қақыраларда жасаған.

Ата жұрты Түркістанды әрман етиў, оған қайта көшип барыў тилеклери, әрманлары, хәтте «төменги» каракалпақлар арасында да болған. Жергиликли әмелдарлардын қысқысы, Хийўа ханлығының аўыр салығы, хәр қыйлы зұлымлығы жанына батқан халық ата мәканға қайта көшсек те болар еди. Бирақ жолы ұзақ, көлигимиз жоқ жолға ғаррылар менен балаларымыз жарармекен деген сезимлери гейпара тарийхый қосықларда сөз етиледі. Шайыр Ибрайым Юсупов тәрәпинен 1946-жылы Кегейли районының территориясынан жазып алынған «Байсынға» деген тарийхый қосықта усы жағдайлар сөз болады:

Зорлық захметинен ел көшер,

Шийрин жанын отқа түсер...[4:56]

Қосық аш-жалаңаш халықтың аўыр тұрмысы, үстем топарлар тәрәпинен шексиз езилип атырғанлығы, ата мәканы байсынға барыў ұшын көликтин жоқлығы, аш адамның жолға жарамайтўғынлығы тәрәппенген.

Қатынлар киймес киймешек,

Күши жеткен алар ешек.

Көп адамда жоқдүр төсек.

Нетип барамыз Байсынға. ...[4:56]

Тарийхый қосықлар толғаў, дәстүр, салт жырлары хәм дәстанлар менен де тығыз байланысly. Тарийхый

шынлықты, тарийхый орынларды, адамларды таныстыратўғын зарлы толғаўлар да ұшрасады. Мысалы, халқымыз Едил-Жайықта кен дәўирлер жасаған, жаўгершиликтиң нәтийжесинде өз мәканынан айырылады. Бұл жағдайлар зарлы қосық қатарлары менен бериледи:

Едилдің кара сүўлары.

Абыржырмекен сүўықта ...[3:56]

Халықтың барлық өкинишлери, ата мәканына болған сүйиўшилиқ сезимлери өкинишли түрде бериледи. Хәтте дәстүр-салт жырларының ең кишкене үлгилери болған жоқлаў қосықларында да ата мәканға болған халықтың сүйиспеншилиқ сезимлери. Оған қайта көшиў әрманларында өз сүўретлениўин тапқан. 1971-жылы Шоманай районынан жазып алынған бир жоқлаўда.

Кара бир каска ат минип,

Батырлар менен жүр мекен,

Торы төбел ат минип,

Токсаўыл менен жүрмекен. ...[3:61]

Халқымыз Едил-Жайықта (Волга-Уралда), Түркістанда көп дәўирлерге дейин жасаған. Сонлықтан да халық өзинин аўызеки дәретпелеринде бұл көзге ысық қонысларының атын атап еске түсиреди.

Жоқарыдағы мысаллар соны тастыйықлайды, халық дәретпелеринин қайсы бир түрин алып карамайық, онда өткендеги халқымыздың тарийхы кеңнен өз орнын тапқан. Екиншиден, тарийхый қосықлар дәстүр-салт қосықларының бири болған жоқлаў айтымлары менен болған тарийхый байланысlyғын да атап өтиўге болады.

Жоңғарлардын 1723-жылғы топылысы каракалпақларды да өз мәканынан ысырып шығарып, олардың-«жоқарғы», «төменги» каракалпақлар болып бөлиниўине алып келеди.

Жүўмақлап айтканда каракалпақ тарийхый қосықларының раўажланыў хәм қәлиплесиўи көп дәўирлерди өз ишине алады. Оның тематикалық диапозоны кен болып, фольклорлық шығармалардын барлық жанрлары менен тығыз байланысly түрде раўажланыў менен бирге, каракалпақ халқының сиясий-жәмийетлик тұрмысының дерлик барлық дәўирлерин еске түсиреди. Тарийхый қосықлар, жыр хәм толғаў, термелер барлық ўақыт халық тұрмысына тығыз байланысly түрде пайда болды, таралды.

Әдебиятлар

1. Жиен жыраў. Поскан ел. –Нөкис: «Қаракалпақстан», 1993.
2. Камалов С.К. Каракалпақ халқының халық болып қәлиплесиўи хәм оның мәмлекетшилиги тарийхынан. –Нөкис: 2001.
3. Каракалпақ халық қосықлары. –Нөкис: «Қаракалпақстан», 1965.
4. ӨЗРИА ҚҚБ Қол жазбалар фонды, инв. 37344
5. Бердақ. Таңламалы шығармаларының толық жыйнағы. –Нөкис: ККМБ, 1950.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қаракалпақ халқы тарихий құшиқларининг ривожланиши ва шаклланиши бир қанча даврларни ўз ичига олади. Тарихий құшиқларда халқимизнинг турмуш тарзи ифодаланади. Тарихий құшиқлар ҳамма даврларда халқининг турмуш тарзига боғлиқ пайдо бўлди ва ривожланди.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются этапы развития и становление исторических песен каракалпакского народа включающие в себя несколько периодов. Исторические песни выражают образ жизни нашего народа. Исторические песни возникали и развивались во все эпохи в зависимости от образа жизни народа.

SUMMARY. In the article, there is presented the development and formation of the historical songs of the Karakalpak people includes several periods. Historical songs express the way of life of our people. Historical songs arose and developed in all eras, depending on the way of life of the people.

ЗЕЛЛИГ САББЕТТАЙ ХАРРИС

Ш.Н.Абдиназимов - филология илимлериниң докторы, профессор
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: дескриптив лингвистика, морфема, дистрибуция, сегментация, идентификация, субституция, морфемаларни таснифлаш тамойиллари, дискусс таҳлил.

Ключевые слова: дескриптивная лингвистика, морфема, дистрибуция, сегментация, идентификация, субституция, принципы классификации морфемы, дискуссивный анализ.

Key words: descriptive linguistics, morpheme, distribution, segmentation, identification, substitution, principles of morpheme classification, discussive analysis.

Зеллиг Харрис көрнекли америкалы лингвист. Ол аўдарма грамматикасы, тилдиң алгебралық структурасы, тилдиң пайда болыуы хэм баянлау принципери, байланысуу грамматикасы, тиллик информация теориясы мәселелерин изертледи.

Ол 1909-жылы 23-октябрь күни хәзирги Украинаның Одесса областының Балта қаласында туўылған. 1913-жылы оның шаңарағы Американың Пенсильвания штатының Филадельфия қаласына көшеди.

Ол Пенсильвания университетиниң шығыстану факультетинде оқыйды. 1930-жылы бакалавр, 1932-жылы магистратураны питкереді. 1934-жылы Финикий тилиниң грамматикасы (A.Grammar of the Phoenician Language) деген темада диссертация қорғады хэм философия докторы илимий дәрежесин алады. 1966-жылы лингвистика профессоры болды. Ол өзиниң дәслепки семит тиллери бойынша жазылған мийнетлеринен баслап структурал тил билими хэм сөйлеудің анализі, тилдиң трансформациялық структурасы мәселелери менен шугылланды. Ол 1931-жылдан баслап Пенсильвания университетинде жұмыс ислейди. Бул дәуірде ол семит тиллерине киретуғын урагит, финикий, ханаан тиллери, классикалық иврит тили бойынша лекциялар оқыды, мақалалар жәриялады. 1946-жылы Пенсильвания университетинде АҚШта биринши улыўма лингвистика кафедрасының ашылуында хызмети үлкен. Ол 1955-жылы Америка Қурама Штатларының лингвистика жәмийетиниң Президенти болып сайланған. 1973-жылы АҚШ миллий Илимлер академиясының ағзасы болып сайланған. 1979-жылдан баслап Колумбия университетинде лекциялар оқыйды. Тил билимин тәбийий пәнлерге байланыслы изертлеуине оның өмирлик жолдасының да тәсири болған болыуы мүмкин. Оның өмирлик жолдасы Брурия Кауфман Пристон университетинде 1950-жыллары А.Эйнштейнниң ассистенти болып жұмыс ислеген. Соңынан Иерусалим университетинде физика профессоры болған. Зеллиг Харрис 1992-жылы 22-май күни 82 жасында Нью-Йоркта қайтыс болған. З.Харриске Л.Блумфильдтиң тәсири күшли болды. Заманаслары Дж.Трейгер, Б.Блоклар менен бирге америка лингвистикасының Йел мектебинде структуралық лингвистика бойынша Леонард Блумфильдтиң (1982-1949) идеяларын раўажландырды, солай етип дескриптив лингвистиканың көрнекли ўәкиллериниң бири болды. Бул мектеп ўәкиллерине характерли белги – лингвистикалық анализлеуде тек фонология басқышында емес, ал морфологиялық басқышында да мәни факторын есапқа алмау, ал тилдиң тек формалық жақтан изертлеу есапланады.

1951-жылы жәрияланған «Структуралық лингвистика методлары» мийнети оның илимий көзқарастарын баянлаған мийнети есапланады [1]. Бул мийнетинде сөздиң қурылысындағы морфемалардың, фонемалардың байланысуу усылларын үйренеди. З.Харристниң илимий жұмысларында анализлеу методларына үлкен дыққат аударылған. Оғада бай тиллик материалларды математикалық модельлестиріуге умтылды. Ол тилдеги сөзлердиң қоңсылас жайласқан сөзлер менен бирликте баянлау мүмкин деп есаплайды, сөзлерди жаңа

комбинацияларда қолланыу семантикалық жақтан жаңа мәнилердиң пайда болыуына алып келетуғынын көрсетеди. Бул арқалы тилдеги қайсы элементлер бир-бири менен байланыса алады, қайсылары байланыса алмайтуғынын үйренеди.

Харристниң бул мийнетлеринде фонология хэм морфологиялық бирликлерди анықлауда компонентли анализ методын қолланады, сөз хэм фразалардың орналасуу, жайласуу модельлериниң бир неше вариантларын анықлайды. Оның мийнетлери – аударма грамматикасы бойынша әхмийетли. Еки тилдиң грамматикалық қурылысының кесиліскен жеринде, олардың бир-биринен айырмашылығын хэм сәйкесликлерин анықлау мүмкиншилигин жаратады. Бул компьютерлик аударма жасаудың мүмкиншиликлерин жетилистиреди.

З.Харрис сондай-ақ, тиллик трансформация менен де қызықсынды. Дискурсив анализ методы тийкарында текстлерде қайталанып келиуши шаблонларды анықлауға умтылды [2]. 1946-жылы хәр қыйлы Кота, Хидаца, Чероки, Иврит хэм инглислериниң материалларын трансформациялық анализ жасады. Өзиниң 1957-жылы жәрияланған «Тиллик структураның трансформациясы» мийнетинде синтаксистиң улыўмалық теориясын жетилистиріуге умтылды. Ол Сепир хэм Блумфильдтиң семантика грамматиканың қурылысында жасайды, оннан тысқары да жасамайды, форма хэм информация бир теңгениң еки тәрепи – деген пикирине қосылады. Ол өзиниң 1946-жылы жазылған «Морфемадан пикир билдириуге қарай» деген мақаласында сөзлерди классларға ажыратады [3].

Америка мектеби ўәкиллери тән белги улыўма тил билиминиң методологиялық проблемалары менен қызықсынбайды. Олар тилдиң баянлау техникасын кәлиплестиріу, баянлау усылларының методикасы мәселелерине тийкаргы дыққатты аударды. Лингвистикалық анализлеудің дескриптив методы З.Харристниң «Структурал лингвистика методы» мийнетинде баянланған [4].

Олар тилди изертлеуде төмендеги жағдайларға дыққат аударды:

– Сөйлеу процесинен алынған айырым морфема, сөз дизбеги, басқа морфема хэм синтаксислик конструкцияларға салыстырмалы бағдарда үйрениу, бунда тилдиң тарийхы, халықтың психологиясына дыққат аударылмайды;

– дескриптив лингвистиканың тийкаргы мәксети, – деп жазады З.Харрис, – сөйлеу процесиндеги оның айырым бөлимлери ямаса белгилериниң бир-бирине салыстырғанда орналасуу, айтылуы қатнастарын үйрениу болып табылады;

– лингвисттиң ўазыйпасы соннан ибарат, фонологиялық элементлердиң дифференциясын анықлау, олар арасындағы қатнасты изертлеу соң морфологиясын үйрениу. Фонология менен морфология арасында әдеуір айырмашылықтар бар, мәселен, саны жағынан, қалеген тилде морфологиялық элементлер, фонологиялық элементлерге салыстырғанда көп, бирақ бул еки параллель схема өзлериниң типі хэм операцияларының избе-излиги жағынан сәйкес келеди. Сонлықтан да дәстүрий усыл бир қанша әпиұайы болыуына қарама-

стан прицибинде кери избе-изликте, яғный морфемадан фонемаға қарай изертлеу мүмкин.

Дескриптив лингвистиканың раўажланыўында белгилі орны бар Зеллиг Харристин мийнетлеринде морфема теориясы және де раўажландырылды. Ол сөйлеу актының сеслик формасын аныклау, морфеманың фонетикалық курамын изертлеуде фонемалардың бир типі менен шекленип қалыўға болмайды. Морфемалық сегмент сөйлеу актының бир бөлими элементти мәнилі бирликлерге ажыратыу нәтижесинде пайда болады, ол сегментлик хэм суперсегментлик сеслик бирликлерден ибарат болады. Хәр қандай сеслик кубылыс сөзди ямаса сөйлеуді аңлатыўынан ғәрезсиз морфемалық сегменттиң курамына киреди деп есаплайды.

Морфеманы фонемалардың избе-излиги сыпатында түсиниўге де өзгерис киргизеди. Фонемалардың избе-излиги үзилсиз болыўы шәрт емес, морфемалардың айырым ағзалары ортасына басқа элементлерде келип кириўи мүмкин-деп жазады. Солай етип, З.Харрис морфемаға төмендегише анықлама береді: «Турақлы түрде бирге қолланылатуғын мәни қурылысы жағынан пүтин сыпатында ассоциация етилетуғын фонемалардың қәлеген комбинациясы морфема болып табылады. З.Харрис бирикпеген, дистактли хэм үзилиске түсетуғын морфемалар туўралы арнаўлы мақала да жазды [5]. Ол бул мәселени және де «Структурал лингвистика методлары» мийнетинде кең түрде баянлайды.

З.Харрис морфеманы пайда ететуғын қурылыс материалы сыпатында фонемалардың сегменти хэм суперсегментине қосымша морфема хэм сөйлеу компонентлериниң орналасыу тәртибин де атап көрсетеди. Сөйлеу компонентлериниң орналасыу тәртиби егер ол мәни айырыўшылық хызмет атқаратуғын болса морфема статусын алады. Айырым тиллерде, – деп жазады Харрис, сөйлеу компонентлериниң орынласыу тәртибин басқа морфемалық сегментлер менен теңдей дәрежеде сөйлеудиң морфемалық қурылысының бир элементі сыпатында қараған мақул [6].

З.Харристин бул пикири морфема түсинигиниң мәнисин кеңейтти. Морфеманы бундай түсиниў морфеманы тек морфологияның тийкарғы бирлиги емес, ал синтаксистиң де орайлық бирлигине айландырады. Морфеманы анализлеуде барлық морфемалар фонемалар арқалы анықланады, тилдеги барлық сөйлеу, пикир билдириў сегментлик хэм суперсегментлик морфемалар тийкарында изертленеди – дегенди билдиреди. Солай етип, З.Харрис морфеманың сегменти түсинигин егерде ол мәни айырыўшылық хызмет атқаратуғын болса, сөйлеу процесине байланысly барлық кубылысларға-күшли фразалық пәт, сораў хэм таңланыў интонациясы, паузаға байланысly қолланыўға болады, – деп есаплайды. Бул өз гезегинде З.Харристин сөйлеу, пикир билдириўге берген анықламасын өзгертиўине мәжбүрлейди. Сөйлеу морфемалық сегментлердиң избе-излиги сыпатында емес, ал олардың комбинациясы, биригиўи сыпатында қаралады.

Өзиниң ўақтында Л.Блумфилд, хәр қандай комплексли форма толығы менен морфемалардан турады деген пикирди билдирип еди [7].

З.Харрис хэм Ч.Хоккет бул анықламаны сөйлеу, пикирге байланысly қолланылады хэм хәр қандай сөйлеу морфема сегментлери ямаса морфлардан ибарат деп есаплайды. Бул туўралы Хоккет өзиниң «Морфологиялық анализлеу машқалалары» деген мақаласында «Хәр қандай сөйлеу толығы менен морфлардан ибарат, сөйлеудиң хәр бир сеслик элементі анаў ямаса мынаў морфқа тийисли» – деп жазады [8].

Егер ҳақықатында да сөйлеу, пикир билдириўде хэммеси морфемаға байланысly болатуғын болса онда әдетте синтаксистиң курамында изертленетуғын айырым мәселелер морфологияның қараўына өтеди. Сонлықтан да Г.Глисон тил ҳақында дескриптив тәли-

маттын тийкарларын баянлай отырып, айырым лингвистлердиң түсинигинше «морфология» термини «грамматика» термининиң сынары сыпатында жумсалғанын көрсетеди [9].

Көрип отырғанымыздай, дескриптив лингвистика ўәкиллери морфеманы грамматикалық изертлеулердиң тийкарғы хэм бирден бир структуралық бирлиги есаплайды. Морфеманы изертлемей турып тек ғана тилдиң морфологиялық қурылысын емес, ал синтаксистин де үйрениў мүмкин емес деп тастыйықлайды.

Америка тилшилериниң көрсетиўине қарағанда, морфологиялық анализдиң ўазыйпасы материалды улыўмаласқан формулалар түринде дизимге алыўдың қолайлы усылларына ерисиў, көп қырлы лингвистикалық материалларды қандай да бир қайталанатуғын бирликлердиң функциясы сыпатында үйрениў болып табылады. Бул жағдай аўдарма жасаўшы компьютерлер ушын тилди программаластыруўға алып келеди.

З.Харрис 1942-жылы морфологиялық анализлеуді үш басқышта әмелге асыруўды усынады. Морфологиялық анализлеудиң үш басқышы төмендегиден ибарат: Тил арқалы хәр қандай пикир билдириў, сөйлеу мәни билдиретуғын фонемалардың дизбегине шекем ажыратылады. Барлық элементлер морфеманың альтернантлары деп аталады; кейин морфеманың альтернантлары морфемалық бирликке биригеди хэм ең соңында альтернантлары арасында бирдей ұқсаслығы бар морфемалар классларға ажыратылады.

Бул жерде фонологиялық анализлеу менен толық сәйкесликти көриўге болады. Дескриптив лингвистика ўәкиллери өзлериниң мийнетлеринде фонологиялық анализлеу принциплерин морфологиялық анализлеуге қолланыўға ҳәрекет еткенлиги байқалады.

Анализлеудиң биринши басқышында сөйлеу, пикир билдириў мәни аңлататуғын ең майда элементлерге ямаса айырым мәнилик сегментлерге ажыратылады. Усыннан «сегментлестириў» термини келип шығады. Изертлеудиң биринши басқышында сөйлеудеги фонетикалық ұқсас белгилер үйрениледі. Фонетикалық ұқсаслығы бундай сегментлерди еледе теренирек изертлеуге зәрүрлик бар ма деген сораўға сигнал хызметин атқарады. Егер де сегментлестириўде бириклердиң фонетикалық ұқсаслығы есапқа алынбаған болса әмелиятта бирде-бир морфеманы ажыратып алыў қыйын болған болар еди. Структурал лингвистиканың тили менен айтқанда, формалық жактан жақынлық бириклерди маркалайды.

Сегментлестириў қалай әмелге асырылады? Қандай усыллар тийкарында сөйлеу айырым бөлеклерге ажыратылады? Бул мәселеде Блумфилд хэм усы мектептиң айырым ўәкиллериниң көзқарастары бирдей емес. Сөйлеуді ағзаларға ажыратыу ушын тиккелей-қатнасыўшылар методын қолланыў керек пе (Л.Блумфилд, Р.Уэлз, Ю.Найд, К.Пайк) ямаса салыстырыў методын қолланыў керек пе? (З.Харрис, Г.Глисон, Дж.Гринберг) деген сораўға жуўап табыўда пикирлер арасында айырмашылық пайда болады.

Дескриптив лингвистика ўәкиллеринен салыстырыў методының тәрепдарлары салыстырыў методы тийкарында сөйлеуді майда бөлеклерге ажыратыу қыйыншылық туўдырмайды деп есаплайды. З.Харрис салыстырыў методы тийкарында сегментлестириў проблемасын шешиўде сөйлеудиң формал структурасын салыстырады, оның семантикалық қатнастарын есапқа алмайды. З.Харрис сөйлеуді ажыратыўдың еки принцибин усынады. Оның бириншиси морфемалық сегментлерди айырыўдың жоқарғы басқышы яғный сөйлеуді максимал дәрежедеги элементар бөлеклерге ажыратыу хэм оның бириклерин аныклау; Екиншиси сөйлеудеги морфемалық сегментлердиң төменги басқышын белгилейди, яғный олардың санын минумға шекем қысқартады.

Морфологиялык анализдин екннши баскышында сөйлөудин бөлимлерин системаластыруу хэм оларды морфема ямаса морфемалык бирликлер топарларына ажыратуу эмелге асырылады. Морфеманың алла-морфларын классификациялауда америка тил билиминде «идентификациялау» термини колланылады. Морфемалык сегментлерди идентификациялау принципери Харрис тәрәпинен усыныс етилди. Ол фонологиялык дистрибуция хэм қосымша дистрибуция түсиниклерин морфология тарауында қолланды. Морфологияда дистрибуция термини арқалы үйренилип атырған морфема ушырасатуғын контекст-лер жыйнағы бул морфема жумсала алмайтуғын басқа контекстлерден өзгешелиги түсиниледи.

Дистрибуция түсиниги дескриптив тил билиминиң ең тийкаргы түсиниклериниң бири болып тилдиң хәр қыйлы ярусларын лингвистикалық анализлеуде қолланылады. Морфеманың альтернантлары туұралы түсиник (айырым жағдайларда алламорфлар депте атайды) морфемалық анализлеудин бул баскышы ушын оғада әхмийетли. Морфемаларды идентификациялау дегенимиз алламорфларды белгили бир топарға жәмлестиріу дегенди билдиреди.

Морфологиялык анализдин үшінши баскышында морфемалар белгили бир классларға ажыратып изертленеди. З.Харрис морфемаларды төмендеги классларға ажыратады: формал класслар (form classes), «морфемалық-дистрибутивлик класслар», (morpheme-distribution classes) ямаса «өз ара орын алмасыушы бирликлер классы» (substitution classes).

Лингвистикалық анализдин бул баскышында бирдей лингвистикалық қоршауда келетуғын морфемалар классларға ажыратылады. Мәселен: үй хэм қала морфемалары бир класстағы сөзлерге киреди, себеби булл еки сөзди төмендегидей қоршауларда бириниң орнына екнншисин қолланыу мүмкин. Мысалы: өртенбекте,жалын қушағында, менди көрип тұрман, үлкен....., көп....., бизлер..... де/да жасаймыз.

Қоршауда қолланылған сөзлердин сәйкес келиуі ямаса келмеуі субституция методы тийкарында анықланады. Яғный сөйлөудин қурылысындағы бир морфеманы басқасы менен алмастырып көреді. Дескриптив лингвистика мектеби ўәкиллери тилди фонетикалық морфологиялық, синтаксислик баскышларда изертлеуде бул методқа айрықша әхмийет береді. Сонлықтан да З.Харрис «Субституция методы дескриптив лингвистикалық тийкаргы методы есапланады», – деп жазады [10]. Субституция түсинигин лингвистикалық анализге Л.Блумфилд алып келген еди. Ол грамматикалық формалардың айырым категориялары сөйлөудин грамматикалық шөлкемле-сиуиниң бир типин аңлатуғын субституция деп атаған еди. Блумфилдтиң пикиринше, субститут лингвистикалық форма болып, айырым жағдайларда белгили бир топардағы ағзаны алмастыра алады. Ол субститутларға алмасықлардың мәнилик түрлерин, рәуиш, санлық хэм айырым фейил сөзлерди киргизген еди.

З.Харристиң пикиринше, субституция изертлеу методы болып табылады. Бул методтың жәрдемінде морфемаларды классларға ажыратуу мүмкин. Бул морфеманың қандай дизбекте бирдей қоршауда келиуін анықлау Блумфилд қолланған тиккелей-қатнасыушылар методына белгили дәрежеде қарама-қарсы қойылады. Харрис Блумфилд тәрәпинен усынылған сөйлөудин улыўмалық принципери болатуғынына гуманланыушылық пенен қарайды. Өз ара орын алмасыушы классларды қәлиплестиріуде Блумфилд көрсеткеніндей аналитикалық бағдарда сөйлөуден морфемаға қарай емес, ал морфемадан сөйлөу, пикир билдириуге қарай кем-кем синтезлеу жолы менен хәркет етилсе теориялық машқалалар азаяр еди, – деп көрсетеди Харрис.

З.Харрис субституция методы менен анаў ямаса мынаў морфеманың дистрибуциясын анықлау аңсат емес екенлигин билдиреди. Сеслердин фонологиялық дистрибуциясын анық анықлау мүмкин. Себеби тилдеги фонемалардың саны аз. Ал, морфологиялық анализлеуде картина түп-тийкарынан өзгереді. Үлкен көлемли текстлерди анализлеуде морфемалардың толық дистрибуциясын анықлау қыйыншылық туұдырады. Буның тийкаргы себеби морфемалардың хәр қыйлы комбинацияларда қолланыу мүмкиншилиги кеңлиги менен бирге айырым морфемалар жүде сийрек жумсалады.

Анализлеудин бул баскышындағы барлық қыйыншылықлар морфемаларды дистрибуциялық баянлау менен сапластырылмайды. Изертлеуши морфемалардың дизбеклесиу, қоршауда келиу нормаларын изертлеу барысында морфемалардың аз сандағы топары ғана абсолют идентификациялық дистрибуцияға ийе екенлигин байқайды.

Солай етип, бирдей дистрибуцияға ийе морфемалар класын анықлау бир қанша қыйыншылық туұдырады. Бул қыйыншылық анаў ямаса мынаў морфеманың дистрибуциясын толық анықлаудың мүмкин емеслиги, сондай-ақ, толық бирдей дистрибуцияға ийе морфемалардың оғада аз екенлигинде көринеди. Сонлықтан да морфемаларды классификация жасауда дистрибуциясы толық сәйкес болмаса да жақын дистрибуцияға ийе морфемаларды бир морфемалар класына бирлестиріу, оларды хәр қыйлы усыллар менен жақынластыруға туұра келеди.

Дескриптив лингвистика ўәкиллери морфеманың хәр қыйлы категориялары ортасында принципиаль айырмашылық жоқ екенлигин көрсетип тилдеги барлық морфемаларды екиге – түбир хэм көмекши морфемаларға ажыратады. З.Харрис теориялық көз қарастан суперсегмент фонемалар (паўза, пәт, интонация) морфема хызметинде жумсалатуғынын билдиреди. Түбир морфемаларды классларға ажыратууда дәстүрий грамматикаға салыстырғанда өзгеше хэм қурамалы усылды қолланады. З.Харрис инглис тилиндеги морфема хэм морфемалардың избе-излигиниң 30 типин анықлайды. Бул типлердин ишинде дәстүрий морфологиядағы атлық, фейил, аўыспалы хэм аўыспасыз фейиллер, көмекши сөзлер, келбетлик, рәуиш, алмасықларды ушыратуу мүмкин. Дескриптив лингвистика ўәкиллери сөзлерди сөз шақапларына дәстүрий ажыратып үйрениуди жеткиликсиз деп есаплаған болса да, олардың өзлери морфемаларды классларға ажыратууда сөз шақапларына тийкарланғанын көремиз.

З.Харристиң көрсетиуінше, морфологиялық анализдин ең соңғы баскышында морфемаға салыстырғанда сөйлөу процесинен алынған үлкен үзинди (сөйлөудин бөлеги) изертленеди. Тилдиң өз-ара орын алмасыушы бирликлер класына тек морфемалар ғана емес, ал морфемалардың избе-излиги, сөз хэм сөзлер дизбеги де киреди. «Бизиң ўазыйпамыз – деп жазады Харрис, – А хэм В морфемасы С-Д морфемаларының қоршауында жумсалыуын анықлау ғана емес, бул жағдайда АЕ ямаса FGH тәртибинде морфемалар қолланылатуғын анықлау болып табылады [11].

Изоляцияланған морфемаларды классификациялау принципери, морфемаларды классификациялауда олардың өз ара орын алмасыушылығын анықлаушы субституция методы синтаксислик баскышқа алып шығылады хэм морфемалардың дизбегин анықлауда қолланылады. З.Харрис өзи усынған изертлеу методы тийкарында тилдиң бир қанша қурамалы болған бирликлери гәплер хэм сөйлөудин избе-излиги монолог хэм диалогларды анализлеуге болады деп есаплайды. Солай етип, морфологиялық анализлеудин үшінши баскышы морфологиялық баскыштан синтаксислик баскышқа өтиуди тәмийинлейди. Америка тил билиминде синтаксис тарауы бойынша изертлеулер

Ноам Хомскийдің трансформациялық генеративтік теориясында сәуленген.

Улыўма жуўмақтастырып айтканда, америка дескриптив лингвистикасының көрнекли ўақиллериниң бири – З.Харристин изертлеўлери тил билими тарийхында белгили орынға ийе, оның мийнетлери

дўня тилшилери тәрпинен тән алынған. Ол лингвистикалық изертлеўдиң тийкарғы бирлиги морфема болып табылады, ал тилдиң грамматикалық қурылысы морфемалардың оппозициясынан ибарат деп есапланды.

Әдебиятлар

1. Harris Z.S. Methods in structural linguistics. – N.Y.: 1951. Vol. -P. 165-184.
2. Harris Z.S. Co-occurrence and transformation in linguistic structure. // Language. Baltimore, 1957. Vol.33, N 3. – P.283-340.
3. Harris Z.S. From morpheme to utterance // Language. – Baltimore, 1946. – Vol.22, №3. –P.172-193.
4. Harris Z.S. Structural linguistics. – Chicago: 1961. –P. 384.
5. Harris Z.S. Discontinuous morphemes // Language. – Baltimore, 1945. – Vol.21, №3. – P.123-147.
6. Harris Z.S. Methods in structural linguistics. – N.Y.: 1951. Vol. – P. 185.
7. Bloomfield L. Language. New York: Holt and Co., 1933. –P. 207.
8. Hockett Ch. Problems of morphemic analysis. // Language. Vol. 23. 1947. –P. 331.
9. Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. – Москва: 1959. –С. 116.
10. Harris Z.S. From morpheme to utterance // Language. Vol.22, 1946. –P.163.
11. Harris Z.S. From morpheme to utterance // Language. Vol.22, 1946. –P.165.
12. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. – М.: 1966. –С.302; Арутюнова Н.Д., Кубрякова Е.С. Проблемы морфологии в трудах американских дескриптивистов. // Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. –М.: 1961. –С.123-215; Арутюнова Н.Д., Климов Г.А., Кубрякова Е.С. Американский структурализм // Основные направления структурализма. –М.: 1964. –С.177-306; Ахманова О.С., Микаэлян Г.Б. Современные синтаксические теории. – М.: 1963. –С.237; Белый В.В. Американская дескриптивная лингвистика // Философские основы зарубежных направлений в языкознании. –М.: 1977. –С.170-198; Клименко О.К. Зеллиг Харрис. // Американские лингвисты XX века, 2001. –С. 127-150.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақола америка тилшунослигиниң атоқли вақиллариниң бири Зеллиг Саббатей Харрисниң умри ва илмий тадқиқотларини аниқлашға бағишланған. Харрисниң дескриптив лингвистикани ривожлантиришдағи ўрни кўрсатилған. Муаллифниң илмий таҳлил методларини такомиллаштиришға қўшқан ҳиссаси, дистрибуция ва субституция, дискусс таҳлил методлари, морфологик таҳлилнинг уч босқичи, морфема назарияси ҳақида фикрлари берилған.

РЕЗЮМЕ. В данной статье изучен жизнь и научные заслуги Зеллига Саббатей Харриса, одного из видных представителей американского языкознания. Показана роль Харриса в развитии дескриптивной лингвистики. Определено вклад автора в совершенствовании методов научного анализа, дистрибутивные, субститутивные методы, метод дискуссивного анализа, трех фазовый морфологического анализа и представлений о теории морфем.

SUMMARY. This article examines the life and scientific achievements of Zellig Sabbateia Harris, one of the prominent representatives of American linguistics. The role of Harris in the development of descriptive linguistics is shown. The contribution of the author to the improvement of the methods of scientific analysis, distributive, substituent methods, the method of discussive analysis, three-phase morphological analysis and ideas about the theory of morphemes is determined.

TARMOQ TILI VA UNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

K.K.Ahmedova – tayanch doktorant

Urganch davlat universiteti

Tayanch soʻzlar: internet tili, neologizm, leksika, globalizatsiya, ogʻzaki muloqot, chat yozishmalari.

Ключевые слова: язык интернета, неологизм, лексика, глобализация, устное общение, чат-переписка.

Key words: Internet language, neologism, lexicon, globalization, oral communication, chat correspondence.

Kirish. Taniqli Britaniyalik tilshunos olim Devid Kristal oʻz ilmiy faoliyati mobaynida 2001-2006-yillarda internet tili bilan bogʻliq muammolar toʻgʻrisida yozdi, shuning uchun ham uni yangi tadqiqot sohasi asoschisi desak mubohlagʻa boʻlmaydi. Xususan uning “Til va Internet”, “Til inqilobi” kabi kitoblari tilshunoslikning ushbu nisbatan yangi boʻlgan yoʻnalishida tub burilish yasadi. Bugungi kunda kompyuter lingvistikasi yoki tarmoq tili bilan shugʻullanib kelayotgan izlanuvchilar uchun uning kitoblari muhim asos boʻlib xizmat qiladi. Kristal tarmoq tilining lingvistik jihatiga oʻz eʼtiborini qaratgan hamda bu borada leksika, neologizm, qisqartmalar, tinish belgilariga alohida toʻxtalib oʻtgan. U internet tilining asosiy hisoblangan elektron pochta, chat guruhlar, bloglar, tezkor xabar almashish kabi aloqa-munosabat shakllarini farqlagan [1]. Tilshunos olimning taʼkidlashicha global tarmoq tilini oʻrganish borasida olib borilayotgan ilmiy izlanishlar, tadqiqotlar hali ham dastlabki bosqichlardadir. Taniqli tilshunoslardan yana biri Denis Baron tarmoq tilining eng keng tarqalgan shakllaridan biri hisoblangan tezkor xabar almashishning bir qancha usullaridan abbreviaturalar, akronimlar, tinish belgilari hamda emotikonlar yaʼni klaviaturadagi obrazlarning turli kombinatsiyalaridan shakllangan yuz ifodasi aksi, jumladan, tabassum qilayotgan yoki xoʻmrayayotgan yuz ifodalari kabilarni tadqiq qilgan. Boshqa koʻplab tilshunolar ham yuqorida keltirib oʻtilgan aloqa-munosabat usullarining bir qanchalarini sanab, ularga tasnif, misollar keltirib oʻtishgan. Abbreviaturalar ham oʻz oʻrnida bir qancha turlarga ajratilib oʻrganilmoqda, jumladan, akronimlar yaʼni uzunroq soʻz yoki iboralarning bosh harflar jamlanmasi (RADAR [ing. radar (radio defecting and ranging soʻzlaridan)] – radiotoʻlqinlar yordamida obyektini aniqlash

va ungacha masofani oʻlchash] – radiolokatorni belgilash uchun ommabop adabiyotlarda ishlatiladigan termin). Initsializmlar ham abbreviaturalarning bir koʻrinishi boʻlib, xuddi akronimlarga oʻxshasada, ikkalasi aynan bir xil emas. Initsializmlar ham ibora yoki birikma tarkibidagi har bir soʻzning bosh harflari jamlanmasi hisoblangan, akronimlardan farqli ravishda initsializmlarda har bir harf alohida talaffuz qilinadi (VIP [ing. very important person soʻzlaridan] – mashhur yoki davlatmand shaxs). Abbreviaturalarning yana bir guruhi (clippings) qirgʻilgan soʻzlardir. Bular mavjud soʻzga maʼnodosh soʻz yasash uchun ushbu soʻzning maʼlum bir qismlarini qirgʻib olish orqali yasaladi (“photograph” soʻzidan “photo”, “advertisement” soʻzidan “advert” yoki “ad”). Blend yaʼni aralash soʻzlar ikki yoki undan ortiq soʻzlarning maʼlum bir qismlari tushirib qoldirilgan yoki qisqartirilgan holda aralashib yasalgan soʻzlardir (brunch yaʼni inglizcha breakfast va lunch soʻzlarining aralashgan holda yasalgan shakli boʻlib tushlik vaqtiga yaqinroq qilingan nonushtani ifodalaydi).

Metodlar. Onlayn muloqot davomida suhbat ishtirokchilari iloji boricha tezkor xabar almashishga harakat qilishadi. Bu esa oʻz navbatida ularga qisqa xabarlar joʻnatish zaruriyatini yuklaydi. Oʻzlarining bunday muloqot ehtiyojini toʻlaqonli qondirish uchun foydalanuvchilar oʻz (yozma) nutqlarida yuqorida keltirilgan bir qancha qisqartmalardan foydalanadilar. Shuning uchun ham tarmoq yozishmalari tahlil qilinsa 3 yoki 4 qatordan iborat matnlar deyarli uchramaydi va aksincha, soʻzlarning qisqartma shakllaridan keng foydalaniladi. Yozishmalar ishtirokchilarning muloqot vaziyati, yoshi, irqi, dini, millati, jinsi kabi boshqa bir qator omillarga bogʻliq ravishda ham farqlanadi. Ishtirokchilar oʻz xohishlariga yoki boshqa

ikkilamchi omillarga qarab standart yoki nostandart til birliklaridan foydalanishlari mumkin. Quyida global tarmoqda keng tarqalgan bir qancha abbreviaturalarni ko'rib chiqamiz:

Str8	Straight
Sun	Sunday
Thn	Than
Tho	Though
Thro	Through
Thx	Thanks
Tmw	Tomorrow
U	You
Wanna	Want to
Wh	What
Xoxo	Hugs & kisses
Y	Why
Yr	Year
Zzzz	Sleeping
Xp	Experience

Ingliz tili umumjahon global tarmoq tili sanaladi. Internet kundalik hayotimizga qanchalik tezkorlik bilan kirib kelar ekan o'zi bilan birga ingliz tilini ham olib keladi. Bugungi kunda dunyoning elektron ma'lumotlar bazasining 80 % qismi ingliz tilida. Bundan ko'rinib turibdiki, biz xohlasak ham, xohlamasak ham ushbu xorijiy tilda eng keng tarqalgan, kundalik iste'molga allaqachon kirib ulgurgan so'zlar, qisqartmalar yoki iboralarni bilish zamon talabiga aylanib bormoqda. Dunyoning deyarli to'rtidan bir qismi ingliz tilida gapiradi. Nafaqat internet balki jamiyatdagi boshqa sohalar, xususan, ta'lim, sog'liqni saqlash, havo yo'llari kabilar ham ushbu til bilan chambarchas bog'liq, chunki qilinayotgan ixtirolar, kashfiyotlar, yangiliklar avvalambor ushbu tilda ommaga taqdim qilinadi. Ingliz tilining keng tarqalishi bilan globalizatsiya jarayoni ham keng quloch yozmoqda. Ko'plab davlatlarda ingliz tili ikkinchi chet tili sifatida o'rganiladi. Bu tildan umuman xabarsiz inson ham hozirgi raqamli texnologiyalar asriga kelib ingliz tilida ommabop bo'lgan bir qancha so'zlarni biladi. Bu til tarmoq tili sifatida nutqimizga shunchalik tezlik bilan kirib kelyaptiki, nafaqat yozma onlayn muloqot chog'ida balki, og'zaki nutqimizda ham turli xil qisqartma so'zlardan keng foydalanayapmiz.

Natijalar. Tarmoq yozishmalarida nafaqat nostandart akronimlar balki, standart akronimlardan ham foydalaniladi. Biroq ularning qo'llanilish soni nisbatan kamroq uchraydi. Misol uchun, *US* "United States", *UK* "United Kingdom", *BBC* "British Broadcasting Corporation", *HIV* "human immunodeficiency virus" kabi standart akronimlar *Ct* "Can't talk", *Dk* "Don't know", *Em* "excuse me", *Gt* "good try", *Ik* "I know", *Yw* "You're welcome" kabi nostandart akronimlarga qaraganda nutqda nisbatan kamroq uchraydi.

Akronimlar biror kompaniya yoki tashkilot nomlanganida guruh nomining bosh harflari orqali uni atashda keng foydalanilmoqda. Ko'pchilik akronimlar deganda yangilikni tushunadi, lekin biz uning o'tmishiga nazar tashlasak bundan 150 ming yillar ilgari borib taqalishiga guvoh bo'lamiz. Bugungi kunda akronimlardan foydalanish bir qancha sohalarida ham o'sishga olib keldi. Matiello, Niderst kabi tilshunoslar akronimlarni abbreviaturaning bir turi deb bilsa, Kurdi, Kristal kabilar esa uni initialsizmning bir ko'rinishi sifatida baholashadi.

Adabiyotlar

1. Crystal D. (2001). Language and the Internet. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Hudson G. (2000). Essential Introductory Linguistics. Oxford: Blackwell.
3. The Oxford Dictionary of New Words (1997). Oxford: Oxford University Press.

REZYUME. Ushbu maqolada bugungi kunda ancha keng rivojlanib, o'rganilib kelinayotgan Internet tili va unga xos bo'lgan lingvistik xususiyatlar tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется язык Интернета, который сегодня широко развивается и изучается, и его лингвистические особенности.

SUMMARY. This article analyzes the language of the Internet, which is widely developed and studied today, and its linguistic features.

Bir qancha qisqartmalar tovush va harf mutanosibligidan hosil bo'lgan. Misol uchun, "m8" (mate), "b4" (before), "l8r" (later), "1n" (one), "ilu2" (I love you too). Tilning nostandart qatlamiga xos bunday ifodalar aholining yosh qatlami orasida deyarli hech qanday tushunmovchiliklarsiz qabul qilinsa, kattaroq kishilar uchun bu vaziyatni anglash murakkablik tug'dirishi mumkin.

Quyida biz internet chat guruhlaridan olingan bir qancha yozishmalardan misollar keltirib o'tamiz:

- is Dre [there] any girl wanna [want to] chat personal-ly
- my fav [favourite] is cottage cheese freshly made
- don't block me pls. [please]
- I'll try and be a cowgirl tmw [tomorrow]
- loyalty yes we wld [would]
- baby come bck [back]
- yes dr [dear]
- msg [message] me on my id.
- c u [see you] leave
- ims [I'm sorry]
- I'll tell them to get in, sit down and sht up [shut up]
- I love my GF [girlfriend] Lilly so much more than anything.

Muhokama. Mashhur tilshunos Hyudson Grover ta'kidlab o'tganidek tildagi o'zgarishlar yangi ma'nolarning ifodalanishi orqali ham sodir bo'ladi. Jamiyatda sodir bo'layotgan yangiliklar, o'zgarishlar bilan birgalikda tillarda ham doimiy ravishda yangi ma'no ifodalovchi birliklarga nisbatan ehtiyoj ham ortib boradi. Shuning uchun ham Hyudson til o'zi to'qnash kelayotgan yangi narsalar, voqea-hodisalar, g'oyalar va fikrlarni ifodalovchi yangidan-yangi birikmalarni qabul qilib olish xususiyatiga ega [2]. Bugungi kunga kelib esa bunday yangiliklarning ko'pchiligi global tarmoq bilan yaqindan bog'liq. Chunki jamiyatda sodir bo'layotgan har qanday voqealar, yaratilayotgan yangi kashfiyotlar avvalambor global tarmoqda keng targ'ib qilinadi va shu orqali omma e'tiboriga havola qilinadi. Bundan ko'rinib turibdiki targ'ib qilinayotgan mahsulot yoki voqea-hodisa bilan birgalikda internet tarmog'i ham faol harakatda bo'lib bu esa o'z navbatida internet foydalanuvchilarining sonini oshishiga shuningdek, global tarmoqni yanada rivojlanib, imkoniyatlar doirasini kengaytirishga zaruratini oshiradi. Internet kundalik hayotimizga juda katta tezlik bilan kirib kelmoqda va yuqorida ham ta'kidlab o'tganimizdek uning ta'siri hayotimizning ko'plab jabhalarida sezilarli o'rin egallamoqda. Xususan, og'zaki muloqot jarayonida ham tarmoqqa xos bir qancha so'z, ibora yoki qisqartmalarni ham guvohi bo'lishimiz mumkin:

- e-pal
- e-bike
- e-book
- e-card
- e-business
- e-commerce

Tildagi bunday o'zgarishlar uning yanada boyishiga olib keladi. Lekin biz bu o'zgarishlar tilda mutlaqo saqlanib qolishi yoki yana o'zgarish kiritilishi haqida oldindan hech nima deyolmaymiz. Hattoki, yangi kirib kelayotgan so'zlarning ham umri qisqa bo'lishi mumkin. Shuni aniq ayta olamizki, global tarmoq kun sayin rivojlanmoqda va bu bilan insonlarning hayotiga ham turlicha yangiliklar, o'zgarishlar kiritmoqda.

ЛИНГВОМАДАНИЯТШУНОСЛИК ТИЛ ВА МАДАНИЯТНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТЛАРИНИ ТАДҚИҚ ҚИЛУВЧИ ФАНДИР

Г.К.Алламбергенова – ассистент ўқитувчи

Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Б.К.Алламбергенова – ассистент ўқитувчи

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети Нукус филиали

И.У.Сарсенбаева – ассистент ўқитувчи

Қорақалпоғистон қишлоқ хўжалиги ва агротехнологиялар институти

С.Мадреймова – ўқитувчи

Кегайли тумани 55-сонли ихтисослаштирилган мактаб

Таянч сўзлар: лингвомаданият, тил бирликлари, маданият, тизим, тафаккур, синтез, ахборот, таркибий қисм, вербал, концепция, тимсол.

Ключевые слова: лингвокультурология, языковые единицы, культура, система, мышление, синтез, информация, компонент, вербальный, концепция.

Key words: linguoculturology, linguistic units, culture, system, thinking, synthesis, information, component, verbal, conception.

Кириш. Лингвокультурология лингвистика ва культурология уйғунлашуви натижасида юзага келган, тилда акс этган ва ифодасини топган, ўз семантикасида миллий-маданий маънони акс эттирадиган тил бирликларини ўрганувчи фандир. Лингвокультурологияда тилга маданиятнинг асосий умумлаштирувчи қисми ва жамоавий малакаларнинг бебаҳо хазинаси сифатида қаралади ҳамда маданиятнинг тилга, шунингдек, тилнинг инсон тафаккури ва дунёқарашига таъсирини ўрганиш назарда тутилади. В.В.Воробьевнинг таърифлашича, лингвокультурология синтезлашган типга мансуб мураккаб илмий йўналиш бўлиб, тил ва маданиятнинг ўзаро боғлиқ муносабатини тизимли методлар ёрдамида тил бирликларида акс этишини тадқиқ этадиган фандир [4:32].

Лингвокультурология фанининг объекти тилда акс этган маданий ахборот, маданият, унинг таркибий қисмлари ва тил воситасида ушбу маданиятни яратадиган кишилар преференцияси ташувчиси бўлган тилни тадқиқ этиш [10: 35]. Фаннинг мақсади эса тилда ўз вербал намоишини топган маданий майдонни тадқиқ этиш, таърифлаш ва тавсифлаш [7:13].

Лингвокультурология фани ҳозирги кунда жадал ривожланиб бормоқда. Унинг тараққиёти (В.В.Воробьев, В.Н.Телия, В.А.Маслова, Е.И.Шейгал) “тил ва маданият” муаммосининг долзарблиги билан изоҳланади. Фанда маданият тушунчасига қўллаб ёндашувлар бор. Кенг маънода маданият – бу “объект ва қатъий белгиланган тартиб-қоидалар йиғиндиси бўлиб, инсоннинг хулқ-атвори, хатти-ҳаракатлари, олган билимлари, ўзликни англаш, дунёнинг рамзий маъноларини тушуниш ва билиш шакллариини ўз ичига олади” [4:47].

Асосий қисм. Н.Ш.Галлямова маданиятни инсонни инсон сифатида шаклланишининг асосий омили, усули деб ҳисоблайди. Шу ўринда қайд этиш жоизки, тил ва маданият ўзаро чамбарчас боғланган: тил маданият негизида пайдо бўлади, ривожланади ва айнан унинг ифодаловчиси ҳамдир. Ҳар қандай маданият қатъий эмас, у ўзини ўраб турган муҳит билан ҳамоҳанг ва боғлиқ равишда доимо ҳаракатда ва ўзгаришда бўлади [10:19]. Бу ўринда, тил маълумотларни йиғиш, сақлаш, авлоддан авлодга етказиб бериш вазифасини бажаради. Шу сабабли, лингвокультурологияда тилни нафақат билиш ва коммуникация воситаси сифатида, балки аниқ бир халқнинг миллий маданияти калити сифатида ҳам қаралади. Бу қарашнинг назарий асослари В.Гумбольдт, А.А.Потебня ва бошқа тилшунослар асарларида ҳам белгилаб берилган. Масалан, В.Гумбольдт: “Миллатим тилининг чегараси менинг дунёқарашим чегарасини белгилайди”, - деб таъкидлайди. У ўз концепцияларида “шахс-тил-маданият” боғланмасини тасвирлаб беради. В.Гумбольдт назариясига кўра, тил – халқ руҳияти ва маданиятининг бебаҳо хазинаси бўлиб, халқ миллий маданиятини... шахснинг ички ва ташқи дунёси муносабатларини камраб олади, шунинг учун ҳам ҳар бир тил ўзи тегишли бўлган халқ иродаси, дунёқарашини

ифодалайди. Бошқача қилиб айтганда, тил миллий қадриятларнинг асосий акс эттирувчиси сифатида миллатнинг дунёни кўриши, англаши ва идрок этишида кўзгу вазифасини ўтайди [6:8].

В.Гумбольдтнинг издошлари ишларида ҳам ушбу концепция давом эттирилган. Тилшунос олим Э.Сепир тил “маданиятнинг умумий ҳолда тараққий этишининг зарурий шартини ҳисобланади. Тил маданиятдан ташқари, алоҳида мавжуд бўла олмайди... Тил миллий маданиятнинг шаклланиши ва ривож топишига бевосита таъсир кўрсатиш қобилиятига эга” [17:223], “Маданиятни ўша жамият кишиларининг фикрлаш усуллари, хатти-ҳаракатлари йиғиндиси сифатида тушуниш мумкин”, деб таъкидлаган [17:193].

В.фон Гумбольдтнинг сўзнинг ички тузилиши ҳақидаги қарашларини А.А.Потебня ўзининг “сўзнинг яқин ва узоқ маъноси” концепциясида ривожлантирди. Унинг фикрича, сўзнинг маъноси остида икки нарса ётади: бири тилшунослик доирасидаги маъноси – яқин маъно; иккинчиси бошқа фанлар предмети ташкил этувчи – узоқ маъноси [15:7-8]. Бу назарияга кўра, сўзнинг узоқ маъноси яқин маъносидан объект ҳақида тилдан ташқари, ҳаёлий ахборотни ифодалаши, сўзнинг миллий-маданий ўзига хослиги ва бирор лингвомаданий муҳит учун маданий аҳамият касб этиши билан фарқ қилади. Шундай қилиб, В.Гумбольдт, А.А.Потебня ва янги гумбольдтчилар мактаби намоёндалари (Вейсгербер Л., Сепир Э., Уорф Б) “инсон”, “тил” ва “маданият” тушунчаларини ўзаро боғлиқликда ўрганиб, тил инсоннинг ўз-ўзини ва дунёни англашида муҳим ва алоҳида ўрин эгаллашини қайд этадилар. Лингвокультурологиянинг асосий тушунчаларидан яна бири “Олам манзараси” тушунчасидир. “Олам манзараси” - бу умумий онгда тўпланган рамзлар ва тимсолларнинг яхлит бутунлиги бўлиб, инсоннинг янги дунёвий билимларни эгаллашига ва ўз тафаккури ва тасаввурини ривожлантиришига ҳисса қўшади ва инсон дунёқарашининг ядросини ташкил этиб, унинг турмуш тарзининг асосий ўзига хос хусусиятларини ўзида акс эттиради [15:160].

Когнитив ёки концептуал дунё тасвири “дунёнинг яхлит глобал рамзи” 914: 19], “маданият негизида пайдо бўлиб, онда акс этадиган стереотип ва концептосфералар жамланмаси” [13:52], “реаллик ҳақидаги интуитив (ички ҳиссий) қарашлар тизими” деб таърифланади. Концептуал дунё тасвири инсоннинг воқеликка асосланган билиш жараёни натижаси сифатида унинг дунё ҳақидаги тушунча ва қарашлари, когнитив малакаларини акс эттирадиган тартибга солинган ахборот ва билимлар тизими ҳисобланади. Концептуал олам манзараси “дунёнинг лисоний тасвири” орқали намоён бўлади. Бошқача қилиб айтганда, концептуал дунё тасвири инсон онгидаги билимлар йиғиндиси бўлса, лисоний тасвир дунё тасвирини тил бирликлари ёрдамида вербаллаштиради. Лисоний олам манзараси муаммоси бир неча тилшунослар асарларида тадқиқ этилган (Ю.С.Степанов, С.Г.Воркачев, М.Л.Макаров,

А.Вежбицкая, З.Д.Попова ва бошқалар). М.В.Пименова лисоний дунё тасвирини “тилда акс этган дунё ҳақидаги билимлар жамланмаси, янги билимларни эгаллаш ва интерпретация қилиш усуллари” сифатида талқин этади [12:5]. Концептуал дунё тасвири ва лисоний дунё тасвири “ментал ҳодиса ва унинг тилда ифодаланиши ёки билиш мазмуни ва бу мазмунни очиб бериш воситаси сифатида” бир-бирига катъий боғланган ва доимо ўзаро муносабатда бўлади [13:56], чунки лисоний структуралар концептуал дунё тасвирини яратишда бевосита иштирок этади [7:67].

Ҳозирги замон тилшунослигида дунёнинг концептуал ва лисоний тасвирлари билан бир қаторда “миллий олам манзараси” тушунчаси ҳам кенг қўлланмоқда. Маълумки, дунёдаги барча мамлакатлар ўзининг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти, ўтмиш тарихи, маданий ривожланиши ва турмуш тарзи жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади, ҳар бир халқ дунёни ўз миллий маданияти ва менталитети кўзгуси орқали кўради, қабул қилади ва англайди.

Шу асосда тилда акс этувчи ўзига хос умуммиллий аҳамиятга эга ўз миллий дунё тасвирини яратади. Тил инсоннинг дунё ҳақидаги билимларининг шаклланиши, мавжуд бўлиши ва сақланишининг асосий воситаси сифатида дунёни тушуниш ва англашга хизмат қилади. Бу Р.М.Фрумкинанинг фикрича, айнан бир хил сўз ёки номларнинг турли кишилар онгида хилма-хил акс этиши (намоён бўлиши) билан боғлиқ. Фақат турли тиллар воқеа-ҳодисани хилма-хил концептуаллаштирмайди, балки айнан битта тилга хос сўз турли кишилар онгида хилма-хил концептларни ҳосил қилиши мумкин. Миллий “олам манзараси” бир миллат кишиларининг стереотиплашган вазиятларда, воқеа-ҳодисалар, мақол, ҳикматли сўз, афоризмларга муносабатларда миллийлик ва умумийликни касб этади.

Миллий олам манзарасининг вербаллашувида тил катта роль ўйнайди. Зеро, тил – бу маданият воситачиси, унинг тарқатувчисидир. Тил ўзида сақлаб келадиган миллий-маданий бойликларни авлоддан авлодга етказилади. Шунингдек, тилнинг инсон тафаккури ва дунёқарашига таъсирини ўрганиш назарда тутилади. “Олам манзараси” тушунчаси ҳам лингвокультурология фани учун аҳамиятли бўлиб, у умумий онда тўпланган рамзлар ва тимсолларнинг яхлит бутунлиги сифатида қаралади. Бундан ташқари, концептуал ва миллий дунё тасвири тушунчалари ҳам фарқланиб, улар дунёнинг лисоний тасвирида ўз аксини топади.

Юқорида кайд этганимиздек, лингвомаданиятшуносликни бугунги кунда тилшуносликнинг жадал ривожланаётган, тилда ўз ифодасини топаётган ва барқарорлашаётган халқлар маданиятини кишилар ўртасидаги муносабатларнинг муайян бир шакли сифатида тадқиқ қилинаётган янги йўналиш сифатида талқин қилиш мумкин. Н.М.Махмудовнинг ёзишича “лингвокультурология тилни маданият ҳодисаси сифатида ўрганади. Бу дунёни миллий тил призмаси орқали ўзига хос тарзда кўриш бўлиб, бунда тил алоҳида миллий менталликнинг ифодачиси сифатида иштирок этади. Бугун лингвокультурология рус ва бошқа хорижий

тилшуносликларида алоҳида лингвистик йўналиш сифатида шаклланди ва ривожланиб бормоқда. Вазифаси тил ва маданият, тил ва этнос, тил ва менталитет ўртасидаги ўзаро муносабатни тавсиялаш ва ўрганишдан иборат бўлган бу йўналиш ўзбек тилшунослигида кўпроқ қиёсий аспектдаги изланишларда энди-энди бошланмоқда” [11:51]. Когнитив тилшунослик лисоний тафаккур фаолияти ва миллий менталитетни муайян шахсга, ижтимоий ёки этник гуруҳларга хос бўлган ҳамда онгдаги когнитив стереотиплар мажмуасига тегишли бўлган, борлиқни идрок қилиш ва тушунишнинг ўзига хос воситаси деб қарайди [13:65].

Ижтимоий онгнинг шаклланиш омилларини таҳлил қилиш турли маданиятларнинг ўзаро муносабатларини ва ўзаро тушуниш механизмларини тадқиқ қилиш имкониятларини вужудга келтирди. Бу тилшуносликда тил ва маданиятнинг ўзаро муносабатларининг тадқиқ қилинишига асосланган янги тадқиқотларнинг пайдо бўлишига қилишига туртки бўлди. Тилда лисоний онг ва маданий қадриятлар (жумладан маданий категориялар ва қурилмалар) объектив олам тасвирининг ментал моделлари кўринишида акс этади ва ифодаланади. Шу асосда, тилда маданий анъаналар контекстига таянилган ҳолда оламни миллий идрок қилиш ва тушуниш категориялари шаклланади.

Когнитив тилшунослик табиий ва гуманитар фанлар билан ҳам ўзаро боғлиқ ҳолда ривожланишини хорижий ва ўзбек тилшунослари томонидан таъкидланган. Ш.С.Сафаровнинг фикрича, когнитив тилшунослик “худди шундай соҳалараро мулоқотнинг маҳсулидир. Бундай мулоқотнинг тез, осонгина, ихтилофларсиз кечиши кийин. Шу сабабли когнитив тилшуносликнинг мустақил йўналиш сифатида таркиб топиши ҳам мураккаб жараён, лисондек ўта мураккаб тадқиқ объектини танлаган ҳар қандай фан соҳасининг мураккабмуаммолар камровида қолиши ҳам муқаррар” [16:5].

Профессор Д.Ашурова ўз мақоласида когнитив тилшуносликнинг мақсад ва вазифалари, ўз ечимини кутаётган долзарб масалаларни кўрсатиб ўтади. Шу жумладан, ҳозирги даврда шаклланиб бораётган когнитив тилшуносликнинг когнитив фонология, когнитив грамматика, когнитив лексикология, когнитив семантика каби янги йўналишлари вужудга келганлигин таъкидлайди. Когнитив ёндашув асосида сўз туркумлари, тил бирликларининг категорияларга бўлиниши ва концептуализациялашуви, тил ва дунёни билиш каби тушунчалар янги талқинларга эга бўлади [2:41-45].

Профессор А.А.Абдуазизовнинг фикрича, когнитив тилшунослик “ўзаро бир бирлари билан боғлиқ бўлган когнитив фонология, когнитив грамматика, когнитив семантика” йўналишларини ўз ичига олади [1:5]. Когнитив тилшуносликнинг бугунги кун тараққиёти босқичида концептуал таҳлилнинг кўплаб муаммолари ҳал қилинмоқда, инсон онгини тадқиқ қилиш борасида изланишлар олиб борилмоқда. С.Г.Тер-Минасованинг қайд этишича, когнитология тилшунослик билан бирлашиб, бутунлай янги тадқиқот йўналиши – когнитив тилшунослик фанига асос солди. Бундай бирлашув идрок қилиш, тилни эгаллаш ва уни қайта ишлаш, режалаштириш, муаммони ечиш, фикрлаш, ўргатиш, эгаллаш, тақдим қилиш ва билимларни амалда қўллаш каби масалаларни когнитология фанининг асосий текширув объекти қилиб белгилади [19:38].

Лингвокогнитологик тадқиқотлар типологик хусусиятга эга ва ментал тасаввурлар шаклланишининг умумий қонуниятларини аниқлашга йўналтирилган. Бу борада изланишлар олиб боровчи тадқиқотчиларнинг қизиқишлари ментал бирликлар таркибидаги ўзига хосликларни аниқлашга ва конкрет маданий

концептларни ажратиш, фарқловчи белгиларни системали баён қилишга мўлжаллангандир [3:43-44, 17; 20:170].

С.Г.Тер-Минасова ҳозирги замон когнитив тилшунослигида шаклланган илмий йўналишларни таҳлил қилар экан улардаги икки асосий-лингвокогнитив ва лингвомаданий ёндашувларни фарқлайди. Когнитив тилшунослик негизда ривожланган лингвомаданиятшунослик тил ва маданиятнинг мураккаб ва кўп аспекти ўзаро муносабатларини тадқиқ қилади. У маданият ва тилнинг ўзаро боғлиқликда ва бир-бирига таъсири жараёнида фаоллашадиган имкониятларни, бу жараёнда қулланган лисоний ва нолисоний (маданий) бирликлар мазмунини яхлит структуралар сифатида системага солинган методлар орқали ва маданий қонун-қоидаларга таянган ҳолда ўрганади. Лингвомаданиятшунослик фаолият жараёнини акс эттиради, реал борлиққа ва турли хил маданиятларга фаол муносабат билдиради, чунки турли тиллар ўзига хос миллий бўёқдорликка эга [19:6].

Лингвомаданиятшунослик миллий концептосферанинг ўзига хос хусусиятларини маданиятдан онга ўтиш жараёнида тадқиқ қилади. Бу борада илмий изланишлар олиб борган рус олимлари Ю.С.Степанов, В.И.Карасик, В.В.Красных, С.Г.Тер-Минасова, В.В.Маслова, Н.Ф.Алефиренко ва ўзбек олимлари Д.У.Ашурова, Ш.С.Сафаров, Н.М.Махмудов, А.М.Маматов, У.К.Юсупов, Н.М.Джусупов, Д.Худайбергенова ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларини алоҳида таъкидлаш лозим.

Хулоса. Юқорида номлари тилга олинган тадқиқотчилар оламни билиш асосида юзага келадиган ментал ахборотлар, воқелик концептуал идрокини таъминлайдиган концептлар ётиши ҳақидаги

фикрларида бир хил қарашларга эгадирлар. Концептосферани лингвокогнитив ёндашув асосида ўрганиш натижасида унинг майдон модели шакллантирилади, бу майдон ядро ва сарҳаддан иборат бўлиши аниқланади. М.Р.Галиеванинг таъкидлашича, бундай ёндашув вакиллари қаторига Е.С.Кубрякова, З.Д.Попова, И.А.Стернин, В.Н.Телия ва бошқаларни қиратиш мумкин [5:17].

Тилшуносликнинг лингвокультурология йўналиши қатор тадқиқотларда қайд этилишича, тилнинг кумулятив функциясига таянади, у орқали муайян бир халқнинг турмуш тажрибалари, олам ҳақидаги тасаввурлари ва оламни билишдаги ҳис-туйғулари лисоний бирликларда ўз аксини топади ва авлоддан авлодга ўтади. Бу концепцияга мувофиқ, тил оламни концепциялаштиришнинг ва инсон тажрибаларини умумлаштиришнинг, олам ҳақидаги билимларни, инсоният ҳаётидаги ижтимоий муҳим тарихий ҳодисаларни сақлашнинг дастлабки шакли сифатида талқин қилинади.

Е.С.Кубрякова тадқиқотларини анъанавий когнитивизм (билим структураларини ва уларнинг турларини, асосан мантикий методлар орқали ўрганиш) ва ҳозирги замон тилшунослигининг мантикий ривожланишини когнитив-дискурсив йўналишларда олиб боришни таъкид қилади: ҳар қандай икки лисоний ҳодисакогниция ва коммуникацияўқнашувида амалга оширилсагина адекват баён қилинган ва тўлиқ тушунилган ҳисобланади; когнитив тилшуносликнинг мақсади “нафақат ҳар бир лисоний шаклга ўз этиборини қаратиш, унинг когнитив нусхасини кўчириш концептуал ёки когнитив структураларини ўрганиш эмас, балки берилган мазмун учун бундай “қолип”ни танлаш ёки унинг вужудга келиш сабабларини аниқлашдир” [8:16].

Адабиётлар

1. Абдуазизов А. О составных частях когнитивной лингвистики. // Хорижий филология. -Т.: 2007, №3. –С. 5-6.
2. Ашурова Стилистика текста в парадигме когнитивной лингвистики // Филология масалалари. – Тошкент: 2003. №1.
3. Воркачев С. Г. Оценка и ценность в языке: Избранные работы по испанистике: монография. -Волгоград: «Парадигма», 2006.
4. Воробьев В.В. Лингвокультурология. -Москва: Издательство РУДН, 2008. –С. 340.
5. Галиева М.Р. Концептуальная значимость религиозных антропонимов в художественном тексте// Стилистика тилшуносликнинг замонавий йўналишларида. Илмий амалий конференция материаллари тўплами. – Ташкент: 2011. – С. 69-71
6. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. –Москва: Прогресс, 1984. –С. 398.
7. Красных В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология: Курс лекций. Москва: ИТДГК Гнозис, 2002. –С.284.
8. Кубрякова Е. С. Язык и Знание: На пути получения знаний в языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. Москва: Языки славянской культуры. 2004. –С. 560.
9. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем//Теория метафоры/Под ред. Н.Д. Арутюновой. –М.: Прогресс, 1990.
10. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. – Москва: Флинта. – Наук, 2007. – С. 296.
11. Махмудов Н.М. Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб//Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: 2012. № 5. 50-55-б.
12. Пименова М. В. Методология концептуальных исследований // Вестн. КемГУ. Сер. Филология/Ред. М. В. Пименова, Кемерово: 2002. №4 (12). – С. 100-105.
13. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. – Москва: Издательство АСТ, Восток-Запад, 2007. -315 с.
14. Посталова В.И. Лингвокультурология в свете антропоцентрической парадигмы//Фразеология в контексте культуры. – Москва: Язык русской культуры, 1999. – С 23-25.
15. Потебня А. А. Слово и миф. – М.: «Правда», 1988. –С. 624.
16. Сафаров С.Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: “Санзор”, 2006. 90- б.
17. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. / Под ред. А.Е.Кибрик, – М.: «Прогресс», «Универс», 1993.
18. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: «Наука», 1996. –С. 288.
19. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – Москва: «Слово», 2000. –С. 624.
20. Stolova I. Natalya. Cognitive Linguistics and Lexical Change. Motion Verbs from Latin to Romance/Current Issues in Linguistic Theory Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistics Science – Series IV. – Philadelphia: John Benjamins’ B.V., 2015. –Р. 272.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақоланинг долзарблиги мазкур иш тилшуносликнинг замонавий йўналишлари – когнитология ва лингвомаданиятшунослик нуктаи назаридан бадий матн маълум бир лингвомаданиятни акс эттирувчи маданий бирлик сифатида ўрганилиши муҳимлиги билан белгиланади. Лингвокультурология ўз семантикасида миллий-маданий маънони акс эттирадиган тил бирликларини ўрганувчи фандир деган хулосага келинди.

РЕЗЮМЕ. Актуальность данной статьи определяется важностью изучения художественного текста как единицы культуры, отражающей определенную лингвокультуру с точки зрения современных тенденций лингвистики - когнитологии и лингвокультурологии. Был сделан вывод, что лингвокультурология - это изучение языковых единиц, отражающих национально-культурное значение в своей семантике.

SUMMARY. The actuality of this article is determined by the importance of studying the literary text as a cultural unit that reflects a particular linguistic culture from the point of view of modern trends in linguistics - cognitology and linguocultural studies. It was concluded that linguoculturology is the study of linguistic units that reflect national-cultural meaning in their semantics.

ЭТНОНИМЫ В ТОПОНИМИИ КАРАКАЛПАКСТАНА

А.Алланиязов – докторант

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: тилшунослик, ономастика, этноним, топоним, этнотопоним.

Ключевые слова: языкознание, ономастика, этноним, топоним, этнотопоним.

Key words: linguistics, onomastics, ethnonym, toponym, ethnotoponym.

Этнонимы являются важнейшим источником для изучения исторического прошлого народов Средней Азии. Особенно большой интерес представляет географическое распространение этнонимов и их отражение в топонимии.

Одной из характерных особенностей топонимии Каракалпакстана является большой удельный вес этнотопонимов, т.е. географических названий, носящих имена каракалпакских племен, родов и их многочисленных мелких родовых делений, а также названия других народов, живших и проживающих на территории Каракалпакстана.

Не вникая в подробности родоплеменного деления каракалпакского народа, которое не забыто до сих пор, мы рассмотрим только отражение названий этнонимов в топонимии.

Как показали наши исследования, определенная часть этнотопонимов Каракалпакстана произошла от названий каракалпакских племен и родов. Кыпчаки, многочисленное в прошлом племя, игравшее большую роль не только в истории народов Средней Азии, но и Восточной Европы. Оно стало этническим названием казахов, каракалпак, узбеков, киргизов и других.

В Каракалпакстане зафиксировано несколько топонимов, имеющих непосредственное отношение к этнониму кыпчак: «Қыпшақарна» (канал на территории Амударьинского района), «Қыпшақ» (в Амударьинском, Кегейлийском, Караузякском, Кунградском, Муйнакском, Тахтакупырском, Шуманайском и Чимбайском районах), «Қыпшақдэрья» (в Муйнакском районе), «Қыпшақжап» (в Чимбайском районе), «Қыпшақкөл» (в Караузякском районе). Остальные происходят от родов или мелких ответвлений племени кыпчак: «Бағаналы ауылы» (в Чимбайском районе), «Бэйбише ауылы» (в Чимбайском районе), «Басар ауылы» (в Кегейлийском районе), «Естекжап» (в Кегейлийском районе), «Ешкили ауылы» (в Кегейлийском районе), Жағалтай ауылы (в Чимбайском районе), Жадик ауылы (в Чимбайском районе), Жадикжап (в Чимбайском районе), «Көпсоқыр ауылы» (в Кегейлийском и Чимбайском районах), «Майлыбалта ауылы» (в Кегейлийском, Караузякском и Чимбайском районах), «Салтыр ауылы» (в Кегейлийском и Чимбайском районах), «Санмурын ауылы» (в Кегейлийском и Чимбайском районах), «Сүмбил ауылы» (в Нукусском районе), «Тараклы ауылы» (в Кегейлийском районе), «Тараклыжап» (в Кегейлийском районе), «Шунақ ауылы» (в Кегейлийском и Чимбайском районах), «Уябы кыпшақ ауылы» (в Кегейлийском и Чимбайском районах).

На территории Каракалпакстана насчитывается два топонима, связанных с этнонимом қаңлы: «Қаңлы ауылы» (в Амударьинском, Кегейлийском, Кунградском, Тахтакупырском, Шуманайском, и Чимбайском районах), «Қаңлыжап» (в Чимбайском районе).

«Қаңлы» – одно из древнейших племен, вошедшее в состав многих тюркских народов Средней Азии и Казахстана.

В Каракалпакстане зафиксировано несколько топонимов, имеющих непосредственное отношение к мелким ответвлениям племени кытай: «Айтеке ауылы» (в Кегейлийском и Чимбайском районах), «Айтекежап» (в Кегейлийском и Чимбайском районах), Айтекеой (в Чимбайском районе), Анна ауылы (в Кегейлийском, Нукусском, Тахтакупырском и Чимбайском районах), Аннажап (в Чимбайском районе), «Аралбай ауылы», Аралбайжап, Аралбайсалма (в

Кегейлийском и Чимбайском районах), «Бексыйық ауылы» (в Кегейлийском и Чимбайском районах), «Бессары ауылы» (в Кегейлийском, Караузякском и Чимбайском районах), «Қазаяқлы ауылы» (в Кегейлийском, Караузякском, Тахтакупырском и Чимбайском районах), «Қайшылы ауылы» (в Кегейлийском, Нукусском и Чимбайском районах), «Қуйын ауылы», «Қуйынжап» (в Чимбайском районе), «Қырық ауылы» (в Кегейлийском, Караузякском, и Чимбайском районах), «Мәнжиўли ауылы», «Мәнжиўлижап» (в Чимбайском районе), «Шериўши ауылы», «Шериўшижап» (в Чимбайском районе) и другие.

Китаи, кроме каракалпак, вошли также в состав казахов, киргизов, ногайцев, узбеков, башкир и других тюркских народов.

Мангыт – название одного из древнейших тюркоязычных племен. Названия мелких родовых подразделений племени мангыт в качестве топонима встречаются в Кегейлийском, Нукусском и Чимбайском районах. Например, «Ақмаңғыт, Ақмаңғытарна, Ақмаңғытжап, Арсары ауылы, Аршан ауылы, Аршанжап, Аршанкебир, Аршанөзек, Губидиной, Жаманша ауылы, Жанлыкмаңғыт ауылы, Жетикүрт ауылы, Қарамаңғыт ауылы, Қылқалы ауылы, Қылқалыжап, Мамықшы ауылы, Тамғалы жап, Тоқмаңғыт ауылы, Тоңмойын ауылы, Үшбас ауылы, Шүйит ауылы, Шүйиташа, Шүйитжап».

Кенегес – название одного из больших племен каракалпак. В Каракалпакстане имеются топонимы, произошедшие от названий мелких родов племени кенегес: В Кегейлийском и Чимбайском районах: «Абас ауылы», «Ақтоғынжап», «Араншы ауылы», «Бозақ ауылы», «Гөбдир ауылы», «Добал ауылы», «Добалжап», «Жаманжақ ауылы», «Кенегес ауылы», «Кенегесжап», «Кенегескөл», «Қараоймаұйт ауылы», «Оймаұйт ауылы», «Оймаұйтжап», «Сарыоймаұйт ауылы», «Өмир кенегес ауылы», «Мынжыр ауылы».

Этот список можно дополнить ещё такими этнотопонимами, как «Ашамайлы ауылы», «Қабасан ауылы», «Қарамойын ауылы», «Қарамойынсалма», «Қыят ауылы», «Қыятжарған», «Қостамғалы ауылы», «Қәндекли ауылы», «Мүйтен ауылы», «Теристамғалы ауылы», «Тийекли ауылы», «Баймақлы ауылы», «Балғалыжап, Қолдаұлы ауылы», Калмакжап, «Ырғаклы ауылы», «Уйғыр ауылы» и другие.

Приведенные выше этнонимы, на основе которых образованы топонимы в Каракалпакстане, являются названиями каракалпакских племен и родов, часть из них – общи для большинства тюркских народов.

Кроме того, топонимы Каракалпакстана можно рассматривать и в рамках отдельных подгрупп.

Как показали наши исследования, определенная часть этнотопонимов Каракалпакстана произошла от названий казахских племен и родов. К ним относятся, например топонимы «Қазақ ауылы, Қазақаша, Қазақдэрья, Қазақала, Қазақжылға, Қазақой, Қазақсалма». Кроме того, на территории Каракалпакстана встречается ряд топонимов образовавшихся на основе названий казахских родов: «Адай ауылы, Адайкөл, Ажим ауылы, Ажимсалма, Әлим ауылы, Байлы ауылы, Батлы ауылы, Жақайым ауылы, Жақайымкөл, Жолый ауылы, Қаражан ауылы, Қарасақал ауылы, Қарасақалжап, Қараш ауылы, Қоңыр ауылы, Куттыккөл, Төртқаражап, Шегем ауылы, Шөмекей ауылы».

На рассматриваемой территории встречаются и топонимы названные именами узбеков и их родов. Например, «Өзбек ауылы, Дурман ауылы, Жалайыр

аўылы, Курбанақ, Қыпшақарна, Қытай аўылы, Маңғыт, Маңғытарна, Найман аўылы, Найманжап, Найманкөл, Ноғай аўылы, Сағыр аўылы, Сағыржап, Сағыркөл, Саят аўылы, Шыйық аўылы».

На территории Каракалпакстана встречаются и топонимы, названные именами туркмен и их родов: «Туркмен аўылы», «Туркменжап», «Алилижап», «Атауба», «Шардырайланба».

Приведенные факты говорят о том, что в топонимии Каракалпакстана этнонимы имеют большой удельный вес. В работе мы не могли упомянуть все известные этнонимы. Отметим только, что от 5 до 10 процентов названий населенных пунктов Каракалпакстана – это этнонимы.

Литература

1. Ёбдимуратов Қ. Неге усылай аталған? -Нөкис: 1965.
2. Ёбишов Г. Шымбай районы топонимлери. -Нөкис: «Қарақалпакстан», 2020.
3. Мәмбетова Г. Қарақалпакстанның арқа районлары гидронимлери. -Нөкис: «Қарақалпакстан», 2021.
4. Пахратдинов Қ., Абишов Г. Қарақалпакстан топонимлери сөзлігі. -Нөкис: «Қарақалпакстан», 2021.

РЕЗЮМЕ. Мақолада этнонимлар асосида юзага келган топонимлар ҳақида сўз боради. Қорақалпоғистон этнонимлари қуйидаги гуруҳларга бўлиб ўрганилди: 1) қорақалпоқ уруғ ва қабилалари номлари асосида юзага келган топонимлар; 2) козок, ўзбек, туркман уруғ ва қабилалари номларидан ясалган топонимлар; 3) халқлар номидан ясалган топонимлар.

РЕЗЮМЕ. В статье изучаются топонимы Каракалпакстана, образованные от этнонимов. Этнонимы Каракалпакстана как показало специальное их исследование, можно разделить на следующие группы: 1) топонимы, образованные от названия каракалпакских племен и родов; 2) топонимы, образованные от названия казахских, узбекских и туркменских родов; 3) топонимы, образованные от названия народов.

SUMMARY. The article studies the toponyms of Karakalpakstan formed from ethnonyms. The ethnotoponyms of Karakalpakstan, as shown by their special study, can be divided into the following groups: 1) toponyms formed from the names of the Karakalpak tribes and clans; 2) toponyms derived from the names of Kazaksiks, Uzbeks and Turkmens; 3) toponyms formed from the names of peoples.

TURKMAN TILIGA RUS TILIDAN O'ZLASHGAN SO'ZLAR

M.A.Babayeva – mustaqil tadqiqotchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: olinma soʻzlar, oʻzlashma birlik, kalka, fonetik oʻzgarish, soʻz oʻzlashishning sabablari, rus tiliga oid soʻzlar.

Ключевые слова: заимствованные слова, заимствованные единицы, калька, фонетические изменения, слова, причины заимствования слова, слова русского языка.

Key words : borrowed words, acquisition unit, phonetic change, word assimilation, reasons words belong to Russian.

Turkman xalqi tarixiy davrlar mobaynida boshqa xalqlar bilan iqtisodiy, siyosiy va milliy-madaniy aloqada boʻlib kelgan. Bu aloqalar oʻzaro aloqada boʻlgan xalqning tiliga, madaniyatiga maʼlum darajada oʻz taʼsirini oʻtkazadi. Oʻzaro taʼsiri natijasida tilning barcha boʻlimlarida: fonetika, leksika, grammatika kabilarda oʻzgarishlar yuz beradi. Bundan tashqari ular qadimda boshqa millat vakillari bilan birga vashashgan. Shu bois tilimizda oʻzlashma soʻzlarning boʻlishi tabiiy hol. Turkman tilida qoʻllaniladigan soʻzlarning salmoqli qismi boshqa tillardan olingan soʻzlardir. Bu soʻzlar turkman xalqi taraqqiyotidagi va turli davrlardagi tarixiy voqealar bilan bogʻliq. Tarixiy jihatdan ularni eron tilidan, arab va rus tilidan oʻzlashgan soʻzlarga boʻlish mumkin. Yuqorida keltirilgan ijtimoiy-tarixiy sabablarga koʻra turkman tiliga maʼlum miqdorda ruscha soʻzlar kirgan. Bir tildan boshqa bir tilga soʻz oʻzlashishi tillarning aralashuvi sifatida yuqori baholanadi. Mashhur tilshunos L.V.Shcherba bunday jarayonni tilshunoslik fanining muhim muammolari sirasiga kiritadi. Qozon tilshunoslik maktabining namoyondalaridan biri V.A.Bogoroditskiy esa oʻz tilini oʻrganishda boshqa tilning taʼsirini hisobga olish zarurligi va uning ahamiyatini qayd qiladi. Tillarning oʻzaro taʼsiri, bir tildan boshqa bir tilga lisoniy birliklarning oʻzlashishi masalalari N.V.Yushmanov tadqiqotlarida ham eʼtiborli oʻrinda turadi.

Oʻzga tilga oid soʻzlarni tadqiq qilishning asosiy yoʻnalishlariga V.Waynrayh tomonidan asos solingan boʻlib, u uchta asosiy relevant omillar majmuini ajratib koʻrsatdi: ekstralingvistik yoki sotsiolingvistik, ichki yoki psixolingvistik va bevosita lingvistik [9:149]. Vatandosh va chet ellik tilshunoslar eʼtiborini jalb qilib kelayotgan oʻzlashtirish jarayoni oʻz rivojlanishi davomida ilmiy adabiyotlarda turli davrlarda turlicha yoritilgan. Rus tilshunoslari “Oʻzlashma” atamasini “turli (morfologiya, fonologiya, semantika, sintaksis) elementlarning bir tildan ikkinchi tilga koʻchish jarayoni” [2:18], “oʻzlashmaning bir martalik, okkazional ishlatilishidan boshlab, lisoniy tizim tomonidan oʻzlashtirilib, natijada uning reseptor til tizimiga toʻlaqonli element sifatida qoʻshilishi” sifatida talqin qiladilar [3:216].

Olinma soʻzlarning aksariyati rus tilidan oʻzlashgan soʻzlardir. Ularning asosiy qismi (deyarli barchasi) boshqa

tillarda (nemis, yunon, lotin va boshqalar) rus tiliga oʻtdi. Masalan, nemis tilidan “teatr, grammatika” kabi soʻzlar, fransuz tilidan “play, leytenant, soat” kabi soʻzlar, ingliz tilidan rus tiliga “futbol, xokkey, tank” kabi soʻzlar rus tiliga oʻtib, rus tilidan esa turkman tiliga singib ketgan [8:31].

Ammo turkman tilining milliy oʻziga xosligi oʻzgarmagan: oʻzlashtirilgan soʻzlarning asosiy qismi turkman tilining tovush va grammatik oʻziga xosligiga boʻysungan. Masalan, “кружка, самовар” kürushge], [kurushgö], [sema: wa: r] soʻzlari (kurushge, semavar shaklida yozilgan) va turkman tilining tovush va grammatik tuzilishiga moslashgan. Soʻzlarning moslashish darajasi ularning qoʻllanish joyi va foydalanishining koʻp yoki ozligiga, soʻzlashuv va soʻzlashuv tiliga bogʻliq. Soʻz maʼnosi boʻlsa, savdo, ijtimoiy munosabatlar orqali turkmanlar hayotiga kirib aralashgan boʻlsa va oʻsha narsa (tushuncha) faol harakatga kelgan boʻlsa, uning maʼnosidagi soʻz ham keng qoʻllanila boshlagan. Buni “bedre, stol” kabi soʻzlarda koʻrish mumkin.

Oʻzlashma soʻzlarning kirib kelish davrlari. Turkiv tillarga oʻzlashma soʻzlarning kirib kelishi erta davrlardan boshlangan. Rus tilidan turkman tiliga oʻzlashma soʻzlarning kirib kelishi asosan, 1930-yillarga borib taqaladi.

1924 - yili turkman xalqi hayotida siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy oʻzgarishlar roʻy beradi va bu oʻzgarishlar tilda ham aks etadi. Natijada, sanoat, qishloq xoʻjaligi, savdo, tibbiyot, fanda turli xil sohalarida yuzaga kelgan tushunchalarni ifodalay oladigan yangi, texnik terminlarning paydo boʻlishiga ehtiyoj seziladi. Bu soʻzlarning koʻpchiligi, albatta, birinchi navbatda, turkman tilining oʻz ichki resurslari yordami bilan yasalgan soʻzlardir.

Masalan: geñeş – kengash (sovet), tugra (gerb), uçar (samolyot) va hokazo. Ammo hamma soʻzlarni turkman tilining soʻzlari orqali ifodalab boʻlmaydi. Shu sababdan turkman tiliga rus soʻzlarinig oʻrnashishi asta-sekinlik bilan boshlaydi.

Oʻzlashma birliklar turkman tiliga, ayniqsa oldingi yillarda arab, fors tillaridan va keyingi vaqtlarda rus yoki boshqa Yevropa tillaridan rus tili orqali oʻzlashtirilgan. Hozirgi kunda ingliz tilini oʻrganishga eʼtibor kuchaygani

sababli *antifriz, bankomat, diversifikatsiya, interaktiv, multimedia, netbuk, noutbuk, sms* kabi ba'zi so'zlar tilimizga ingliz tilidan o'tdi.

Rus tilidan o'zlashgan so'zlar dastlabki yillarda, ya'ni 30-yillargacha turkman tili fonetik qonunlariga muvofiq aytilgan va yozilgan.

Masalan: *tylgyrap, pämiľä, pebral, Mesgew* [5:23]

Turkman tiliga rus tilidan o'tgan so'zlarning aytilishida va yozilishida juda katta o'zgarishlar kuzatiladi. Buni berilgan so'zlar misolida ko'rib chiqamiz:

Ruscha	Turkmancha
Ведро	bedre, çekek
Okoshka	äpişge
Galoş	keloş
Kolxoz	kelho:z
Gastronom	gest(i)rono:m
Kanal	kena:l
Fabrika	fabrik
Poliklinika	şypahana
Položitel	oňyn
Parallel	ugurdaş
Sostaw [7:20]	düzüm

Hozirda "viloyat" va "ra'yon" o'rniga "oblast" va "etrap" so'zlari qo'llanilmoqda. Chunki "viloyat" va "tuman" so'zlari boshqa ma'nolarda ham qo'llanilgan. 1954-yildan boshlab rus tilidan so'zlarni olish va ularni to'g'ri yozishda, asosan quyidagi qoidalarga amal qilish kerak bo'lgan.

1. Rus tilining o'zak so'zlari rus tilining imlosi asosida o'zgartirilmasdan holda yozilishi kerak: kino, telefon, televizor, direktor, rektor, traktor, institut, universitet.

2. Ba'zi qo'shimchalarga ham ruxsat beriladi: materialist, idealist, imperializm, demokratizm, filolog, filologiya.

3. «Машина, фабрика, газета» so'zlarning oxiridagi «a» qo'shimchalari tushirilgan holda "maşyn, fabrik, gazet" kabi yoziladi.

4. Ikki undosh bilan tugagan so'zlardan biri tushirilib yoziladi:

балл – bal, грамм – gram, киловатт – kilovat, компресс – kompres, прогресс – progres va boshqalar.

Turkman tilida inson nomlarining milliyligini saqlab, turkman tiliga xos bo'lmagan "-ow, -ew, -ewa, -owich, -ewich, -owna, -yewna", kabi unsurlardan tozalash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ularning barchasi rus tilining vositalaridir.

Ota-bobolarimiz tilida "-ow, -yew, -owich, -yewich" kabi qo'shimchalar aslida bo'lmagan. Darhaqiqat, turkmanlar "beg, xon, og'a" so'zlarini hurmat-ehtirom munosabati bilan ishlatganlar: "Jig'ali beg, Adi beg, Go'ro'g'li beg, Yusup xon, Govshut xon Kama aga, Berdi aga". Bu borada erkaklarga "Berdi aga", ayollarga "Soltan eje" deb murojaat qilish turkman milliy tilining ruhiga mos kelishi mumkin.

Turkman tilida siyosiy ma'noga ega bo'lgan "yoldaş, o'rtoq" so'zining qo'llanishi ham "-owich"dan yaxshi emas. Bu ham ruscha "товариш" so'zining bevosita tarjimasini bo'lib, xalq tiliga zo'rg'a bog'langan so'zdir. Buning o'rniga turkmanlar "t. jenap, hezret" so'zlarini ishlatgan.

Ba'zi hollarda rus tilidan o'zlashgan so'zlar o'zgartirilmasdan balki, rus tilining imlosi asosida yozilgan.

Masalan: kino, telefon, televizor, direktor, rektor, traktor, institut, universitet, programma, brigada, jurnal, bilek, kooperativ [7:62].

Bundan tashqari mashina, zavod, gazeta so'zlaridagi oxirgi "a" tovushi turkman tiliga o'tganda tushirilgan: ruscha – mashina, zavod, gazeta, turkmancha – maşyn, zawod, gazet kabi yoziladi. Ba'zan "ский" qo'shimchasi o'rniga "-ik" qo'shimchasi ham qo'llaniladi: философский – filosofik.

Rus tilidagi sifatlar turkman tiliga tarjima qilinganda ularning sifat yasovchi qo'shimchasi (-ный; -ский, -ческий; -чный) tushirilib, qo'shimchalar tushirilib,

turkman tilida "k" qo'shilib, otnositel (nisbiy) sifat yasaladi.

Masalan: актуальный вопрос – aktual mesele (dolzarb masala) относительное прилагательное – otnositel sypat (nisbiy sifatdosh) аграрное хозяйство – agrar hojalyk (agrar xo'jalik) демократический – demokratik педагогический – pedagogik античный – antik геологический – geologik va boshqalar. Bunday so'zlar -ik qo'shimchali kasb nomi bilan bog'liq kelganda (akademik, fizik), o'sha otlardan farqlash uchun sifatdosh yasalganda, oxiriga "-i" tovushi qo'shiladi: математический – matematik (at), matematiki (sypat) химический – himik (at), himiki (sypat) технический – texnik (at), texniki (sypat).

Hozirgi turkman tilida bir necha ruscha so'zlarga mos keladigan turkmancha so'zlar topilmagani uchun ular turkman tiliga tarjima qilinmay olingan. Ammo turkman tili tarixiga nazar tashlasangiz, bu so'zlarning ham turkmancha kelib chiqishi bor. Masalan, hameleon" turkman tiliga tarjima qilinmay shu kungacha lug'atlarda berilgan. Biroq Mahmud Qoshg'ariy lug'atida "xameleon" ma'nosida "užlañ" so'zini qo'llagan bo'lib, u ham o'zini o'g'uzcha so'z deb aniq ko'rsatgan. Ammo keyingi paytda "xameleon" so'zi (reñkini üytgedip durýan, suwulganlar maşgalasyndan bolan jandar) [1:613] deb tarjima qilingan. "Parol" so'zi ham tarjimasiz berilgan. Lekin Mahmud Qoshg'ariy lug'atida "parol" o'rniga "im" so'zi qo'llanganini ko'ramiz. U "im" so'zini "qirollik askarlari" uchun "yashirin belgi, parol" deb izohlaydi va quyidagi maqolni keltiradi: ("Im bilse, är ölmes" – "Üm bilse, är ölmez") [6:40].

Turkman tiliga rus tilidan so'zlarning o'zlashishi.

Tilning lug'at tarkibi ikkita manba asosida boyib boradi.

1. Turkman tilining ichki imkoniyatlari asosida (ichki manba). Bunda so'z yasovchi qo'shimchalar orqali yangi so'zlar hosil qilinadi: okuw-okuwçy, demir-demirçi, zezergär, synp-synpdaş, iş-işçi, hyzmat-hyzmatkär.

2. Boshqa tillardan so'z olish (tashqi manba). Turkman tiliga boshqa tillardan so'zlarning kirib kelishi erta davrlardan boshlangan. Qadimda arab-fors tillaridan, keyinroq esa rus tili orqali Yevropa tillaridan so'zlar o'zlashgan.

Turkman tiliga rus tilidan so'zlar ikki usul bilan o'zlashgan.

a) So'zni aynan olish yo'li bilan arab-fors tillaridan, keyinroq esa rus tili orqali Yevropa tillaridan kopro'q so'zlar o'zlashgan.

b) Tarjima qilish (Kalkalaşmak) yo'li bilan: traktor-traktyr, skazka-erteke, dialog-gepeşik, slowar- sözlük.

Kalkalab o'zlashtirishda so'z aynan olinmaydi, balki so'zning ma'nosi o'zlashtiriladi. Ikkinchi tildagi so'zning ma'nosi shu so'zning morfemik tarkibidan qismma qism nusxa ko'chirilishi orqali ifoda etiladi. Kalkalab o'zlashtirishning ikki xil yo'li bor:

1. To'liq kalka. Bu usulda o'zlashtirilayotgan so'zning barcha qismlari o'z til materiallaridan tuzuladi. Masalan: skazka – erkeke, dialog – gepeşik, stul-oturguç.

2. Yarim kalka. Bu usulda o'zlashtirilayotgan so'zning bir qismi aynan saqlanib, bir qismi turkman til orqali beriladi: vedro – bedre, okoshka – äpişge, kempit - konfeta, köpük - kopeyka, çemodan – çemedan, samowar – semawar.

Yarim kalkada ba'zan o'zlashtirilayotgan so'zning bir qismi tashlanib, qolgan qismi olinadi: aktualniy – aktual.

Rus tilidan o'zlashgan so'zlarni qabul qilish va ularni to'g'ri yozishda, asosan, quyidagi qoidalarga rioya qilish kerak:

1. Rus tilining o'zak so'zlari o'zgartirilmasligi, balki rus tilining imlosi asosida yozilishi kerak. Masalan: kino, telefon, televizor, direktor, rektor, traktor, institut, universitet va boshqalar.

2. Ba'zi qo'shimchalardan ham foydalanishga ruxsat beriladi. Masalan: materialistik, idealist, imperializm,

demokratiya, filolog, filologiya va boshqalar.

3. Iloji bo'lsa, ayrim hosilalar turkman tiliga tegishli qo'shimchalar bilan almashtirilishi kerak. Masalan: futbolchi, agentlik, konsullik, tahrir, tahlil va hokazo.

4. Машина, фабрика, газета so'zlarida oxirgi "a" tushirilgan maşyn, fabrik, gazet kabi yoziladi.

5. Ikki undosh bilan tugagan so'zlarning oxiriga o'xshash undosh tovushlardan biri yoziladi. Masalan: балл – bal, грамм – gram, киловатт – kilowat, компресс – kompres, прогресс – progres.

Fonetik o'zgarishlarga uchragan so'zlar. So'zlarning fonetik o'zgarishiga sabab, rus tilidan turkman tiliga so'zlarning jonli nutq orqali o'tganligidir. Turkman tilida fonetik o'zgarishlarga uchragan so'zlarga misollar keltiramiz:

Aeroplan – aýyryplan	naçalnik – neçennik
Wagon – magun	neft - nebit
Wolostnoý – wolosnoý	polkownik – polkownik
Wedro – bedre	samowar – semawar
Doktor – dogtor	soldat – esger
Zawod – zawot	stansiya – stansiya
Konduktor – gandugtor	faýeton – paýtun.
Konfeta – kemptut	kopeýka – köpük
Kružka – kürüşge	master – massur (demir ýolda)

Xulosa qilib aytganda, o'zlashma so'zlar tillarning lug'at tarkibini boyitgani singari, rus tilidan turkman tiliga o'zlashgan so'zlar ham, turkman tilining lug'at tarkibini boyitib bormoqda va tilimizning barcha jabhalarida keng qo'llaniladi.

Adabiyotlar

1. Большой русско-туркменский словарь II том П-Я. –Москва: «Русский язык», 1987. –С. 613.
2. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. –Москва: «Наука», 1968. –С. 18.
3. Матвеева О.В. Лексическое калькирование как результат лингвокультурного влияния в условиях межкультурной коммуникации: Автореф. дисс. ...канд.фил.наук. –Саратов: 2005. –С. 216.
4. Русча – туркменче сөзлүк. –Москва: 1956.
5. Baýjanow B. Türkmen dili leksika. –Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2018. –S. 19. 23
6. Nartyýew N. Häzirki zaman türkmen dili. Leksika. Okuw kitaby. – Aşgabat: «Ýlym», 2010. –S. 40
7. Nartyýew N., Jumaýewa M. Sözleşiş we ýazuw diliniň amalyýeti. – Aşgabat: 2010. –S. 20.62
8. Nyýazow S. Türkmen dili. –Aşgabat: 2009. 31-sah.
9. Weinreich U. Languages in Contact: Findings and Problems. The Hague: Mouton and Co., 1964. –P.149.

REZYUME. Maqolada turkman tiliga o'zlashma so'zlarning qaysi davrlarda kirib kelishi, turkman tiliga rus so'zlarinig o'zlashishi, o'zlashgan so'zlarning talaffuzi va imlosida kuzatiladigan lingvistik farqli xususiyatlar tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются периоды поступления заимствованных слов в туркменский язык, ассимиляция русских слов в туркменский язык, языковые различия, наблюдаемые в произношении и написании заимствованных слов.

SUMMARY. In the article, the period in which the borrowed words entered the Turkmen language, the assimilation of Russian words into the Turkmen language, the pronunciation and spelling of the borrowed words are observed. Linguistic differences are analyzed.

UDK (УЎК,УДК): 80. 801. 3310

DIFFERENT APPROACHES TO PROPER NAMES IN LINGUISTICS

М.Б.Бахтиёрва – докторант

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон миллий университети

Таянч сўзлар: атоқли от, турдош от, ономастика, тимсол, объект, лексика, тилшунослик, семантик мазмун.

Ключевые слова: имя собственное, имя нарицательное, ономастика, символ, объект, лексика, языкознание, семантическое значение.

Key words: proper name, common name, onomastics, symbol, object, lexics, linguistics, semantic content.

Introduction. In the XX century, the logical direction of proper names was further developed by the famous English philosopher and logician Bertrand Russell (1872-1970).According to his opinion, the meaning which expressed with the help of proper nouns in a certain space and time, has more accurate and scientific character than common nouns.In this respect, so-called nouns stand very close to demonstrative pronouns like this, that, these, those [1].

Danish linguist Paul Christophersen identifies the difference between proper nouns and common nouns firstly, the expression of them is clear and concrete, and the second one is in the expression of abstract meaning. Proper nouns are indirect names, common nouns are direct names of an individual. Common nouns initially denote a whole group, the name of the group, later this name becomes concret. The work of the English linguist Alan Gardiner called "The Theory of proper names" (1954) raised the science of onomastics to a new level. A.Gardiner developed J.Mill's idea that there is no meaning in proper names and put forward the view that proper names are specific names which express concrete picture about item and phenomenon [2].

In this respect, proper nouns are divided into two: a) proper nouns which can be incarnated and symbol .B) proper nouns which can not be incarnated and symbol. For example, nouns like William Shekspir, the River Thames belongs to the first group, because they give a general, holistic picture of a certain person (the great playwright in this place) and a geographical object (the river in this place). If we say simply William, this kind of proper nouns

give a general idea of the name of a person so they belong to the second group. Proper nouns which can be incarnated existed a bit earlier from a historical point of view. For instance, according to this theory anthroponyms such as Amir Temur, Mirzo Ulugbek, Alisher Navoi, Zahiriddin Muhammad Babur belong to the group of incarnated proper nouns, because they embody the symbols of famous people who played a key role in the history and culture of our country.Anthroponyms such as Temurbek, Ulugbek, Alisher and Babur which given children by parents who dreamed to become their offspring such famous personalities, belong to proper nouns which can not be incarnated[3].

- **Literature review.** A famous linguist M.I.Steblin-Kamensky studied the incarnation of onomastic lexemes on the basis of materials of ancient island literature notes that the onomastic lexemes used in Island literature was not a phenomenon of "incarnation" at all. In his opinion, any proper noun expressed a certain denotation- meaning [4].

The "incarnation" feature of proper nouns introduced by T. Gobbs later developed by G. Leybnis. According to German philosopher G. Leybnis in proper nouns elements of concrete and abstract thought are expressed. Scientist's this opinion is significant from the point of view of bringing proper nouns in the language (in the system of signed communication elements) and in speech (in the application of these elements from a communicative point of view). Due to such views, an abstract-logical and concrete-historical approaches appeared in linguistics [5]. J. Mill's scientific theory which proper nouns have no element of meaning later developed by famous linguists such as

V.Bryondal, E.Boyssensom, L.Elmslev. As a result, some scientists, including the Danish linguist Knud Tøgebu claim that proper nouns (including pronouns) are synonyms because of having no semantic content.

Accordingly, an individual, a person can have several names, and a few people have one common name, an example of which can be attributed to a namesake and a surnamesake. There is also an opposite view to this idea that proper nouns have different characteristics, just like common nouns since they are words. These views were based on the philosopher-Stoics, later it was developed by scientists such as in the XIX century X.Juzef, J.Mill, in the XX century O.Jespersen. For example, a Danish scientist O. Jespersen points out, that "proper nouns have more characteristics than common nouns. Proper nouns connote a lot of peculiarities and characteristics in itself." [6].

- **Research Methodology.** A well-known Russian linguist A.V. Superskaya dealt with studying history of proper nouns (especially in foreign linguistics) in the 60-70 years of the XX century and also published a research called "General Theory of proper nouns". He put forward the idea that names can give a certain amount of information about their object and professor notes three types of this information 1) linguistic, as a unit of language they serve to call people and separate individuals from each other; 2) conversational in this type of information the attitude of the speaker to the name is expressed; 3) encyclopedic- encyclopedic approaches the appellative meaning based on anthroponymy (in the name of Nazokat means like femininity, whim dominate) [7].

After that V.A.Nikonov's "Name and society"(1974), A.Karpenko's "theoretical basis for the differentiation of proper and common nouns" (1975), A.D.Zverev's "About proper and common nouns" (1976), I.I. Kovalik's "Proper and common nouns in the Ukrainian language" (1977) were published; a separate scientific collection called "Proper and common nouns" was published (1978). A well-known scientist A.Reformatsky proposed in his time to distinguish proper and common nouns: proper nouns have in the first place a nominative function it means they serve to distinguish certain subjects, object, phenomena separately, common nouns perform a semasiological function as they perform a figurative function it means they express the concept about them [8].

The hypothesis that the name of Man and things is assimilated due to their inherent nature, especially with emphasis on important properties in their nature and its reflection has been found in the scientific work of many philosophers and linguists (Losev 1990; Lotman 1971; Toporov 1989; Florensky 2000). Special attention is paid to the importance of names in the understanding of the essence of the object. P.Florensky, in particular, writes: "the name is so subtle that the spiritual essence behind it is understood". As a result of researches on belonging to many concrete historical individual's fate of Orthodox Church, it has been concluded that given name expresses belonging to individual's category and the ontologic figure is formed which makes accurate the spiritual and moral meaning [9].

Giving names is aimed at understanding nature and this caused to a plethora of debates. This approach is giving names not when people are born but during their lives; also, due to the approval of some aesthetic advantages, or due to their own internal needs, in the case when people chose a new name for themselves justified. Practice demonstrates that a new name alters person, but for this, the person himself must also be ready for new turns in his life, and the newly chosen name will give impetus to the beginning of a new period in the life of the person. The importance of names is that they are embodied in family and common traditions, customs, which are in essence completely real and unequal in scale of time and Space [10].

This problem has been interest to linguists, philosophers and representatives of other sciences until now. For example, the XIII international onomastic Congress, held in the city of Krakow in 1978 year, was devoted to the problem of "Common nouns and proper nouns". XV International Onomastic Congress, which was held in Leipzig in 1984, discussed the problems of studying proper nouns in the socio-linguistic direction [11].

- **Analysis and results.** In Turkology, there are a number of scientific works devoted to the study of onomastics. Academic V.V.Radlov, V.A.Gordlevsky, N. A.Baskakov, G. F.Sattorov, T.Jonuzakov and other scientists have done an effective job in this field. Especially, N. A.Baskakov proved that more than a hundred people's names which are now being actively used to the Russian language are Turkic in terms of origin. In Uzbek linguistics, the study of anthroponymic issues and their scientific research also has its own history. In this area S.Ibrahimov, E.Begmatov, R.Kungurov, A.Mukhtarov, D.Abdurahmonov, E.Kilichev, E.Sattorov and others published a number of articles and monographs. In this place we discuss some ideas that have been put forward by them. Interest in studying the linguistic features of Uzbek anthroponyms arose mainly in the 1960s. Initially, D.Abdurahmonov's article "Giving a name" was published [12].

Later, Professor F. Abdullaev announced valuable information about shortening features of Khorezm dialects [13]. In this period A.Ishayev's "Nicknames in Mangit dialect", P.Ibrahimov and N.Mamatov's "Spelling of names and surnames", H.Bektemirov's "From the history of the studying names" appeared. During the next period of development of Uzbek linguistics, the scientist studied the system of Uzbek anthroponyms in a monographic way is G.Sattorov. He analyzes the issues of the history of Turkic, including Uzbek anthroponyms, in his dissertation titled "Turkic layer of Uzbek names". The author notes that ancient samples of anthroponyms of Uzbek are preserved in two sources:

- 1) in the language of historical written monuments;
- 2) in the current period of the anthroponymic fund.

In 1973, the great specialist in language philosophy Evgeny Grodzinsky's monography was published called "Essay in the general theory of proper nouns". In this work E.Grodzinsky divides proper nouns into the following three groups: a) a noun with one designat (designat - object or denotation which is expressed with the help of word) or ideal proper nouns; b) multi-designated nouns; c) empty, or proper nouns that do not have a designat (non-existent objects, proper nouns that express mythological imagination). E.Grodzinskiy gave his opinion about views which have been put forward by J. Mill and his supporters and he tried to base viewpoint that proper nouns give information about object, event and they have designat [14].

As noted in the scientific literature, it is not accidental to choose/give a name to a newborn baby, it can be conditioned on the basis of family or religious traditions, general onomastic principles in places, stylistic information contained in names, linguistic-express painting, or simply traditions (Algeo 2000, 1986, Clark 1996, Dunkling 1977, Hanks 2006, Harrison 1990, Lawson 1987, Seeman 1980, Som 1989, Watzlawik 2016, Gilfanova 2008, Gilyazov 2010, Efimenko 2009, Kulikova 2016, Namitokova 2010, Shetinin). Hence, even in the conditions of the present-day culture of many countries, proper nouns have preserved a certain meaning for their owner (Kaplan 1999, Miller 2016, Rieger 2015, Rolt 2017, Watzlawik 2016, Garagul 2012, Mukhin 2007).

Conclusion. In general, in linguistics, there are a lot of problems that await its solution in the field of research of the universal problems of proper nouns. This requires further research into onomastics in the future. Recently, in

linguistics, a large number of studies have been carried out, in which language is considered not only as a means of communication, but also as a cultural indicator of the nation. Such kind of studies are based on the idea that the most subtle aspects of folk culture are manifested in a language is unique, proceeding from such approaches, the language requires analysis not only the modern mentality of the nation, but the views of the people of the previous era on the world, society and themselves. Reflecting the interaction between language and national culture, expressed

through socio-cultural activity of Man and the axiological relations of culture, occupies one of the leading places in modern linguistics. "The most difficult cultural-linguistic component is expressing alternative cultural code in national cultural categories and its formation is the task of ethno-linguistic. One of the problems of this type is the naming by representatives of different ethnic groups: "giving a name is the most important anthroponymic (in social language - the initial) action that gives newborn baby the status of a person [15].

References

1. Russel B. Shakespeare's Country. – London: Heinemann, 2008. – P. 499.
2. Gardner St. The Case of the Eaten Mink. – London: Penguin, 1985. – P. 186.
3. Йўлдошев Б. Ўзбек ономастикаси масалалари. Самарқанд 2012- 36 б.
4. Стеблин-Каменский М.И. Древнеисландская топонимика как материал к истории имени собственного // Стеблин-Каменский М.И. Спорное в языкознании. - Л.: «Наука», 1974. - С. 105-106.
5. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. -М.: «Высшая школа», 1979. - С. 21-23.
6. Jespersen O. A Modern English Grammar - On Historical Principles - Part VI – Morphology. Yutang Press (August 21, 2013), - P.116.
7. Суперанская А.В. Структура имени собственного - М.: «Наука», 1969. – С.16.
8. Реформатский А.А. О сопоставительном методе. // Лингвистика и поэтика. – М.: «Наука, 1987. –С. 59.
9. Лотман Ю.М. Семиосфера. СПб.: Искусство, 1960, 2000. –С. 704.
10. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. –Москва: Академический проект, 2004. –С. 185.
11. Агеева Р.А., Бахьян К.В. Социолингвистический аспект имени собственного (К ХУ Международному конгрессу по ономастике, 13-17 августа 1984 г., Лейпциг). - М.: «Наука», 1984. - С. 5-12.
12. Абдурахмонов Д.А. Ном қўйиш. // Фан ва турмуш. 1960, № 6. 36-б.
13. Абдуллаев Ф.А. Киши отларининг қисқариш усуллари. // Ўзбек тили ва адабиёти. 1980, № 3, 3-7 -б.
14. Гордлевский В.А. К личной ономастике у османцев.// Древности восточные. -М.: 1913. Т.IV. –С. 21.
15. Телия В.Н. Констративный аспект семантики номинативных единиц / В.Н. Телия; отв. ред. А. А. Уфимцева; АН СССР, Ин-т языкознания. -М.: «Наука» 1986. –С.216.

РЕЗЮМЕ. Мақолада тилшуносликда атоқли отларнинг умумназарий муаммоларини тадқиқ этиш соҳасида ечимини қутаётган муаммолар ҳақида фикр юритилади. Жумладан, атоқли отлар билан турдош отлар орасидаги фарқлар машхур тилшунослар томонидан берилган назарияларга таянган ҳолда кўрсатиб берилади, тилшуносликда атоқли отларга абстракт-мантикий ва конкрет-тарихий нуқтаи назардан ёндашувнинг вужудга келиши ҳақида маълумот берилади. Мақолада инсон ва нарсаларнинг номи уларга хос бўлган табиатларидан келиб чиққан ҳолда, айниқса, табиатларидagi муҳим хусусиятларга урғу берилган ҳолда ўзлаштирилади деган фараз таҳлил қилинади. Демак, кўпгина мамлакатларнинг ҳозирги замондаги маданияти шароитида ҳам атоқли отлар ўз соҳиби учун маълум маънони сақлаб қолган деган хулосага келинади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются общетеоретические проблемы в области изучения общих проблем имён собственных в языкознании. В частности, показаны различия между именами собственными и именами нарицательными на основе теорий, данных известными лингвистами, в языкознании сведения о появлении подхода к именам собственным с абстрактно-логической и конкретно-исторической точек зрения. В статье анализируется предположение о том, что имена людей и вещей усваиваются из присущих им натур, особенно с акцентом на важные черты в их натурах. Отсюда делается вывод, что даже в современной культуре многих стран имена собственные сохранили для своего владельца определенное значение.

SUMMARY. The article discusses the general theoretical problems in the field of studying the general problems of proper names in linguistics. In particular, the differences between proper names and common names are shown on the basis of theories given by famous linguists, in linguistics information about the emergence of the approach to proper names from an abstract-logical and concrete-historical point of view. The article analyzes the assumption that the names of people and things are assimilated from their inherent natures, especially with emphasis on important features in their natures. Hence, it is concluded that even in the modern culture of many countries, proper names have retained a certain meaning for their owners.

ЎЗБЕК, ҚАРАҚАЛПАҚ ХАМ ТҮРКМЕН ТИЛЛЕРИНДЕ АЙЫРЫМ КИЙИМ-КЕНШЕК АТАМАЛАРЫНЫҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ ХАМ УҚСАСЛЫҚЛАРЫ ҲАҚҚЫНДА

Х.Бегжанов – ассистент оқытушы

Эжинияз атындағы Нөкис эммлекетлик педагогикалык институты

Таянч сўзлар: кийим-кечак, этимология, маданият, этник келиб чиқиш, типология, тилшунослик, луғат, бадий таржима.

Ключевые слова: одежда, этимология, культура, этнос, типология, языкознание, лексика, художественный перевод.

Key words: clothing, etymology, culture, ethnicity, typology, linguistics, lexicon, literary translation.

Этномаданий жактан жақын хам коңсы болып жасап киятырған өзбек, карақалпақ хам түркмен халықларының ерте дәуірлерден бери жасаў жараяты уқсас болып, олар социал-экономикалық хам мадений, әдебий байланыста болып келмекте. Соның менен бирге бул үш халық мадений мийрасы хам тиллери де жүдә жақын болып, олар арасында типологиялық уқсаслықларда көзге тасланады. Сонлықтан, дос-туўысқан үш халық тилинде қолланылған кийим-кеншек атамаларындағы уқсаслықларды хам өзгешеликлерди бүгинги тил билими илиминиң көзқарасынан изертлеў ҳазирги лингвистиканың актуал мәселелеринден бири есапланады. Соның ушын биз усы мақаламызда өзбек, карақалпақ хам түркмен тиллеринде қолланылып киятырған кийим-кеншек атамаларының типологиясы мәселелери ҳаққында сөз етпекшимиз.

Рус лингвист алымы С.В.Соколовскийдиң «Хәр бир халықтың өзиниң өмир сүриў жолы болып, бул

айырмашылық олардың руўхый байлықлары арқалы көринеди. Бул руўхый байлықлар тилдиң ишки мазмунын курайды. Хәр бир халықтың ана тилинде өзіншелик өзгешеликлерин көрсететуғын мадений кубылыслары болады. Усы кубылыслар халықтың маданиятының белгили бир жолға түсиўине, өмирдиң шыңларына көтерилиўине тәсир етеди. Тилди билиў - бул тил арқалы жүзеге шығатуғын маданиятты билиў, өмир шынлығын билиў. Ал, өмир шынлығының үлкен бөлеги үрп-әдет хам салт-дәстүр атамалары арқалы көринеди. Бундай атамалар «этнос» түсинигин ашыўдың социаллық-нормативлик (дәстүр, үрп-әдет, исеним, руўхый маданият, миллий психология хам т.б. усаған) себеплерине киргизиледи [1:93-99] - деп белгилегени сыяклы хәр бир халықтың миллий тили оның миллий өзіншелигинен келип шығады. Соның менен бирге миллий маданияты, үрп-әдет, салт-дәстүрлери менен байланыслы болады. Сонлықтан,

хәзирги тил билиминде этнолингвистика, лингвокультурология сыяклы тараўлар пайда болды. Өз гезегинде «Этнолингвистика - халықтың этногенезин, турмыс-салты менен үрп-әдетин, мәкан-жайын, баска халықлар менен тарийхый-мәдений байланысын, күнделикли турмысын, материаллық хәм руўхый мәдениятын изертлейтуғын тил билиминиң жаңа тараўы. Ол тарийх, археология, әдебияттаныў илимлери менен бирге этнография илими менен де тығыз байланыслы болады. Оны «этнолингвистика» термининиң жасалыўынан да көриўге болады (грек тилинде «этнос-халық, тайпа хәм лингвистика») [2:16]. Усы көзкарастан өзбек, қарақалпақ хәм түркмен тиллериндеги кийим-кеншек атамаларының да олардың миллий мәденияты менен байланыслы үйрениў керек экени көзге тасланады.

Өзбек, қарақалпақ хәм түркмен тиллериниң лексикасында улыўмалықлар бар. Олар фонетикалық жақтан өзгешеликке ийе. Мысал ушын, өзбек тилинде үстимизге кийетуғын кийимди «кийим» деп аталатуғын болса, қарақалпақ тилинде де «кийим» деп аталады, ал түркмен тилинде «гейим» түринде аталады. Кийимниң барлық түрин өз ишине алатуғын өзбек тилиндеги кийим-кеншектиң улыўмаластырылған атамасы болған кийим-кеншек тиркес сөзи өзбек тилинде «кийим-кечак» деп аталса, қарақалпақ тилинде «кийим-кеншек» деп аталса, түркмен тилинде «гейим-гежим», «гейим-эшик» көринисинде қолланылады. Өзбек тили билиминде кийим-кеншек атамаларының этимологиясын изертлеген изертлеўши Т.Э.Алимов «Инсанияттың кийиниў зәрүрлигин әмелге асырыўшы затлар (буйымлар) комплексиниң улыўма атамасы өзбек әдәбий тилинде «кийим», «кийим-кечак», сөзлеў тилинде болса «энгил», «энгил-бош» (энгилвош), «кийим-бош» (кийим-вош), «уст-бош» (уствош), «либос», «сарпо» сыяқлы атамалар менен баян етиледі. Дәстүрий кийимлер узақ тарийхы даўир даўамында пайда болып, ол яки бул халықтың жасаған географиялық орны, оның хожалық түри, социал мүнәсибетлери, мәденияты, этникалық келип шығыўы хәм т.б. бирқанша себеплер менен байланыслы жүзеге келген.» [3:1] - деген пикирлерди билдиреди.

Қарақалпақ айтыслары тилиндеги кейим-кеншек атамалары ҳаққында пикир жүриткен изертлеўшилер «Айтыс жанрында ушырасатуғын кийим-кеншек атамалары ишинде хәзирги қарақалпақ тилинде қолланылыўы өриси тарайған ямаса улыўма қолланылмайтуғын гөнерген атамалар белгили дәрежеде ушырасады. Соның менен бирге хәзирги тилимизде ушырасатуғын, сол халында өз атамасын жоғалтпастан жетип келген ямаса фонетикалық хәм морфологиялық өзгешеликлерге ушыраған атамалар да бар. Бул аўызеки дәретпеде ушырасатуғын кийим-кеншек атамаларын, тематикалық жақтан баска кийетуғын кийим-кеншек атамалары, үсти кийим атамалары, аяқ кийим атамалары хәм кийим-кеншеклерге қолланылатуғын гезлемелердиң атамалары» [4:131]-деп, қарастырғаны көзге тасланады.

Сонлықтан, өзбек, қарақалпақ хәм түркмен тиллериниң лексикасындағы кийим-кеншек атамаларындағы улыўмалықлар ҳаққында тоқтап өтейик:

Өзбек, қарақалпақ хәм түркмен тиллериндеги кийим-кеншек хәм оның бөлеклерин билдиретуғын сөзлер менен байланыслы лексика:

1) кийим-кечак – кийим-кешек – гейим-гежим, гейим-эшик, тўн – тон, шапан, шекпен – дон, чәкмен, яңги кийим – таза кийим – тәзе гейим, кўйлақ – көйлек – көйнек, шим – жалбар – жалбыр, ёка – жаға – яка, енг – жең – ең, кенг кўйлақ – кең көйлек – гиң көйнек.

Усы орында өзбек, қарақалпақ хәм түркмен тиллеринде сыртқы кийим менен байланыслы сөзлер

көркем шығармаларда хәр түрли аталыў орынларыда ушырасады. Мәселен, өзбек жазыўшысы П.Қодировтың “Жулдызлы түнлер” романында кийим-кеншек менен байланыслы атамаларды кең қолланғанын гүзетемиз.

“Кўзларидан илхом ва меҳр ёғилаётган Навоий узун **қора чакмон** кийган, ингичка хассага суянган. Унинг бутун киёфаси яхшилик истаб келган ҳар бир кишига катта яхшиликлар қила олишидан далолат беради” [5:38].

Қарақалпақ жумбакларында:

“Қызыл **шапан** кийгизди жигитине,

Көрген адам таң қалды тубитине,

Жасыл жипек орайды тамағына,

Тәбият бар келбетти берседағы,

Қас пенен кирпич бермеген қабағына.”

Қырғауыл

Түркмен аңызларында:

«Олар аяқларына чокай, эгинлерине **чәкмен**, башларына телпек гейип, Мәдеминде гаршы сөвешипдирлер. Оларың эсасы ярағы болса, таяғың ужуна беркидилен гыркылык, сынны болупдыр.» (Аллаберди Дурдыев. «Беркели чокай».)

Жоқарыда үш халық тилинде қолланылатуғын шапан сөзиниң этимологиялық мәниси бир-бирине жүдә жақын екенин гүзетиўге болады. Өзбек тилиниң түсиндирме сөзлигинде «**чакмон**» - узын хәм кең үстки кийим” [6:197] – деген түсиндириледі.

Қарақалпақ тилинде “Шапан - өрмекте тоқылған хәр түрли гезлеме материаллардан ишине пахта салып тигилген узын сыртқы кийим [7:507].

Тон атамасын талқыға тартқан изертлеўшилер М.Қудайбергенов хәм Қ.Зариовалар кийимниң мәнисин мынадай деп тусиндирген. «Тон - ийленген кой терисинен, жун жағы ишине каратылып тигилген жыллы кийим постын. Бул атама ертеде улыўмалық мәниде усти кийим түрлери мәнисин аңлатқан, сондай-ақ, екінши бир мәниде социаллық жағдайды анықлайтуғын мәнилерди билдирген. Мәселен, Ат, тоны бар кисиниң, той жыйынға барғысы бар. Кейин ала дәўирлер өтип, мәдений раўажланыў себепли хәзирги ўақытта кийим түрлери көбейип, көплеген усти кийимниң атамаларын билдириўши камзол, шекпен, шапан, костюм, пальто, плащ хәм т.б. атамалар пайда болды. Сонлықтан тон сөзиниң мәниси тарайып, хәзир тек ғана астарлы, еркеклер кийетуғын кийим түрин билдиреди.» [8:131].

Шекпен - жүн жибинен, хәр қыйлы материаллардан астарлы етип, сырып тоқылған сырттан кийетуғын узын кийим [9:524].

Түркмен тилиниң этимологиялық сөзлигинде «Çäkmen [çä:kmen] – жуннен тоқылған сыртқы кийим. Бул сөздиң латын тилинде «ýarunja», «geýim», «ýorgan» деген үш мәнисте қолланылған хәм қалың таўарды аңлататуғын *tekementum* сөзиниң *tekmen* көринисинде пайда болған: *tekmen* < *çekmen* < *çäkmen*. *Tekmen* сөзиниң *tek* (*çek*, яғный, үстке шегіў) этимологиясы сол заманда «ýarpmak, örtmek» мәнисинде қолланылған» [10:230].

2) өзбек, қарақалпақ хәм түркмен тиллеринде бас кийимлери билдиретуғын сөзлер: бўрк – бөрик, бөрүк, телпек, тахё – тахя – тахя; салла – сәлле – селле, хәм т.б.

Усы орында өзбек, қарақалпақ хәм түркмен тиллеринде бас кийим менен байланыслы сөзлердиң көркем шығармаларда хәр түрли аталыў орынларыда ушырасады. Мәселен, өзбек жазыўшысы П.Қодировтың “Жулдызлы түнлер” романында бас кийим менен байланыслы атамаларды кең қолланғанын гүзетемиз.

“Нүён Кўкалдош Бобурнинг **салласини** чангдан тозалаб, кўлида авайлаб олиб келмокда эди. Шу пайт шийпон ичидан бошига **бўрк** кийган Бобур чикди.” [11:36].

Жазыўшының усы романын карақалпақ хэм түркмен тиллерине көркем аўдарма исленгенин инабатқа алып, оларда бас кийим атамалары қандай аўдарма исленгенин салыстырмалы түрде көрсетип өтиўди мақул билдик.

Карақалпақ тилинде:

Ноян Көкалдаш Бабырдың *сәллесин* шаңнан тазалап, оны абайлап қолына алып киятыр еди. Усы пайтта жазлаў жайдан басына *бөрк* кийген Бабыр шықты [12:38].

Түркмен тилинде:

Нуян Гөгелдеш Бабырдың *селлесиниң* гумуны какып, гөйә улы бир совгат гетирйән ялы апалап, көшгүң эйванына тарап йөнелди. Шол вагтам башына *телпек* атып Бабыр көшкенден чыкды [9:39].

Усы орында бас кийим мәнисин аңлататуғын сәлле хэм бөрик атамалары үш тилде де уқсас – мәни билдирип, тек ғана оларда фонетикалық өзгерислер жүзеге келген. Яғный, карақалпақ тилинде «бөрик - хәр түрли териден тигилген бас кийим, малакай, тумак,

кураш, телпек, дегелей» [13:350].

Түркмен тилинде «Börük [bõ:rük] – хәзирги дәўирде «tahya», başgar» мәнисинде колланылатуғын *börük* сөзи ерте заманларда телпекти аңлатқан. Хәзирги ўақытта да Ставропол, Астрахан түркменлери тилинде, усындай мәни билдиреди, яғный, *börük* деп, тек ғана телпекке түсиниледи. Ертедеги түрклер қымбат тери хайўанларының, соның менен бирге өз оңоны (тотеми) болған бөриниң терисинен телпек кийген екен. Усындай телпекке де *börük* дилинген. Бул сөз бөри сөзинен және –к қосымтасынан пайда болған.» [14:72].

Улыўма алғанымыда, жоқарыда қарап өткенимиз сыяклы туўысқан өзбек, карақалпақ хэм түркмен тиллери өзлериниң сөзлик қурамы, грамматикалық хэм фонетикалық қурылысы бойынша пүткил бир қәўим тиллер топарын пайда етеди. Сонлықтан, түркий тиллер топарына киретугын өзбек, карақалпақ хэм түркмен тиллериниң лексикалық бирликлеринде, соның ишинде кийим-кеншек пенен байланыслы атамаларда да улыўмалық хэм уқсаслықлар көзге тасланады.

Әдебиатлар

1. Соколовский С.В. Этничность как память: парадигмы этнологического знания. Этнокогнитология. Вып.1, 1994. -С. 93-99.
2. Адилова Г. Карақалпақстан казаклары этнографизмлериниң лингвомәдений анализи. Филол. илим. философ. докт. дисс. -Нөкис: 2018.
3. Алимов Т.Э. Баъзи ўзбек аңғанавий кийим номлариниң этимологияси ва функцияси хусусида. <https://inlibrary.uz>.
4. Кудайбергенов М.С., Зайрова Қ.М. Карақалпақ халық айтысларында кийим-кеншек атамаларының колланылыўы. Карақалпақ мәмлкетлик университети Хабаршысы. -Нөкис: 2018. №2 (39). 131-б.
5. Қодиров П. Юлдузли тунлар. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1981. 38-б.
6. Ўзбек тилиниң изоҳли луғати. 5-жилд. -Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илимий нашриёти, 2008. 197-б.
7. Карақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Т. I-IV. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982, 1984, 1988, 1992. 507-б.
8. Atanyūzaw S. Türkmen diliniñ sözköki (etimologik) sözlügi. -Aşgabat: „Miras“, 2004. 230-б.
9. Қадыров П. Жулдызлы түнлер. (Х.Жумашев, А.Садықов аўдармасы) – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983. 38-б.
10. Қадыров П. Ыылдызлы гижелер. (Өзбек дилинден тержиме әден Ш.Чарыев). – Ашгабат: «Түркменистан» неширяты, 1988. 39-б.
11. Қодиров П. Юлдузли тунлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1981. – Б. 36.
12. Қадыров П. Жулдызлы түнлер. (Х.Жумашев, А.Садықов аўдармасы) – Нукус: Карақалпақстан, 1983. – Б. 38.
13. Қадыров П. Ыылдызлы гижелер. (Өзбек дилинден тержиме әден Ш.Чарыев). – Ашгабат: Түркменистан неширяты, 1988. – Б. 39.
14. Карақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Т. I-IV. - Нөкис. «Қарақалпақстан», 1982, 1984, 1988, 1992. –Б. 350.
15. Atanyūzaw S. Türkmen diliniñ sözköki (etimologik) sözlügi. -Aşgabat: Miras, 2004. –Б. 72.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада ўзбек, қарақалпақ ва туркмен тиллари мисолида айрим кийим атамалариниң этимологияси ва вазиғи қиёсий жиҳатдан муҳаққа қилиниб, уларниң ўхшашлиғи ва ўхшаш шакллари аниқланған.

РЕЗЮМЕ. В данной статье вопросы этимологии и функция некоторых одежд сравнительно анализируются на примере узбекского, каракалпакского и туркменского языков и выявляются их общие черты и сходства.

SUMMARY. In this article, the issues of etymology and function of some clothing nouns are comparatively analyzed on the example of the Uzbek, Karakalpak and Turkmen languages, and their commonalities and similarities are identified.

ХӘЗИРГИ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ АТЛЫҚЛАРДЫҢ МОДАЛЬ МӘНИ АҢЛАТЫҰШЫ ФОРМАЛАРЫ ХӘМ ОЛАРДЫҢ ЖАСАЛЫҰ УСЫЛЛАРЫ

Г.А.Бекбергенова – филология илимлери бойынша философия докторы
Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлкетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: кичрайтириш, эркалаш, модал, субъектив баҳо шакл, эмоционал-экспрессивлик, синтетик, аналитик.

Ключевые слова: существительное, уменьшительный, ласкательный, модал, субъективная форма, эмоционально-экспрессивный, синтетический, аналитический, оценка, категория.

Key words: noun, diminutive, affectionate, modal, subjective form, emotionally expressive, synthetic, analytical, evaluation, category.

Атлықлардың модаль мәни аңлатыўшы формалары киширейтиў, еркелетиў, хўрмет, кемситиў, кек етиў, мысқыллаў, кемситиў, ирония сыяклы мәнилерди, предмет хэм адамларға гўман, шама, болжаў хэм т.б мәнилерди билдириў ушын колланылады. Атлықлардың бундай модаль мәниге ийе формалары хар қыйлы усыллар арқалы (синтетикалық, аналитикалық, лексика-фонетикалық сыяклы) жасалады.

Атлық – предмет деген кең түсиникти билдиретуғын болғанлықтан, оның мәнилик түрлери де хэм грамматикалық категориялары да хәр қыйлы.

Гейпара атлықлар арқалы предмет тек аталып ғана қоймай, оған қосымша сол предметти сөйлеўшиниң хәр қыйлы қатнасы да аңлатылады. Тил билиминде бундай атлықларды «атлықтың субъектив баҳо формалары» деп атайды.

«Субъектив баҳо» түсиниги қандай да бир предмет, оның қасийетлери (көбинесе өлшеми), белгили бир ис-хәрәкет хэм халатты аңлатады. Усы тийкарында сөз етилип атырған предмет, хәрәкет ямаса жағдайға сөйлеўшиниң унамлы яки унамсыз қатнасы билдириледі хэм хәр қыйлы эмоциялар пайда болады.

Д.С.Насыров, А.Бекбергенов хэм А.Жәримбетовлардың «Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлиги»нде «Субъективлик баҳо-сөйлеўшиниң ой-сезимин, тилегин билдиретуғын баҳо» [7] деп көрсетиледи.

А.Бекбергенов хэм Қ.Пахратдиновлар «Тил билими терминлери сөзлиги» атлы мийнетинде субъектив баҳо категориясына «Сөйлеўшиниң предметке, оның белгисине қосымша эмоционаллық-экспрессивлик (еркелетиў, киширейтиў, мысқыллаў) баҳо берип сөйлеўин көрсететуғын семантикалық-грамматикалық категория: *жеңгей, апажан, қызалақ, адамсымақ*»[1] деп көрсетеди.

Субъектив баҳо формалары арқалы сөйлеўшиниң хәр қыйлы модальлик қатнаслары: киширейтиў, киширейтиў-еркелетиў, хўрмет, кемситиў, мысқыллаў, ирония хэм т.б. билдириледі. Бундай мәнилердиң аңлатылыўында тилдеги хәр түрли қурастар хэм усыллар (аффиксация, сөз қосылыўы, сөз дизбеклери) пайдаланылады.

Субъектив баҳаның сөз жасаў мәниси – бул улыўмаласқан, системалық тиллик мәни хэм ол бир

катар дөрөндү сөзлөрдө Һәм кыйлы қосымталар Һәм Һәр кыйлы сөз жасау үсыллары аркалы анықланады. Субъектив баҺаны билдиретуғын сөз жасаушы мәни дөрөндү сөз семантикасының бир бөлегі болып есапланады. Морфемалық сөз жасалу жағдайында ол аффикс аркалы жүзеге келеди. Субъектив баҺаны аңлатушы дөрөндү сөзлөр предметлик-түсиниклик байланыска ийе болады. Олардың бири-биринен айырмашылығы - предмет сол аталған нәрсенің баҺасын да аңлатады. БаҺа субъекттиң норма бойынша түсинигі тийкарында (өлшем, форма, сыпат, сан Һәм тағы да баска сөйлөу предмети қасиетлери) әмелге асырылады Һәм норманың қандай да бир тәрепке өзгеріуіне байланыссы эмоцияның билдирилиуі менен бирге жүзеге келеди. Адамлардың қурамалы, гейде қарама-қарсылықлы кеширмелеринің аңлатылыуы менен байланыссы болған субъектив баҺа мәнісин билдириуші сөзлөрдің сөз жасау семантикасы әпиуайы болыуы мүмкин емес. Оның қурамы (өлшемлик-баҺалаушы, сыпат баҺасы, унамлы Һәм унамсыз эмоционаллық баҺа мәнілери) бири-бири менен тығыз байланыссы Һәм тутас бир комплексти пайда етеди. Субъективлик баҺа мәнілеринің атлықлардағы түри киширейтиу, еркелетиу, киширейтиу-еркелетиу, менсинбеу, кемситиу Һәм т.б. болып есапланады.

Субъектив баҺа категориясы бул – сөйлөушинің предметке, предметтиң ямаса ис-Һәрәкеттиң белгисине деген субъектив баҺаны билдиретуғын Һәм гәптиң тийкаргы предметлик мәнісине қосымша киширейтиуші, еркелетиуші мәни беретугын семантика-грамматикалық категория.

Атлықтың субъектив баҺа формалары аркалы Һәр бир тилдің өзіне тән өзгешеликлери, сол тилде сөйлөуші халықтың үрп-әдетлери, дәстүрлери, психологиясы, адамлар арасындағы қарым-қатнас, мүнәсибет Һәм т.б. көринеди.

Солай етип, субъектив баҺа – бул адамның ойлау Һәм психикалық искерлигинің нәтижеси.

Субъектив баҺа формалары қайсы сөз топарына киреди? Изертлеушілер арасында бул Һаққында Һәр қыйлы пикирлер бар. «Бул группаға еркелетиу, киширейтиу, жақсы көриу мәнілерин билдириуші субъекттиң белгилі бир адамға ямаса предметке болған көзқарасын, баҺасын билдириуші формалар-аффикслер киреди... Булар, әдетте, баска жасаушылар сыяқлы сөздің реал мәнісин пүткиллей өзгертип жибермей, тек оған қандай да бир жаңа реңк (оттенк) – қосымша мәни береді [6].

Субъектив баҺа формалары қайсы сөз топарына кирсе де, ол бәрқулла сөйлөушинің предметке, адамға унамлы яки унамсыз қатнасын, белгилі бир бир позицияда турып баҺалауды көрсетеди. Бул категорияның ямаса форманың баҺалау мәнісине ийе болыуы оның өзіне тән стилистикалық бояуы Һәм оған ийе екенлигин көрсететуғын факторлардың бири болып табылады.

Субъектив баҺа сөйлөушинің объектив шынлыққа Һәм өз сөзіне унамлы яки унамсыз қатнасты билдиреди. Модаль қатнас тастыйықлау, бийкарлау, гүманды да билдириуі мүмкин.

Лингвистикалық әдебиетларда субъектив баҺа формалары анық қабыл етилген атамаға ийе емес. Илимий әдебиетларда бул кубылысты сүүретлеуші көплеген терминлер ушырасады. Мысалы: «эмоционаллық баҺаны билдириуші атлықлар» [3], «субъектив баҺа мәнісин билдириуші атлықлар», «киширейтиуші, еркелетиуші суффикслер» [8], «экспрессивлик» ямаса «эмоционаллық-экспрессивлик» [5]. Сондай-ақ, «киширейтиуші-баҺалаушы суффикслер», «диминутивлер», «субъектив баҺа суффикслери» сыяқлы атамалар да бар, бирақ олар сол бир кубылыстың Һәр қыйлы тәрептерин ғана билдирип келеди. Бул кубылысты «субъектив баҺа формалары» деп атаған макул, себеби

субъектив баҺаның билдиретуғын мәніси кең Һәм Һәр қыйлы болады. Олар тек предметтиң киширейтиу яки еркелетиу мәнісин аңлатып қоймастан, хүрметлеу, кемситиу, мысқыллау, ирония, сарказм сыяқлы мәнілерди де пайда етеди.

Атлықтың субъектив баҺа формалары аркалы предметтиң тийкаргы мәнісине қосымша киширейтиу-еркелетиу, хүрметлеу, кемситиу, мысқыллау, күшейтиу мәнілери билдириледі. Субъектив баҺа сөйлөушинің объектив шынлыққа Һәм өз сөзіне унамлы яки унамсыз қатнасты билдиреди. Бундай мәнілер арнаулы аффикслер жәрдемінде жасалады. Бул аффикслер тийкарынан атлық сөзлөрге жалғанып, оларға стилистикалық бояу береді. Олар киши өлшемди, эмоционал – кемситиу ямаса дослық мүнәсибетти Һәм объектке унамлы яки унамсыз тәрийп береді. Тилдегі сөзлөр гейде тек өзінің номинациялық мәнісінде ғана қолланылса, гейде сол хызметине қоса оларда айрықша бир тәсирлилик сезиледи. Тил билиминде сөздегі усындай қосымша мәни эмоционаллық-экспрессивлик деп аталады.

Қәлеген сөз эмоционаллық-экспрессивлик мәниге ийе бола бермейди. Қарақалпақ тилиндегі сөз шақпарларының ишинде бул – көбинесе атлыққа тән кубылыс. Сонлықтан да, атлық бойынша мийнетлерде «атлықтың еркелетиу формалары», «киширейтиу формалары», «сыпайылық формалары» деп бөлек қаралып жүр. Бундай формалар сөйлөушинің затқа, адамға Һәм т.б. субъективлик қатнасын билдиреди. Сөйлөуші белгилі бир затты, кубылысты атау менен бирге, гейде эмоционал-экспрессивлик қатнасын да (жақсы көриу, еркелетиу, киширейтиу, хүрмет көрсетиу, менсинбеу, мысқыллау) аңлатады. Оның бундай қатнасы синтетикалық үсыл менен (атлыққа Һәр қыйлы аффикслердің жалғаныуы) Һәм аналитикалық үсыл аркалы да (көмекши сөзлер Һәм т.б.) билдириледі.

Субъектив баҺа сөйлөушинің объектив шынлыққа Һәм өз сөзіне унамлы яки унамсыз қатнасты билдиреди. Атлықтың субъектив баҺа формалары аркалы предметтиң тийкаргы мәнісине қосымша киширейтиу-еркелетиу, хүрметлеу, кемситиу, мысқыллау, күшейтиу мәнілери билдириледі. Бул формалар Һәр қыйлы эмоционаллық-экспрессивлик бояуларға ийе болады Һәм ол сөздің тәсирлилиги күшли Һәм өткир болып, бундай сөзлер адамда Һәр қыйлы унамлы ямаса унамсыз пикирлерди, образларды пайда етеди.

Жағымлы ямаса жағымсыз қатнас Һәр түрлі грамматикалық формалар (морфологиялық), айырым сөзлер (лексикалық), конструкциялар (синтаксислик), форма Һәм сөздің қосылуы (лексикалық-морфологиялық), интонация (фонетикалық) жәрдемінде аңлатылады.

Бундай мәнілер арнаулы аффикслер ямаса сөзлөрдің қосылуы аркалы аңлатылады Һәм олар, тийкарынан, атлық сөзлөрге жалғанып, оларға стилистикалық бояу береді. Олар киши өлшемди, эмоцияны ямаса дослық мүнәсибетти Һәм объектке унамлы яки унамсыз тәрийп береді. Мысалы: *кітап-кітапша, төбетөбишк, генже-генжетай, адам-адамсымақ, Айгүл қызым, жан балам* Һәм т.б. Бул аффикслерди көпшилик изертлеушілер атлық жасаушы аффикслердің қатарына қосып қарайды. Улыуа алғанда, олар атлыққа тийисли болғанлықтан, сабақлықларда атлық жасаушы аффикслердің қатарынан орын алған. Ал, Һақыйқатында, олар жаңа мәнидегі сөз жасамайды, ал сөзге тек жаңа эмоционаллық-экспрессивлик реңк береді.

Тилдің тийкаргы жәмийетлик функциясы – адамлар арасында сөйлесиу, пикир алысу қуралы сыпатында хызмет етиу болып табылады. Соның менен бирге, тил жәмийетте баска да хызметлерди атқарады. Тилдің усындай айрықша функцияларының бири – оның тәсир етиу функциясы. Тилдегі сөзлөр гейде тек өзінің номинациялық мәнісінде ғана қолланылса, гейде сол сөзлөрге айрықша бир тәсирлилик сезиледи. Лингви-

стикада сөздеги усындай қосымша мәни эмоционаллық-экспрессивлик деп аталады. Субъектив баға формаларының және бир функциясы – бул сөйлеуши менен байланыс орнатыў, қолайлы коммуникация, әлпайымлық пенен қатнас жасаўға ерисиў болып табылады.

Улыўма халықлық тил (әдебий-аўызеки сөйлеў) эмоционаллық бояўларға ийе болған сөзлерге бай болып, бундай сөзлерде экспрессивлик мәни, яғный тәсир етиў күшли болады. Бул сөзлер тек мәни аңлатып қоймастан, олар сөйлеушиниң сол айтылып атырған гәпке қатнасын да билдиреди. Сөзлердиң эмоционаллық бояўы айтылып атырған сөзге унамлы ямаса унамсыз мәни бериўи мүмкин. Эмоционаллық лексика курамына ҳәр қыйлы сезим ҳәм реңклерди беретугын субъектив баға формалары киреди.

Ҳәзирги қарақалпақ тилинде атлықтың субъектив баға формалары аффикслер, аффиксоидлар, сеплик ҳәм тартым формалары, дөрәнди сөзлер, жуп атлықлар ҳәм тәкирар атлықлар арқалы жасалады.

Атлықтың субъектив баға формаларында эмоционаллық ҳәм экспрессивлик реңк болады. Эмоционаллық мәни – сезимниң, қарым-қатнастың, баҳаның сөзге тән көриниси, яғный сөйлеушиниң предметке ҳәр қыйлы субъектив қатнасы, сезими, ол экспрессивлик эмоцияны, еркти билдириўде де, ойды билдириўде де образлылық пенен көркемликте күшейтиў ушын хызмет етеди. Тилдеги эмоционаллық ҳәм экспрессивлик мәни адам баласының эстетикалық сезимин қәлиплестириўде, тәрбиялаўда, ой талғамын жетилистириўде үлкен хызмет атқарады. Тийкарынан, субъектив баға формаларында сөздиң тийкары лексикалық мәнисине қарағанда экспрессивлик бояў күшли болады.

Грамматикалық мәнилер сөздиң ишинде де аңлатылыўы мүмкин. Бул аффиксация, түбирдеги сөзлердиң алмасыўы, пәт, супплетивизм, тәкирар сөзлер ҳәм интонация. Сөз жасалыўдың бундай усуллары синтетикалық усул деп аталады (грекше «syn-theticos» – синтезге тийкарланған, бириктириўши; «synthesis» – бириктириў, жалғаў, байланыстырыў).

Сөзден тысқарыда сөз жасалыў усуллары бул – көмекши сөзлер, сөз қосылыўы, сондай-ақ сөз тәртиби арқалы билдирилетугын сөз жасалыў түри. Бул грамматикалық мәнилердиң жасалыў түри аналитикалық усул деп аталады (грекше «analyticos» – анализге тийкарланған, ажыратыўшы; «analysis» – ажыратыў, айырыў, бөлиў).

Синтетикалық усулда сөздиң лексикалық ҳәм грамматикалық мәниси бир сөз формасы арқалы аңлатылады.

Аналитикалық усулда сөздиң лексикалық ҳәм аналитикалық мәнилері бөлек аңлатылады. Лексикалық мәни сөз арқалы аңлатылады, ал грамматикалық мәнилердиң аңлатылыў функциясы көмекши кураллар-көмекши сөзлерге жүкленеди. Аналитикалық ҳәм синтетикалық сөз жасалыў усуллары терминлерин қолланыў дөрәнди сөзлердиң синхрониялық жағдайын жеткерип бериўге мүмкиншилик береді.

Е.И.Убрятова якут тилиндеги атлықлардың киширейтиў-еркелетиў формаларының аналитикалық усул менен жасалыўы мүмкинлигин айтқан [10].

И.М.Тараканова хакас тилиндеги атлықлардың жасалыўын якут ҳәм түрк тиллери менен салыстырып изертлеген ҳәм сөз жасалыў усулларын аналитикалық (жуп сөзлер, қоспа сөзлер ҳәм композит сөзлер) ҳәм синтетикалық (аффиксация, дөрәнди, лексика-семантикалық ҳәм конверсиялық) деп көрсетеди [9].

М.Ш.Ширалиев ҳәм Э.В.Севортянлар да азербайжан тили грамматикасындағы сөз жасалыў усулларын синтетикалық (аффикслер арқалы) ҳәм аналитикалық деп бөлип изертлейди [2].

Р.Икрамованың пикиринше, киширейтиў-еркелетиў ҳәм ҳүрмет формалары 3 түрлі усулда: синтетикалық, аналитикалық ҳәм лексика-фонетикалық усул менен жасалады [4].

Атлықтың субъектив баға формаларының аналитикалық усул арқалы жасалыўы өзбек тил билиминде С.Усманов тәрәпинен изертленген [11]. Тек өзбек тили шеңберинде емес, улыўма түркологияда киширейтиў-еркелетиў формаларын синтетикалық усул менен, яғный арнаўлы аффикслер жәрдеминде жасалыўы анықланған [11].

Сөйлеуши пикир алысыўда қандай да бир затты атаў яки хабарлаў менен бирге оған өзиниң модаллық қатнасын, субъектив баҳасын да билдиреди. Олар тийкарынан, атлықтың арнаўлы субъектив баға формалары ҳәм көплек, тартым, сеплик формалары, сөзлердиң жупласыўы, тәкирарланыўы, көмекши сөзлер жәрдеминде аңлатылады.

Солай етип, қарақалпақ тилиндеги атлықтың субъектив баға формалары предметтиң тийкары мәнисине қосымша киширейтиў-еркелетиў, ҳүрметлеў, кемситиў, мысқыллаў, күшейтиў мәнилерин билдириледи ҳәм олар ҳәр қыйлы эмоционаллық-экспрессивлик бояўларға ийе болады. Бул формалар синтетикалық ҳәм аналитикалық усуллар арқалы жасалады.

Әдебиятлар

1. Бекбергенов А., Пахратдинов Қ. Тил билимлері терминлері сөзлиги. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997. 73-б.
2. Грамматика азербайджанского языка. Под общей редакцией М.Ш.Ширалиева и Э.В.Севортяна. – Баку: «Элм», 1971.
3. Грамматика русского языка. Фонетика и морфология. Т. 1. – М.: АН СССР, 1960.
4. Икромов Р. Ўзбек тилида отларнинг синтетик, аналитик ва функциональ формалари. – Т.: «Фан», 1965.
5. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М.: «Провещение», 1993.
6. Маъруфов З. Сўз состави. От ва сифат. – Т.: «ФАН», 1956. 42-43-б.
7. Насыров Д.С., Бекбергенов А., Жәрімбетов А. Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлиги. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979. 197-б.
8. Русская грамматика. Фонетика, фонология, ударение, интонация, словообразование, морфология. Академия наук СССР. Институт русского языка. – М.: «Наука», 1982.
9. Тараканова И.М. Словообразование имён существительных в хакасском языке. – Абакан: Хакаское книжное изд-во, 2008.
10. Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. – М.-Л.: «Наука», 1950. – С. 273.
11. Усманов С. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари // Низомий номидаги ТДПИ илмий асарлари. 42-т. – Т.: 1964.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада қарақалпақ тилида отнинг модал маъно ифодаловчи формалари ва уларнинг яса-лиш йуллари масалалари таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются формы имен существительных, выражающих модальное значение в каракалпакском языке и вопросы их образования

SUMMARY. The forms of nouns expressing modal meaning in the Karakalpak language and their formation are analyzed in this article.

ОБ АНТРОПОНИМАХ КАРАКАЛПАКОВ

К.Бекниязов – кандидат филологических наук

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажиянияз

Таянч сўзлар: исмлар, тил тарихи, қорақалпоқ тили, ономастика, антропонимика, тилшунослик.

Ключевые слова: личные имена, история языка, каракалпакский язык, ономастика, антропонимика, языкознание.

Key words: personal names, language history, the Karakalpak language, onomastics, anthroponymy, linguistics.

У каждого народа существуют свои обычаи и обряды имянаречения, которые развиваются и совершенствуются в зависимости от времени и места.

Каракалпакская антропонимия по своему составу многообразна и сложна. В антропонимах отразились различные представления народа, обычаи, мировоззрение, традиции, бытовой уклад, различные культурно-исторические факторы, религиозные представления народа, экономический, общественно-политический строй.

Современный каракалпакский именник характеризуется большим количеством мужских и женских имён, разных по происхождению.

Традиционные мотивы наречения имени у каракалпаков связаны с явлениями природы, с названиями животных, растений, днями недели, драгоценными камнями, металлами, местностями, где родился ребенок, именами предков и «святых», известными историческими личностями, названиями родов, племен и народов, определенными условиями, событиями, религиозными праздниками, с особенностями новорожденного и т.д.

Следует отметить, что имена, связанные с природой и ее явлениями, чаще всего давались мальчикам: *Боранбай*, *Дауылбай* (родился в бурю, ветреный день), *Қаржаубай*, *Қарлыбай* (родился в снегопад или после окончания снегопада), *Жамғырбай* (родился в дождливый день).

В каракалпакском языке от названий животных и птиц произошел целый ряд мужских и женских имен. Мужские имена этой группы выражают силу, отвагу, смелость, мужество, способность, ум. Таковы *Арыслан* (т.е. смелый как лев), *Бөрибай* (т.е. смелый, отважный, как волк), *Қошқарбай* (т.е. сильный, как баран), *Нарбай* (т.е. сильный, как верблюд), *Бүркітбай* (т.е. смелый, храбрый, отважный, сильный, как беркут). Женские имена этой группы связаны с названиями нежных, мирных, красивых животных и птиц: *Қумыры* «горлица», *Тоты* «попугай», *Құндыз* «бобр», *Марал* «марал» и др.

У каракалпаков немало имен, связанных с названиями растений. Женские имена, связанные с названиями растений, выражают красоту, изящество, сладость, нежность. Даются они по названиям фруктовых деревьев и красивых цветов. Например, *Алмагүл* «яблоко», *Жүзімгүл* (виноград), *Мийуегүл* «плоды», *Анаргүл* «гранат», *Лалахан* «тюльпан», *Роза* «роза».

Многие собственные имена, мужские и женские, по своему происхождению связаны с названиями месяцев (*Сапарбай*, *Сапарбек*, *Сапармурат*, *Сапарнияз*, *Сапаргелди*, *Сапаргүл*, *Сапархан*, *Сапарбийке*, *Ережеп*, *Ережепбай*), дней недели (*Дүйсенбай*, *Сарсенбай*, *Сарсенгүл*, *Пийиенбай*, *Жумабай*, *Жумабек*, *Жумамурат*, *Жуманазар*, *Жуманияз*, *Жумахан*, *Жумагүл*, *Жумабийке*), времен года (*Гүлбаҳар*, *Нәубәҳар*, *Гүзберген*, *Жазмурат*).

Чаще всего топонимы используются в качестве антропонимов, когда родители хотят указать на место рождения ребенка. Таковы, например, антропонимы *Қоңыратбай*, *Мойнақбай*, *Нөкісбай*, *Үргенішбай*, *Ташкентбай*, *Бухарбай*, *Шаржаубай*. Встречаются антропонимы, образованные от названий гор, морей, местности. Например, *Памир*, *Эльбрус*, *Арал*, *Құралпа* (название населенного пункта в Каракалпакстане), *Рәушан* (название реки в Каракалпакстане).

Названия металлов, драгоценных камней также могут переходить в разряд личных имен. Давая девочкам

такие имена, родители хотели видеть их красивыми, миловидными, нежными, приятными, дорогими. Например, *Алтынгүл* «золото», *Гүмисай* «серебро», *Тиллахан* «золото», *Гәўхәр* «бриллиант», *Маржан* «коралл», *Мерўерт* «перламутр», *Ҳинжигүл* «жемчуг».

Личные имена могут даваться и в связи с какими-то особенностями ребенка. Ребенка, родившегося с какими-то особыми приметами на теле, называют *Артық*, *Зыят*, *Зияда*. Ребенка, родившегося с родимым пятном, родители называют *Қаллы*, *Меңли*.

С VIII века безраздельное господство ислама на территории Средней Азии принесло массу мусульманских имен, преимущественно арабских, а также много иранских.

По своему источнику арабские имена представляют собой образования, возникшие на базе: 1) эпитетов имени Аллаха; 2) имени его пророка Мухаммеда; 3) имен родных и ближайших соратников Мухаммеда; 4) имен выдающихся лиц, связанных с культом мусульманской религии; 5) личных имен, пришедших к мусульманам из библии; 6) арабских названий месяцев. Сегодня они воспринимаются как «свои» – каракалпакские.

В составе каракалпакских личных имен представлены и древнееврейские, или библейские, имена, проникшие в язык через мусульманскую религию: *Ибраһым* (Абрам), *Исмайыл*, *Йіса* (Иисус Христос), *Муса* (Моисей), *Сулейман* (Соломон), *Юнус*, *Юсуп* (Иосиф), *Яқып* (Яков), *Дауыт* (Давид), *Зулайха*, *Мариям*.

Встречаются также арабские варианты греческих имен: *Искендер* (Александр).

В каракалпакский именник вошли имена древнеперсидских царей: *Испандияр*, *Рустам*.

Эти имена, быстро распространившись, непрерывно смешивались с другими именами каракалпакского именника и становились уже исконными.

В XX веке в каракалпакской антропонимии возникла и стала развиваться демократическая, прогрессивная тенденция, проявлявшаяся в возобновлении обычая давать новорожденным традиционные каракалпакские личные имена, а также арабские и персидские имена нерелигиозного содержания.

Теперь родители получили полное право по своему усмотрению нарекать детей; соответственно обряды имянаречения вышли из под контроля религии, стали подчиняться новым экстралингвистическим факторам. Имя наречение превратилось по сути дела в подлинно народное творчество.

1950-е годы занимают особое место в истории развития каракалпакской антропонимии. Возрос, в частности, интерес к художественной литературе, к творчеству русских и европейских писателей, который обусловил в конце концов появление новых антропонимических единиц.

Существует традиция наречения детей именами знаменитых людей – писателей, поэтов, героев эпических и других художественных произведений. Например: *Маман*, *Ерназар*, *Әжиянияз*, *Бердақ*, *Әлишер*, *Алпамыс*, *Гүлайым*, *Гүлпаршын* и другие. Встречаются и иностранные имена: *Клара*, *Тамара*, *Зоя*, *Венера*, *Марат*, *Светлана*, *Артур*, *Роза* и другие.

Существует поверье, что имя ребенка должно соответствовать ему самому, то есть его родословной, традициям его предков. По этой причине старались давать детям схожие имена. Рифмование имен в семье не потеряло свое значение и в нынешнее время, наоборот в

современных семьях оно имеет огромное значение и является показателем национальной особенности именования у каракалпаков: *Абдулла, Нийетулла, Нурулла, Бегдулла, Жандулла; Караматдин, Сипатдин, Пахратдин, Шарапатдин, Жамалатдин; Досжан, Нуржан, Есжан, Ержан, Сейтжан; Айсара, Гүлсара, Бийбисара, Улсара; Айжамал, Гүлжамал, Нуржамал, Бийбижамал* и т.д.

Существуют традиционные имена для близнецов. Двух мальчиков – близнецов обычно называли *Асан* и *Усен*, а девочек *Айша* и *Патма*. Мальчик и девочка – близнецы именовались, как правило, *Тахир* и *Зухра*.

В современных каракалпакских антропонимах есть аффиксоиды, которые употребляются только в антропонимах и не участвуют в образовании других лексико-семантических разрядов слов. Многие из них восходят к полноточным словам: Например, *-бай:* *Базарбай, Темирбай, Жаңабай, Султанбай*; *-бек:* *Темирбек, Султанбек, Мырзабек, Муратбек*; *-жан:* *Айжан, Досжан, Пиржан* и т. д. Ряд этих элементов может употребляться и в начале антропонимов, превращаясь в своеобразный префикс, который является чуждым грамматическим элементом в морфологическом строе каракалпакского языка, он присутствует именно в антропонимии: *Баймурат, Байназар, Баймырза, Бекнияз, Бектурды, Бекмырза, Бекмурат, Бекполат, Жанкелди, Жанполат, Жанхожа* и т. д.

Наиболее популярным и часто встречающимся в составе каракалпакских женских имен элементом является слово *гүл* «цветок». Впрочем элемент *гүл* «цветок» в составе женских имен широко употребителен не только у каракалпаков, но и у других народов Средней Азии.

Компонент *гүл* служит показателем женского рода, так как он используется в образовании исключительно

женских имён. В антропонимическом пространстве каракалпакского языка данный компонент выступает в качестве и первого, и второго элементов в двусложных именах: *Гүлбәхәр, Гүлнара, Гүлсара, Гүлназ, Оразгүл, Базаргүл, Тазагүл, Турдыгүл* и др.

В каракалпакском языке отсутствует категория грамматического рода. Нет четкого деления и личных имен на мужские и женские. Многие имена употребляются и как мужские, и как женские: *Бахыт, Азат, Жеңис, Кеңес, Рахат, Абат* и другие.

Помимо официальных имен в разговорной речи каракалпаков бытуют еще многочисленные ласкательно-уменьшительные формы имён. Многие из них образуются сокращением, усечением официальных имён.

Как от мужских, так и от женских имён образуются уменьшительно-ласкательные формы при помощи аффиксов *-ыш/-иш, -иш:* *Балташ* (Балтабай, Балтамурат, Балтаназар), *Сыргаиш* (Сыргагүл, Сыргабийке), *Жумаиш* (Жумабай, Жумабийке, Жуманазар, Жумамурат), *Базаиш* (Базаргүл, Базархан, Базарбийке), *Тазаиш* (Тазагүл, Тазахан, Тазабай), *Турдыиш* (Турдыбай, Турдыгүл, Турдымурат), и др.; *-ан, -н:* *Қайпан* (Қайыпберген, Қайыпназар, Қайыпбай), *Бердан* (Бердиназар, Бердибай), ; *-ақ/-ек:* *Бердақ* (Бердимурат, Бердибай, Бердибек), *Турдақ* (Турдыбай, Турдымурат). Некоторые диминутивные формы становятся официальными именами. Например, *Әбдиш, Турдыш, Мәтеке, Өтеш, Бердақ* и др.

Желание родителей всех веков и всех народностей, чтобы ребенок был здоровым, сильным, крепким, умным, красивым, талантливым, находит выражение в именах.

В настоящее время основным критерием выбора имени являются благозвучность, краткость и смысл.

Литература

1. Доспанов О., Доспанова Д. Исмидиндин сыры неде? – Нөкис: 2009.
2. Насыров Д. С., Толстова Л. С. Антропонимия каракалпаков. // «Вестник Каракалпакского филиала АН Узбекистана», 1986, № 2.
3. Пахратдинов К., Өтемисов Ө. Каракалпак адам атлары сөзлиги. – Нөкис: 2021.
4. Сайымбетов О. Состав и структура каракалпакских личных имен. Автореферат кандидатской диссертации. – Нукус: 1998.
5. Сайымбетов О. Каракалпак тилиндеги меншикли адам атлары. – Нөкис: 2000.
6. Шәмшетов Ж. Исмидиндин мәнисин билесиз бе? – Нөкис: 1997.

РЕЗЮМЕ. Мақолада каракалпакларда фарзандга исм қўйишнинг дастурлари, сабаблари, унинг ҳозирги вақтда ривожланиш тенденциялари ҳақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассказывается об обычаях и обрядах имяназачения, о традиционных мотивах наращения имени у каракалпаков, о тенденциях его развития в настоящее время.

SUMMARY. The article tells about the customs and rituals of naming, about the traditional motives of naming the name of the Karakalpaks, about the trends of its development at the present time.

ТЕРМИНЫ КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКА И ИХ МЕТОДЫ ОБРАЗОВАНИЯ

А.Ж.Бердимуратова – старший преподаватель

Национальный центр обучения педагогов Республики Каракалпакстан по новым методикам

Таянч сўзлар: терминология, педагогика, аффикс, аффиксация, синтаксис, морфология, изафет, компонент.

Ключевые слова: терминология, педагогика, аффикс, аффиксация, синтаксис, морфология, изафет, компонент.

Key words: terminology, pedagogy, affix, affixation, syntax, morphology, izafet, component.

Каракалпакская педагогическая терминология стала одной из самостоятельных отраслей научной терминологии, потому что она постоянно развивается и также закономерно пополняется новыми терминами, а неудачно подобранные термины все время заменяются новыми.

Педагогические термины которые являются одним из богатых слов терминологической лексики, и главным образом, в последнее время превращаются в интересный объект научного исследования в каракалпакском языкознании.

Вопросы терминообразования занимают большое место в проблематике терминологий. Поэтому переходим к анализу образования педагогических терминов каракалпакского языка.

Самый основной вклад в каракалпакском языке с 50-х годов интенсивно начали изучаться вопросы сло-

вообразования и в основном этому во многом способствовали выход в свет основополагающей работы Н. А.Баскакова “Каракалпакский язык”[1], в которой автор подробно анализирует словообразование в системе частей речи на основе трех основных способов: лексического, морфологического и синтаксического. На основе этих же способов рассматривает образование имен существительных в каракалпакском языке А.Кдырбаев[2:13]. Однако в коллективной монографии “Хэзирги каракалпак тили” он указывает лишь два способа образования имен существительных[3:17].

В последующие годы вопросам словообразования были посвящены работы А.Бекбергенова[4:68], А. Нажимова[5:12] и др. Отдельно рассматриваются многие вопросы словообразования и в учебнике для вузов “Хэзирги каракалпак тили”[6:18]. В этих работах, хотя и еще нет единого мнения относительно количества

способов словообразования, но в целом показано, как образуются новые слова и термины за счет внутренних ресурсов самого каракалпакского языка.

В образовании литературоведческих терминов каракалпакского языка в основном продуктивны семантический, морфологический и синтаксический способы.

Морфологический способ словообразования – это образование новых слов с помощью словообразующих аффиксов.

Аффиксация – это один из продуктивных и широко распространенных способов образования новых слов.

Аффиксация – один из широко распространенных способов и в образовании литературоведческих терминов.

Литературоведческие термины в каракалпакском языке с помощью словообразующих аффиксов образуются от именных (существительных, прилагательных, числительных) и глагольных основ.

Аффикс =шы/=ши в тюркских языках является наиболее древним и образует имена существительные от именных, а также глагольных основ. “Существительные на =чы, означают соответственно названия лиц по профессиям, занятиям, привычкам и т.д. Наиболее древним в этом перечне является значение профессии (занятия), все остальные представляют собой его дальнейшее развитие” [7:84]. Например: Тәрбия+шы (воспитатель), жетек+ши (вожатый), китапхана+шы (библиотекарь), нәўбет+ши (дежурный), әмелият+шы (практикант), оқыў+шы (ученик), оқытыў+шы (учитель), дәретиў+ши (основатель), излениў+ши (исследователь), - образованы от глагольных основ. Все они означают людей, занимающихся определенным литературным занятием.

а) аффикс =лык/лик “является высокопродуктивным словообразующим формантом во всех тюркских языках, за исключением якутского, в котором он продуктивен”.

Он является одним из продуктивных и широко употребляемых аффиксов также в каракалпакском языке. Аффикс =лык/лик, присоединяется к корням или основам имен существительных, прилагательных, числительных, наречий и глаголов, образует литературоведческие термины, обозначающие жанровые формы литературы, место возникновения литературных произведений, а также свойства, состояния. Например: шебер+лик (мастерство), компетент+лик (компетентность), педагогика+лык (педагогический), академия+лык (академический), эстетика+лык (эстетический), инновация+лык (инновационный), кәсип+лик (профессия), квалификация+лык (квалификационный), тәжірийбе+лик (опыт), қәниге+лик (профессия), сабақ+лык (учебник), кең пейил+лик (добрые качества), әдеп-икрамлы+лык (уважительные качества), күнделikli таяр+лык (ежедневная подготовка), улыўма таяр+лык (общая подготовка), кәсип+лик компетенция (профессиональная компетенция), методика+лык колланба (методические пособия), педагогика+лык технология (педагогическая технология), педагогика+лык шебер+лик (педагогическое мастерство) и т.д.

Аффикс =шы+лык/ =ши+лик является сложным по происхождению. С его помощью можно образовать названия различных видов деятельности прямо от слов, в значениях которых содержится признак соответствующей деятельности”[8:125]. В такой же функции выступает данный аффикс в современной каракалпакской педагогической терминологии. После суффикса =шы/=ши образуется термин, относящийся к определенной профессии: Например: Тәрбия+шыл+лык (воспитание) и т.д.

Педагогический термин, относящийся к определенной профессии, образуется соединением суффикса =шы+лык/=ши+лик и со словами: муғаллим+ши+лик

(преподавание), дәретиў +ши+лик (основатель), оқытыў+шы+лык (учительство), и т.д.

б) аффикс =ма/ме, =ба/=бе, =па/=пе образует от глагольных основ имена существительные со значением названия действия. “процесса, который семантически предстает либо как течение действия (состояния), либо как определенное явление, как процесс в его завершении во всех производных на =ма со значением определенного процесса”. О роли данного аффикса в образовании терминов Э.В.Севортян пишет: “В качестве словообразовательной формы =ма находит активное применение в области социальной и научной терминологии. Важную роль в повышении удельного веса производных на =ма играет переводческая работа. Следует заметить, что описываемая форма активно применяется в терминообразовании не только огузских языков. К ней неоднократно обращались и обращаются при создании новых терминов и слов также в татарском, казакском, киргизском и других языках, в которых словообразование в форме на =ма прежде было мало заметно”[8:125]. То же можно сказать о роли данного аффикса в образовании терминов в каракалпакском языке. С его помощью образование следующие педагогические термины: бағдарла+ма (программа), көргиз+бе (выставка), бирлес+пе (объединение), ислен+бе (производство), көнлик+пе (доверенность), таркат+па (раздаточный), көрсет+пе (показательный), коллан+ба (руководство), тапсыр+ма (задание) и т.д.

в) аффикс =ў,=иў,=ыў образует от глагольных корней и основ имена действия. Педагогические термины, образованные с помощью этого аффикса, означают названия действий. Например: шыныг+ыў (упражнение), бил+иў (знать), оқы+ў (учить), үлгер+иў (успевать), сөйле+ў (говорить), тексер+иў (проверить), анализле+ў (анализировать), қадағала+ў (контроль), ядла+ў (выучить), дәрет+иў (творить), жаз+ыў (писать), и т.д.

Под синтаксическим способом подразумевается образование слов с новым значением посредством слияния или сложения двух или более основ.

Этим способом образуется так называемые смежные слова. Отметим, что сложные слова в тюркских языках являются одним из сложных и спорных вопросов. Поэтому в тюркологии их отличий от простых слов, свободных и фразеологических словосочетаний посвящен целый ряд исследований¹. Исследователи выявляют характерные особенности сложных слов. По мнению С.Усманова, компоненты сложного слова в большинстве случаев имеют переносное метафорическое значение [9:39]. А.Бекбергенов пишет, что слово, образованное от слияния, сложения слов, имеет новое значение, отличное от значений составляющих его компонентов[10:5]. Это особенно заметно в составных терминах.

Каракалпакскую педагогическую терминологию нельзя представить без составных терминов. Об их месте в данной терминосистеме можно судить и следующим цифрам. В составленном нами кратком каракалпакско – русском словаре литературоведческих терминов имеется 1269 лексических единиц. Из них составляют литературоведческие термины – словосочетания. Естественно, нами не охвачены все термины-словосочетания, которые употребляются в каракалпакском литературоведении. Несмотря на это, из вышеприведенных данных можно судить о количестве подобных терминов.

В Каракалпакском языке, в частности терминологической системе литературоведения используются следующие типы терминов-словосочетаний: 1) изафетные; 2) определительные. Рассмотрим каждую из них в отдельности.

А. Изафетные педагогические термины.

Как известно, в тюркских языках не только речевые

(синтаксические), но и цельноформленные словосочетания образуются так называемой изафетной связью. Собранные нами материалы показывают, что педагогические термины каракалпакского языка образуются всеми тремя видами изафета. Они следующие: а) оба компонента употребляются без аффиксов, связь между ними осуществляется только через порядок слов и соединительной интонацией: эксперимент методы (методический эксперимент), класс журналы (классный журнал), мектеп-интернат (школа – интернат), мектеп жәмәәти (коллектив школы), семинар – тренинг (семинар – тренинг), мектеп инспекторы (школьный инспектор), интернет технология (технология интернета), магнит тахта (магнитная доска), улыўма педагогика (общая педагогика).

б) второй тип изафета: первый компонент без аффикса, а второй оформлен аффиксом принадлежности 3-лица: мектеп педагогикасы (школьная педагогика), сабақ анализ (анализ урока), пән дөгергеи (кружковая работа), сүүрет дәптер (тетрадь для рисования), кәнигелескен мектеп (специализированная школа), орта мектеп (средняя школа), аўызеки метод (устный метод),

ашық тест (открытый тест), үзликсиз тәлим (непрерывное образование), миллий педагогика (национальная педагогика), көргизбе курал (наглядное пособие), шеберлик бахалаў (четвертная оценка), шеберлик мектеби (школа мастерства), педагогикалық жүклем (педагогические нагрузки), методикалық план (методические планы), техникалық курал (технические орудия), интерактив усыл (интерактивный метод), жаңа әўлад (новое поколение),

в) третий тип изафета: первый компонент в родительном падеже, а второй оформлен аффиксом принадлежности 3-лица: билимнің сыпаты (качество обучения), оқыўдың түрлери (виды предметов уроков), мектепнің китапханасы (школьная библиотека), мектепнің асханасы (школьная столовая), класстың журналы (классный журнал), сабақтың анализ (анализ уроков), мектепнің оқыўшылары (школьники), сабақтың түрлери (виды уроков), технологияның түрлери (виды технологии), методтың түрлери (виды методики), муғаллимнің китабы (книга учителя преподавателя), оқыўшының баҳасы (оценка ученика), муғаллимнің пикири (мнение учителя) и др.

Литература

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, ч. II (фонетика и морфология), ч. I (части речи и словообразование). – М., 1952.
2. Қдырбаев А. Хәзирги каракалпак тилиндеги атлык сөзлер. – Нөкис: 1961, -С.13.
3. Хәзирги каракалпак тили, ч. I (морфология). – Нөкис” 1974, с.17.
4. Бекбергенов А. Каракалпак тилиндеги тийкаргы сөз жасаў усыллары. – (Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР), 1979, №1, -С.68-73.
5. Нажимов А. Жуп сөзлер. – Нөкис, 1979, -С. 5-12.
6. Хәзирги каракалпак тили (морфология). – Нөкис, 1981, -С.18-32.
7. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. – М., 1966, -С.84.
8. Севортян Э.В. указ. соч., 125.
9. Усманов С. Метафора. – Ўзбек тили ва адабиёти, 1964, №4, -С.39.
10. Бекбергенов А. Каракалпак тилиндеги сөзлердин жасалыўы, -С.5.

РЕЗЮМЕ. Каракалпак тилининг алоҳида лексика таркиби хамиша тадқиқотчилар назарида. Махсус лексика энг муҳим ролини илмда намоен этади, бу эрда унинг қўлланилиши ҳар қандай қийинчилик даражасидаги илмий маълумотларни аниқ узатиш имконини беради. Махсус оғзаки бирликлар орасида этакчи ўринлардан бири терминологияга тегишли. Кўп ўн йилликлар давомида каракалпак тилишунослигида атама назарияси ва алоҳида атама тизимларининг турли муаммолари жадал ишлаб чиқилган. Ушбу мақолада педагогик каракалпак терминологиясининг шаклланиши ва ўрганилишини кўриб чиқамиз.

РЕЗЮМЕ. Отдельная лексика каракалпакского языка все время расположена в поле зрения исследователей. Особую роль специальная лексика играет в языке науки, где ее применение позволяет наиболее точно передавать научную информацию любой степени трудности. В числе специальных словесных единиц одно из ведущих мест принадлежит терминологии. В течение многих десятилетий в отечественной лингвистике интенсивно разрабатывались различные проблемы теории термина и специальных терминосистем. В этой рубрике рассмотрим исследование формирования и изучении педагогической каракалпакской терминологии.

SUMMARY: A separate lexic of the Karakalpak language is always in the field of the view of researcher. Special lexic plays the most important role in science, where its use allows the most accurate transmission of scientific information of any degree of difficulty. Among the special verbal units one of the leading places belongs to terminology. For many decades, various problems of the theory of the term and special term systems have been intensively developed in Karakalpak linguistics. In this article, we will consider the study of the formation and learning of pedagogical Karakalpak terminology.

UDK (УЎК,УДК): 80. 801. 3310

ТИЛШУНОСЛИКДА СЎЗ БИРИКМАСИНИНГ МОҲИЯТИ ҲАҚИДАГИ МУНОЗАРАЛАР

М.Х.Бобоева – докторант

Мирзо Улугбек номида Ўзбекистон миллий университети

Таянч сўзлар: сўз бирикмаси, синтаксис, тизим, тилшунослик, лисоний бирлик.

Ключевые слова: словосочетание, синтаксис, система, языкознание, языковая единица.

Key words: word-combination (phrase), syntax, system, linguistics, linguistic unit.

Кириш. Сўз бирикмалари назарияси шаклланишининг тарихи узок ўтмишга бориб такалади. Аммо алоҳида лисоний тизим сифатида сўз бирикмасини ўрганишга доир қизиқишлар ХХ асрнинг ўрталарига келиб кучайди ва ушбу тизим бирлигини сўз ҳосил қилувчи морфосинтактик, синтагматик, семантик омилларни тавсифлаш ва сўз бирикмаларининг бошқа лисоний бирликлардан фарқлаш ҳамда таснифлаш борасида қатор изланишлар олиб борилди. Изланишлар натижасида эришилган хулосалар сўз бирикмаси тизими ҳақидаги таълимотнинг назарий тус олишига туртки берди. Сўз бирикмаларининг ҳосил бўлиш микдори чегараланмаган ва улар алоҳида бир тизимни ташкил қилади, бу тизимга тузилиши, таркиби ва қисмларининг муносабати ҳар хил бўлган бирликлар жамланади. Шу тизимнинг тадқиқи жараёнида дуч

келинаётган қийинчиликлар, энг аввало, умумназарий характерга эга ва бу сўз бирикмаси ходисаси назариясининг тугал шаклланиб улгурмаганлиги ушбу жараённинг давом этаётганлигидан далолат беради. Дарҳақиқат, сўз бирикмалари назариясининг шаклланиши узок тарихга эга, зеро, нутқий тузилмалар таркибида сўзларнинг ўзаро бирикиши, уларнинг мазмун жихатидан мослашуви масалалари Ғарб ва Шарқ тилшуносларини ҳар доим қизиқтириб келган. Шу соҳага оид тадқиқотларда Ф.Ф.Фортунатов, А.А.Шахматов, А.М.Пешковский каби рус синтаксистлари ва О.Бехәгел, Ҳ.Суит, О.Есперсен сингари немис ҳамда инглиз олимларининг номларини эслатиб ўтиш муҳим ҳисобланади [13; 1; 3; 8].

Синтаксис юнонча *Syntaxis* сўзидан олинган бўлиб, яшаш, тартиб каби маъноларга эга ҳамда нутқдаги

сўздан кўра каттароқ бўлган бирликлар ҳақидаги грамматик таълимот ҳисобланади. Синтаксис деганда яна грамматиканинг нутқ ҳосил бўлиш жараёнларини ўрганадиган алоҳида бўлими ҳам тушунилади, бу бўлим гап ичидаги сўзларнинг ўзаро бирикуви ва кетма-кетлик тартиби, шунингдек, тилининг автоном бирлиги ҳисобланмиш гап ва матн қисмини ташкил этадиган жумлаларнинг умумий хусусиятларини ўрганади. “Синтаксис” атамаси биринчи марта стоиклар (милoddан аввалги III аср) томонидан қўлланилган ва бу тушунча гапларнинг мантикий мазмуни бўйича кузатувлар билан боғлиқ эди. Бироқ, синтаксиснинг категорияларига қизиқиш юнон мутафаккирларида бундан ҳам илгарироқ мавжуд бўлган ва улар нутқни мантикий таҳлил қилиш билан боғлиқ эканлигини ушбу тушунча орқали кўрсатишга ҳаракат қилганлар. Қадимги файласуфларнинг (Протагор, Афлотун, Арасту ва бошқалар, кейинчалик - стоиклар) диққат марказида “*логос*” - нутқ, жумла, гап, тўлиқ матн билан бўлинмас ҳолда боғлиқ бўлган тушунча сифатида ўрин олган эди [4].

Аполлоний Дисколнинг (III аср) асарларидаги қайдлар синтактик таҳлил тамойилларидаги бурилиш нуктаси бўлиб қолди. Аполлоний Дискол синтаксиси морфологик асосга эга эди. Унинг бошланғич нуктаси сўз эди. Синтаксис гапдаги сўзларнинг муносабатлари, сўз шакллари (келишиклари)ни тасвирлашдан иборат эди. Бу сўз туркумлари синтаксиснинг бошланиш даври эди. Бундан келиб чиқадики, синтаксисни ўрганиш тарихи ҳам кўп асрлик анъанага эга ва шунга қарамай, тилшунослик фанининг ушбу бўлимининг предмети ва шунга мос равишда чегаралари масаласи ханузгача долзарб бўлиб қолмоқда, сабаби, тилшунослар ўртасида синтаксис предметини грамматиканинг алоҳида бўлими сифатида тушунишда ҳаификрлик йўқ. Гап нафақат синтактик ҳодисаларга фундаментал ёндашишдаги фарқлар, “анъанавий” синтаксис вакиллари ва тил назариясидаги айрим янги йўналишлар ўртасида мавжуд бўлган фарқлар ҳақида бормоқда. Ҳатто ўзини “анъанавий” синтаксис вакиллари деб ҳисоблайдиган олимлар ҳам кўпинча синтаксисни бир бутун сифатида талқин қиладилар ва гап, сўз бирикмаси, гап бўлаклари ва бошқаларни синтактик категориялар сифатида таърифлаш тарафдорларидир.

XX аср тилшунослигида синтаксис предметига нисбатан учта нуктаи назарни ажратиб кўрсатиш мумкин. Баъзи тадқиқотчилар синтаксисни сўзларнинг ўзаро бирикиши қоидалари ёки қонуниятларини ўрнатишни асосий вазифаси деб ҳисоблайдиган сўз бирикмалари ҳақидаги таълимотдир деган ғояни олға сурадилар. Гапни эса, сўз бирикмаларининг бир тури, мантикий ёки психологик тафаккур билан боғлиқ бўлган махсус бирлик дея талқин қиладилар. Тадқиқотчиларнинг яна бир гуруҳи синтаксис доирасини гап синтаксис билан чеклайдилар ва сўз бирикмаларини четлаб ўтиб, сўздан тўғридан-тўғри гапга ўтишади. Масалан, синтаксисни гап ва унинг қисмлари ҳақидаги фан деб таъкидлаган Б.Дельбрюк худди шу таълимотнинг асосчиларидан ҳисобланади. Синтаксисга берилган сўнгги таъриф энг кенг тарқалган бўлиб, у синтаксисни сўз бирикмаси назариясини ҳам, гап ҳақидаги таълимотни ҳам ўз ичига олган тилшуносликнинг бир бўлими сифатида талқин қилишдир [2].

Ушбу уч нуктаи назарнинг ҳар бири, албатта, ўзининг афзалликлари ва камчиликларига эга. Сўз бирикмаларига қизиқиш ва уни олдинги ўринга чиқариб қўйиш муайян тилларнинг типологик хусусиятларини яхшироқ тушуниш ва акс эттириш имконини беради. Бироқ, бу ёндашув гапни сўз бирикмасидан ажратиб турадиган бир қатор ўзига хос

хусусиятларини ҳисобга олмайди. Гапни асосий дея эътироф этган тилшунослар эса, тасвирий синтаксис ва тарихий синтаксисни боғлаш, синтактик категорияларни шакллантириш усуллари ошон очиб бериш имкониятига эга бўладилар. Шу билан бирга гапга нисбатан бўрттирилган эътибор сўз бирикмасига зарар етказиши, морфология бирлиги сифатидаги сўз билан синтаксис бирлиги сифатидаги гап ўртасида узилиш ҳосил қилиши ҳолати кузатилади. Шу аснода бир қатор муаммолар юзага келиши мумкин. Муросасозлик асосида қурилган учинчи нуктаи назар ҳар иккала нуктаи назарга хос бўлган афзалликларни ўзида мужассам этган ҳолда, уларга хос бўлган камчиликлардан деярли холи эканлиги билан баъзи устунликларга эга. Аммо синтаксисга нисбатан бу каби муросасозлик ёндашув ҳам, охир-оқибат бир қатор мезонларнинг аралашиб кетишига олиб келади.

В.В.Виноградовнинг сўз бирикмаси назарияси тараққиётига қўшган ҳиссаси алоҳида. Олим томонидан сўзларнинг ягона тузилма таркибида бирикиш қонуниятлари борасида билдирилган фикрлар кўп йиллардан буён турли тиллар кесимида олиб борилаётган изланишларда етакчи ғоя сифатида эътироф этиб келинмоқда, жумладан, ўзбек тили сўз бирикмалари тизими тадқиқи ҳам ушбу таълимот таъсири даражасидан четга чиқмаган [16:15].

Сўз бирикмасини тавсифлаш, унинг шакли, вазифаси ва ҳудудий чегарасини аниқлаш борасидаги барча баҳслар ва мунозаралар худди шу таъриф доирасида олиб борилди. Таърифларнинг айримларига нисбатан баъзан қарама-қарши фикрлар ҳам билдирилди. Айрим олимлар сўз бирикмаси қисмлари ўртасида тобелик муносабати мавжудлигини инкор этишса, бошқалари сўз бирикмаларига номинатив функция хос эмаслигини исботлашга уринишди. Сўз бирикмасининг тил тизимидаги ўрнини аниқлаш билан қизиққанлар лексик ва синтактик сатҳлар орасида алоҳида бир оралик сатҳни қидиришиб, сўз бирикмасини шу сатҳга жойлашга ҳаракат қилдилар. Сўз бирикмалари назариясига оид бундай масалаларнинг узоқ пайдан буён муҳокама қилиниб келинаётганлигининг сабабларидан бири – ушбу ҳодисани унинг атрофидагилардан ажратиб, автоном кўринишдаги структура сифатида ўрганиб келинаётганлиги билан характерланади. Оқибатда, сўз бирикмалари тизимига бўлган қизиқиш лексемаларнинг ўзаро бирикиш қонуниятларини чуқур таҳлил қилишга, уларнинг лексик ва синтактик валентлик хоссаларини аниқлашга, шунингдек, сўз бирикмаси таркибий қисмларининг ўзаро муносабатини батафсил ўрганишга сабаб бўлди. Сўз бирикмаларини нафақат лисоний синтагматика, балки парадигматика нуктаи назаридан ҳам ўрганиш лозимлигини эътироф этиш натижасида, уларни маълум гуруҳларга тақсимлаш имконияти туғилди.

Ушбу баҳс-мунозалар натижасида туғилган сўз бирикмасининг номинатив концепцияси ҳақидаги танқидий мулоҳазалар туфайли замонавий тилшунослар сўз бирикмасининг табиати, унинг синтактик механизмдаги вазифаларини қандай аниқлаш ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлдилар, десак, адашмаган бўламиз. Ю.В.Фоменконинг мақоласида сўз бирикмасининг табиати ҳақидаги савол асосли ечим топмаганига қарамай, унинг сўз бирикмаси назариясининг бир қатор жиҳатларига қарши қаратилган танқидий мулоҳазалари эътиборга лойиқдир, чунки айнан шу танқидий фикрларга муносабат билдириш истаги бир қатор тилшунос олимларни сўз бирикмаси ҳақида тадқиқот ишлари олиб боришга ундади. Гап қурилишида “қурилиш бирлиги доимо битта бўлади, ва у фақат сўздир” дея Ю.В.Фоменко ўз фикрини бир сўздан иборат “*Алвидо!*”,

“Совуқ.” каби гапларни мисол келтириш орқали исботлашга ҳаракат қилади [17:63]. Худди сўз каби, сўз бирикмалари ҳам гап учун “қурилиш материали” вазифасини ўташи мумкин дея кўпгина олимлар унинг фикрига қарши фикр биолдирадilar: “Сўз бирикмаси сўз шакли билан бир қаторда гапнинг “қурилиш материали”дир, ёки гапнинг кенгайиш даражасидаги тузилма бирлигидир” [11:81].

Вакт ўтиши билан сўз бирикмасининг тилнинг синтактик тизимидаги ўрни ҳақидаги ғоялар ўзгаргани ва “сўз бирикмаси” тушунчасининг ўзи ҳам ўзгарганига қарамай, “энг асосий ва муҳим нарсасакланиб қолди: сўзлар нутқда (гапда) маълум бир тарзда боғланиб, синтактик бирликлар – сўз бирикмаларини ҳосил қилади. Ва бу борада бизнинг тилшунослик, афтидан, адашмаган: сўз бирикмаларининг мавжудлигига шубҳа қилиш учун ҳеч қандай асос йўқ” [12:120-129].

Туркий тилшуносликда сўз бирикмалари назарияси муаммоси деганда “... мустақил сўз туркумларига мансуб икки ёки ундан ортиқ сўзларнинг бирикишидан ҳосил бўлган, яхлит, қисмларга ажратилмаган тушунча ёки тасаввурни ифодалайдиган грамматик бирликлар тушунилади” [7:13].

Туркий тилларда сўз бирикмаси гаплар тузишда асосий қурилиш материалидир. Шу билан бирга, сўз бирикмаси гапдан сезиларли даражада фарқ қилади, гапларда предикатив устунлик қилади, сўз бирикмасида эса бундай лингвистик категория мавжуд эмас. Сўз бирикмаси, гап билан бир қаторда, туркий тилларнинг қиёсий грамматикасида тил синтактик тузилишининг икки бирлигидан бири сифатида тан олинган. Грамматиканинг алоҳида бўлими ҳисобланган синтаксиснинг предмети сўзларнинг ўзаро бирикши усулларини ўрганишидир. Туркий халқлар тилшунослигида сўз бирикмаси назарияси муаммосига таъриф бериш рус-герман тилшунослигининг умумий контексти сатҳида шаклланган. Туркий тиллардаги сўз бирикмаси “ҳоким аъзо+тобе аъзо” тамойили асосида тузилган бўлиб, кенг маънода бу аслида “таъриф”дир. Сўз бирикмасининг ушбу грамматик доминант ва грамматик жиҳатдан тобе аъзолари ўртасида турли хил муносабатлар ўрнатилади, жумладан, ушбу тобеллик бошқарув, мослашув ёки битишув муносабати сифатида белгиланиши мумкин. Таркибидаги компонентлар сони ва муносабатига кўра сўз бирикмалари одатда содда ва мураккаб турларга бўлинади. Икки мустақил сўздан ташкил топган сўз бирикмаси содда, уч ёки ундан ортиқ аъзони ўз ичига олган бирикма эса мураккаб деб аталади. Масалан, *катта шаҳар, чиройли қиз, китобни ўқимоқ* каби бирикмалар содда сўз бирикмаларига, *эрта келган турналар, жилдираб оқаётган тиниқ сув, оломон орасида йўқолиб қолган бола* каби бирикмалар мураккаб сўз бирикмаларига мисол бўла олади.

Грамматик жиҳатдан ҳоким аъзонинг қайси сўз туркумига мансублигига кўра туркий тиллардаги сўз бирикмалари икки катта гуруҳга бўлинади - номинал ва вербал. Сўз бирикмаларининг кейинги бўлиниши лексик ва грамматик хусусиятларига ва тобе компонентларнинг грамматик тузилишига кўра амалга оширилади. Номинал сўз бирикмалари ўзларининг синтактик таркибий қисмлари жиҳатидан одатда атрибутив сўз бирикмалари вазифасини бажаради. Бундай атрибутив-номинал сўз бирикмалари ҳоким ва тобе аъзонинг қайси сўз туркумига мансублигига қараб таснифланади. Ушбу мезонга мувофиқ, ушбу гуруҳдаги сўз бирикмаларининг қуйидаги турлари ажратилади:

Адабиётлар

1. Behagel O. Die Deutsche Sprache. –Halle, 1954. –P.228.
2. Delbrück B. Сравнительный синтаксис индоевропейских языков / Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen. 3 Bände. Trübner, Straßburg (1893), 1900.
3. Sweet H. New English Grammar. Logical and Historical. – Oxford: Clarendon Press, 2007. –P. 510.
4. Аристотель. Поэтика. М.: Изд-во "Соцэкгиз", 1927. – С. 183.
5. Васильева Н. В., Виноградов В. А., Шахнарович А. М. Краткий словарь лингвистических терминов. -М.: 1995.

а) ҳоким аъзо – от, тобе аъзо – сон: озарбайжон тилида “*беш китаб*” (*беш китоб*), бошқирд тилида “*ос ой*” (*уч уй*), қирғиз тилида “*алты кун*” (*олти кун*);

б) ҳоким аъзо – от; тобе аъзо – оломон: озарбайжон тилида “*менин атым*” (*менинг исмим*), татар тилида “*безнен ел*” (*бизнинг халқимиз*), қирғиз тилида “*сенин уйун*” (*сизнинг уйингиз*);

в) ҳоким аъзо – от, тобе аъзо – сифат: бошқирд тилида “*йыуап нам бейек карагайлар*” (*қалин ва баланд қарагайлар*), “*бийик имарат*” (*баланд бино*);

г) ҳоким аъзо – от, тобе аъзо – сифатдош: татар тилида “*тоткан киж*” (*қорни тўқ одам*), қирғиз тилида “*олтурган қиз*” (*ўтирган қиз*) [7:11].

Сўз бирикмалари одатда ҳоким аъзосининг тобе аъзоларга шундай таъсир қилиши билан тавсифланадики, тобе аъзо ўзининг ҳоким сўзга бўйсунуши белгиси сифатида маълум бир грамматик шаклни олади. Бошқарув сўзлар орасидаги синтактик муносабатларни ифодалаш усули сифатида ишлатилади. Ҳоким аъзо қайси сўз туркуми билан ифодаланганлигига кўра сўз бирикмаларини турларга ажратиш мумкин. Натижада, субстантив (отли), адъектив (сифатли), вербал (феълли), адвербал (равишли) сўз бирикмалари ўзаро фаркланадилар.

Демак, гапдаги сўзлар маъно талабларига кўра ўзаро турли синтактик муносабатларга киришадилар, гапнинг бутунлигини, синтактик жиҳатдан мустақкам, жипслигини таъминлайдиган нарсалар ана шу муносабатлар бўлиб, бир-бири билан синтактик жиҳатдан боғланган, предикативлик муносабатига эга бўлмаган, икки ёки ундан ортиқ мустақил сўзлар қўшилмаси сўз бирикмаси дейилади. Сўз бирикмалари англатган маъноларига кўра сўзларга ўхшаш бўлиб, улар сўзлар каби номинатив аташ вазифасига эга, нарсаси ва ҳодисаларни уларнинг хусусияти билан бирга қўшиб атайди ва ҳар қандай матн сатҳида уларни учратиш мумкин:

- *Қалин дарахтларга бурканган катта ҳовлининг этак тарафида янгигина шувовдан чиққан уй-дахлиз, олди айвон. Ҳовли ўртасида атрофидан ариқ айланиб ўтадиган супа. Ариқ бўйларида райхонлар қулф уриб яшнаб турипти. Сувни қочиб қокиса айлана бошлаган суҳан ўрик таги билан битта бўлиб тўқилган* (С.Аҳмад. 1976: 10).

- *At that time the department store was in its earliest form of successful operation, and there were not many. The first three in the United States, established about 1884, were in Chicago* (Th. Dreiser. 2014: 18).

Хулоса. Ҳозирги ўзбек тили дарсликларида сўз бирикмаларига қуйидагича таъриф берилади: “Бирикма деганда, одатда, икки мустақил лексеманинг ўзаро грамматик ҳамда семантик муносабатга киришуви асосида тузиладиган синтактик бирлик тушунилади. Бунда грамматик жиҳатдан биринчи қисм тобе, иккинчи қисм ҳоким бўлиб, тобе қисм сўз шакл билан, ҳоким қисм эса лексема билан ифодаланади (бундай лексема маълум шакл олган бўлиши мумкин, лекин сўзшакл даражасида грамматик шаклланмайди)” [16: 58].

Нутқда тушунчаларни аниқроқ ва муайянроқ ифодалаш зарурати туғилади: “... сўз ўз маъновий имкониятини тўлароқ ва равшанроқ намоён қилиши учун бошқа бир мустақил сўзга эҳтиёж сезади. Бу сўз унинг маъновий эҳтиёжини қондирмоғи учун ҳам маъновий, ҳам грамматик жиҳатдан унга мувофиқ бўлмоғи лозим” [14:286].

6. Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. – М.: 1973. – С. 12-20.
7. Есперсен О. Философия грамматики. – Москва: Изд-во иностранной литературы, 1958. –С. 404.
8. Леонтьев А. А. Язык, речь, речевая деятельность. 3-е изд. -М.: 2005.
9. Ломов А. М. Русский синтаксис в алфавитном порядке: Понятийный словарь-справочник. Воронеж, 2004. -317 с.
10. Малащенко В. П., Богачев Ю. П. Словосочетание и члены предложения // Вопросы языкознания. 1984. № 6. С. 81—86.
11. Моисеев А.И. Семантическая структура пространственных предлогов в современном русском языке (опыт сопоставительных классификаций). Статья 2 // Термин и слово: Межвуз. сборник ГГУ, 1979. - С. 120-129.
12. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. 7-е изд. – Москва: Учпедгиз, 1956. –С. 512.
13. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Бокиева Г. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Тошкент: Фан ва технологиялар, 2010. 391-б.
14. Турниёзов Н. Ўзбек дериватологиясининг бугунги аҳволи ва истиқбол тараққиёти ҳақида//Тил тараққиётининг деривацион қонуниятлари. – Самарқанд: 2009. 3-6-б.
15. Турсунов У., Мухторов А., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Тошкент: “Ўзбекистон”, 1992. 400-б.
16. Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языковедение // Избранные труды / Отв. ред. М.Н.Петерсон. т.1. -М: Учпедгиз, 1956. - С. 23-191.
17. Шахматов А.А. Из трудов по современному русскому языку (учение о частях речи) Текст. / А.А. Шахматов. -М.: Учпедгиз, 1952. -С. 132-135.

РЕЗЮМЕ. Мақолада сўз бирикмалари назарияси шаклланишининг тарихи ва сўз бирикмаларининг умумназарий муаммоларини тадқиқ этиш соҳасида ечимини қутаётган муаммолар ҳақида фикр юритилади. Сўз бирикмаси тизимини мукамал ўрганиш ҳаракатлари ўтган асрнинг ўрталарида янада жадаллашиб, ушбу тизим бирлигини сўз ҳосил қилувчи морфосинтактик, синтагматик, семантик омилларни тавсифлаш ва сўз бирикмаларини бошқа лисоний бирликлардан фарқлаш ҳамда таснифлаш борасида қатор изланишлар олиб борилди. Изланишлар натижасида эришилган ҳулосалар сўз бирикмаси тизими ҳақидаги таълимотнинг назарий тус олишига туртки берди.

РЕЗЮМЕ. В статье отражена история становления теории словосочетаний и проблемы, ожидающие решения в области исследования общетеоретических проблем словосочетаний. В середине прошлого века активизировались усилия по изучению системы словосочетаний, и был проведен ряд исследований по описанию морфосинтаксических, синтагматических, семантических факторов, входящих в состав слов этой системной единицы, по выделению и классификации словосочетаний, сочетания других языковых единиц. Выводы, сделанные в результате исследования, дали толчок развитию теории системы словосочетаний.

SUMMARY. The article reflects on the history of the formation of the theory of word combinations and the problems awaiting solution in the field of researching general theoretical problems of word combinations. In the middle of the last century, efforts to study the system of word combinations intensified, and a number of researches were carried out to describe the morphosyntactic, syntagmatic, semantic factors that make up words of this system unit, and to distinguish and classify word combinations from other linguistic units. The conclusions reached as a result of the research gave impetus to the theory of the word combination system.

THE PROBLEM OF DISCOURSE IN LINGUISTICS
G.B.Joldasova – *Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences*
Karakalpak State University named after Berdakh
G.A.Klishbekova – *Master student*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: тил, тилшунослик, интеграл матнлар тўплами, тилнинг таърифлари, нутқ, тилнинг элементлари.

Ключевые слова: дискурс, лингвистика, интегративная совокупность текстов, дефиниции дискурса, речь, элементы дискурса.

Key words: discourse, linguistics, integrative set of texts, definitions of discourse, speech, elements of discourse.

The concept of "discourse" appeared in connection with the expansion of linguistic research beyond the sentence - in the sphere of superphrasal syntax. Therefore, a discourse from a linguistic point of view is a set consisting of a logical chain of sentences that are in a semantic connection.

Let's consider the concept of "discourse" in linguistics. Speech activity interests not only modern linguistics, but also related areas of knowledge, primarily psychology, sociology, and cultural studies. Many linguistic, pragmalinguistic, psycholinguistic, sociolinguistic, and linguoculturological terms are interpreted ambiguously. Undoubtedly, such a concept as discourse belongs to them. Different linguistic dictionaries give different definitions of the word "discourse". According to the linguistic encyclopedia, "discourse" is a coherent text in combination with extralinguistic, pragmatic, socio-cultural, psychological and other factors; a text taken in the event aspect; speech considered as a purposeful social action, as a component involved in the interaction of people and the mechanisms of their consciousness (cognitive processes). A discourse is a speech that is immersed in life. That is why "discourse", unlike "text", is not applicable to ancient and other texts that do not have a direct connection with living life [8:105]. In the dictionary of linguistic terms edited by T.V.Zherbilo, we see the following definition: "discourse" is an integrative set of texts connected by semantic relations and united in a communicative and functional - goal relation [9: 89]. In the dictionary edited by V.Y.Mikhailchenko, we find the following definition: "discourse" is a logically constructed text in conjunction with a socio - cultural context (psychological, cultural, pragmatic social); speech as a component that participates in the relationship of people. If the socio-cultural context in which a text was

created and existed is lost, then the term "discourse" cannot be applied to it, since the meaning of the discourse is not isolated. The definition of discourse is also of interest to many scientists in the sociolinguistic aspect, since the discourse structure of the text is closely related to social factors. For example, studies of political discourse by French linguists can be included to a certain extent in sociolinguistic discourse, since all of them affect the social context, in the extra-linguistic situation in which a particular text was created. It is taking into account the social conditionality of discourse that brings the study of these texts closer to social linguistics. An important aspect of the theory of discourse is the development of typical situations (frames) of language communication [10:213].

In the explanatory dictionary of translation studies, we find the following definitions of discourse:

An **arbitrary text fragment** consisting of more than one sentence or an independent part of a sentence. Often, but not always, it concentrates around a certain reference concept; it creates a general context describing actors, objects, circumstances, times, actions, etc., being determined not so much by the sequence of sentences as by the world that is common to the creator of the discourse and its interpreter, which is "built" in the course of the development of the discourse - this is the point of view "ethnographies of speech". The initial structure for the discourse has

A type of sequence of elementary propositions connected by logical relations of conjunctions, disjunctions, etc. Elements of the discourse: the events described, their participants, performative information and "non-events", i.e. a) circumstances accompanying the events; b) background explaining the events; c) assessment of the

participants of the event; d) information relating the discourse to the events.

This is a speech stream, a language in its constant movement, which includes all the diversity of the historical era, individual and social characteristics of both the communicant and the communicative situation in which communication takes place. The discourse reflects the mentality and culture of both the national, general, and individual, private.

This is a complex communication phenomenon that includes, in addition to the text, also extralinguistic factors (knowledge about the world, opinions, attitudes, goals of the addressee) necessary for understanding the text.

Any statement that is more than a phrase that is considered from the point of view of the rules for connecting a sequence of phrases.

A coherent text combined with extralinguistic factors.

Text taken from the event aspect.

Speech considered as a purposeful social action.

A coherent text, with a paraphrasespace [11:267].

In the understanding of the German philosopher and sociologist J. Habermas, "discourse" is a special ideal type of communication, carried out in the greatest possible distance from social reality, traditions, authority, communication routine, etc., and aimed at critical discussion and justification of the views and actions of participants to communication. [7:347]

So, after analyzing the various interpretations of the term "discourse" among many linguists, we can identify similar features of this concept. A discourse is a logically constructed text that exists in a particular context. It cannot exist separately from modernity, it always carries extralinguistic problems and is closely connected with life, although it is still very important. Habermas in his definition expresses a sharply opposite opinion, considering that discourse can exist in isolation from reality. Such linguists as V.Y.Mikhalchenko, V.N.Yartseva, T.V.Zherebilo and others consider discourse more broadly and compare it with speech immersed in life. In this paper, following the dictionary of sociolinguistic terms edited by V.Y.Mikhalchenko, "discourse" will be understood as: a logically constructed text in conjunction with a socio-cultural context (psychological, cultural, pragmatic social); speech as a component that participates in the relationship of people. When studying discourse, we will often encounter such related concepts as "speech" and "text".

Let us consider the works of linguists devoted to the study of the concept of "discourse". Many works have been devoted to the study of the problem of discourse in linguistics, the authors of which understand this phenomenon in so many different scientific systems that the very concept of "discourse" has turned out to be broader than the concept of "language".

Thus M. Stubbs identifies three main characteristics of discourse: 1) in formal terms, it is a unit of language that exceeds the volume of a sentence, 2) in content terms, the discourse is related to the use of language in a social context, 3) in its organization, the discourse is interactive, that is, dialogic [3:89].

P. Serio defines eight meanings of the term "discourse": 1) the equivalent of the concept of "speech" (according to F. Saussure), i.e. any specific utterance; 2) a unit larger than the phrase; 3) the impact of the utterance on its recipient, taking into account the situation of the utterance; 4) conversation as the main type of utterance; 5) speech from the speaker's point of view, as opposed to narration, which does not take into account such a position (according to E. Benveniste); 6) the use of language units, their speech actualization; 7) socially or ideologically limited type of utterances, for example, feminist discourse; 8) a theoretical construct designed to study the conditions of text production [5:26- 27].

V.S.Grigorieva in her monograph "Discourse as an element of the communicative process: pragmalinguistic and cognitive aspects" examines discourse as a linguistic unit of communication, which assumes that, like any language unit, it has a sign of signiness as a set of certain properties of the material (form) and ideal (content). Any sign itself is an object of the real world. Verbalization and objectification of certain content, represented in the act of speech, marks the work with information, a cognitive process that is born in the processes of cognition and perception of the world [1:156].

Special attention should be paid to the identification of two types of research devoted to discourse - cognitive-discursive and communicative-discursive [2: 46]. This juxtaposition of approaches to discourse leads to a distinction between semantics and pragmatics of the sign. The semantics of discourse in this sense can be interpreted as a set of intentions and propositional attitudes in communication, and the pragmatics of discourse - as ways of expressing the corresponding intentions and attitudes. In this case, multiple connections of a discourse with other phenomena, including connections of a certain type of discourse with other types of discourse, represent its syntactics (connection of a sign with other signs) [3:149].

According to the scholar V. E. Chernyavskaya, discourse in its broadest sense is a collection of thematically related texts. The author notes that the concept of "discourse" in publications of recent decades is given special attention. Although Chernyavskaya emphasizes that the use of this term is getting more and more negative dynamics, rather than positive [6:8].

The study of discourse as a special category has developed in various independently existing and developing national schools. The scientific tradition is of key importance. The French tradition of discourse analysis, associated with the names of J. J. Lacan, M. Foucault, M. Pesce, L. Althusser, P. Seriot, is highlighted - a tradition, first of all, of political-ideological, historical and socio-cultural analysis of discourse. It is the most autonomous and independent in its approach and is incompatible with the linguistic principles of analysis. It stands out as an independent Anglo-American linguistic tradition of the analysis of coherent speech, when discursive analysis is primarily aimed at oral communication, at the interactive interaction of the speaker and listener. The German-Austrian school of discourse analysis developed separately, applying traditional methods of textual analysis of written text to the category of discourse.

L. S. Polyakova In her article "Theoretical approaches to the definition of the concept of "discourse" also states that the interpretation of the concept of "discourse" has undergone multiple changes since the introduction of the term into the everyday life of scientific knowledge by Selling Harris in the early 50s of the twentieth century. He called discourse analysis "a method of analyzing coherent speech" designed "to expand descriptive linguistics beyond a single sentence at a given time and to correlate culture and language."

Thus, the ambiguity of this term is confirmed by the etymology of the word discourse. Initially, in Latin, the word discourse meant "deviating from the course", "running away", etc. But already in the nineteenth century in the dictionary of the German language of Jacob and Wilhelm Grimm pointed out the ambiguity of this concept:

1. dialogue, conversation; 2. speech, lecture [4:87].

These studies of the concept of "discourse" have made a serious contribution to the development of linguistics, but there is still no consensus on this issue. Because of the polysemantic nature of the concept of "discourse", it is difficult for linguists to identify its main characteristics. That is why this problem is still extremely relevant in linguistics.

References

1. Discourse as an element of the communicative process: pragmalinguistic and cognitive aspects. Tambov: Publishing House of Tambov State Technical University. univ., 2007, 288 p. (in Russian)
2. Danilova, N. K. "Signs of the subject" in discourse.- Samara: Publishing house "Samara University", 2001. -P. 228.
3. Karasik, V. I. On types of discourse // Language personality: Institutional and personal Discourse: Collection of scientific works, Volgograd: Peremena Publ., 2000, -P. 5-20.
4. Polyakova, L. S. Language. Text. Discourse/ L. S. Polyakova// Scientific almanac. - 2009. - No. 7. - pp. 87-91.
5. Serio, P. How texts are read in France // Quadrature of meaning: The French school of Discourse Analysis: translated from French and Portuguese-Moscow: Progress, 1999. -P. 415.
6. Chernyavskaya V. E. The discourse of Power and the power of discourse. -Moscow: Flinta: Nauka Publ., 2006, -P.136.
7. Philosophical Discourse on Modernity: translated from German by M.M.Belyaev. -Moscow: 2003, -P.416.
8. Linguistic Encyclopedia / V. N. Yartseva, Moscow: 1990, -P. 688.
9. Dictionary of Linguistic Terms. - Magas.: In GU Publishing House, 2004. -P. 155.
10. Dictionary of Sociolinguistic Terms / edited by V. Yu. Mikhalechenko. -Moscow: 2006, -P.312.
11. Explanatory Translation Dictionary. - 3rd ed., reprint. -Moscow: «Flinta»: Nauka Publ., 2003, -P. 320. (in Russian)

РЕЗЮМЕ. Мақолада мустақил равишда мавжуд бўлган ва ривожланаётган турли миллий мактабларда ривожланган тадқиқот ҳақида сўз боради. “Дискурс” тушунчасининг полисемантик хусусияти туфайли тилшунослар ўнинг асосий хусусиятларини ажратиб кўрсатишда қийналишди. Шунинг учун ҳам бу муаммо тилшуносликда ҳамон долзарблигича қолмоқда.

РЕЗЮМЕ. В статье рассказывается об изучении дискурса как особой категории, сложившейся в различных самостоятельных существующих и развивающихся национальных школах. Из-за полисемантичности понятия «дискурс» лингвистам сложно выделить его основные характеристики. Именно поэтому эта проблема до сих пор чрезвычайно актуальна в языкознании.

SUMMARY. The article tells about the study of discourse as a special category has developed in various independently existing and developing national schools. Because of the polysemantic nature of the concept of "discourse", it is difficult for linguists to identify its main characteristics. That is why this problem is still extremely relevant in linguistics.

KÓRKEM TEKSTTI LINGVOPOETIKALIQ ANALIZLEWDIŇ TEORIYALIQ TIYKARLARI

Sh.Jolmbetova – tayanish doktorant

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik institutı

Tayanich sózlar: til, taqqoslash, poeziya, lingvopoetika, stilistika, poetika.

Ключевые слова: язык, сравнение, поэзия, лингвопоэтика, стилистика, поэтика.

Key words: language, comparison, poetry, lingvapoetics, stylistics, poetics.

Búgingi kúnde dúnya til biliminde XX ásiridin ékinshi yarımınan baslap kórkem tekstti lingvopoetikalıq jaqtan analizlew áhmiyetli máselelerdin biri bolıp tabıladı. XX ásir jańa texnologiyalar hám informaciýalar ásirine aylangan bir waqıtta til bilimi hám ádebiyat salasında da kóplegen jańalıqlardı keltirdi. Onıń stilistika hám ádebiyattanıw tarawları menen ortaǵ tárepleri tereń úyrenilmekte. Tildi úyreniwde jańa baǵdarı etnolingvistika, parolingvistika, lingvokulturologiya hám basqada tildin tarawların úyreniw keń rawajlandı. Eń áyyemgi dáwirlerden berli poetika terminini ádebiyattanıwǵa qansheli baylanıslı bolsa, til bilimine de sonsheli baylanıslı. Onıń stilistika hám ádebiyattanıw tarawları menen de tereń úyrenilmekte. Lingvopoetika til bilimi kórkem ádebiyatqa júdá jaqın baylanıslı. Áweli stilistika menen júdá tıǵız qarım-qatnasın kórsetiwge boladı. Sonı atap ótiw kerek, lingvopoetika menen stilistikaniń qarım-qatnası jónindegi másele kóplegen jaǵdaylarda, olardıń hár birin úyreniw salasın yamasa stilistikalıq (tiykarınan lingvostilistikalıq) dep esaplaw stilistikaniń oǵada keńeyiwı onıń predmetin túrlishe aytıw hám funkciyasın kóp tárepleme belgilew ayılǵanlıǵın esapqa alǵan halda. Haqıyqattan da lingvopoetika hám stilistika birdey izertlew obiektime iye ekewide shıǵarma tilin úyrenedi. Biraq olardı birdey zat dep esaplaw nadurıs, olardıń arasındaǵı parıq izertlew sheńberi shegi jańa izertlew maqsetinen kelip shıǵadı. Stilistika jazıwshı tili hám tekstin milliy hám kórkem ádebiyatqa baylanıslı til menen salıstırıp analiz qılıw múmkin. Al, basqa tárepten lingvistika bolsa kórkem teksttin tilin, tildin ózgeshe formasına qarap estetikalıq jónelisi jańa kórkem mazmunǵa qarata hártli belgilew máselesi pragmatikalıq kózqarastan túsindirildi. Analiz lingvopoetikalıq bizge málim, poetika ataması dáslep Aristotelidin «Poetika» shıǵarmasında qollanǵan.

Lingvopoetika-til biliminin poetikalıq tildi izertleytuǵın tarawı bolıp tabıladı. Lingvopoetika házirgi waqıtta til biliminin bir pútnligin tiklewı múmkin bolǵan jańa taraw dep tán alınıp atırǵan eken, onda onıń maqseti, wazıypaların, basqa ilimler menen baylanısın anıqlaw zárúr. Lingvopoetikalıq izertlewdiń tiykarǵı maqseti-kórkem shıǵarmanıń estetikalıq bahasın hám tásirshenlik kúshin belgilep beriwden ibarat. Dúnya til biliminde kórkem shıǵarmalardı lingvopoetikalıq jaqtan úyreniw tek

til bilimi ushın emes, al oǵan jaqın bolǵan tarawlar ushın da úlken material beriwı óziniń tastıyıqlawın tapqan. Bul tarawda ilimiy izertlew jumsların kóbeytiw keyingi waqıtları til bilimi iliminiń eń áhmiyetli wazıypalarınan esaplanadı. Jáhan til biliminde usı kúнге shekem kórkem tekst tilin úyreniw boyınsha kóplegen ilimiy monografiýalar, dissertaciýalar jazılmaqta. A.A.Poetbnaya, A.Peshkovskiy, I.V.Sherba, V.M.Jirmunskiy, V.V.Vinogradov sıyaqlı ilimpazlar kórkem tekst ústinde analiz isledi. Al, házirgi waqıtta rus ilimpazları A.A.Lipgart, G.I.Klimovskayalardıń miynetlerin aytıp ótsek boladı. Olardıń pikirine qaraǵanda, «kórkem tekst forması hám dúzilisi ortasındaǵı buzılmaıtuǵın birlik awızeki ádebiyattın mazmunın úyreniwge estetikalıq tásir jasaydı». Kórkem shıǵarma tili júdá quramalı hám ózgeshe qubılıs. Eń dáslep teoriyalıq jaqtan rus ilimpazı Akademik V.V.Vinogradov «Проблемы русской стилистики» degen fundamental miynetinde poetika haqqında ádebiy kórkem shıǵarma strukturasını úyreniwde lingvopoetikalıq, estetika-stilistikalıq, ádebiyattanıw qatnaslar poetika sheńberinde birlesip ketetuǵının kórsetip ótedi [1:84].

Sonǵı jıllarda kórkem shıǵarmalardı lingvistikalıq analiz qılıw kórkem ádebiyatqa baylanıslı kózqarastan keń kórilip izertlenbekte. Lingvostilistika hám lingvopoetikalıq kózqarastan orıs hám jergilikli ilimpazlar tárepten keń izertlenip atır. Rus til biliminde tekst (tekst) túsiniǵı ótken ásiridin 40-jıllarında payda bolǵan. Al, ótken ásiridin 60-jıllarının ékinshi yarımınan baslap «tekst lingvistikası» degen jónelisi payda bola basladı. Tildi úyreniwde ilimpazlarımız tildin filosofiyalıq túsiniǵı hám estetikalıq tábiyatına úlken itibar qaratqan. Házirgi dáwirde rus filologiyasında lingvopoetikaniń teoriyalıq máseleleri menen shuǵıllanıp kiyatırǵan alımlardan biri A.A.Lipgartın «Основы лингвопоэтики» atlı miynetinde tómendegishe pikir bildiredi. «Бесусловно, не все, но очень многие художественные тексты содержат в себе нечто, обнаруживаемое лишь при рассмотрении их как совокупности отдельных элементов, что заставляет говорить о необходимости разработки особых исследовательских приемов, которые позволили бы уменьшить степень субъективности при проведении лингвопоэтического анализа развернутого произведения речи [2:12]. Ataqlı rus alımı V.Ya.Zadornov

lingvopoetikağa tómendegishe táriyp berip, «цель лингвопоэтического анализа заключается в том, чтобы определить, как та или иная единица языка (слово, словосочитание, синтаксическая конструкция) включается автором в процесс словесно-художественного творчества, каким образом то или иное своеобразное сочитание языковых средств приводит к созданию данного эстетического эффекта» [3:59]. «filologiyaniń arnawlı bólimi, lingvopoetikanıń predmeti shıǵarmalarda qollanatuǵın lingvistikalıq metodlar kompleksi bolıp, onıń járdeminde jazıwshı kórkem ideyanı, estetikalıq tásirde ámelge asırıwǵa erisedi» [3:59].

V.V.Jirmunskiydiń poetika hám lingvistika arasındaǵı tıǵız baylanıs bar ekenligi haqqında pikiri ayrıqsha. «Poeziyanıń materialı sóz bolatuǵın bolsa, poetikanıń sistemalı strukturasınıń tiykarına lingvistika beretuǵın til faktleriniń klassifikaciyası. Til haqqındaǵı ilimniń hár bólimine teoriyalıq poetikanıń arnawlı bólimi sáykes keliwi kerek» [4:28]. Bunda ol poetikalıq fonetika, poetiklaq morfologiya, poetikalıq sintaksisti názerde tutadı. Jazıwshı kórkem obroz jasaw ushin solarǵa sáykes til quralların qollanadı, kórkem shıǵarmanıń mazmunı obrfzlardı jaratıwda usı poetikalıq qurallar arqalı kórinedi.

D.N.Shmelevtiń kórsetiwinshe, kórkem shıǵarmada tek ne ayılǵanı emes, al ol haqqında qalay ayılǵanı úlken áhmiyetke iye [5:20]. Ataqlı rus jazıwshısı Roman Osipovich Yakobsonıń «Лингвистика и поэтика» miynetinde poetikanı lingvistikaniń bir bólimi sıpatında qaraydı [6:15]. A.A.Potebnayanıń «Теоретическая поэтика» shıǵarmasında poetikanı til haqqındaǵı ulıwma pán-lingvistika menen jaqınlastırıwdan ibarat metodı dep qaraydı [7:15].

Sońǵı jıllarda ózbek ilimpazlarınń kórkem tekst tiliniń lingvopoetikalıq ózgesheliklerine baylanıslı izertlewleri dıqqatqa ılayıq. Atap aytqanda, kórkem tekst máselelerine onıń lingvopoetikasi máselelerine arnalǵan bir neshe dissertatsiyalar qorgaw etildi, monografiyalar jazıldı. I.Xatkerev, S.Karimov, M.Yoqubbekova, M.Joldasevlar dıń doktorlıq dissertatsiyaları, M.Joldasev, G.Muhammadjonova, D.Shodieva, Sh.Aydarov, D.Jamolidinova, F.Ibragimovalardıń kandidatlik dissertatsiyaları, M.Muhiddinov, S.Karimov hám de B.Joldasev, Z.Shodievlardıń monografiyaların aytsaq boladı. Ózbek tilshileri X.Danyarov, S.Mirzaevlar tárepinen «Tildegi ósiw-ózgerislerdi úyreniwdi óz aldına wazıypa qılıp qoyatuǵın aspekt, til baylıqlarınan paydalanıw, jazıwshı sheberligi, stili haqqında juwmaq shıǵarıwshı aspekt stilistikalıq aspekt» [8:173].

Tilshi M.Yóldashev óziniń «Badiy matn va uning lingvopoetik tahlil asoslari» dep atalǵan oqıw qollanbasında da lingvopoetikanıń analizleniwine kóbirek toqtap ótedi [9:10].

I.Mirzaevtiń pikirine qaraǵanda «lingvopoetika bugungi kunda filologiyaniń yahlitligini tiklashi mumkin boʻlgan soha deb eʼtirof etilayotgan ekan, uning maqsad hamda vazifalarini, tadqiqot obʼektini, boshqa tarmaq fanlari bilan munosabatini aniqlab olish va bu yoʻnalishdagi ishlarni jadallashtirish kerak... Bu sohada tadqiqotlarni koʻpaytirish va kuchaytirish zaruriyati keyingi yillarda filologiya ilmining eng dolzarb vazifalaridan sanalmoqda» [10:22]. Lingvopoetikanıń ilimler menen baylanıslı bolıwı, izertlew obiekti menen predmetiniń ózgesheligi, tábiyatı, onıń tiykarǵı búgingi kúnde kórkem tekst tilin úyreniwde kóbirek leksikalıq birliklerdiń stilistikasına itibar qılınǵanı kózge taslanadı. Máselen: tilshi L.Abdullaeva óziniń monografiyasında ózbek kórkem ádebiyatı tiliniń leksikalıq stilistikalıq ilim tarawı sıpatında ornın anıqlaw ushın onıń

izertlew obiekti menen predmetin anıqlaw, negizgi túsiniqlerin, mashqalaların, maqseti hám wazıypaların kórsetiw zárur [11:29]. Lingvopoetika-til bilimi hám ádebiyattanıw menen júdá tıǵız baylanısqa iye. Lingvopoetikanıń izertlew obiekti hám predmetiniń quramalı tábiyatqa baylanıslı bolıwı, kompetenciyasına kiretuǵın máseleleriniń kóp qırılıǵı aldına qoyǵan maqseti menen wazıypalarınń baǵdarı onıń lingvistika ilimi menen tıǵız baylanıslı bolıwın talap etedi. Sonday-aq, lingvopoetika, stilistika, tekst lingvistikası, ádebiyat teoriyası menen de baylanıslı. Lingvopoetikanıń tiykarǵı obiekti (poetikalıq til) hám predmeti (kórkem tekst) bolıp tabıladı.

Ózbek tilshisi B. Sarimsaqov kórkem til mashqalaların úyreniwde tilshi hám ádebiyatshı ilimpazlardıń birgelikte izertlewler alıp barǵan. «Tilshunosmi yoki adabiyotshunosmi, lingvopoetikada, badiiylik (obrozlılik) masalalarida birlashib ketishlari lozim, shundagina ular haqiqiy filologga aylanadilar. Badiiylik muommolari esa sof filologik muommolardir». «Tilshi me ya ádebiyatshı ma, lingvopoetikada, kórkemlilik, obrozlılıq máselelerde birlesip ketiwleri zárur, kórkemlilik mashqalaları filologiyalıq mashqala esaplanadı» dep jazadı [11:27]. S.Umirova jáhán hám ózbek til biliminde lingvistikalıq izertlewler aparıw usılları-metodları boyınsha sintez etip tómendegi juwmaqqa keledi. «Tilshunoslik, adabiyotshunoslik, poetika va estetika fanlari uchun goyat muhim nazariy xulosalar berishga xizmat qiladigan badiiy matning lingvistik tahlili kommunakativ-estetik vazifani bajaradigan individual til tizimini tadqiq etishga yónlitirilgan lingvostilistik tajriba, semantik-stilistik, qiyosiy-stilistik, statistik-stilistik tahlil, kognitiv tahlil, badiiy usul lingvopoetikasi, lingvopoetik qiyoslash, lingvopoetik stratifikatsiya singari óz tahlil metodlari». Sonlıqtan, lingvistikalıq poetikanı úyreniwde sociyalıq hádiyse bolǵan tildıń ózi emes, til jáne onıń ózgeshe funkciyalıq qollanıwı tuwralı belgili bir estetikalıq kózqaras negizinde kelip shıqqan túsiniq dep esaplawǵa boladı. Til kórkem ádebiyatıń ózine tán ózgeshelik belgilerin sáwlelendirip, izertlenip úyreniwde de quramalılıqtı payda etedi. Sol sebepli sóz ónerin izertlew – úyreniw lingvistikalıq aspektinde bolıwı zárur. Kórkem ádebiyatı lingvistikalıq izertlew kórkem shıǵarmanıń ózine emes, al tilin izertlep úyreniw kerek. Kórkem tekst tilin úyreniw boyınsha kóplegen izertlewler nátiyjesinde lingvistikalıq izertlewdiń tiykarǵı maqseti shıǵarmanıń estetikalıq qimbatın hám tásirlilik kúshin belgilep beriw bolıp tabıladı. Qaraqalpaq til biliminde kórkem tekst tilin lingvopoetikalıq izertlew máselesine ayrıqsha itibar berilmekte [13:164]. Qaraqalpaq til biliminde kórkem ádebiyatı tilin izertlewge baǵıshlanǵan izertlewlerde eki baǵdar kórinedi. Izertlewlerdiń bir baǵdarında belgili bir dáwir tiliniń tariyxın izertlew maqsetinde kórkem tekstlerden faktlik sıpatında paydalanılsa, ekinshi baǵdarda belgili bir dáwirde jasaǵan shayır hám jazıwshılardıń tili hám stilin izertlewde jumslar islenedi. Qaraqalpaq til biliminde kórkem ádebiyatıń tilin lingvistikalıq aspekte izertlew ilimiy-teoriyalıq miynetler sanawlı. Búgan misal etip Sh.Ábdinazimov, A.Abdiev, G.Qarlıbaevlar kórkem shıǵarmalar tili boyınsha arnawlı miynetleri bar. Juwmaqlap aytqanda, kórkem tekstti úyreniwdiń teoriyalıq hám ámeliy máseleleri lingvistikalıq jaqtan izertlew kórkem shıǵarmanıń ózin emes, al tilin izertlep-úyreniw ekenligin eske alıw kerek. Oytkeni, kórkem ádebiyatıń ózi lingvistikaniń obiekti emes. Búgingi kúnde qaraqalpaq til biliminde kórkem ádebiyatıń tilin lingvopoetikalıq aspekte izertlew baǵdarındaǵı ilimiy-teoriyalıq miynetler sanawlı.

Ádebiyatlar

1. Виноградов В.В. «Проблемы русской стилистики». –Москва: 1981.
2. Липгарт А.А. «Основы лингвопоэтика». –Москва: «Наука», 2021.
3. Задорнов В.И. «Теория и методы лингвопоэтики» афтореферат. –Москва: 2000.
4. Жирмунский В.М. «Теория литературы. Поэтика. Стилистика». –Л.: «Наука», 1977.
5. Шмелев Д.Н. «Слово и образ». –Москва: «Наука», 1964.

6. Якобсон Р.О. «Лингвистика и поэтика». –Москва: 1975.
7. Потебня А.А. «Теоретическая поэтика». –Москва: 1990.
8. Дониёров Х., Мирзаев С. «Адабий тил ва бадиий стиль». –Тошкент: 1988.
9. Yoldashev M. «Badiiy matn lingvopoetikasi». –Тошкент: «Фан», 2008.
10. Мирзаев И. Лингвистик поэтика ва унинг филологик таҳлилидаги урни. –Т.: 2002.
11. Абдуллаева Л. «Лексическая стилистика художественного текста, лингвистику текста и историю ее изучения». –Тошкент: «Фан», 1979.
12. Саримсоков Б. «Бадиийлик асослари ва мезонлари». –Тошкент: 2004.
13. Ёбдиназимов Ш. «Лингвопоэтика». –Т.: «Ёшлар», 2020.

РЕЗЮМЕ. Maqolada badiiy matnning lingvopoetika o'rganishning nazariy masalalari, xususan, badiiy matnning fonetikasi, semantikasi, matn lingvistikasi va uning izlanish tarixi, uning asosiy ittifoqliklaridagi nazariylik muammolari haqida atroflicha so'z yuritiladi. Lingvopoetika bo'yicha A. A. Potebnaya, A. Peshkovskiy, I. V. Sherba, V. M. Jirmunskiy, V. V. Vinogradov, A. A. Lipgart, M. Yoldashev kabi olimlarning ilmiy tadqiqotlari bo'yicha nazariy fikrlariga to'xtab o'tdik.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются теоретические вопросы изучения лингвопоэтического анализа художественного текста, в частности, фонетику, семантику художественного текста, лингвистику текста и историю ее изучения. Мы остановились на теоретических взглядах учёных по лингвопоэтике таких как А.А. Потебня, А. Пешковский, И.В. Щерба, В. Жирмунский, В.В. Виноградов, А.А. Липгарт, М. Юлдашев.

SUMMARY. This article discusses the theoretical issues of studying the linguistic and poetic analysis of a literary text, in particular, phonetics, semantics of a literary text, text linguistics and the history of its study. We stopped at the theoretical views of scientists on linguopoetics such as A.A. Potebnya, A. Peshkovsky, I.V. Shcherba, V. Zhirmunsky, V.V. Vinogradov, A.A. Lipgart, M. Yuldashev.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ОЙКОНИМЛЕРИНДЕ КЭСИПЛИК ЛЕКСИКАНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИЙ СЫПАТЫ

М.Д.Қурбанов – филология илимлериниң кандидаты

Ўжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: топоним, ойконим, этнос, маданият, касбий сўзлар, этнография.

Ключевые слова: топоним, ойконим, этнос, культура, профессиональные слова, этнография.

Key words: toponym, oikonym, ethnos, culture, professional words, ethnography.

Тил – маданиятты сўлелендирийши қурал. Сол себепли тил менен маданиятты бир-бири менен байланыслы изертлеў соңғы дәўирде актвалъ маселеге айланбақта. Халықтың миллий маданияты нақыл-мақаллар, ырым, толғаў-термелер, мифлер, теңеўлер, метаформалар, шежирелерде жаксы сакланады [1:36].

Сөзлик қурамының үлкен хәм ески қатламы болған меншикли атамалар сөзлерге салыстырғанда социаллық-сиясий, мәдений өзгерислерге тасиршен және актив болып, олар өзлери дөреген дәўирдин тиллик картинасын жаксы сўлелендире алады. Бұл оларды үйрениўде лингвистикалық болмаған (тарийхый, мәдений, социаллық, мифлик, т.б.) мағлыўматлардан да пайдаланыўдың зәрүр екенин көрсетеди.

Халықтың сан мың әсирлик өмир жолы, түрли ўакыя-хәдийселер мәдений тұрмысын қәлипестирип барады. Түрли дәўирлердеги ўакыялар маданияттын мазмұны хәм формасына өзгерислерди енгизеди. Бұлар этностың рўўхый хәм материаллық маданиятында өз көринисин табады.

Материаллық маданият – халықтың өмир даўамында дөреген мийнет қураллар, имаратлар, устап тұтқан бұйымлар, кийим-кеншек, кәсип, қол өнер, транспорт басда да әўладтан-әўладқа өтип қиятырған затлық байлығы [8]. Рўўхый хәм материаллық маданият бир-бири менен тығыз байланыслы, олар бири екінчисин толықтырып барады. Сол ушын оларды тек шөртли түрде бөлип қараймыз.

Қарақалпақ халқы Әмиўдәрәя бойы, Арал жағаларында әсирлер бойы жасап, усы орынның тәбийий ықлымы географиялық шараятларынан келип шығып кәсиптиң бир неше түрлери менен шұғылланған, сол тийкарда материаллық маданият түрлерин хәм тил лексикасын байытқан. Кәсиплик сөзлер тилдиң нақыл-мақаллар, фразеологизм хәм меншикли атамалар қурамында жаксы сакланған. Бұл мақалада кәсиплик сөзлер қатнаслы ойконимлердиң (аўыл, елатлы орын, қалалардың меншикли атамасы) этномәдений өзгешелигин көрип шығыўды мақсет еттик.

Республиканың Шымбай хәм Нөкис районларында *Арбашы* деп аталған аўыллар бар. Мағлыўматларға қарағанда, бұл орынларда ертеде (айырым хәзир де) арба соғатуғын ұсталар жасаған. Аўыл адамларының арба соғыўды кәсип етийи олар жасайтуғын орынды *Арбашы* деп атаўға тийкар болған. *Арбашы* ойконими

қарақалпақ тили үшін миллий коннотациялық бояўға ийе. Транспорттың бұл түри көплеген аймақ халықлары, сол қатары қарақалпақлардың жүк тасыў қуралы болған. Хәр бир миллетте ұсталар географиялық, этникалық өзгешеликлерден келип шығып арба соккан.

Арқаншы ойконими. Қарақалпақлардың тұрмысында шарўашылық белгили орын ийелейди. Бұл болса шарўа үшін керекли бұйым хәм затларды соғып таярлаў зәрүрлигин пайда еткен. Шарўа маллар үшін арқан есип жип таярлаў өнери қарақалпақлар арасында белгили кәсиплерден бири болған. Усыны есапка алсақ, Шымбай районындағы *Арқаншы* деген аўыл атамасының этномәдений сыпаты белгили болады. Атаманың келип шығыўы усы орын халқының арқан ийирип жип таярлаўды кәсип етийи менен байланыслы. Елеге дейин аўыл халқы бұл кәсип пенен шұғылланады.

Қарақалпақлардың тийкарғы кәсиплеринен бири балықшылық. Әмиўдәрәя Арал теңизине қуйғанға шекем хәр қыйлы үлкен-киши суў объектлерин (арна, өзек, жап, қол, хәўиз т.б.) пайда еткен. Бұл усы аймақта жасап атырған халықтың балық аўлаў менен шұғылланыўына тийкар жаратқан. Қарақалпақ тили сөзлик қорында усы кәсипке байланыслы бай лексиканың болыўы да усы факторға байланыслы. Қол, дәрәя, арнаға жакын жердеги аўыллардың халқы балықшылық пенен шығыланыўды әдет еткен. Олар жасап тұрған аўыллар болса Балықшы аўыл деп аталған. Қарақалпақстанның Кегейли, Қоңырат, Қанлыкөл хәм Нөкис районлары аймақларындағы *Балықшы* деп аталған аўыллар буның дәлили болады.

Тарийхшы этнограф Т.А.Жданко өзиниң қарақалпақтар этнографиясына арналған изертлеўинде балықшылық қарақалпақлардың бурыннан қиятырған дәстүрий кәсиби екенин, буну тарийхый хәм археологиялық хәм этнографиялық мағлыўматлар тастыйықлайтуғынын жазған еди. Бұл кәсип пенен Әмиўдәрәя дельтасының төменги бөлеги, әсиресе, Арал теңизи этарыпында жасайтуғын халықлар көбирек шұғылланғанын, олар арасында балық хәм оны аўлаўға байланыслы хәр қыйлы әпсаналар, диний исеним хәм дәстүрлердиң сакланғаннан жазған [7:192-193]. Этностың социаллық тұрмысына байланыслы бундай атамалар халықтың тарийхы, мәдений тұрмысынан мағлыўмат берийи менен бахалы есапланады.

Қөңши ойконими. Бурынлары қарақалпақлар

түрмысында белгили бир кәсип атадан балаға, ұстаздан шәкіртке өтип отырған. Аўылда белгили бир кәсип пенен бир ямаса бир неше ұста шүғылланған. Усыған қарай олардын жасап тұрған мәканы сол кәсиптин аты менен атала берген. Шымбай районы аймағында *Көңиши* аўылы бар. *Көн* сөзи ири кара мал ямаса жабайы аңлардың терисинен ийленген қатты былғары тери дегенди билдиреди. Аталған аймақ халқы ертеден-ақ тери ислеп таярлаған. Көншилик қарақалпақларда ерте заманлардан бар кәсип болғанын К.Айымбетовтың «Халық даналығы» шығармасында атап өткен еді [2:263]. Бұл сөз халық аўызеки дәретпелерине де көшкен: «Оразының оны қалды, кемпирлердің көни қалды».

Қарақалпақстанда этномәдениет өзгешеліклерге ийе болған аўыл атамалары көп ұшырасады. Республиканың Бозатаў, Шымбай хәм Хожели районлары аймағында *Үйши* деп аталған аўыл атамалары солардың қатарына киреди. Үйши – қарақалпақлар арасында белгили кәсиплерден бири болып, олар кара үй соғатұғын ұсталар болған. Кара үй қарақалпақлардан тысқары түркий халықлар арасында кең тарқалған үй, ол көшиўде, бұзып кайта құрыўда қолайлы болған. Хәр бир аймақтағы ұсталар сол орынның тәбийий өзгешелигі хәм этностың миллий мәдениет өзгешеліклерин келип шығып кара үйлер соққан. Бозатаў районы аймағындағы *Үйши* аўылының атамасы түўралы жергиликли халық берген мағлыўматларды ұсынбақшымыз. Ертеде аўыл дәрйаға жақын жайласқаны ұшын халық балық аўлаўды кәр еткен. Кейин дәрйа сұўының тартылыўы олардың балықшылық пенен емес, көллердеги қамысларды орып, ший тоқыўды кәсип етиўине себеп болған. Сол аўылда Қалменбай деген ұста кара үй соғатұғын болған. Адамлар оннан ұсы кәсипти үйренген. Бұл орын дәслепп *Қалменбай үйшинин аўылы*, сонынан қысқарыў нәтийжесинде *Үйши аўыл* болып аталған. Атама қарақалпақ халқының этномәдениет түрмысынан дәрек береді. Этнограф Т.А.Жданко хәм С.Камаловлардың берген мағлыўматларына қарағанда, жақын ўақытларға дейин Кегейли районының Еркіндәрйа совхозында кара үй соғатұғын ұсталар болған, ол жер *Үйши аўылы* деп аталған. Әмиўдәрйа сұўының азайыўы менен өнерментлердің көпшилигі Қарақалпақстанның түрли аймақларына көшип кеткен. Олар Қоңырат хәм Шымбай жақларда өз жұмысын даўам еткен. Авторлар халық арасынан кара үйге байланыслы түрли рәўаят хәм аңыз-әпсаналар жазып алған, сондай-ақ, үйши ұсталар өзлерине Ибраһым Калилди пир тутқанын жазған [7:171-172].

Қарақалпақ халқының социаллық-мәдениет түрмысында және бир кәсиплердің бири – бойрашышық. Тийкарынан көллерге жақын жасаған адамлар көлдің ұзын қамысларын орып, оннан бойра ислеп сатқан. Оны тоқытұғын адамды *бойрашы* деп аталған. *Бойра* – төсениў, жайлардың төбесин бастырыў, дәңлердің араларын бир-биринен бөлип

саклаў ұшын қоршаў ретинде пайдаланылған [6:20]. Қоңырат районындағы *Бойрашы* аўылының адамлары да ертеде бойрашылық пенен шүғылланған. Хожели аймағында *Бойрашы* деп аталған жап бар. Демек, этномәдениет сыпака ийе бундай атамалардың мазмұнында белгили бир дәўир хәм кенисликте өмир кеширген халық хакқында бахалы мағлыўмат болатұғын ўақыя-хәдийселер, тарийхтың излери бар. «Хәр бир мәдениетта интернационаллық хәм миллий сыпат бар, соның менен бирге хәр бир тилдің семантикасында адамзат мәдениетінің ұлыўма универсаллық компонентлери, сондай-ақ белгили бир халықтың өзіншеллик мәдениеті көринеди» [5:129]. Этноска тийисли мәдениет фактлер лингвокультурология ұшын әхмийетли дерек болады.

Қарақалпақлар өз этномәдениет өзгешеліклерин, аймақлық шараятлардан келип шығып кәсиплердің жоқарыдағыдан басқа да түрлери менен айланысқан. Қарақалпақ тили сөзлик құрамында шарўашылыққа тийисли сөзлердің көп болыўын жергиликли халықтың ұсы кәсип пенен шүғылланыўы нәтийжеси деп түсиндириў мүмкин. Қарақалпақстанда шарўашылыққа байланыслы келип шыққан атамалар ұшырасады. Шымбай хәм Тахтакөпир районларындағы *Шарўа*, Хожели аймағында *Түйекеш*, Шоманайда *Падашы* деп аталған аўыл атамалары солардың қатарына киреди.

Таллаўлардан белгили болғанындай, халықтың мекен еткен орны, ол жердің географиялық дүзилеси, ықлымы, жери, суўы, басқа да тәбийий белгилер олардың сол жерге сәйкес кәсип түрлери менен шығылланыў, оны раўажландырыў, тил лексикасын байытыў имканиятын береді. Т.Жанузаковтың атап өткеніндей, топонимлерди миллиет мәдениетінің көриниси ретинде үйрениў сол тилде сөйлеўши халықтың топонимлер номинациясындағы бай мәдениет үлгилер хәм тәжирийбелерин, сондай-ақ қоршаған ортаны қабыллаў өзгешеліклерин танып билиўге жол ашады [4:89].

Хәр бир халық пүткил өмири даўамында өзи жасап тұрған орталық хәм ол жерде жүз берген тарийхый ўақыялар, өмир кешириў тәризи, мәдениет хәм экономикалық факторлар себебинен тилдің сөзлик құрамы, сол қатары жер-сүў атамаларын да кәлиплестирип барады. «... хәр бир топоним тилдеги ұзақ мүддетли мәдениет байлықлардың көрсеткиши, олар халық өмири, түрмысы хакқында әхмийетли мағлыўматларды берийи мүмкин. Бирак, сол мағлыўматларды алыў ұшын изертлеўши этникалық топардың өмир тәризинен жақсы хабарлар болыўы керек» [3:165].

Солай етип, жергиликли ойконимлер ситемасында қарақалпақ халқының өмири, түрмыс-тиршилиги, дүнья танымы, кәсиби, басқа да материаллық байлықлар көринис тапқан. Олардың өзлерине тән миллий хәм мәдениет тәреплерин сәўлелендиретуғын бундай ойконимлер Қарақалпақстанның барлық орынларында ұшырасады.

Әдебиятлар

1. Абдиназимов Ш.Н. Лингвокультурология – тил билиминің жаңа тараўы. // «Илим хәм жәмийет», 2020. №3.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. 263-б.
3. Алимхан А. Лингвистические и этнокультурные основы топонимов Южного региона Восточного Казахстана. Топонимическое пространство Восточного Казахстана. – Усть-Каменгорск: Рекламный Дайджест, 2008.
4. Күркебаев К.Қ. Қазақ тилинің рухани және материалдық лексикасы. – оқу құралы. Стер. бас. – Алматы: Қазақ университеті, 2020.
5. Құламанова З.А. Жамбыл облысы ойконимдері. Оқу құралы. – Тараз: Тараз университети, 2009.
6. Пахратдинов Қ., Абишов Г. Қарақалпақстан топонимлери сөзлігі. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2021. 20-б.
7. Этнография Каракалпаков. XIX-начало XX века (материалы и исследования). Отв.ред. Т.А.Жданко, С.К.Камалов. – Ташкент: «Фан», 1980. 192-193-б.
8. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Madaniyat>

РЕЗЮМЕ. Мақолада Қарақалпақстан ойконимлери қасбий лексикасининг этно маданий, маъно хусусиятлари таҳлил қилинган. Маҳаллий халқнинг шүғулланган қасб турлари, уларға оид лексиканинг жой номларида ақс этиши, бу тип ойконимларни ўрганишининг аҳамияти батафсил ёритиб берилган. Топонимик ва этнографик маълумотлардан фойдаланилган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются этнокультурные и семантические особенности профессиональной лексики в ойконимах Каракалпакстана. Подробно разъясняются виды занятий местных жителей, отражение их лексики в топонимах, важность изучения этого вида ойконимов. Используются топонимические и этнографические данные.

SUMMARY. The article analyzes the ethno-cultural and semantic features of professional vocabulary in the oikonymy of Karakalpakstan. The types of occupations of local residents, the reflection of their vocabulary in toponyms, the importance of studying this type of oikonyms are explained in detail. Toponymic and ethnographic data are used.

QARAQALPAQ TILINIŇ TÚSINDIRME SÓZLIGINDE ANTONIMLERDIŇ BERILIWI

M.T.Mambetmuratova - *tayanish doktorant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanish soʻzlar: soʻz, luǵat, izohli luǵat, antonim, maʼno.

Ключевые слова: слова, словарь, толковый словарь, антоним, значение.

Key words: word, dictionary, explanatory dictionary, antonym, meaning.

Antonimler qaraqalpaq tiliniŇ leksikologiya tarawında úyrenilip, bul topardaǵı sózler qaraqalpaq ádebiy tiliniŇ rawajlanıwında, tilimizde emotsionallıq-ekspressivlik xızmetlerinde qollanıwında xızmeti ayırıqsha. Antonimler bildiriliwi boyınsha qarama – qarsı mánide jumsaladı. Lingvistikalıq terminler sózliginde antonimlerge «seman-takalıq jaqtan bir-birine qarama-qarsı sapalıq mánidegi sózler» dep sıpatlama beriledi [1]. Al, «Qaraqalpaq tiliniŇ antonimleriniŇ qısqasha sózligi» nde «Antonim – grek sózi bolıp, bizińshe «anti»-qarsı, «onima» - atama degendi bildi-redi, antonimler qarama-qarsı mánige iye bolǵan hám bir sóz shaqabına kiretuǵın sózler, olar kóbirek sapalıq mánidegi sózler arasında boladı» dep kórsetedi [2].

AntonimlerdiŇ ekinshi sınarın ornlı paydalana biliw- hár qanday adamnıń sóylew, pikirlew mádeniyatınıń qalıplesiwine, sóz baylıǵınıń sózlerdi durıs qollana biliw shegarasınıń keńeyiwine de óz unamlı tásirin tiygizedi.

Antonimler tilimizde sinonimler, omonimler, sózlerdiŇ kóp mánililigi menen tıǵız baylanıslı. Sózler tábiyatı boyınsha bir mánige iye bolmay, al, kóbinese kóp mánili bolıp keledi. Sonlıqtan antonimler ásirese, tiliimizdegi kóp mánilik qubılısı menen baylanıslı. Sonday-aq antonimler menen sinonimler arasında da baylanıs bolıp, bir sózge bir neshe sinonimler qarsı qoyıladı. Mısalı, «*sulıw*» sózińiŇ sinonimi shıraylı, kórkem, simbatlı, ajarlı, kórikli, xoshirey hám t.b. Bul sózler «*bádbásher*» sózine qarsı qollanılp, *sulıw* – *bádbásher* hám t.b. túrinde antonimlik jubaylardı dúziw múmkin. Bul leksikalıq antonimler degende hesh qanday grammatikalıq formalarsız (prefiks, jalǵaw, affikslerisiz) kelip, sózlerdiŇ dara túrinde antonim bolıwın túsinemiz. Bul haqqında ilimpazlar: «Antonimler qaraqalpaq tilinde omonimler, omoformalar hám sinonim sózler usap, tildiŇ leksikasında sózlerdiŇ belgili bir top- arın qurap turadı. Sonıń menen birge olar omonim, omoforma, sinonimlerden tıp-tamırınan basqasha. Anto- nimler forması boyınsha tek hár túrli bolıp ǵana qoymastan, bir-birine birotala mánisi jaǵınan qarama-qarsı keletuǵın sózlerden ibarat» [3].

Antonim sózler haqqında ilimpazlar Q.Pirniyazov hám A.Pirniyazovalar: «Tilimizde mánisi bir-birine qarsı sózler kóp hám hár qıylı. Mısalı, mazalı-mazasız, balalı-balasız. Bulardıń da mánisi bir-birine qarama-qarsı bolǵanı menen antonim sózler bolmaydı. Sebebi bular bir túbirden bolıp, qosımta arqalı ǵana qarama-qarsı máni berip tur. Al, antonim sózler hár qıylı túbir sózden bolıp, olar mánilik qarama-qarsılıqta turıwı kerek» dep atap kórsetedi [4].

Demek, biziń pikirimizshe, antonimler leksikalıq antonim bolıwı ushın bir sóz shaqabınan bolıwı, hár qıylı túbir sózlerden hám hesh qanday affikslerdiŇ járdemisiz keliwi kerek.

Hár qanday antonim sóz óz jubayı, sınarı menen salıstırılmasa, ol antonimlik belgige iye bola almaydı. AntonimlerdiŇ hár biri óz jubayına iye. Ayırıqsha atap ótetuǵın tárepi antonimlik jubaylar birdey sóz shaqabınan boladı. Hárbir xalıqtıń tili – adam balasın bir-birine jaqlastırıwshı, birlestiriwshı qural bolıw menen birge hámmege ortaq hám sóz mádeniyatın kóteriwdе atqaratuǵın xızmeti júdá úlken.

Qaraqalpaq tiliniŇ tórt tomnan ibarat túsindirme sózliginde antonimler belgili orıńǵa iye. Qaraqalpaq tiliniŇ túsindirme sózliginde leksikalıq antonimler leksikalıq birlik sıpatında túsindirilgen [5].

Mısalı: *Áǵayın-jat*

Áǵayın at. Tuwǵan-tuwısqan, ruwlas, ata-babaları tuwısqan adamlar.

Áǵayınıń kóp bolsa adam tiymes,

Kesewiń uzun bolsa qolıń kúymes (Qq.x.n QTTS, I tom 25-bet)

Jat at. Basqa, bóten

Áǵayınıń azǵanın tuwǵanı bilmes jat biler,

Artqı ayıldıń batqanın, iyesi bilmes at biler (Qq.x.n QTTS, II tom 185-bet)

Aza-tamasha

Aza at. Qayǵı, matam

Kóp jılasıp, tuttıń aza. (Berdaq. QTTS, I tom 31-bet)

Tamasha at. Oyn-zawıq, oǵada qızıqlı, ayırıqsha jaqsı, kewilli

Tamasha oyın baslanıp,

Baqşı-jıraw aytırǵan eken. (Berdaq. QTTS, IV tom 270-bet)

Aqmaq-aqıllı

Aqmaq at. Aqlısqız, aqlı joq, biydawlet, nadan.

Ákem jalt qarap, selk ete qaldı. – Maǵan jeńil tiyip tur deysen be, aqmaq!-dep qattı baqırıp jiberdi. (K.Sultanov. QTTS, I tom.60-bet).

Aqıllı at. Aqlı kóp, bası isleytuǵın, esli, parasatlı, sanalı.

Aqıllı arımaydı, altın shirimeydi. (QTTS, I tom. 66-bet).

Bul joqarıdaǵı mısalda aqmaq hám aqıllı sózleri menen adam sózi ayılmasa da, jasırın túrde berilse de aqıllı hám aqmaq sózleri arqalı adam mánisi túsiniledi yaǵnıy kelbetlikler atlıq xızmetinde jumsalǵan.

Alası – beresi

Alasısı at. Alatuǵın haqsı, haqı alıw, kerek zatı.

Onıń da kassırde alası haqı bar eken. (A. Bekimbetov QTTS, I tom.

75-bet)

Beresi at. Birewge beriwge tiyisli nárese, qarız.

Onnan tısqarı araǵa sıńǵan kóp beresi nárselerdi qay- tarsın dep hámir etipti. (K.Sultanov. QTTS, I tom.268-bet). Bul mısalda nárese sózi túsirilip, feyil tiykarlı sóz atlıqlasıp tur.

Alıs – beris sózleri substantivlesip, túsindirme sózlikte antonim bola aladı.

Alıs sózi túsindirme sózliktiń I tomında eki mániste:

1. Alıs r. uzaq, qashıq, shalǵay, qıya mánilerinde jumsalǵan. Sonday-aq bul sóz jeke túrde emes, al, *beris* jubayı menen birlikte berilgen.

Alıs – beris at. Beris-alıs, qatnas.

Alıs – beris joq sıylasıq,

Tuwısqanınıń jatqa megzer (Ájiniyaz. QTTS, I tom. 84-bet).

Bay atlıǵı túsindirme sózlikte *gedey* hám *kembaǵal, jarlı* sózleri menen antonimlik qatar dúze aladı.

Bay (at.) qolında kóp mal-múlki bar, ústem klass wákili, feodal.

Burinlari bir bay bolipti, onin qoyi o'gada kop eken. (Q.Ayimbetov QTTS, I tom.167-bet). Bay bolsa taspa, jarli bolsa saspa (QQ x.n. QTTS, I tom. 180-bet)

Antonim atliqlar abstrakt ham konkret manili atliqlar arqali keliw menen birlikte, haywan atamalarinin jinsliq ozgesheliklerine qaray ataliwinda da antonim atliqlar turinde keledi.

Misali: *Baytal-aygir*.

Baytal (at.) Eki – ush jastigi urgashi jas jilqi. Minip kelgenim kisini baytal edi... (Q.Irmanov.QTTS, I tom. 176-bet)

Aygir (at.) Uyirde pishilmegen erkek jilqi. Atin aygir bolsa, jat ta qaygir. (QQ x.n. QTTS, I tom. 40-bet)

Atliqlar qaraqalpaq tilinde antonim xizmetinde keliwi ushin o'gada imkaniyati kefi. Sebebi, predmet, qubilis yamasa tusinikler olardin atamaları manilik jaqtan bir-birine salıstırғanda olardan kópshiligi leksikalıq antonim bola aladı.

Qaraqalpaq tilinde leksikalıq antonimlerdi, sonin ishinde kelbetlik sóz shaqaplarınan bolgan antonimlerdi tallağanımızda, kelbetliktiń manilik jaqtan bildiriliwi boyınsha sapalıq ham qatnaslıq kelbetliklerdin ishinde, ásirese sapalıq kelbetliklerden kóbirek antonimler xızmetinde keliwin ushıratamız.

Misali: *Arzan-qımbat*.

Arzan kel. Bahası kem, tomen bahasız, qımbat emes.

Bizde bar, *arzan* qosıq ketken sırı

Sıyadan burın kewip atı sóngen (I.YUsupov. QTTS, I tom. 97-bet)

Arzan – qımbat kel. Baha, jaqsı-jaman, qádır-qımbat.

Kim bilsin jarlınıń *arzan – qımbatın*,

Kórdim talay qızdıń sulıw-sımbatın. (A.Dabılov. QTTS, I tom. 97-bet).

Soday-aq sapalıq kelbetliklerden adamnıń sırtqı kórinislik belgilerin bildiretuǵın sózler de óz-ara antonim boladı.

Misali: *Arıq – semiz*.

Arıq kel. Eti joq, júdew, azǵın, tozǵan, tomen.

Arıqlardı baǵıwǵa

Semizlerdi baylawǵa

Xalqına bekkem tapsırdı («Qırıq qız» QTTS, I tom. 103-bet).

Semiz kel. Mayı kóp. May basqan, góshli ham mayı basqan, góshi ham mayı kóp.Olardın baqqan shoshqaları semiz. (A.Xojanov. QTTS, IV tom. 198-bet).

Sapalıq kelbetliklerden tek adamnıń belgilerin bildiretuǵın kelbetlikler leksikalıq antonim bolıp qalmastan, al, haywanlar ham olardıń minez – qulıq belgilerin bildiretuǵın kelbetlikler de leksikalıq antonim bolıp keledi.

Misali: *Asaw-juwas*.

Asaw kel.1.Úyretilmegen, minilmegen, kúsh bermey, erksiz ketetuǵın, iske qosılmaǵan kólik. Ari dayımdikine baraman, ári asaw tayıma bas úyretemen. QQ x.e. QTTS, I tom.105-bet)

2. Awzın toltırıw, awzına awqattı sıyǵanınsha tıǵıw.

Esabın tawıp eki asap,

Islemey kún kórip jasap.(Májit ulı. QTTS, I tom.105-bet)

Juwas kel. Minezi jatıq, tik emes, álpayım.

Bir waqta asaw dep atangan Ami w juwasıp bizlerge búgin kónip tur. (M.Seytniyazov. QTTS, II tom. 70-bet)

Sapalıq kelbetliklerden adamnıń j asaw j aǵdaylarına baylanıslı ózgesheligin bildiretuǵın sózler de óz-ara leksikalıq antonimler bolıp tómendegishe qollanıladı:

Ash-bay

Ash kel. 1. Awqat ishpegen, tamaq jemegen, jarımaǵan,toymaǵan.

Ash bala toq bala menen oynamaydı,

Toq bala ash balanı oylamaydı. (QQ x.n. QTTS, I tom. 126-bet)

2.Jarlı, gedey kemaǵal

Bay kel. Esap-sanı joq, kóp, mol.

Tórt túligim qaplap órgen,

Oypatım bay hasıl jerge (I.YUsupov. QTTS, I tom. 167-bet).

Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde, biz *ash* sapalıq kelbetligine leksikalıq antonim xızmetinde salıstırıw ushin oǵan *bay* sóziniń bunnan basqa da birneshe variantları kórsetiledi.

1. Bay at. Qolında kóp mal-múlki bar ústem klass wákili, feodal.

2. Bay kel.Esap-sanı joq, kóp, mol.

3. Jetisken awqatlı, qurǵınlı.

4. Er, kúyaw, jubay, joldas, juptı.

Bay II *bay-bay* tańlaq sóz xızmetinde de keliwine misallar keltirilgen.

Qaraqalpaq tiliniń tórt tomliq túsindirme sózliginde leksikalıq antonimler kóplep ushırasıp, sózler bir-birine salıstırılǵanda álipbe tártibinde ornalasıwına qaray hár qıylı tomlarda berilgen. Antonim sózler qaraqalpaq ádebiy tilinde sózlerdin manilik sheńberin keńeyte aladı.

Ádebiyatlar

1. Nasırov D.S., Bekbergenov A.,Jarımbetov A.Russha-qaraqalpaqsha lingvistikalıq terminler sózligi. –N.: 1979. 27-b.
2. Qudaybergenov M. Bashırov T. Qaraqalpaq tili antonimleriniń qısqasha sózligi. -N.:1995, 3-b.
3. Berdimuratov E.Házirgi zaman qaraqalpaq tiliniń leksikologiyası.–N.:1968. 118-b
4. Pirmiyazov Q.,Pirmiyazova A. Qaraqalpaq tiliniń leksikası. –N.: 2004. 18-b.
5. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. I t. -N.: 1982. 401-b.
6. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. II t. -N.: 1984.387- b.
7. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. III t. -N.: 1988. 367- b.
8. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. IV t. -N.: 1992 .633-b.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада қарақалпақ тілінің ізотиптік сипаттарына қарама-қарсы әріптестігінің берілуіне қатысты, олардың танытылуына таллал қылынған.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается о приведении антонимов в толковом словаре каракалпакского языка и анализируется их объяснение.

SUMMARY. The article talks about bringing antonyms in the explanatory dictionary of the Karakalpak language and analyzes their explanation.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ ЖАНАПАЙЛАРДЫҢ АКСИОЛОГИЯЛЫҚ (БАХАЛАҰШЫЛЫҚ) ХЫЗМЕТІ

С.К.Нзанова– таяныш докторант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекеттік университеті

Таянч сўзлар: юкламаларнинг стилистик хусусиятлари, аксиологик функция, ижобий ёки салбий баҳо.

Ключевые слова: стилистические особенности частиц, аксиологическая функция, позитивная или негативная оценка.

Key words: stylistic features of particles, axiological supports with examples function, positive or negative assessment.

Соңғы жылларда дўnya тил илиминде лингвопрагматика мәселеси биринши орынға қойылып, ҳәр қыйлы коммуникативлик жағдайлардағы сөйлеу ҳәрәкетин

изертлеуға қызығушылық артпақта. Соның менен бирге тыңлаушыға тәсир етиўди арттыруў мақсетинде сөйлеушиниң эмоциясын билдириўде қолланылатуғын

хәр қыйлы лингвистикалық қубылыс хәм қуралларды үйрениўге айрықша әхмийет қаратылып атыр. Функциональ сөзлер топарының бир түри жанапайлар инсанның нийет-максети, ишки сезимлери хәм коммуникативлик интенциясын аңлатыўда, сондай-ақ сөйлеў хәркетин жанландырыўда айрықша хызмет атқарады. Қарақалпақ тил илиминде жанапайлардың семантикалық хәм стилистикалық өзгешеликлерин хәр тәреплеме үйрениў әхмийетли мәселелердин бири болып есапланады.

Дүнья тил илиминде жанапайларға тәрийп берилгенде лексикалық мәниге ийе сөзлерге қарсы қойылатуғын хәм мазмуны мәнили сөзлер арқалы реалласатуғын тиллик бирликлер түсиниледи. Жанапайлар мәнили сөздин жетегинде қолланылып, оған қосымша хәр қыйлы грамматикалық мәнилерди жүклейди, синтаксислик хызметине қарай гәп ағзасы бола алмайды, түрленбейди, басқа сөз шақапларынан жасалмайды. Олар - лексикалық мәнисинен айрылыў негизинде қәлиплескен көмекши сөзлер. Қазақ илимпазы Ы.Шақаман: «Жанапайлар - тилде күтилмеген қубылыс емес, ол тилдин грамматикалық қурылысында өз орнына ийе, қолланылыўы әдебий тилдин нормасына айланған тиллик қубылыс» - деп бахалаған [5:10]. Е.Дәуеновтың қарақалпақ тилиндеги көмекши сөзлерге арналған мийнетинде: «Жанапайлар - морфологиялық жактан өзгермейтуғын, лексикалық мәни аңлатпайтуғын, дара турып қолланылыў мүмкиншилигине ийе емес көмекши сөзлердин топарынан болған сөз шақапларының бир түри» деп көрсетилген [1:84]. Солай етип, жанапайлар ең алды менен сөз хәм гәплерге жана реңк беретуғын, гәптин бир компонентине айрықша дыққат қаратып, оны басқаларынан ажыратып ямаса күшейтип көрсететуғын, сөйлемнин эмоциональ-экспрессивлигин арттыратуғын тиллик бирликлер. Олар жеке турғанда атаў мәнисине ийе болмаса да, гәптин коммуникативлик дүзилисинде әхмийетли хызмет атқарады. Жанапайлардың қатнасысыз сөйлемнин коммуникативлик мазмунын хәм хәр қыйлы коммуникативлик өзгешеликлерин, сондай-ақ сөйлеўшиниң (жазыўшының) гәптин мазмунына қатнасын аңлатыў мүмкин емес. Жанапайлардың семантикасы сөйлемде атқаратуғын функцияларына байланыслы болып, контекстен белгили болады.

Жанапайлар сөйлеў процессинде сөйлеўшиниң ишки сезимлерин, психологиялық қалатын, коммуникативлик интенциясын билдириўде хәм гәптин эмоциональ-экспрессивлигин арттырыўда стилистикалық хызмет атқарады. Жанапайлардың стилистикалық функциясы оның прагматикалық қәсийети, яғный сөйлеў хәркетиндеги хызмети менен байланыслы. Жанапайлар арқалы билдирилген пикир тыңлаўшыға унамлы ямаса унамсыз тәсир етеди. Жанапайлар - сөйлеўдин түрли формалары хәм типлериниң, сондай-ақ жеке автор стилиниң көрсеткиши (идиостиль маркери) болып есапланады [3:19]. Тил илиминде жанапайлардың сөйлеў хәркетиндеги ямаса тексттеги стилистикалық хызмети аз изертленген. Жанапайлар стильлик қолланылыўы жағынан басқа көмекши сөзлерден ажыралып турады. Мәселен, тиркеўишлер қолланылыўы бойынша көпшилик жағдайда жазба стильге тән болып, аўызеки стильде өнимли қолланылмайтуғын болса, дәнекерлердин функциясы еки стильде де теңдей екені көринеди. Жанапайлардың стилистикалық функциясы оның сөйлеў уақтындағы прагматикалық өзгешеликleri менен байланыслы болып, аўызеки сөйлеўде кең қолланылады.

Жанапайлар көркем әдебий шығармаларда, қахарман хәм персонаждардың тилинде, сөйлесимлерде өзи қатнаслы сөз ямаса гәпке сөйлеўшиниң субъектив қатнасын билдиреди, пикирге хәр қыйлы эмоциональ-экспрессивлик хәм модаллық мәнилерди жүклей

арқалы тыңлаўшыға унамлы ямаса унамсыз тәсир етеди. Сөйлеўши жанапайлар арқалы таңланыў, рәхәтлениў, қыйналыў, ренжиў, жек көриў, мысқыллаў, хұрметлеў, менсинбеў т.б сыяқлы позитив яки негатив эмоцияларын билдиреди хәм усы эмоциядан келип шыққан қалда унамлы ямаса унамсыз бахалаўшылық көзқарасын да көрсетеди. Гәптин қурамындағы жанапайды алып таслағанда оның грамматикалық қурылысына зыяны тиймеўи мүмкин, бирәк мазмунына тәсир етеди. Жанапай қатнаспаған гәплердин күшейтиўшилиқ, ишки сезимлик хәм тәсирлилик мәнилерин анық сезилмейди, яғный эмоционаллық бояўы көринбей, курғак баянлаў болып қалады.

Илимий әдебиятларда бахалаў түсиниги ҳаққында «Оценка – суждение говорящего, его отношение – одобрение или неодобрение, желание, поощрение и т.п. – как одна из основных частей стилистической коннотации» деп келтирилген [4:305]. Демек, бахалаў - адамға ғана тийисли, оның санасы менен бирге пайда болатуғын психологиялық, философиялық, логикалық категория. Бахалаўдың семантикалық категориясы - бахалаўшылық инсанның ойлаў қәбилети арқалы иске асатуғын интеллектуал-психикалық хәркет. Инсан өмирде көрген, билген, жыйнаған тәжирийбеси тийкарында дүньяны таныйды, сезими арқалы жақсы менен жаманды, жаўызлық пенен меҳирди ажыратады. Яғный, бахалаў функциясы - қарама-қарсылық хәм өмирдин «жақсы» менен «жаман» сыяқлы белгилери арқалы жетилисип отыратуғын, гейде автордың философиялық - когнитивлик көзқарасының жыйынтығы ретинде көринетуғын семантикалық-стилистикалық категория. Бахалаў функциясы сөйлеў хәркетинде жүзеге шығады. Сонлықтан бахалаў мәнили сөйлеў хәркетлери хәр қыйлы прагматикалық мәниге ийе болады. Тил илиминде бахалаўдың коннотациялық элемент сыпатында басқа компонентлерден айырмашылығын анықлаў ҳаққында хәр қыйлы пикирлер ушырасады.

Бахалаў тиллик қарым-қатнаста қандай да бир ўақы, қубылыс ҳаққында унамлы ямаса унамсыз, жақсы ямаса жаман қатнас билдириў болып табылады. В.И.Муминов жанапайлардың бахалаў функциясы интонация менен уйғынласып, күшейтиў, ажыратыў, сораў хәм басқа мәнилер менен бирге бахалаўды пайда ететуғынлығын айтқан. Автор бахалаў функциясының көрсеткишлери унамлы ямаса унамсыз болып, унамлы баха мақуллаўдан, ал унамсыз баха мақулламаўдан келип шығады, - деп көрсеткен [3:161]. И.М.Кобозева жанапайлардың бахалаў функциясының үш түрин эпистемик баха, аксиологиялық баха, қалатқа байланыслы баха деп ажыратқан [2:156].

Жанапайлардың аксиологиялық (бахалаўшылық) функциясы эмоционналық пенен тығыз байланыслы категория. Өйткени хәр қандай эмоцияның негизинде бахалаўшылық қәсийет болады. Адам өзін қоршаған орталықтағы хәркетлердин жақсысына қуўанады, жаманынан қапа болады. Булардың хәммеси адамның қуўаныў, шадланыў, рәхәтлениў, қайғырыў, ашыўланыў, ренжиў хәм т.б. сыяқлы унамлы ямаса унамсыз эмоцияларын пайда етеди. Ал бахалаў сол унамлы ямаса унамсыз эмоциялар негизинде сөйлеўши тәрепинен сыртқа шығарылады. Унамлы эмоциядан - унамлы баха, унамсыз эмоциядан - унамсыз баха пайда болады. Мысалы, *Ҳай-ҳай туўылған жердин самалы-ай! Буның рәхәти өз алдына-аў, болмаса биз хызмет еткен жақтың самалы да усындай самал ғой* (Ш.С). Бул гәпте - *ай* жанапайы арқалы сөйлеўшиниң ескен самалдан рәхәтлениў сезими қоса аңлатылған болып, бул унамлы эмоцияны хәм оған билдирилген унамлы баханы көрсетеди. Ал *«Не деген әп-тан! Мыс қайнайды. ... Жалайырдың Есим бийи: Апырмай, қудайым отты жақты-аў!» - деп есеп түргелди* (Т.Қ). Бул гәпте - *аў* жанапайы арқалы айтылып атырған пикирге ҳаўаның

оғыры ыссы болыуын жактырмауына байланысly сөйлеушиниң унамсыз бахасы да қосып билдирилген. Демек, жанапайлар өзи қатнаслы сөзге ҳәр қыйлы қосымша мәни жүклеу менен бирге адамның ишки сезимлерин ҳәм усы сезимлерден келип шыққан халда унамлы ямаса унамсыз бахалауын көрсетеди. Мысалы, *Қара, бүгин ҳауа қандай ашық! – деди Ханзада өзин сәл шалғытпақшы болып. Қандай қууанышлы күн-ә бүгин! Бир уақта патша қыз келди. Уәй, өзи-әм қызбысаң қыз-ау! Саған өзи қандай кийим кийсең-әм жарасады-ау, – деп қошамет урды Тилеухан жеңгеси* (М.Н). Бул гәплерде айтылып атырған уақыя-хәдийсеге сүйсиниу, рәхәтлениу, қууаныу, шадланыу ҳәм басқа да жағымлы эмоциялары менен бирге сөйлеушиниң унамлы бахасы қосып аңлатылған.

Урыуын билмейтуғын жарымести де қудай жаратады-а, – деп таңланды Есим бий. Көсеу қылып қойғаны аздай, хан елимизди талатады. Жарам жазылар-ау, қара қотыр болды деген күни үстине дузлы суу сеуип жибереди. Елдиң айбат балтасын сууға тасладым десей! – деди Ырысқұл бийдиң дауысы қарылдап. Байқошқар бийдиң Есенгелдисиндей балаларды бизиң маңғытлар-әм түўған, – деди Убайдулла бий (Т.К). Келтирилген мысалларда жанапайлар арқалы адамның қыйналыу, өкиниу, жактырмау, кек етиу, мысқыллау сыяқлы ишки сезимлери менен бирге сөйлеушиниң болып атырған ис-хәрекетке унамсыз бахасы да қосып билдирилген.

Қарақалпақ тилинде түе жанапайы арқалы көбирек унамсыз эмоция ҳәм унамсыз бахалау билдиреледи: *Отырғанлардың арасынан Байнияз иймек деген опырық шығып: – Ен болмаса бизге усындай, сөзи пәтиуалы баслық бергеніңизде болмайтуғынбедеи! Сайлап кеттиңиз ауызының дууасы жоқ биреуди! Енди көпшиликке жаланы жауып отырсыз, түе! – деди бармағын шошайтып* (Ш.С).

мыс/мис, мыш/миш, емиш, сымақ жанапайлары арқалы сөйлеушиниң мысқыллау, менсинбеу, үстинен күлиу ҳәм т.б. сыяқлы негатив сезимлерин билдирип, сөйлеу процессинде унамсыз бахалаушылықты қосып аңлатады: *Тула самовардың уатаны, тулалылар само-*

варды Москвадан әкелген саудагерден алады емиш!.. (Ш.С). Қаратаудың төбесине минер миш! Хим! (М.Н)

Тек, тек гана, гана, гилең, гилкий, өңшең жанапайлары, сондай-ақ контекстке байланысly бир, жалғыз сөзлери өзи қатнаслы сөзди басқаларынан ажыратып, шеклеп көрсетиу хызметин атқарады. Бул жанапайлардың арасында өңшең, жалғыз жанапайлары арқалы көбирек унамсыз эмоция ҳәм оған билдирилген унамсыз баха аңлатылады. Мысалы, *Олар жалғыз түп еменге жетип келди. Еменниң астына ҳәр жақтан өңшең жалаң аяқ, жалаң бас аш-арықлар келип атыр екен* (Т.К).

Жуумақлап айтқанда тил - адамлар арасында тек қарым-қатнас куралы болып қоймастан, инсанның ҳәр қыйлы кеуил кеширмелерин, ишки сезимлерин билдиреу хызметин де атқарады. Сөйлеуши жанапайлар арқалы айтылып атырған уақыя-хәдийсеге ҳәр қыйлы субъектив қатнасын билдиреди. Яғный ол пикирди тастыйықлауы, мақуллауы ямаса бийкарлауы мүмкин. Соның менен бирге сөз етилип атырған уақыя-хәдийсеге өзиниң унамлы ямаса унамсыз бахалаушылық қатнасын да көрсетеди.

Бахалау - тиллик қарым-қатнасқа тән айрықша лингвистикалық категория болып, қандай да предмет, оның қасийетлери (көбинесе өлшеми), ис-хәрекет ҳәм кубылысқа сөйлеушиниң унамлы ямаса унамсыз қатнасын билдиреди. Жанапайлардың бахалаушылық функциясы эмоционаллық категориясы менен тығыз байланысly болып, адамға тән жақсы көриу, жек көриу, күйиниу, сүйиниу ҳәм т.б. позитив ямаса негатив ишки сезимлеринен пайда болады. Адамның жақсы-жаман, жағымлы-жағымсыз ишки сезимлеринен унамлы (жақсы) ямаса унамсыз (жаман) бахалар пайда болады. Яғный инсан өзін қанаатландырған ямаса унатқан хәрекет кубылысқа жақсы (унамлы) баха билдирсе, өзине жакпаған уақыя-хәдийсе, кубылысқа жаман (унамсыз) баха билдиреди. Бахалаушылық функциясы оғада қурамалы, қоспалы категория болғанлықтан оларға таллау жасағанда тек тиллик аспекттен емес, философиялық, психологиялық, педагогикалық, социологиялық, физиологиялық көзқарастан үйрениу талап етиледи.

Әдебиетлар

1. Дәуенов Е. Қарақалпақ тилинде көмекши сөзлер. – Нөкис: «Билим» 1994. 108-б.
2. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. -М.: ЭдиториалУРСС, 2000. -С. 352 (156б)
3. Муминов В.И. Стилистические функции частиц в романе Ф.М.Достоевского «Идиот». Монография. -Южно-Сахалинск: 2011.
4. Словарь лингвистических терминов. – М.: 1966. –С. 608.
5. Шақаман Ы.Б. Демеулик шылаулардың функционалды сипаты. –Павлодар: 2001. 92-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпақ тилидағы юкламаларнинг аксиологик функцияси ҳақида сўз юритилған. Нутқий мулоқот-да сўзловчининг баҳо бериш муносабати очиб берилған.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается аксиологическая функция частиц в каракалпакском языке. Также выявляется оценочное отношение говорящего в речи, приводятся примеры.

SUMMARY. The article considers the axiological function of particles in Karakalpak language. Also reveals the speaker's evaluative attitude in speech.

KÓRKEM SÓZ SHEBERLERI TILDEGI SINONIMLERDİN PAYDA BOLÍW DEREĞI

*A.Q.Orazimbetov – filologiya ilimleriniń kandidati, docent
Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti*

Tayanch soʻzlar: til, leksika, polisemiya, monosemiya, sinonim, adabiy til, kontekst, nutq.

Ключевые слова: язык, лексика, полисемия, моносемия, синоним, литературный язык, контекст, речь.

Key words: language, vocabulary, polysemy, monosemy, synonym, literary language, context, speech.

Hárbir kórkem sóz sheberi xalıqtıń bay tájiriybelerin meńgeriwge, onı óz shıǵarmalarında orınlı payalanıwǵa tırsadı. Kórkem sóz sheberiniń til baylıǵı milliy tildin sinonimlik keń múmkinshiliklerinen orınlı paydalana alıwınan ǵárezli boladı. Bir sózdin qayta-qayta aytilıwı yamasa orınsız sózdin qollanıwı tınlawshınıń qızıǵıwshılıǵın oyata almawǵa, aytilıp atırǵan pikirdin qorshaǵan ortalıqqa tásiriniń kemeyiwine sebepshi boladı. Usı jaǵdaylardı boldırmawda tildegi sinonim sózler áhmiiyetli rol oynaydı. Al, kórkem shıǵarmanıń sinonimlersiz oqıwshılar jámiyetshiligine tásir etiw kúshi pútkilley kemeyip qalǵan

bolar edi. Sonlıqtanda jazıwshı yamasa shayır óz dóretpelerin sinonimlerdi qollanbay jaza almaydı.

Házirgi qaraqalpaq tilindegi leksikalıq sinonimlerdi tu-raqlı sinonimler hám shártli yaki kontekstlik sinonimler dep eki toparǵa bóliw qabil etilgen [2:51].

Hárqanday kórkem sóz sheberi shıǵarmalarında qollanılgan sinonimlerdi pikirdi bir sóz benen qaytalay bermey onıń sinonimlik sınarlarınan orınlı paydalanıw ar-qalı hár bir sózdi gáp ishinde óziniń eń úylesimli sózleri menen baylanıstırıp, kórkemlep, obrazlı etip bayanlaw ush-in jumsaydı. Biz maqalamızda Ózbekstan hám Qaraqal-

paqstan xalıq shayırları Ibrayım Yusupov hám Tilewbergen Jumamuratov shıǵarmalarında qollanılǵan sinonimlerdi «turaqlı sinonimler» hám «kontekstlik sinonimler» dep bólip qarap, ásirese, tildegi sinonimlerdiń payda bolıwına negiz bolatuǵın shártli yaki kontekstlik sinonimlerge arnawlı toqtap ótemiz. Biziń bundaǵı maqsetimiz tilimizdegi sózlerge ekinshi awıspalı mánini júklep sinonimlerdi payda etip, olardı keregine jaratıp, sarqılmas kán bolǵan ana tilimiz múmkinshiliklerinen qaraqalpaq ádebiy tilin bayıtıwda salmaqlı úles qosqan bul kórkem sóz sheberleriniń shıǵarmalarınń til ózgesheligine analiz jasawdan ibarat. Belgili bir shıǵarma tili haqqında pikir júritiw jazıwshı-shayırdıń ózine tán stillik ózgesheliklerin ashıwǵa, sol kórkem sóz sheberiniń ádebiy processtegi ornın belgilewge de múmkinshilik beredi.

I.Yusupov hám T.Jumamuratovtıń shıǵarmalarında turaqlı sinonimler bir sózdi qaytalay bermey hám de mánilerdi qusheytiw ushın, sonday-aq qosıq qatarlarındaǵı uyqas hám mazmunga say kórkemlik boyawlarǵa iye etip, úylesip keliwi ushın qollanılǵanın kóremiz. Bunday misallardı olardıń qosıqlarında kóplep ushıratıwǵa boladı. Mısalı:

Ar-namısın satıp, janların jaǵıp,
Minbegen ol tákabırlıq taxına.

Hújdan degen kisi esigin qaǵıp,
Bastırıp shıqpas uyqı waqtında.

Ustinde **gónetoz** sport maykası,

Balaǵı túriwli, ayaǵı jalań,

Sol ǵarbız kótergen **jupını** jigittiń,

Dáwrana almasırar edim dep. (I.Yusupov, 20-b.)

Insan iynindegi júktiń – awırın,

Artsań asqar taw da mırana baslar.

Qus shoqısa Prometeydiń bawırn,

Adam tózer, lekin tózbeıdi taslar. (I.Yusupov, 22-b.)

Adam ushın eń **sulıwlıq** júrekte,

Gózallıq az miywe pitpes terekte (T.Jumamuratov, 9-b.)

Bul dúnyada qayǵı- **shadlıq** bar eken,

Áwelinde egiz bolıp dóregen.

Bir waqıtta japa sheǵip otırsam,

Bir jaǵınan **quwanıştı** kóremen (T.Jumamuratov, 13-b.)

El kórkeyer, **buzaqılıq** tıylsa,

Jurttı buzar bes-on **shuǵıl** jıylsa (T.Jumamuratov, 20-b.)

İlas balshıq qoparǵan,

Patashıqqa bılǵanǵan (T.Jumamuratov, 23-bet).

Joqarıdaǵı misallardaǵı «**ar-namıs – hújdan, gónetoz–jupını, insan– adam**», «**sulıwlıq – gózallıq, shadlıq – quwanış, el – jurt, buzaqı – shuǵıl, ılas – patas**» sıyaqlı sinonimlerdi shayırlar qosıqlarında kóplep ushıratıw múmkin. Bul jaǵday qosıqlarınıń kórkemligin arttırıwǵa tildegi tayar materiallar retinde tásir jasaǵan.

I.Yusupov hám T.Jumamuratovtıń shıǵarmalarında turaqlı sinonimler menen birge tildegi sózlerdi qosıq qatarlarında mánilik jaqtan úylestirip, formalıq jaqtan uyqastırıp shártli yaǵnıy kontekstlik sinonimler retinde kollanılǵan leksikalıq birlikler kóplep ushırasadı. «Kontekstlik sinonimler bul tekst ishindeǵı ǵana sózlerdiń óz ara mániles, sinonimles bolıp keliwi, jeke turǵanda bir birine sinonim bola almaydı» [1:100]. Bunday sinonimler anaw yaki minaw konteksttiń ishinde belgili bir mánisinde ǵana ekinshi sóz benen sinonim bola aladı. Bul sinonimlerdiń jasalıwında sózdiń kóp mániligi úlken xızmet atqaradı. Tildegi kóp mánili sózler kontekstke ótkennen soń, dáslepki sinonimlik qatardan shıǵıp basqa sózler menen sinonim boladı. Shayırdıń qosıqlarındaǵı bir sóz kontekstte qollanılǵanda hár qıylı máni payda etetuǵınlıǵınıń ǵuwası bolamız.

Haqıyqatında da, bul kórkem sóz ustası qaraqalpaq ádebiy tiliniń oǵada bay múmkinshiliklerin puqta ólestirgen hám olardan sheberlik penen paydalana bilgen shayırlar. Olar shıǵarmalarında kontekstlik sinonimlerdiń kóplep ushırasıwı, birinshiden, qaraqalpaq tiliniń sózlik quramınıń baylıǵın, keń múmkinshiligin kórsetse,

ekinshiden, shayırdıń biziń qaraqalpaq ádebiyatınıń eń ullı kórkem sóz sheberleri ekenliginen derek beredi. Sózimizdiń dálili sıpatında olardıń qosıqlarında jumsalǵan kontekstlik sinonimlerge toqtap ótemiz:

Qan sorpa bolıw– aq kóbigi tamshılaw

Arǵımaqlar **qan sorpa bop** qansırıp,

Omırawdan **aq kóbigi tamshılap**, (I.Yusupov, 3-bet).

Usaw– tartıw

Qatqudalık etseń ákene **usap**,

Shesheńe de **tartqan** tamanı bolar. (I.Yusupov, 5-bet).

Terek– aǵash

Jurt aylanıp óter **qıysıq** terekti,

Kıysıq **aǵash** uzaq jasar sonlıqtan (I.Yusupov, 12-bet).

Dáwlet–ırısqı–dúńya

Birazi adımıń abaylap basıp,

Dáwlet júrip tursa, qushaǵın ashıp, (I.Yusupov, 8-bet).

Miyнет **ırısqısın** biymillet tatar,

Hesh kim para bermes pachkası menen. (I.Yusupov, 31-bet).

Dúńya quwıw menen onıń isi joq,

Aylıǵı ushılaspas aylıǵı menen. (I.Yusupov, 30-bet)

Ómir–dáwran–dúńya

Úmit miriwbetli **ómir** jolında,

Adam adam ushın ádiwli qonaq. (I.Yusupov, 37-bet).

Dúńya turar **dáwran** óter hár kimnen,

Bir tünep shıqqanday pálekli qosta. (I.Yusupov, 37-bet).

Dúńya degishli dár’ya,

Tınbay ózgeredi,

Keshe esitkendi,

Búgin kóz kóredi. (I.Yusupov, 87-bet).

Pul–dúńya

Mal kóbeytip tawıq saqlap **pul** twıp,

Barıs-kelis penen júrgeni abzal. (I.Yusupov, 44-bet).

Jurtqa tańsıq emes bul künde baqsı,

Dúńya quwıw boldı kewildiń naqshı. (I.Yusupov, 44-b).

Izi–ayaǵı

Eselep sóyleyseń, keselep ishıp ,

Onsha ne araqtıń **izine** túsip. (I.Yusupov, 55-bet).

"Bulqıysań, asaw dárya" dep júrgenim,

Ayaǵı qayır tewip, sazı qaldı. (I.Yusupov, 64-bet).

Jazıw–urıw

Qálem jańǵa tiydi tún boyı **jazıp**,

Awıldıń hawası janıma azıq. (I.Yusupov, 141-bet).

Jamay jawlarına kóp attıń oqtı,

Fel’ etonlap **ursañ** sharası joqtı. (I.Yusupov, 106-bet).

Ádet– talap

Ádetiń – shuǵıllıq, **talabıń** ǵjaq,

Birewge –biz berdiń, birewge –pıshaq. (T.Jumamuratov, 12-bet).

Awır – qattı

Birew **awır** ayttı, birew ayttı tez,

Aytqanı sol **qattı** sózge qattı soz. (T.Jumamuratov, 13-bet).

Kár – ádet – kesel

Tek aldawdan basqa sirá **qári** joq,

Úyrenisken **ádet** sirá qala ma. (T.Jumamuratov, 14-bet).

Paraxorlık óz aldına bir **kesel**,

Diywanaday qolın jayıp úyrengen. (T.Jumamuratov, 15-bet).

Hiyle –tásil

Sheńgel bolıp kese turar aldınnan,

Bolsa sende **hiyle, tásil**, pás qılıq. (T.Jumamuratov, 17-bet).

Qarawsız– tárbiyasız

Qarawsız eginnen hesh hasıl kútpe,

Tárbiyasız bala dushpan boladı. (T.Jumamuratov, 19-bet).

Shıramıtıw – aynımaw

Shıramıttım kózińnen,

Soratırsam izińnen,

Doktor – sonıń qızı eken,

Aynımaptı ózinen. (T.Jumamuratov, 163-bet).

Jánjel – sógispe

Jánjelge jiger sarp etpey, (T.Jumamuratov, 181-bet).

Болған емес **sógispe**,

Aйтсады degishpe. (T.Jumamuratov, 181-bet).

Ashwlanıw – qızıw

Qalay maqtamasın onı,

Ashwlanbas, qızbas jonı. (T.Jumamuratov, 213-bet).

Joqarıda keltirilgen misallardaǵı dıqqatqa alınǵan sózler sıyaqlı kontekstlik sinonimler qarapayım sóylew tilinde de qollanıla beredi. Degen menen, hár qanday sóz ustasınıń til birliklerinen sheber paydalanıwı, olardıń óz ústinde tınbay izleniwine, kónlikpesine, talantına hám juwapkershiligine baylanıslı.

Ullı shayırlarımız I.Yusupov hám T.Jumamuratov kontekstlik sinonimlerde payda etiwde semantikalıq jaqtan bir-birine mánileri onsha jaqın emes bolǵan sózlerden sinonimlerde payda ete alǵan hám orınlı úylesimli ornalastıra bilgen. Solay etip, sóz tańlawda, onı kórkem súwretlew quralına aylandıra biliwde óz sheberligin xalıqqa tanıtı bilgen shayırlar shıǵarmalarınıń kórkemligin tásiriligin támiyinlew menen birge házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń rawajlanıwına óz úlesin qosqan. Sózdıń kóp mániligi tiykarında dóregen basqa sinonimler sıyaqlı kórkem sóz sheberleri tárepinen qollanılǵan bunday kontekstlik sinonimler de ulıwma xalıq tilinde jiyi qolanıla beriw nátiyjesinde turaqlı sinonimler qatarına ótip otradı.

Ádebiyatlar

1. Abdinazimov Sh., Pirniyazova A., Shinnazarova S. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili, fonetika, leksikologiya. –T.: 2018. 192-b.

2. Бердимуратов Е. Хэзирги қарақалпақ тили (лексикология). –Нөкис: 1994. 188-б.

3. Юсупов И. Аласатлы дүнья бул. –Нөкис: 1987. 160-б.

4. Жумамуратов Т. Аралға келдим оралып. –Нөкис: «Qaraqalpaqstan» 2015. 324-б.

REZYUME. Mazkur maqolada badiiy so'z ustasi tomonidan qo'llanilgan kontekstli sinonimlar ham asarlar badiiyligi, ta'sirchanligini ta'minlash bilan birga uzoq qo'llanish borasida tilda mutlaq sinonimlarni tashkil etib hozirgi adabiy tilning ham rivojlanishiga ta'sirini o'tkazadiganligi to'g'risida so'z yuritilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье констатируется, что контекстуальные синонимы, используемые мастерами художественного слова, наряду с обеспечением художественности и выразительности произведений, в процессе длительного употребления в языке образуют абсолютные синонимы и влияют на развитие литературного языка.

SUMMARY. This article states that the contextual synonyms used by the masters of the artistic word, along with ensuring the artist-ry and expressiveness of works, in the process of long-term use in the language form absolute synonyms and influence the development of the literary language.

ТЕҢЕҮЛЕРДИҢ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ (ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ҚОСЫҚЛАРЫ МЫСАЛЫНДА)

А.Сайманова - таяныш докторант

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: халқ қўшиқлари, ўхшатиш, ўхшатиш эталони, маданий код, лингвокультурология, миллийлик, менталитет.

Ключевые слова: народные песни, сравнение, эталон сравнения, культурный код, лингвокультурология, национальность, менталитет.

Key words: folk songs, comparison, standard of comparison, cultural code, linguoculturology, nationality, mentality.

Хәрбир халықтың миллийлиги, менталитети, диний хәм дүнъялық көзқараслары оның тилинде жумсала-туғын теңеулерде өз сәулелениуин табады. Қарақалпақ тилиндеги теңеулердиң семантика-стистикалық өзгешеликтери тилиши илимпаз П.Нажимов тәрепинен арнаўлы түрде үйренилди [5]. Өзбек тилиндеги теңеулер Н.Махмудов, Д.Худойберганова, Г.Жуманазарова, М.Йўлдошев, Ф.Усмонов хәм т.б. илимпазлар тәрепинен изертленди. Ал Д.Ашуров мий-нетлеринде болса «Алпамыс» дәстаны вариантла-рындағы теңеулер лингвокультурологиялық көзқараста үйренилди [1]. Дәстүрий теңеулер улыўма миллий мәдениетқа тән болып, хәмме ушын таныс хәм түси-никли болады. Оларда теңеу эталоны сыпатында соци-аллық турмыс пенен байланыслы предметлер, өсимлик, хайуан, кус, аспан денелери атамалары өнимли есапла-нады. Бундай теңеулердин жүзеге келиўинде мәдений кодлар өз алдына орын тутады. Бул болса ата-бабаларымыздың табият пенен үзликсиз байланыста өмир сүргенин көрсетеди [1:13]. Қарақалпақ халық қосықлары тилиндеги теңеулерди де жоқарыдағы изертлеулерге тийкарланып бирнеше топарларға бойлўге болады.

Қарақалпақ халық қосықлары тилинде өсимлик атамалары менен байланыслы (биоморф кодлы) теңеулер жийи колланылған. Олардың арасында гүл эталоны жәрдемінде жасалған теңеулер басым көпши-ликти курайды: *Гүл киби* солған («Қоңыратбай», 203-бет). Бағлардағы қазан урған *гүл киби* («Жыламайын ба», 192-бет). *Әл қызыл гүлдей* тербелген («Муң қосықлары», 190-бет). *Қызыл гүлдей* жайнасын («Аль-бом қосықларынан», 145-бет). *Лала гүлдей* жайнасын («Альбом қосықлары», 138-бет). *Гүлдей* жайнатқан жаслық («Альбом қосықлары», 138-бет). *Гүлдей* жай-наған жаслық («Альбом қосықлары», 145-бет). Бағлар-дағы *қызыл гүлдей* жайнаған («Альбом қосықлары»,

147-бет). *Таң гүлиндей* доланған (57-бет). Бир қыз едиң *қызыл гүлдей* ашылған («Хэзил-дәлкек қосықлары», 346-бет). Юзиң *гүлге мезгер* («Пал болсын», 301-бет). Ишинде сүйгеним *ашылған гүлдей* («Кел кеўлим», 287-бет). *Солған гүлдей* сарғайып тур жалалым («Жеңгежан», 284-бет). Хызмет пенен өстиң болымлы *гүлдей* («Арыўхан», 280-бет). Бағ ишинде *қызыл гүлдек* туташып («Сәўдигим», 277-бет). Сондай-ақ қыз баланы, оның көркин, сын-сымбатын алмаға мезгеу халатлары да ушырасалы: Қыз бала келсе камалға, Ол пискен *ал-маға мезгер*. («Ақыл нәсият қосықлары», 319-бет). *Алма киби* қызыл жүзли («Бизден сәлем», 132-бет).

Және де халық қосықлары тилинде қаўын, жүўери, мәкке, пахта эталонлы теңеулерди де көриўимизге бо-лады. Бул халқымыздың күн-көриси, турмыс тәризи дийқаншылық пенен тиккелей байланыслы екенлиги-нен дерек береді: Иши түспен *қаўындай* («Бет ашар», 48-бет). Түби айрық *қаўындай* («Бет ашар», 56-бет). Сарғайып пискен *қаўындай* («Айтымал», 50-бет). Аты-здағы *мәккедей* («Көримлик айтым», 37-бет). *Жүўери-ниң күйик басындай* («Көримлик айтым», 38-бет). Хеш мини жоқ *пахтадай* ақ («Қоңырат легендасы», 404-бет).

Адамның бойының узынлығын сыпатлаўда, сондай-ақ арық мәнисин аңлатыў мақсетинде тал, тал шыбық, ақ терек эталонлы теңеулер жумсалған: *Талдай* болған бойларымды жасырды («Муң қосықлары», 189-бет). *Тал шыбықтай* таўланған ағаларым («Муң қосықлары», 181-бет). *Тал шыбықтай* есилгеймен жарыма («Муң қосықлары», 181-бет). *Ақ теректей* ырғалған («Муң қосықлары», 190-бет). *Ақ теректей* ырғатылған бойла-рың («Мухаббат қосықлары», 315-бет).

Қарақалпақ халық қосықлары тилинде *қамыстай*, *баяндай*, *сүйрикттей*, *ақбастай* теңеулерди колланылған, бирақ хэзирги әдебий тилимизде олар сийрек ушыраса-ды, айырымлары колланылуыдан шығып қалған: Қора-дағы *қамыстайман* («Оның жуўабы», 172-бет). Бас

жүрегим қалтырайды *қамыстай* («Мухаббат қосықлары», 283-бет). Бозға шыққан *баяндай* («Көримлик айтым», 37-бет). *Сүйрикттей* аппақ билекли («Термелер», 368-бет). Сүйрик – пішеннің жаңа шыққан ушлы, жапырақсыз ұақты. Сүйрикттей – аұыспалы мәниде. Узын, жинишке [3:233]. Ойға питкен *ақбастай* («Бет ашар», 51-бет). Ақ бас – шөптің түрі, тикенсиз, ушында дөңгелек ақ үпилдириги гүлдей болып туратуғын өсімлик. Ромашка гүли тәризли [3:57].

Халық қосықларында *аспан денелери хәм тәбият кубылыслары аты менен байланыслы (космик кодлы) теңеулер* де баршылық. Әсиресе *ай* эталонлы теңеулер жийи қолланылған. Өзбек тилинде *айдай* теңеу эталоны жүдә кең қолланылады. Бул теңеу эталонын семантикалық хәм лингвокультурологиялық жактан төмендегіше түсиндириуге болады: 1. Шырайлы, гөззал. Тийкарынан хаяллар хакқында; 2. Жарқырау, балқыу, ажыралып туруу, күшейиу; 3. Толысыу, және де шырайланыу; 4. Анык, белгили, гүманға орын қалдырмастай дәрежеде анык тилинган. Буннан тыскары хаял гөззаллығын аңлататуғын *он төрт күнлик айдай* тураклы теңеуи де көп ушырасады. Бирак рус лингвомәдениетинде *ай* теңеу эталонынның өзбек тилиндеги бул төрт мазмуннан биреуи де жоқ, бул лингвомәдениетта *ай* образы көбинесе ғамлы, кайғылы, сууык көринис пенен байланысады, усы халат рус ментал түсинигинде дәстүрге айланган. Кытай хәм корейслерде болса *ай* эталоны тек унамлы өлшемлерде түсиндириледі, сулыу хаялдың айға уқсатылыуы жүдә кең таркалган [4:15-16]. Каракалпак тилинде де *ай* эталоны жокарыда атап өтилген төрт сыпатты, яғный гөззаллық, толысыу, ажыралып туруу, шырайланыу, аныклық сыяклы мәнилерди аңлатады. Буны халық қосықларында жумсалган мына теңеулерде де көриуимизге болады: *Айдай* болган шырағым-ау («Хәйиу», 252-бет). Көрингенде туўган *айдай* жаркырап («Жеңгежан», 284-бет). Мениң бир ярым бар *айға усаган* («Сәлем», 143-бет). Жолына *айдай* қараган («Бет ашар», 58-бет). Он төрттеги *айдай* болып көринген («Сәлем», 143-бет). Он төрттен туўган *ай киби*, келер саллана-саллана («Келер саллана-саллана», 288-бет).

Сондай-ақ, халық қосықларында күн, нур, думан, дауыл сөзлери эталон болып келген космик кодлы теңеулер де қолланылған: *Ай менен күнге теңгердим* («Естелик альбом қосықлары», 153-бет). *Күндей* жамалың көрмеге («Бармекен», 298-бет). *Күндей* күлип барады («Хәйиу қосықлары», 257-бет). Өмирим өтер жарасықсыз *күн киби* («Жыламайын ба», 192-бет). *Нурларындай қуяштың* («Бет ашар», 58-бет). Қабағы үйилген *думандай* («Бет ашар», 59-бет). Аркадан ескен *дауылдай* («Бет ашар», 56-бет).

Хәрқандай халықтың мәдениет турмысында шаруашылық хәм аңшылық әхмийетли орын ийелейди. Каракалпак халқы да әзелден шаруашылық хәм аңшылық пенен шуғылланып келген. Буны биз халық қосықлары тилинде жумсалган *хайуан хәм жәнлик атамалары менен байланыслы (зооморф кодлы) теңеулер* аркалы көриуимизге болады. Өйткени хәрбир халықтың күн-көриси, жасау тәризиді, дүньяға болган көзқарасы оның тилинде өз көринисин табады. Бақа халықлар сыяклы каракалпак халқының турмысында ат тийкарығы көлик ұазыпсын атқарған. Сонлықтан ат сөзи менен байланыслы теңеулер халық қосықларында басқа хайуан атамаларына салыстырғанда өнимли жумсалган. Мәселен, *Тай қуандай* тебискен («Муң қосықлары», 190-бет). Айрылган үйиринен *қулындайман* («Муң қосықлары», 184-бет). Базардан алған *қулындай* («Муң қосықлары», 182-бет). Сууытып қойған *қулындай* («Жоқлау», 212-бет). *Аттай* шап, адаспай тап («Сәлем», 162-бет). Жылыслаган *жорғадай* («Көримлик айтым», 38-бет). Маймақ қулап *жорғадай* («Бет ашар», 40-бет). Тебеген *бийедей* жат болмай

(«Көримлик айтым», 33-бет). Қарны бууаз *байталдай* («Бет ашар», 40-бет). Бақшаңыз *жейран киби* («Яр қырмызы кийинипти», 289-бет).

Сондай-ақ *қойдай* теңеуи де жийи ушырасады. Каракалпак халқының миллий-мәдениет көзқарасында ол көбинесе жууас, мүләйим мәнилерин аңлатуу ушын қолланылады. Тилимизде өнимли қолланылатуғын *қой аузынан шөп алмас* фразеологизми де пикиримиздің дәлили бола алады. Тууысқан өзбек халқында да *қойдай* тураклы теңеуи жууас адам мәнисин билдиреди. Бирак бундай теңеу эталоны басқа миллий мәдениетларда, яғный тиллерде бар болса да, оларда бул эталон «жууаслық» емес, бәлким басқа белгилер ушын өлшем сыпатында қолланылады, бул да өзине тән миллий-мәдениет көзқарас өними есапланады [4:11]. Каракалпак тилинде болса *қойдай* теңеуи *жууас* мәниси менен бирге басқа да бирнеше мәнилерди аңлатады: *Қойдай* шуулау – уу-шуу болыу, шуулау. *Қойдай* өриу – жапырылып шығыу, толып кетиу, қаплау. *Қойдай* жууас – мөмин, жууас, ғәрип. *Қойдай* бауызлау, *қойдай* шалыу – кырыу, өлтириу, жоқ кылыу [3:164]. Әхмийетли тәрепи сонда, каракалпак халық қосықларында *қойдай* теңеуи жууас адам мәнисин аңлатуу ушын дерлик жумсалмаган. Керисинше ол шуулатыу, өлтириу, кырыу, жоқ кылыу сыяклы мәнилерди билдирип келген. Мәселен, Душпанларын *қойдай* қылып айдаган («Жокары каракалпаклардың халық қосықларынан үлгилер», 421-бет). Өлип атыр *қойдай* шуулап («Қоңырат легендасы», 403-бет). Қалмақларды *қойдай* қылып шуулатты («Каракалпак», 386-бет).

Ат хәм қой эталонлы теңеулер менен бирге ешки, ылақ, козы, бузау, ешек, гүрре, ийт сыяклы үй хайуанлары эталон болып келген теңеулер де халық қосықлары тилинде қолланылған: Егиз туўган *ешкидей* («Бет ашар», 50-бет). Баққы *ылақтай* секирген («Бет ашар», 55-бет). Адасқан *қозыдай* маңрайды («Жоқлау», 213-бет). Бозда ойнаган *бузаудай* («Бет ашар», 59-бет). Нокталаган *ешектей* («Бет ашар», 51-бет). Жетим қалган *гүрредей* («Бет ашар», 52-бет). Баспашылар *ийт киби* («Асқар батыр», 407-бет). Демек, каракалпак халқының мәдениет турмысында шаруашылық әхмийетли орын туткан. Бул болса тиллик бирликлерде өз сәулелениуин тапқан.

Үй хайуанлары менен бирге жабайы хайуан атамалары да теңеулердің қурамында жийи гезлеседи. Булардан кийик, марал, сууын, қундыз, қасқыр, қабан, қоян хәм т.б. хайуан хәм жәнлик атамаларын атап өтсек болады: *Ақ кийиктей* секирген үкелерим («Муң қосықлары», 181-бет). *Ақ маралдай* бир бала («Толғау», 31-бет). Раптарыңыз *марал киби* («Яр қырмызы кийинипти», 289-бет). Суудан бир шыққан *сууындай* («Жоқлау», 212-бет). Қасы қара *қундыздай* («Бет ашар», 40-бет). Қамаган соң *аш қасқырдай* көп душпан («Бәйит», 167-бет). Қара таудың *қасықырындай* («Бет ашар», 55-бет). Қамыстан шыққан *қабандай* («Бет ашар», 55-бет). Сары қулақ *қояндай* («Көримлик айтым», 37-бет). Қамауда қалған *сүендей* («Көримлик айтым», 35-бет). Дүзде қалған *бүргедей* («Бет ашар», 52-бет).

Хайуан хәм жәнлик атамалары менен бирге *қус атамалары менен байланыслы (орнитонимикалық кодлы) теңеулер* де халық қосықлары тилинде өнимли жумсалган. Әсиресе бұлбил, тоты, қуу, ғаз, ғарға сыяклы қус атамалары эталон болып келген теңеулер көпшиликти қурайды. Мәселен, *Бұлбилдей* сайратқан жаслық («Альбом қосықлары», 138-бет). *Бұлбилдей* сайраған жаслық («Альбом қосықларынан», 145-бет). Күлиши *мезгер бұлбилге* («Яр қырмызы кийинипти», 289-бет). Хауазың *мезгер бұлбилге* («Яр сени бағман әйлейин», 286-бет). Сайрауын дүзеткен шадлы *бұлбилдей* («Арыұхан», 280-бет). *Тоты киби* дауысыңа бендемен («Бендемен», 153-бет). *Тоты қустай* таранған

(«Бет ашар», 50-бет). *Тоты қустай* сыланып («Термелер», 375-бет). Атаң сениң ақ қуыдай («Көримлик айтым», 34-бет). *Көлдін ерке қуындай* («Тынық», 311-бет). *Ғаздай* қатар өскен елдер аман ба («Сәлем хат», 174-бет). *Йүришинди мисли қуба газ* етип («Сәудигим», 277-бет). Қанаты сынық *ғарғадай* («Бет ашар», 46-бет). Ийтаякқа қонған *ғарғадай* («Көримлик айтым», 38-бет). Сондай-ақ қораз, тауық, қарлығаш, қумай, тауыс, сунқар, бөдене, қырғауыл киби қус атамалары да теңеулердің қурамында қолланылған: Қақаңлаған *қораздай* («Толғау», 381-бет). Қақалаған *тауықтай* («Бет ашар», 48-бет). *Қалдырғаш қанатыдай*, Қашы бардур яр-яр («Яр-яр», 418-бет). *Қаршығадай* қыяланып («Салланған кимнің ярысаң», 293-бет). Тумағалы *қумай киби* («Келер саллана-саллана», 288-бет). *Тауыс киби* жылға билән бақарсаң («Сәудигим», 277-бет). Ушалмаған *сунқардай* («Бет ашар», 47-бет). *Бөденедей* жорғалап, *Қырғауылдай* қорғалап («Алғыс», 244-бет). Дәли *қустай* талпыйды («Жоқлау», 232-бет). *Қустай* қанат қағып алдына келдим («Кедим», 277-бет).

Жоқарыда аты аталған қус атамалары көпшілікке белгилі, тилде өнімлі қолланылып келмекте. Халық қосықтары тилинде қолланылған айырым қус атамалары менен байланыссыз теңеулер хазирги әдебий тилде актив емес яки қолланыўдан шығып қалған. Мәселен, *Ийтелгидей* мойын салып («Гүлзийба қыз гүл яңлыды», 300-бет), *Күйгелек киби* көзлери («Гүлзийба қыз гүл яңлыды», 300-бет) қатарларында жумсалған *ийтелгидей*, *күйгелек киби* теңеулерин алып қарайық. Ийтелги – жыртықш қустың бир түри. Ийтке қосып аң алдыруға үйретилген қус [3:265]. Күйгелек – көк ренди, қумырыға тәкабил бозда қасайтуғын қулардың бир түри. Күйгелек көзлі – көзи сұлуы адам [3:46].

Халық қосықтарында *зат* хәм *буйым атамалары менен байланыссыз (предмет кодлы) теңеулер* де қолланылған. Олардың арасында қарақалпақ халқының өзине тән миллийлигин сәулелендиретуғын басқур, елтири тон, арба, дуўтар, қобыз сыяқлы буйым хәм саз әсбап атамалары қолланылған: Ақ боз үйдің *басқурындай* («Бет ашар», 55-бет). *Елтири тонның баўындай* («Ай-тымал», 50-бет). Шықпайтуғын *дуўтардай* («Бет ашар», 47-бет). *Қобызындай* Қыястың («Бет ашар», 58-бет). Көшері бузық *арбадай* («Бет ашар», 46-бет). Көкирегі *арбадай* («Көримлик айтым», 38-бет). Ал предмет эта-

лонлы айырым теңеулер болса хазирги әдебий тилде сийрек қолланылады. Мәселен, Аўзы-басы *лопайдай* («Бет ашар», 52-бет). Лопай – асықтың үлкен түри, бул баспақ, тана, бұға, өгиз, сыйыр хәм ири хайуанлардың аяғында болады, булардың асығын лопай дейди. Аўзы лопайдай – томбайған, үлкен аўыз, бултыйған аўыз, қалың еринли аўыз [3:251].

Соның менен бирге халық қосықтары тилинде аз санда болса да *диний түсиниклер атамасы менен байланыссыз (диний кодлы) теңеулер* ушырасады. Мәселен: Уйқылап жатқан *перидей* («Бет ашар», 47-бет). *Перидей* жылға етер қызы Шымбайдың («Шымбай», 269-бет). *Хұр киби* бәхәр жүзлери («Гүлзийба қыз гүл яңлыды», 300-бет). Жылмыңлаған *шайтандай* («Бет ашар», 40-бет).

*Мифологиялық атлар менен байланыссыз (мифологиялық кодлы) теңеулер*де халық қосықтары тилинде сийрек қолланылған: Ер азамат *Рүстем киби* шер болды («Қоңыратбай», 202-бет). *Рүстем дәстандай* қылды ойынды («Қарақалпақ», 386-бет). *Мәжнүн киби* шөлге алып гейинди («Та мен келгенше», 294-бет). *Жүсинтей* сын-сымбатың келген екен («Хәзил-дәллек қосықтары», 351-бет). *Айдархатай* орады («Асқар батыр», 411-бет). Түриң *әждархаға мегзер* Кегейли («Кегейлинің қазыўы», 392-бет).

Қарақалпақ халық қосықтары тилинде жумсалған теңеулерди үйрениў нәтийжесинде төмендегидей жуўмаққа келдик:

1. Қарақалпақ халық қосықтары тилинде басқа бириклерге салыстырған теңеулер басым көпшіликти қурайлы. Олардаы лингвомәдениет көзқарастан системалы түрде үйрениў әҳмийетли.

2. Халық қосықтары тилинде биоморф кодлы теңеулер арасында гүл эталонлы теңеулер өнімлі. Бунда хаял-қызлардың жүзи, қәдди-бойы, инсан өмириниң жаслық шағы, сондай-ақ қызлардың муңы, ишки ой-кеширмелерин сәулелендириўде *гүлдей* теңеуи өнімлі қолланылған.

3. Космик кодлы теңеулер арасында *ай* эталонлы теңеулер тийкарынан хаял гөззаллығын сыпатлау ушын жийи қолланылған.

4. Зооморф кодлы теңеулер ишинде *қойдай* теңеуи лингвомәдениет тәрәпи менен басқаларынан ажыралып турады.

Әдебиятлар

1. Ашуrow Д.А. «Алпомиш» достонининг лингвокультуrowлогик хусусиятлари. филол. фан. фалс. д-ри (PhD) дисс. Автореф. –Наманган: 2021.
2. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. V том. Қарақалпақ халық қосықтары хәм салт жырлары. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1980.
3. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. I, II, III, IV томлар. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1982, 1984, 1988, 1992.
4. Махмудов Н., Худойберганава Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. –Тошкент: «Маънавият», 2013.
5. Нажимов П.А. Қарақалпақ тилинде теңеулер. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 2014.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпақ халқ кўшиқларида қўлланилган ўхшатишлар ва уларнинг юзага келишида маданий кодларнинг аҳамияти ҳақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится о сравнениях, используемых в каракалпакских народных песнях, и о значении культурных кодов в их создании.

SUMMARY. The article deals with the comparisons used in Karakalpak folk songs and the importance of cultural codes in their creation.

INGLIZCHA – O‘ZBEKCHA – RUSCHA KIMYO TERMINLARI LUG‘ATI TAHLILI

Sh.S.Ruzimov – assistent o‘qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: terminologiya, transkriptsiya, ma‘nodosh, termin, frazeologiya, tanqidiy, takliflar, ishlab chiqmoq, yaxlit tizim, ilmiy.

Ключевые слова: терминология, транскрипция, синоним, термин, фразеология, критически, рекомендации, разрабатывать, целая система, научный.

Key words: terminology, transcription, synonym, term, phraseology, critically, recommendations, work out, whole system, scientific.

Ma‘lumki, lug‘atlar ikki xil bo‘ladi: ensiklopedik va lingvistik. Bu ikki turdagi lug‘atlar lug‘at birliklarining nimaga qaratilgani bilan farqlanadi. Lug‘atga kiritilayotgan birliklar barcha tushunchalarni o‘z ichiga olsa ensiklopedik lug‘at, ma‘lum bir tildagi so‘zlarni o‘z ichiga olsa esa lingvistik lug‘at hisoblanadi. Lingvistik lug‘atlar ham o‘z o‘rnida ikki turga bo‘linadi: tarjima lug‘at va izohli lug‘at.

Tildagi so‘zlarni izohlashga qaratilgan lug‘atlar izohli lug‘at, muayyan tildagi so‘zlarning ikkinchi tilga tarjimasini berishga qaratilgan lug‘atlar esa tarjima lug‘atlar sanaladi.

Hozir ko‘rib chiqmoqchi bo‘lgan lug‘atimiz esa M.Shokirova hamda Sh.Nurullayevlarning inglizcha – o‘zbekcha – ruscha kimyo terminlari lug‘ati bo‘lib mazkur

lug'at so'zlikning tanlanishiga ko'ra tarmoq lug'at hisoblanadi. Sababi, ushbu lug'atda faqatgina kimyoga oid terminlarningina uchta tildagi muqobili berib o'tilgan.

Lug'at kimyo-texnologiya oliy ta'lim muassasalarining bakalavriat va magistratura ta'lim yo'nalishi talabalari uchun qo'llanma sifatida tavsiya etilgan.

Ushbu lug'atni tuzishda kimyo fanlari nomzodi M.Q.Abdumavlonov hamda filologiya fanlari nomzodi G.S.Keldiyorovalar ham qatnashishgan.

Lug'atda 5270 ta so'z (kundalik hayotda ishlatiladigan ba'zi so'zlar ham kiritilgan bo'lib, bu so'zlar har bir sohada o'z ma'nosiga egadir) va ularning izohlari, qisqartma so'zlar, shuningdek, Mendeleyevning kimyoviy elementlar davriy jadvali ham kiritilgan, so'zlar alifbo tartibida joylashtirilgan.

Bu lug'atda foydalanuvchilar uchun bir qancha qulayliklar berilgan. Jumladan, terminlarning o'zbek tilidagi tarjimasini bilan birga izohi ham qavs ichida yozib o'tilgan.

Masalan: **acetic acid** – sirka kislota $C_2H_4O_2$ (o'tkir hidi bor, rangsiz suyuq modda, bir negizli to'yigan kislota) – уксусная кислота [1:20].

Ba'zi so'zlarning ikki va undan ortiq ma'nolari berilgan va ular ; (nuqtali vergul) bilan ajratib ko'rsatilgan. Masalan: **age** – asr; yosh; qarimoq, eskirmoq – век; возраст; стареть [1:25].

Bundan tashqari, lug'atning oxirida kimyo fani bo'yicha adabiyotlarda ishlatiladigan qisqartma so'zlarning tarjimalari hamda kimyoviy formulalarning ingliz tilida o'qilishiga misollar ilova qilingan.

a.m. ante meridiem	kun yarmidan oldin	до полудня
e.g. exempli gratia = for example	masalan, misol uchun	например
et al.	va boshqalar	и другие
etc. et cetera = and so on = and so forth	va hokazo	и так далее
i.e. id est = that is	ya'ni	то есть
n.b. nota bene	eslatma	примечание
per capita	jon boshiga	на душу населения
vice = versa	teskarisiga, aksincha	наоборот
viz. videlicet = namely	ya'ni, chunonchi	а именно [1:327]

Bundan tashqari, ingliz tilida ko'p ishlatiladigan yordamchi so'zlar, predlogli fe'llar, frazeologik birikmalar ro'yxati ham berilgan:

a number of	bir qator	ряд
as soon as	bilanoq	как только
at present	hozirda, hozirgi paytda	в настоящее время
both ... and	ham ... ham	и ... и ...
by means of	yordamida, vositasida	посредством
for this reason	shu sababli, tufayli	для этой цели
give rise to	...ga olib keladi	приводить к, [1:331]

Yuqorida sanab o'tilgan yutuqlar bilan bir qatorda ayrim kamchiliklar ham mavjud. Jumladan, lug'atda so'zlarning o'qilish transkripsiyasi berilmagan.

Masalan: **accumulator**- akkumulator – аккумулятор [1:20].

Lug'at boshida qo'shimcha fonetik material tarzida ingliz tilidagi tovushlar va harf birikmalarining o'qilish jadvali berilgan. Biroq shunga qaramasdan, kimyo fani o'rganuvchilariga lug'atdan foydalanish davomida so'zlarni to'g'ri talaffuz qilishda qator muammolar tug'ilishi turgan gap. Shu sababdan so'zlik tarkibida har bir so'zga to'rburchak qavs ichida alohida transkripsiya berib borilishi zarur edi.

Masalan: **artificial** **radioactivity**
[ˌɑːtɪfɪʃəl, reɪdɪəʊæktɪvɪti] - искусственный радиоактивность.

Bundan tashqari, lug'at tarkibidagi so'zlarning qaysi so'z turkumiga mansubligi ko'rsatilmagan. Masalan: **accelerator** – tezlatuvchi - ускоритель

Ma'lumki, aksariyat lug'atlarda so'zlarning turkumi lug'at maqolachasidan so'ng o'sha so'z turkumining bosh harfi bilan belgilanadi. Masalan, *ot/noun* – n., *si-*

Lug'at so'ngida kimyoviy formulalarning o'qilishi berib borilgan:

+ is to be read as "plus", "and", "together with".

- is not read in formulas.

= is to be read as "give" "form"

→ is to be read as "give", "pass over to", "lead to".

↔ is to be read as "forms and is formed from" [1:321].

Shuningdek, lug'atda berilgan matematik belgilarning rus tilidagi emas, faqatgina ingliz tilidagi muqobili berilgan va ular quyidagicha:

-- minus

+ - plus

× - times, multiplied by

÷ - divided by

= - is; is equal to; equals

$2 \times 2 = 4$ - twice two is (equal) four or twice two makes four

25°C - twenty five degrees Centigrade

0° - zero

-2° - minus two degrees, two degrees below zero

$+3^{\circ}$ - plus three degrees, three degrees above zero

$\sqrt[3]{a}$ - the cube root of a [1:323].

Mazkur lug'atning eng afzal tomonidan biri shundaki, lug'at so'ngida boshqa tillardan kirgan o'zlashma so'zlar ro'yxati inglizcha-o'zbekcha-ruscha tartibda berilgan. Bunday o'zlashma so'zlarni aksariyat lug'atlarda uchratish mushkul. Quyida ulardan misollar keltirib o'tamiz:

fat/adjective – *adj.*, *fe'l/verb* – *v.*, yoki *predlog/preposition* – *prep.* va hokazo.

Yuqoridagi namuna esa quyidagicha ko'rinishda berilsa maqsadga muvofiq bo'lardi: **accelerator** n – tezlatuvchi - ускоритель

Shuningdek, mazkur lug'at o'z ichiga kimyoviy atamalarni olgani sababli, kimyo fanida uchraydigan qisqartma so'zlarni ham keltirib o'tish lozim edi. Masalan: n. c – normal condition – n. sh – normal sharoitda; IUPAC – International Union Pure of Applied Chemistry - Butunjahon Xalqaro va amaliy Kimyo Ittifoqi va hokazo.

Lug'atni tahlil qilish mobaynida uchragan yana bir kamchilik bu noto'g'ri fellarning o'tgan zamon shakli mutlaqo qayd etilmagani:

give out – qo'yvormoq - испускать

Xulosa o'rinda shuni aytishimiz joizki lug'at tuzish jarayoni qanchalik mashaqqatli bo'lmasin, lug'at maqolalarining alifbo tartibining to'g'ri qo'yilishi, ma'no xususiyatlari, paronimlarning, so'z turkumlarining o'z o'rnida ishlatilishi, zarurat bo'lsa lug'at maqolasi tarkibida grammatik ma'lumot berilishi, fonetik transkripsiyaning to'g'ri berilishi natijasida erishilgan muvaffaqiyat shuncha ahamiyatli bo'ladi.

Adabiyotlar

1. Shokirova M., Nurullayev Sh. Inglizcha - o'zbekcha – ruscha kimyo terminlari lug'ati (Mas'ul muharrir: O'zbekiston Davlat jahon tillari universiteti filol. Fanlari nomzodi, dotsent T. T. Ikromov). -Toshkent: 'Tafakkur Bo'stoni', 2013.
2. "Узбекско - русский словарь". –Москва: 1959.
3. "Русско - узбекский словарь" 2 tomli. –Ташкент: 1978.
4. "English - Russian dictionary" V.K.Myuller. M., 'Русский язык' 1978.
5. Shavkat Butayev "inglizcha-o'zbekcha". (80000 so'z va ibora) "O'QITUVCHI" nashriyot-matbaa ijodiy uyi. –Toshkent: 2013.
6. Isaqov U., Rahimov M., Sobirov B., Temirov S., Isaqov Sh. "inglizcha-o'zbekcha" lug'at. (20000 so'z va fe'lli birikma) "Yangi asr avlodi" nashriyot-matbaa markazida tayyorlangan. "Yoshlar matbuoti" bosmaxonasida bosilgan. -T.: 2005.
7. Akbar Kholmuradov, R. Azizov INGLIZCHA-O'ZBEKCHA LUG'AT (20 mingga yaqin so'z va ibora). -Toshkent: «Tamaddun», 2012, 504-b.
8. Jo'rayev L.H. "inglizcha-o'zbekcha" lug'at (8000 so'z) –Toshkent: "Davriy nashriyoti" 2013.
9. Nazarov S., Nazarova F., Adizova N., Poltayeveva D. "inglizcha-o'zbekcha" lug'at. (35000 so'z va ibora) "Niso Poligraf" nashriyoti, 2013.
10. Mirzarahimova M., Poltayeveva D. "inglizcha-o'zbekcha" lug'at. (15000 so'z va ibora) "Akademnashr". –Toshkent: 2014.
11. Raxmonov G., A'zamov A., Kadirbekova D. "inglizcha-o'zbekcha" lug'at. (15000 so'z va ibora). –Toshkent: "Talqin", 2014.

REZYUME. Maqolada inglizcha-o'zbekcha-ruscha (M.Shokirova, Sh.Nurullayev) lug'at tuzilish tamoyillari tanqidiy tahlil qilindi, yutuq va kamchiliklarini misollar bilan ko'rsatgan holda uni takomillashtirishga qaratilgan tavsiyalar ishlab chiqildi.

РЕЗЮМЕ. В этой статье собраны принципы англо - узбекско - русский словарь была исследована и показана их преимущества и недостатки с примерами и разработаны практические рекомендации по совершенствованию принципов составления словарей следующего поколения с помощью сравнительно-типологического метода, компонентный анализ и методы классификации.

SUMMARY. In this article compiling principles of English-Uzbek-Russian (M. Shokirova, Sh. Nurullayev) dictionary were investigated and shown its advantages and disadvantages with examples and practical recommendations for improving compiling principles of the next generation of dictionaries were worked out.

РЕПРЕЗЕНТАТИВ НУТҚИЙ АКЛАРНИ ДИСКУРСДА ВОКЕЛАНТИРИШ УСУЛЛАРИ

А.Ф.Шамахмудова – филология фанлари буйича фалсафа доктори, доцент

Самарқанд давлат чет тиллар институти

Таянч сўзлар. хурмат тамойиллари, ижобий образ, салбий образ, лисоний ҳаракат, нутқий акт, воқелик, ижтимоий муҳит, репрезентатив.

Ключевые слова: принцип вежливости, позитивный образ, негативный образ, лингвистические стратегии, реальность, социальная среда, репрезентатив.

Key words: principle of politeness, positive image, negative image, linguistic strategies, reality, social environment, assertive.

Кириш. Ҳар қандай ижтимоий ёки лисоний ҳодиса сингари, хурмат тамойилларининг воқеланиши ҳам хос тарихий даврларда ҳар хил ўзгаришларга дучор бўлиши, ушбу масалани тарихий нуқтаи назардан ҳам таҳлил қилиш эҳтиёжини туғдирмоқда. Вакт ўтиши сайин хушмуомалаликнинг моҳияти ҳам ўзгариб бормоқда. Зеро, тил соҳибларининг ижтимоий табиати, ҳаёт ва тафаккур тарзи ҳам ўзгаришларга мойил бўлади. Маданиятда содир бўлган ижтимоий тарихий ислохотларга мувофиқ, олдинги даврда хушмуомалаликнинг лисоний вербаллашуви замонавий лингвистик стратегиялардан фарқ қилиши мумкин. Мазкур лисоний ўзгаришлар замоннинг турли хил тарихий босқичларида ҳар хил прагматик меъёрларни яратувчи маданий алмашинув, ижтимоий кадриятлар ва тимсолларнинг янгиланиши билан боғлиқдир.

Мазкур мақолада биз эътиборимизни айнан репрезентатив нутқий актларга қаратишни ният қилдик. Репрезентатив нутқий актлар ўз табиатига кўра хушмуомала бўлмаган нутқий актлар доирасига қиради, бинобарин уларнинг амалга оширилишида суҳбатдошга қулайлик туғдириш каби имплицит мақсад мавжуд бўлмайди.

Асосий қисм. Репрезентатив нутқий актлар доирасида хурмат тамойиллари кўп ҳолларда бевосита ифодаланмасдан, хушмуомалалик эксплицит, яъни билвосита воқеланишига гувоҳ бўлдик. Ушбу турдаги нутқий актлар адресатнинг ўз фикрининг ҳаққонийлигига ишончини ифодалаб, мулоқот иштирокчилари фикрлари ўртасида номунасосбликнинг келиб чиқиши, уларнинг ижобий образига хавф солиш эҳтимоли мавжуд бўлади. Шу боис, ушбу ҳолатда хурмат тамойилларига таяниш, репрезентатив нутқий актларнинг иллокутив кучини юмшатиш, норозилик оҳангини пасайтириш, суҳбатдошларнинг шахсий образини хурмат қилиш ҳамда уларнинг ўзаро муносабатларини мувозанатда сақлаш мақсадида амалга оширилади.

Хурмат тамойилларининг репрезентатив нутқий актлар кўламида фаоллашуви турли лисоний воситалар,

стереотип тузилмалар орқали амалга оширилиши мумкин. Ушбу шаклларда адресат қиёфаси эксплицит тарзда ифодаланган бўлади. Улардан нутқий тузилмада фойдаланиш адресатнинг етказган ахборотида субъектив мулоҳазалар катъийлиги чегараланади, яъни, сўзловчи талаффуз этган лисоний бирикманнинг ҳаққонийлигига жавобгарлигидан озод этилади. Унинг суҳбатдошига, ўз навбатида, ўз фикрида қолиш эркинлиги берилади, яъни нутқий тузилманинг ҳаққонийлигини қабул қилиш мажбурий ҳисобланмайди. Қиёсланг: *Eso al menos es mi opinión [1:58]; No veo en este modo de expresarse toda la exactitud que conviene a mi parecer en las cosas [1:106]; La otra reflexión del señor Javier es también poco fundada a mi entender [1:26].*

Кўриб турганимиздек, иккита охириги мисолда суҳбатдош бевосита ифодаланишни олдини олиш мақсадида камтарона кўпик шаклидан фойдаланиб (бу ерда nuestro эгалик олмошни), псевдоинклюзив мазмунни баён этади. Псевдоинклюзив лисоний ҳаракатларнинг хусусиятларини куйида кўриб чиқамиз: *Te he traído hasta bolsos, porque si no me engaño, ni aun bolsos tienes [3:153]; Y en fin, pase el chaval de los botones, que, si no me equivoco, no presta servicios en consonancia con lo que consume [1:18]; Pues si no estoy mal informado tienes mucho trabajo que hacer [3:122].*

Испан бадий асарларидан олинган ушбу мисолларда стереотиплашган формулалар туркуми воситасида адресант ифодалаган мушоҳада шунчаки унинг шахсий фикри эканлиги, воқелик билан тўғри келиши ёнки мутлақ ҳақиқат эканлигига ишонтиришга мажбурламаслигини кузатишимиз мумкин. Мазкур тузилмаларда ишончсизлик модал мазмуни ифодаланиши билан бир қаторда, нутқий актининг иллокутив кучи пасайтирилишини эътироф этиш лозим.

Испан мулоқот маданиятида оммалашган тузилмаларнинг яна бир кўриниши репрезентатив нутқий актларда юзага келиши эҳтимоли бўлган кўполлик мазмунини юмшатишга қаратилган. Гап уэр,

кечирим сўраш иллокутив мақсади вокеланган тузилмалар ҳақида борганда, адресант суҳбатдошининг шахсий ҳудудига таҳдид этганлигини англаб, хушмуомала ва оқил суҳбатдош сифатида олдиндан кечирим сўраб, кейингина фикрини баён этади. Сўзловчи салбий руҳдаги нуткий тузилмаларни талаффуз этишдан олдин, маълум хушмуомала лисоний воситалардан фойдалаши оқибатида нуткий актнинг қатъийлик, кўполлигини юмшатишга ҳаракат қилади. Узр сўраб, хато тан олингандан сўнг *pero* зидловчи боғловчиси воситасида репрезентатив нуткий акт фаоллашади: ... *pero siento tener que decir que no se ha examinado todavía con bastante experiencia; siento tener que decir que hay errores grandes de hecho* [3:206]; *Me duele mucho interrumpir a usted porque su oferta es magnífico, pero no puedo hacerlo* [1:90].

Суҳбатдошнинг гапини бўлиш унинг шахсий ҳудудига яширин тарздаги таҳдидни юзага келтириб, фикрнинг тўлиғича баён этилишига ҳалакит бериш орқали сўзловчи ўз иллокутив мақсадини амалга оширади.

Ҳурмат тамойилларига асосланган репрезентатив нуткий актлар, шунингдек, 1 шахс бирликдаги докзастик (ишонч мазмунидаги) модал кўрсаткичлар воситасида ифодаланади. Сўзловчининг субъектив ишончига асосланган пропозиция ҳаққонийлиги ва ростлигининг кучайтирилиши кўзланган мазкур восита орқали сўзловчи суҳбатдошини ўз хабарининг ҳақиқийлигига ишонтиришга ҳаракат қилади, бироқ шу билан биргаликда, бу фақатгина унинг фикри эканлигини таъкидлаш орқали, репрезентатив нуткий тузилманинг иллокутив кучини пасайтиради, яъни кўполлик оҳангини сусайтиради.

Сўзловчининг пропозиция ҳаққонийлигига ишончини ифодалаш мазмунидаги докзастик модал бирликларнинг умумий мақсад орқали боғланган дискурс тузилмалари доирасида ишлатилиши бутун матнга таъкид мазмунини ато этади. Ишонч мазмунидаги модал сўзлар ва ифодалар репрезентатив нуткий тузилмага сўзловчининг пропозиция ҳаққонийлигига ишончи борасидаги модал мазмунни киритиб, ушбу нуткий тузилманинг прагматик мазмунини ўзгартиради. Бундай бирликлар розилик, эътироз, рад этиш, баҳолаш каби прагматик мазмунларни кучайтириш учун хизмат қилиши мумкин. “Ишонч” умумий мазмуни атрофида бирлашган модал сўзларнинг ҳар бири нуткий тузилмага модал сўз ёки иборанинг ўзининг семантикасида аниқланадиган қўшимча мазмунни киритади. Докзастик ибораларнинг қўлланилиши билан биргаликда, сўзловчи бу шунчаки унинг шахсий фикри эканлиги ва балким бошқаларда бу борада ўзгача тафаккур мавжуд бўлиши мумкинлигига ишора қилиш орқали ҳам ўзининг, ҳам адресатнинг ижобий образини сақлаб қолган бўлади. Шундай қилиб, репрезентатив нуткий актнинг хушмуомала ифодаланиши таъминланади. Қиёсланг: *No, no estoy de seguro, pero me parece que no haría Susana nada de más en regalarle un coche moderno con las flores para hazla feliz* [3:146]; *Tu oportunidad me parece está sin comentarios y fuera de discusión* [10:19].

Докзастик иборалар нуткий акт доирасида турли ўринларда ишлатилиши мумкин. Мазкур мисолда докзастик модал мазмун кўрсаткичи нуткий тузилманинг ўртасидан жой олган бўлиб, юмшатилиши назарда тутилаётган салбий муносабатдан аввал ўрин олган.

Қуйидаги мисолда эса сўзловчи билдирган мулоҳазанинг ҳаддан ташқари қатъийлик оҳангини касб этиши мумкинлиги англаган ҳолда, нуткий актнинг охирида юмшатовчи лисоний стратегилардан фойдаланиб, ҳурмат тамойилларига амал қилинишини таъминлайди: *No... porque, bien mirado, no tiene el tipo*

de los Bonapartes... digo, me parece a mí [3:173]; *Querido maestro, creo que ya podemos dar por terminada nuestra reunión* [1:15]; *Me parece que es la mejor decisión, razonable y segura, con la que no creo que tengas nada que confrontar* [3:154].

Мазкур воситалар орқали салбий мулоҳаза ёки танбех иллокутив кучига эга бўлган коммуникатив вазиятларда пропозициялар юмшатилишини тез-тез учратишга муваффақ бўлдиқ: *¡Buenos días! Querido, me parece que está usted abusando de su posición y mi delicadeza: se prevale usted de la ventaja de no tener un estado en el mundo, ni representación alguna para insultarme... eso es poco generoso. Yo no puedo aceptar semejante contrario* [3:219].

Ҳурмат тамойилларига асосланган репрезентатив нуткий актлар волитив (*querer* феъли), деонтик (*tener que* ибораси, *deber*) ва гипотетик (*poder* феъли) каби перформатив ибораларни кўп учратдик. Ушбу лисоний бирликлар воситасида сўзловчи баён этган мулоҳаза ва унинг шахсияти орасидаги масофасини чеклайди. Мазкур лисоний стратегиялар орқали адресантга йўналтирилган нуткий тузилмага нисбатан маълум майдоннинг мавжудлигини билдириш орқали суҳбатдошлар муносабатларидаги уйғунликни сақлаб қолади. Қўйидаги мисолларни кўриб чикайлик: *Los que habitan en las ciudades se puede decir que habitan en el aire, y en un aire dañino; tienen días con vaivenes, sin disfrutar de la naturaleza* [1:48]; *También se podría decir – replicó el preopinante – que, en mi simil, la virtud hace el papel de la árida roca de Santa Elena, dado que ése fue el camino que tomó Napoleón después de su derrota* [3:129].

Иккинчи мисолда шарт майли пропозиция ва уни вокелантирувчи шахс орасидаги масофани янада узайтиради, чунки замон нуткий акт фаоллашган лаҳзага номутаносибдир. Ушбу ўринда адресант содир бўлиши эҳтимоли бўлган ҳаёлий вазиятни яратган ҳолда, ҳаракатнинг шахсиятига бўлган муносабатини узайтиради: *Damas y caballeros, no todos los hombres cumplen con su responsabilidad. Casi puede decirse que una porción significativa van por sentido contrario casi se puede afirmar que uno solo... y no lo digo porque esté delante señor Gonsales* [1:98]; *Yo, señora Malena, sólo tengo que decir que por ningún motivo le dejen ustedes entrar por esa puerta.* [3:183]; *¡Sí, sí, tiene usted razón: no desviaremos, ilustre un chico; pero por de pronto, yo, el más desgraciado de los nacidos, quiero hacer constar que anhelo ser su amigo de usted* [1:68].

Ушбу лисоний воситалар нуткий актнинг иллокутив кучини пасайтиришга йўналтирилган шахсизлантириш ёки псевдоинклюзив мазмун каби бошқа лисоний ҳаракатлар билан боғлашни кузатишимиз мумкин.

Рефлексив се олмошининг ишлатилиши, ёки, бошқа сўз билан айтганда, шахсизлантириш ҳам репрезентатив нуткий актларда ҳурмат тамойилларини вокелантириш учун хизмат қилади. Ушбу лисоний ҳаракат орқали сўзловчининг шахсияти имплицит ифодаланади, адресантга фикр манбаи сифатида бевосита ишора этилмайди ва натижада билдирилган мулоҳазага нисбатан нутқ субъектининг маъсулияти камайтиради. Мазкур юмшатовчи лисоний ҳаракатда се фақатгина расман рефлексив ёки ўзлик ҳисобланиб, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, репрезентатив нуткий актларнинг замирида сўзловчининг иллокутив интенцияси ифодаланиши имплицит тарзда намоён бўлади.

Се рефлексив олмоши воситасида фаоллашган репрезентатив нуткий актларга бириктирилган иллокутив куч қатъийроқ туюлади, чунки мазкур шакллар орқали пропозициянинг мазмуни умумлашган ҳамда жамиятнинг барча аъзолари томонидан тан олинган ҳақиқат сифатида гавдаланади. Адресантнинг вазифаси шунчаки ўзгалар томонидан билдирилган

фикрни такрорлаб, уларнинг ҳаққонийлигига бевосита фикр билдирмасдан шахсиятининг ботиний тус олишини таъминлайди.

Хулоса. Шундай қилиб, бадий асарлардан олинган мисоллар таҳлили асосида маълум бўлдики, испан мулоқот матнида ҳурмат тамойилларига асосланиш қўйидаги лисоний ҳаракатлар орқали амалга оширилади: адресантнинг фикрини субъектив ёки ишончсиз тарзда тақдим этадиган стереотип формулалар орқали ҳамда тингловчининг шахсий ҳудудига таҳдид солинганлик учун узр сўрашни намоён этган нутқий тузилмалар воситасида. Адресантнинг пропозиция ҳаққонийлигига ишончини ифодалаш мазмунидаги докзастик модал бирликларнинг умумий мақсад орқали боғланган дискурс тузилмалари доирасида ишлатилиши бутун матнга таъкид мазмунини ато этиш орқали нутқий тузилма мазмунининг қатъийлигини юмшатади. Ушбу лисоний стратегия воситасида сўзловчи суҳбатдошига ўз фикрини ўтказишни назарда тутаяди. *Querer, tener que, deber, poder* феълларни ўз ичига олган перформатив нутқий тузилмалар адресант ва лисоний бирлик орасидаги масофани узайтиришга хизмат қилади. *Se* ўзлик олмоши воситасида нутқий тузилмани

шахсизлантириш сўзловчининг шахсиятини ва кейинчалик айтилган мушоҳадага нисбатан масъулиятни яшириб, айни пайтда ўз шахсий фикрини умумийлаштирилган ҳақиқатга сифатида тақдим этади. Шахсиз ибораларнинг қўлланилиши ҳам сўзловчининг нутқий тузилма ҳаққонийлигига масъуллигини камайтириш вазифасини ўтайди. Репрезентатив нутқий актнинг мулоқот оҳангда ифодалинишини таъминлаш мақсадида модал бирликлардан, яъни шубҳа, эҳтимол ва камайтирувчи микдор равишларидан фойдаланилганлик ҳолатларига ҳам гувоҳ бўлдиқ. Репрезентатив нутқий актнинг таркибида инкор тузилмалар мавжуд бўлса, уни бош гапга, яъни адресантнинг субъектив фикрини тасвирлашга қўчириш ҳушмуомаларок тус олади. Ушбу усул инкорнинг жойини ўзгартириш орқали амалга оширилади. Қолаверса, таҳлил этилган мисолларда биринчи шахс кўплик олмоши билан биргаликда муқобил феълларнинг акс эттирилиши сўзловчининг камтаринлик хусусиятини оширишини кузатдик. Бу тарзда гапирувчининг шахсияти ва ўзига ҳослиги муайян вербал алмашинув эҳтиёжлари билан боғланган ҳолда нутқий актда иштирокини ошириш ёки камайтириш учун *nosotros* шаклига алмаштирилади.

Адабиётлар

1. Alarcón P.A. El sombrero de tres picos. Createspace Independent Publishing Platform. – Barcelona: Crítica, 2015. – 122 p.
2. Brown R. Levinson S. Universals in Language Usage: Politeness Phenomena // Questions and Politeness: Strategies in Social Interaction. – Cambridge Univ. Press. – 1978. – P. 56-289.
3. Cela C. J. Novelas cortas y cuentos. – Moscú: Ráduga, 2001. – 247 p.
4. Escandell V., María V. Introducción a la pragmática. – Barcelona: Ariel, 1999. – 278 p.
5. Escandell V., María V. Aportaciones de la pragmática. En: Sánchez L.J., Santos G. I. (eds.), *Vademécum para la formación de profesores. Enseñar español como segunda lengua (L2)/lengua extranjera (LE)*. – Madrid: SGEL, 2004. – 345 p.
6. Haverkate H. Aproximaciones pragmalingüísticas al español. – Amsterdam: Ediciones Rodopi, 1993. – 149 p.
7. Haverkate H. La cortesía verbal. Estudio pragmalingüístico. – Madrid: Gredos, 1994. – 245 p.
8. Haverkate H. Estrategias de cortesía. Análisis intercultural // *Asele; Actas VII. Centro Virtual Cervantes*, 1996. – P. 45- 57.
9. Moreno F.F. Principios de sociolingüística y sociología del lenguaje. – Barcelona: Ariel, 2005. – 86 p.
10. Searle J.R. Indirect speech acts // *Syntax and semantics*. Vol. 3: Speech acts. – New York, 1975. – 265 p.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақола доирасида ҳурмат тамойилларининг испан мулоқот матнида воқеаланишининг лисоний стратегиялари, яъни тил соҳиблари томонидан нутқнинг ҳушмуомала воқеалантирилиши жараёнида ишлатиладиган мулоқот стратегияларини таҳлил қилиш мақсади қўйилган. Ҳурмат тамойиллари ижтимоий ҳамкорликнинг лисоний кодлаштирилишида намоён бўлиб, ушбу тамойилларнинг тил тизимида акс этиш воситалари даврлар ўтиши, ижтимоий муҳитнинг ўзгариши билан бошқа шакллар орқали воқеаланишини кузатиш мумкин.

РЕЗЮМЕ. Данной статье посвящается анализу лингвистических стратегий при реализации принципов вежливости в испанском дискурсе, а именно, выявлению коммуникативных стратегий, используемых носителями языка в процессе вежливой коммуникации. Принципы вежливости отражены в лингвистическом кодировании социального партнерства и несомненно, средства выражения этих принципов в языковой системе происходят с течением времени, изменениями в социальной среде и в других формах.

SUMMARY. This article deals with the problem of analysing linguistic strategies for implementing the politeness strategies in the Spanish discourse, that is, the communication strategies used by native speakers in the process of polite communication. The politeness strategies are reflected in the linguistic coding of social partnership and it should be noted that the means of expressing these principles in the language system occur over time, changes in the social environment and in other forms.

ТҮРКИЙ ХАЛЫҚЛАР РУҰХЫЙ-ӘДЕБИЙ ӘЛЕМИНИҢ ЖАРЫҚ ЖУЛДЫЗЫ

К.Алламбергенов – филология илимлеринің докторы, профессор
 Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сұзлар: Хұжа Ахмад Яссавий, Сулайман Боқиргани (Хоким ота), Ислам дини, суфизм, ривоятлар, хикматлар, киссалар.

Ключевые слова: Ходжа Ахмад Яссави, Сулейман Бокиргани (отец Хакима), религия ислам, суфизм, повествования, мудрости, предания.

Key words: Khoja Ahmad Yassavi, Sulayman Boqirgani (Hakim father), Islam religion, Sufism, narrations, proverbs, stories.

Тарийх, тил, этнография хәм әдебият тарийхы илиминің берген мағлыұматларына қарағанда, ерте дәуірлерде-ақ ески Туран топырақларында, Хорезм, Қарақалпақ диарларында жазба әдебият, жазба әдебий тил өмир сүрген. Себеби, халқымыздың тарийхы жүдә ерте дәуірлерден басланатуғынлығы хәм оның руұхый мәдениетқа оғада бай халық болғанлығы хаққындағы гәп халық аўзында да, жазба әдебий дәрежелерде де көптен бери өмир сүрип киятырғанлығы хәммемизге мәлим.

Хәзирги тарийх илиминің көрсетиўинше, қарақалпақ халқының әйем заманлардан берли ана журты, ата меканы усы хәзирги Қарақалпақстан Республикасының жайласқан жери. Олардың ең ески ата-бабалары бизиң эрамыздан бурынғы VII-V әсирлерде яғный «Авесто» дәуірлеринде-ақ Аралдың кубла-шығыс бойларында жасаған сак-массегет қәуимлери. Массегетлердің өзлери бир қанша қәуимлерден ибарат болған, солардың ишинде апасиак қәуимлери қарақалпақлардың тийкарын салыўда үлкен рол ойнайды. Сонлықтан апасиакларды қарақалпақлардың ең биринши атамасы десек те болады [8:7].

Академик С.Камаловтың көрсетиўинше, «Печенеглердің пайда болыўы – бул қарақалпақлардың халық болып қәлиплесіўиндеги екінши этап болып табылады хәм «печенег» сөзи қарақалпақлардың екінши аты деўге болады. Шығыс печенеглеринің «қарақалпақ» деген атамаға ие болыўы да, мине, усы дәуірлерге, яғный VIII-XI әсирлерге туўра келеди [8:8].

Демек, қарақалпақлар хәзирги атамасын ата-журтларында, Әмиўдәри бойларында IX-XI әсирлерде-ақ алған. Қарақалпақларда мәмлекетлик дүзим де оның халық болып қәлиплесіў уақтынан басланады. Бул дәуірде Арал теңизинің кубласында IX-XIII әсирлерде Хорезм мәмлекетинен ғарезсиз дәслеп печенеглер аўкамы, кейин Кердер деп аталған мәмлекет өмир сүрди. Қарақалпақлар усы әсирлерде халық болып қәлиплести хәм усы жерде дәслеп печенеглер, кейин (IX-XI әсирлерде) қарақалпақлар деген атқа ийе болды. Бул хужжет бизге халқымыз тарийхы хаққында ғана дерек берип қоймастан, оның тили, руұхый мәдениети, этнографиясы, сөз хәм саз өнерлеринің төркининің де усы топырақта жүдә ерте дәуірлерден басланғанлығына ой жуўыртыўға кең мүмкиншилик береді. Себеби, дүнья халықлары тарийхында қарақалпақлар этникалық бирлик сыпатында пайда болып, халық сыпатында қәлиплескен бул жерди «Арқа Хорезм» деп те, болмаса «Хорезмдеги бес қала» деп те атайды. Улыўма, дүнья халықлары қарақалпақлар елин, Хорезмнен бөлип алып қарамайды. Қарақалпақлар ерте әйемнен Туран - Хорезм цивилизациясы менен тығыз байланыста болып, оның гүлlep раўажланыўына мәлим дәрежеде өз үлеслерин де қосқан.

Буның айкын мысалы сыпатында Хорезм цивилизациясының бөлинбес бир бөлеги болып есапланып келинген Кубла Арал бойларында, яғный Қарақалпақ жеринде пайда болған Адақ қала, Бақырған қала, Кердер қала, Ақшахан қала, Топырақ қала, Күйик қала, Қыят қала, Гүлдирсин, Қырық қыз қала, Аяз қала, Думан қала хәм т.б. сыяқлы көп санлы илим, билим хәм мәдениет ошақларын келтириўимиз мүмкин. Әйемги

хәм орта әсирлерде Кубла Арал бойларында илим, билим хәм мәдениеттың гүлlep раўажланғанлығының гүўасы сыпатында көзге тасланатуғын бул тарийхый естеликлер қарақалпақлардың да әйемнен Хорезм цивилизациясының тийкарын қураған илим-билимди, саўатлы, мәдениетлы халықлардан екенлигин дәлилlep турады.

Қарақалпақ елинде ерте дәуірлерден баслап, анығырағы, қарақалпақлардың этник бирлигинің дәслепки басламалары салынып атырған б.э.ш.VII-V әсирлердеги сак-массегет (апасиаклар) дәуірлеринен хәм оннан кейинги қарақалпақлардың өз алдына халық болып қәлиплесе баслаған IX-XI әсирлерден баслап-ақ илим-пән, мәдениет, әдебият болғанлығының және бир дәлилли – бизиң эрамызға дейинги VII-VI әсирлерде, яғный буннан үш мың жылдай бурын хәм бизиң эрамыздың X-XIV әсирлеринде, Кубла Арал бойларында «Авесто» сыяқлы уллы мәдений естеликлер менен бир қатарда ислам түркий дүньясына, хәтте, пүткил дүньяға аты хаўзасы мәлим болған Беруний, Сулайман Бақырғаний, Рабғузий, Ал Кердерий усаған уллы аллама алымлардың хәм көркем сөз усталарының туўылып өсип, жасап, дәретиўшилик мийнет еткенлиги яғный бул топырақта бизиң эрамызға дейинги дәуірлерде де хәм бизиң эрамыздағы X-XIV әсирлерде де жазба әдебият қамал тапқанлығы болып табылады. Дурыс, бул аты аталған қамусий алымлар хәм сөз шеберлери арасында Сулайман Бақырғаний менен Рабғузийди тек бир ғана миллет әдебияты, мәдениети хәм илиминің ўәкиллери деп меншиклеў қыйын. Себеби, олар өзлери жасап турған дәуірлерден-ақ бир халық, миллет ўәкиллери сыпатында миллий қабықларынан шығып, пүткил түркий халықлардың, қала берди, пүткил дүнья руұхый әлеминің жарық жұлдызларына айланып кеткен еди [13:101].

Деген менен, оларды биринши гезекте қарақалпақ топырағының перзентлери, бизиң ерте дәуірдеги жазба әдебиятымыздың сағаларында туратуғын қамусий уллы ойшыллар, көркем сөз зергерлери деп бағалаўға илимий тийкарлар толық жеткиликли. Атап айтсақ, XII әсирдеги тасаўўып (суфизм) илиминің көрнекли ўәкиллеринің бири Сулайман Бақырғаний Хорезм-Түркстан, қарақалпақ аймақларында жасап, Қоңыратқа жақын жердеги Бақырған аўылы қойымшылығына жерленген. Өзинің «Пайғамбарлар қыссасы» шығармасы менен қарақалпақ топырағында дәслепки орта әсирлик авторлық жазба прозаға тийкар салған Рубғузий де (Бурқан улы Насратддин де) XIII әсирдің 70-жылларында Ақмаңғыт елаты аймағындағы Работоғуз деген қала (хәзирги Төк қала)да туўылып, дәретиўшилик мийнет еткен. Бул дәрежелер, бириншиден, қарақалпақ аймағының әйемги Туран - Хорезм цивилизациясы ошағының ажыралмас бир бөлеги болғанлығын көрсетсе, екіншиден, бул мәдениеттың раўажланыўына ата-бабаларымыздың да үлкен үлес қосқанлығын дәлиллейди.

Мине, усындай қарақалпақ топырағында туўылып өсип, пүткил түркий ислам әдебий әлемине шұғла шашқан жарық жұлдызлардың бири Хәким Ата Сулайман Бақырғаний өз заманында Түркистан хәм Хорезм топырағында тасаўўып елимінде устазы Хожа Ахмед Яссаўийден (1105-1167) кейин уллы шайх

дәрежесине ерискен усы әсирлердеги диний-философиялық таспауып тәлииматының көрнекли ғайраткери, белгили шайхх улама болыу менен бирге, усы бағыттағы дидактикалық поэзияның да көрнекли ўәкиллеринен есапланады. Соның менен бирге, илимде усы тәлииматтың өзине тән яссаўия ағымына тийкар салған Ахмет Яссаўийдиң «тәрийхат» жолын Қыпшақ даласы менен Хорезм топырағына, Кубла Арал бойларына зор берип таратыўшы сүйикли хәм садақ шәкиртлериниң бири деп те тән алынған. Әсиресе, оның бул тәлииматты орта әсирлердеги қарақалпақ аймағына таратыўдағы орны айрықша. Сонлықтан қарақалпақлар оның исми-шәрипин әсирлер бойы улығлап келмекте хәм оны ҳәзирге шекем «Мәккеде Мухаммед, Түркстанда Хожа Ахмед» деп аталған Яссаўийден кейинги Хәзирети пир деп есаплайды. Қарақалпақлардың ҳәзирги күнде де «Я, хәзирети Хәким ата!» деп сыйыныўларының мәниси, мине, усында.

Сулайман Бақырғанийдиң Хожа Ахмед Яссаўийге шәкирт болғанлығы ҳаққында қарақалпақлар арасында да көп аңыз-әнгимелер, әпсана хәм рәўиятлар тарқалған.

Бул халық гүрриңлеринде оның Қызыр көрген қараматлы адам болғанлығы, «Хәким» деген аттың да усы пир Қызыр Илияс тәрәпинен берилгенлиги, оның Алланың, Мухаммед (С.А.В.) Пайғамбардың, дин исламның, устазларының жолына садақлығы, серли, билимли, әдеп-иқрамлы болып жетилисиў жоллары ҳаққында айтылады. «Хәким ата» китабында жазылыўына қарағанда, ол бала гезинен-ақ «Қуран»ға үлкен ҳүрмет хәм дыққат пенен қатнас жасаған. Мектепке баратырғанда, барлық балалар китап салған дүўден дорбаларын ийнилерине салып асып жүретуғын болса, жас Сулайман еки қолы менен тас төбесине көтерип жүрген. Ал, мектептен үйине шығарда болса устазы менен көрискен жүзбе жүз халатын сақлап, арқасы менен кейин бәскен халда үйине қайтатуғын болған. Оның бул ҳәрекетин көптен берли бақлап жүрген уллы пир Хожа Ахмед Яссаўий бир күни оған қатты ықласы кетип: «Әй, балам, бар устазыңнан рухсат сорап кел. Егер, мақул десе, биз сизге «Қуран» үйретейик» депти.

Әне, усы күннен бастап Яссаўий оған «Қуран» үйретип, өз тәлииматы тәрийхат сырларынан да хабардар ете бастапты. Сулайман бул уллы затқа он бес жасларына келгенде шәкирт болып қабыл етиледі. Мине, усы шәкиртлик жылларының биринде устазы Ахмед Яссаўийдиң үйине Қызыр Илияс баба мийманға келеді. Яссаўий шәкиртлерин отын терип келиўге жибереди. Шәкиртлери отынға барып, жаңа отын жийнап болдым дегенде, аспанды қара булт қаппа, нөсерлеп жаўын куяды. Барлық шәкиртлериниң, терген отынлары хөл болып, жамғырда жаўрап қалады. Тек бир ғана жас өспирим Сулайман өзи жалаңаш қалса да, отынын хөл қылмаўдың ҳикметин табады.

Яссаўий шәкиртлериниң хәр бириниң жамғырға хөл болып қалған отынын алыстыра алмайды. Сулайманның отынының жағдайына қараса, ол куп-курғақ екен. Оның себеби-ол өзи жалаңаш қалыўына қайыл болып, отынларын шекпенине орап алыпты. Ол терип келген отынлар лаўлап жаныпты.

-Хәкимлик ис иследип, балам. Енди атың Хәким Сулайман болсын, -депти оның бул ислерине қайыл қалған Қызыр Илияс баба. Сулайман усы күннен бастап «Хәким Сулайман» атанып кетипти. Бул ҳаққында Сулайман Бақырғаний ҳикметлеринде:

Ески түрки бөрким, сарық-сарсық көрким бар,
Шайқым отынға айтса, бармасқа не ерким бар,
Тонымды отынға жырттып, денем суўықтан терлеп,
Хәқ ышқын излер болсам, Қызыр Илияс атам бар, -

деп жыр етилсе, және бир ҳикметинде устазы Яссаўий ҳаққында:

Шәриятты сөйлеген, тәрийхатты излеген,

Хәқыйқатты билдирген, шайхым Ахмед Яссаўий, -
деп тәрийплеген.

Сулайман Бақырғаний даўам еткен Хожа Ахмет Яссаўийдиң тарийхат илими яғный тәссаўиф илиминиң яссаўий жолы, хәқыйқатдан да, XII әсирде ислам дининдеги ең бир алдыңғы бағыттағы тийкарғы ағымлардан бири болды. Себеби, бул ағымның тийкарғы максети- Алланың барлығы менен бирлигин танытыў, сезиниў сол арқалы адамзат баласын руўхый кәмиликке жетилистириў, яғный руўхыйлыққа, руўхиятқа итибарлылық болып табылады [6:33]. Сонлықтан да «Қуран» хәм Пайғамбар «Хәдис»лерине сүйенген Яссаўий тийкар салған бул суўпылық тасаўып илиминде жеке адам ямаса жәмийетлик дүзимниң ийманлылығы өзиниң сыртқы белгилерине қарап емес, ишки руўхый дүньясына қарап баҳаланатуғынлығы бас максет тутьлады. Ал, ийман түсиниги болса адамның Алланың барлығы хәм бирлигине, оның периштелерине, китаплары менен пайғамбарларына исениўди ғана емес, хадаллық, шүқирликти, әзилликти, тәңирдиң жазғанына мойынсыныўды, барлық жүз берген нәрсени Алладан деп билиўди, тыйым салынған нәрселерден аўлақ болыўды талап ететуғын кең мәнили уғым еди. Оның үстине, Яссаўий тариқаты Ислам баўырында пайда болған тасаўыптан саға алыўы менен, өз мазмунына жергиликли түркий халықлардың үрип-әдет, салт-дәстүрлерин сиңирген, түркий мусылманлық, халықшылық сыпатлары басым өз алдына бир саррас жол болып қәлиплести. Сулайман Бақырғаний, устазы тийкар салған бул тариқат жолының жанкүйер ийелеўшиси ғана болып қалмастан, оның Түркистан хәм Қарақалпақ елинде, улыўма түркий топырақта барынша қанат жайып раўажланыўы ушын устазы менен бир сапта гүрескен тийкарғы үгит - нәсиятлаўшылардың бири де есапланды. Мысалы, оның яссаўийлик тариқатының дурыслығына гүман келтирип, оған қарсы шыққан диндарларға бул жолдың дурыслығын исендириў ушын алып барылған гүреслерде устазы уллы пирге ең жақын қол қанат болыўлары бул жолға ислам әлеминиң басқа аймақларындағы хәр қыйлы масхаблардағы Баба Машын, Имам Маргизи киби диндарларды тарийхат жолына киргизиўдеги қосқан үлеслери бул пикирлердиң айқын дәлили. Бул пикирлерди Сулайман Бақырғанийдиң Яссаўий сынаўларынан сүрникпей өтип, хәр қандай қыйын жағдайда да намазын бузбай, өзін сабырлы услап тутьп, қалайынша «Сахыб камал» дәрежесине жетилискенлиги ҳаққындағы әпсана да тастыйықлап турады. Усы әпсанада сөз етилген сынаў ўақыяларынан кейин Сулайман Бақырғаний сонша шәкиртлердиң арасынан бир өзи «пүтин мурид» деген уллы баҳалаўға ерисип, устазының пәтиясын алып, суўпылық тәлииматын өз бетинше жүргизиў ушын Үргениш тәрәпке атланады. Оның «Бақырғаний» деген лақабы да усы сапардағы суўпылық тәлииматты үгит-нәсиятлаў ушын келип жеткен жер атамасы менен байланыслы.

Бул аңызда айтыўларынанша, Сулайман Бақырғаний устазы Хожа Ахмедтиң «Енди суўпылық хызметти өз бетинше жүргизиўиң керек. Сол ушын таң азанда есигиңниң алдына келип шөккен түйеге мин де, бас жибин еркине жиберип, сапарға атлана бер. Сол түйе қайсы жерге барып шөксе, сол жер сениң мәканың болады» деген ўәсияты менен рухсат алып, жолға рәўана болады. Түйе ески Қоңырат аймағының күн батыс тәрәпиндеги елатлы бир мақанға келип шөгеди. Сулайман Бақырғаний қанша тилек тилеп түйени турғызғысы келсе де, ол орнынан қозғалмай жатып

алады. “Маған тийме” дегендей бозлап бақыра баслайды. Сол уақытта барып Сулайманның ядына устайы айтқан гәп түседі. Бул мысалдағы Бақырған жер атамасы, Сулайманға “Бақырғаний” лақабының берилиуі усыған (түйе бақырған, бозлаған жерге) байланысты деп түсіндіреді халық әпсанасы. Илимий дереклерде болса “Бақырған” қаласы хазирги Қоңырат қаласынан әдеуір төмениректе жайласқан [10:107] деп келтириледі. Сол жердеги Хәким атаның мазары хәзиги уақытта мухаддес зиярат орны есапланады.

Солай екен, Сулайман Бақырғаний орта әсирлердеги, бурынғы “Бақырған”, хазирги Қоңырат қаласында туылып, дәретиушилик мийнет еткен бизиң жерлесимиз болып табылады. Оның туылған, қайтыс болған жыллары хазирги қарақалпақ филологиясында 1123-1186-жыллар [9:99] деп шамаланса да, соңғы дереклерде оның 1129-1192-жыллар аралығында жасағанлығы хаққында да мағлыұматлар бар хәм бул дереклер оның туылып өскен жериниң жоқары да аты аталған аймақлар болғанлығын исенимли түрде тастыйықлайды [12:115].

Бул дереклерде көрсетилиуінше, Сулайман Бақырғаний 12 жасында (1141-ж) туылған жериндеги мешитте алған билимин және де жетилистириу ушын Туркистанда даңқ таратып атырған уллы улама Хожа Ахметтен тәлим-тәрбия алыу мақсетинде оған шәкиртиликке түседі. Шәкирт дәрежесине жетискенде, ол устазы Ахмет Яссауийдиң жолламасы менен исламды ең жайдырыу хәм беккемлеу ушын туылған жерине қайта оралады. Хәким Сулайманның уллы машайық Яссауийдиң шәкирти екенлигин билген Бақырған (Қоңырат) журтының хәкимдары Абу Музаффар Буграхан Ибрахим Ибн Сулайман оны үлкен хұрмет пенен қарсы алады. Қызы Анварды оған некелеп береді. Бул еки уллы затлар некесинен Махмудхожа, Асқархожа, Үббихожа атлы үш ул тууылады.

Хәким ата Сулайман Бақырғаний өз устазы Ахмет Яссауийге тек суўпылық талийматтағы көзқарасларының бир үнлеслиги менен ғана емес, көркем өнерге, көркем сөз өнерине қатнасы бойынша да руўхый жақтан оғада жақын инсан болып есапланады. Хәкыйқатында да, ол устазы Хожа Ахмет Яссауий сыяқлы орта әсирлердеги түркий тиллес халықлар поэзиясындағы тасауўиплик бағыттың раўажланыуына үлкен үлес қосқан көрнекли сөз шеберлериниң бири болған. Бақырғанийдиң пүткил түркий дүняда, әсиресе, Орайлық Азияда Хожа Ахмет Яссауий сыяқлы теңи жоқ шайық хәм шайыр болғанлығын XV әсирдеги өзбек, улыўма, түркий халықлар әдебиятының көрнекли ўәкили, сөз мүлкиниң султаны Әлийшер Науайы да өз шығармаларында келтирип кетеді. Мысалы, оның “Назайимул мухаббат” кітабында Сулайман Бақырғаний хаққында: “Хәким атаның өзи Сулайман Бақырған болып, Хожа Ахмет Яссауийдиң шәкирти есапланады” [2:420] деп жазылады. Хәкыйқатында да, Сулайман Бақырғаний орта әсирлерде түркий тилинде бириншилерден болып шығармалар дәреткен Махмуд Қашғарий, Ахмет Яссауий, Юсуп Хас Хажиб, Ахмет Югнакийлер қатарында туратуғын түркий ислам әдебий әлеминдеги ең жарық жұлдызлардан болып табылады. Сонлықтанда оның шығармалары өзбек, қазақ, түркмен, әзербайжан, қарақалпақ, татар, башкурт сыяқлы түркий халықларға ортақ есапланады. Сулайман Бақырғанийдиң дәретиушилиги бойынша В.В.Бортолд, А.М.Самойлович, В.Тоган, К.Г.Залеман сыяқлы дуньяға белгилі алымлар бахалы пикирлер билдирген. Дунья жәмийетшилигиниң усындай қызығыушылығы себепли Сулайман Бақырғаний хаққында халық арасында таралған аңыз, әпсаналар XIX әсирде топланып, кітап ҳалына келтирилип басып шығарыуға

таярланыла баслады. Мине, усындай әпсаналардың бири хазирги уақытта Москва кітапхана фондында сақланбақта. Усындай жыйналған қолжазбалардың дәслепкиси сыпатында оның “Хикметлер” кітабы биринши мәртебе 1884-жылы Қазан қаласында өз алдына кітап етип басып шығарылды. Әне, усы кітаптың бир нускасы хазирги уақытта да Россияның Илимлер Академиясы архивинде сақланбақта.

Бирақ, усындай қызығыушылықлар болыуына қарамастан, ғәрезсизликке дейинги дәуирде бурынғы СССР деп аталған мәмлекетлик дүзимде жасаушы түркий халықлар арасында бул сөз шебериниң мийраслары жеткиликли дәрежеде үйренилмей келди. Оның себеби Сулайман Бақырғанийдың шығармалары бурынғы коммунистлик дүзимниң идеологиялық мәплерине қайшы келетуғын еди. Ғәрезсизлик шарапаты менен Сулайман Бақырғаний дәретиушилиги Өзбекстанда мәмлекетлик көлемде миллий мәдений қәдириятлар сыпатында арнаулы үйрениле баслады. 1991-жылы Ибрахим Хәккулов хәм Сайфутдин Рафатдин баспаға таярлауында «Ёзувчи» баспасынан «Бақырған» кітаби бастырылып шығарылды. Бул кітап 1848-1898-жыллардағы Қазан баспасы тийкарында таярланылды. 1993-жылы Қазан баспасының К.Г.Залеманн нускасы тийкарында Қаршы қаласында «Хәким ата» (Сулайман Бақырғаний туўралы) деген кітап Ешмурат хәм Хожамурат Жаббаровлар баспаға таярлауында жарық көрди.

2002-жылы Сулайман Бақырғанийдың 880 жыллығы Өзбекстан Республикасы көлеминде кеңнен белгиленди.

Сулайман Бақырғаний хикметлери ески түркий әдебий тилде жазылғанлығы ушын да көпшилик түркий халықлардың сүйип оқыйтуғын шығармаларына айланып кеткен. Оның үстине, шайыр поэзиясы халық тилине жақынлығы, хикметлериндеги руўхый хәм руўханий пәклик бирлиги, инсаний әдалатлық түсиниклериниң түркий халықлар турмысы, үрп-әдет салт-дәстүри, менталитети менен тығыз байланыста берилиуі де оның шығармаларының халықлық сыпатларын тәмийинлеп турады. Мәселен, оның хикметлеринде:

Хәр кимди көрсен, Қызыр бил,
Хәр түнди көрсен, Қәдир бил, -

деген қатарлары халық арасында кеңнен тараған Қызыр Илияс баба хәм Қәдир түн хаққындағы әпсана хикметлери менен тығыз байланысты болып, тилиниң халық тили хәм фольклорына жақынлығы менен де түсиникли хәм тартымлы. Бул халықлық әпсаналар тийкарында шайыр суўпылық тәлийматты яссауўиплик тарийхат идеяларын, яғнай пайғамбарлардың қәдир-кымбатына жетий, менменшиликке жол қоймай, жаратқан берген хәр бир күнге, хәр бир түнге шукиршилик қылып жасау кереклиги хаққындағы идеялар, көркем образлы тәсиршен мысаллар менен өзінше тастыйықланып көрсетиледи. Оның көрсетийүнше, хәр бир адам өмирге исеним менен Аллаға ишқы етип жасауы керек. Аллаға мухаббат, өмирге исеними жоқ адамның дәрти де болмайды. Бундай дәртсиз адамның дауасы жоқ, ол Алланың кулшылығынан безген адам. Сонлықтан да ол өз хикметлеринде адамларды Алланы шын кеуилден сүйийге шақырады. Улыўма, Сулайман Бақырғаний шығармаларындағы бул тийкаргы идея тасауўип илиминдеги Алланы сүйий, Хақты, хақыйқатлықты излеу, Хаққа шын кеуилден ашық болып жасау усаған идеялары менен тығыз байланыста сәулелениуін табады. Сол ушын да оның көпшилик хикметлеринде усы түсиниклерди келтирип шығаратуғын Мухаммед Пайғамбар, оның яранлары, пирлери, периштелер, бейиш хәм дозақ, жақсы хәм жаманлық, хадал хәм харам, ақ пенен кара, гүна хәм сауап, ақыллы хәм

ақмақ, ийман хәм инсапсызлық ҳаққындағы пикирлер, көзқараслар жийи-жийи еслетилип отырады. Оның пикиринше, Аллаға садық болып жасаў ғана адамларды барлық бәлелерден, жаманлық хәм апатлардан қутқарады. Себеби, Алла бирден-бир жаратыўшы болып қалмастан, бирден бир қутқарыўшы уллы адалат тымсалыдур. Сол ушын ол бир ҳикметинде Аллаға болған садықлығын төмендегише тәрийплейди:

Сениң дәртиң маған дәрмәннан артық,

Саған қул болғаным султаннан артық,

Сени ядқа алсам шөлдің ишинде,

Болар ол шөл маған бостаннан артық.

Сулайман Бақырғанный ҳикметлери менен ғәззеллеринде және бир көбирек дыққат аударылатуғын мәселелерде руўх хәм нәпси арасындағы гүрес болып табылады. Динтаныўшы философ алымлардың көрсетиўинше, Сулайман Бақырғанный өзиниң бундай бағыттағы ҳикметлеринде халыққа азап-ақыретлер көрсетиўден, руўхый жарлылықтан жырақ болыў, дин ислам қудиретин тән алыў, оны улығлаў, инсанның бул дүняны көрип, оның гүлистан екенлигин умытпаў сыяқлы әхмийетли өмиршен, турмыслық идеяларды алға сүреді. Айрықша нәпси қуллығына берилиўшиликти қаралап, адам өзиниң нәпсин жылаўлап билиўи керек. Нәпси менен руўхый дүняның бир-бирине қарама-қарсы туратуғынлығы мысалында руўхыйлықтың нәпсиден жоқары турыўы кереклигин тастыйықлап көрсетеди [4:227-231]. Мәселен, нәпси: “Бул бес күнлик өткинши дүняда кеўлиңе келген нәрсени исле, заўқы-сапа кылып дәўран сүр” десе, руўх атынан Сулайман Бақырғанныйдың өзи “Балам, нәпсинди өлтир, қызыл жүзинди солдыр, қул Сулайман, сен гүнақкар, нәпсине от бергил зинҳар” дегендей пикирлерди айтып, адамзатты нәпси бәлесинен аўлақ болыўға шақырады:

Руўхым айтар: Ҳақдур мениң ибадатым,

Күни-түни умытпаспан оның атын,

Қиямет болур артық жеген ол аўқатым,

Бул дүняны жыйнап-терип нетейин?

Сулайман Бақырғанный дәретиўшилигинде усындай терең мазмунлы, ықшам формалы ҳикмет, ғәззел түриндеги лирикалар менен бир қатарда дәстан, қысса сыяқлы кең көлемли эпикалық поэзия үлгилери де ушырасады. Бул жағынан оны орта әсирлерде түркий тиллес халықлардың эпикалық поэзиясына да салмақты үлес қосқан дәстаншы, қыссашы шайыр деп баҳаласақ та болады. Атап айтсақ, оның пайғамбарлар ҳаққындағы раўиятларының көпшилиги усындай эпикалық формада кең көлемли сюжетлик шығармалар қатарына киреди. Мәселен, Ибраҳим Ҳалил пайғамбардың баласы Исмайылдың қурбанлық шалыў ўақыясында сөз ететуғын раўият үлкен бир дәстан, ямаса қыссаға арзырлық бай сюжетлик мазмунға ийе. Бул раўият мазмуны бойынша ҳақтан саза келип, ҳақтың пәрманы бойынша Ибраҳим пайғамбар өз баласын ҳақ жолына қурбанлыққа шалыў керек болады. Пайғамбар пәрманды орынламақшы болып, баласын Мәкке қаласына қарай алып кетеди. Жолда ибилис (шайтан), әкең саған жаманлық қылмақшы, деп оны азғыртуўға кириседи. Бырақ, Исмайыл шайтанның бул айтқанына исенбей, оған тас ылақтырып қуўмақшы болады. Соннан кейин ғана әкеси оған Ҳақтан келген пәрманның мәнисин түсindirеди. Исмайыл Ҳақ буйрығына қайыл болып, әкесине бағытынан қайтпаўды мәсләхәт етеди:

Разыман Ҳақтың берген пәрманына,

Маған рәхим қылмағыл, болма хәси, дедия,

Берай жаным, әй, баба, мени қылсаңыз қурбан,

Сөзиниз қабыл болсын, қурбан қылың, дедия.

Бирақ, Исмайыл өзін қурбанлыққа шалыўдан алдын әкесине үш шәрт қояды. Бириншиси-қозғалып кетип, қаны шашырап кетпеўи ушын қол-аяғын байлап

қойыўды, екіншиси көзине көзи түсип, рәхими келип кетпеўи ушын, жүзин төмен қарай терис қаратып қойыўды, үшіншиси - қурбанлыққа шалып болғаннан кейин барлық кийимлерин Ҳажар анаға апарып бериўди өтинеде.

Пайғамбар үш шәртти де орынлаўға келисим береді. Бирақ, баласының аяқ-қолын байлап шалыў пайтында, пышағы негедур өтпей қалады. Тасқа салса, тасты қырқады, бирақ баласының мойнын кесийге қурбы жетпейди. Бұған себеп-мыңсан периштелер Исмайылдың жанын аман алып қалыўды жалбарынып сорап, Аллаға тынбай арыз кылып атыр еді. Алла олардың тилеклерине қулақ түрип, Исмайылдың орнына қурбанлық етиў ушын жерге көк баслы қара қошқарды жибереди.

Сулайман Бақырғанный бул әпсананы өз раўиятларында келтириў арқалы Қуран сүрелериндеги “Алла хәмме ўақыт рәхимли хәм кеширимли” деп айтатуғын аят сүрелериниң дурыслығын және бир мәртебе дәлиллемекши болады хәм усы раўиятты өзінше сәўлелендириў арқалы Аллаға исенсең, оған садық болсаң, ата-ананды хұрмет етсең, оның пәрманларын куда пәрманлары деп билсең, Алла хәмме ўақыт сени бәле-қәдеден аман сақлап қалады, деген үлкен инсанийлық идеяны келтирип шығарады.

Бундай эпикалық сюжетлер Сулайман Бақырғанныйдың бес бөлимнен туратуғын “Бақырған китабы”ндағы “Меражнама”, “Бийби Мариям”, “Имам Азам” (“Жарты алма”) сыяқлы қысса, дәстанлық шығармаларында да кеңрек орын алған. Мысалы, оның “Ақырзаман” қыссасында ақырзаманның келип шығыў себеплери ҳаққындағы диний түсиниклерди (алым, уламалардың нәпәк жолларға түсиўи, хаял-қызлар әдеп-иқрамының бузылыўы, әзирейиллердің өз жанына өзи қаст етиўи, көкте қудадан басқа тири жанзаттың қалмаўы хәм т.б) сүўретлеў арқалы адамларды ийман-инсаплы, хадал болыўға, Аллаға, Пайғамбарға шек келтирмеўге шақырыў идеясы ортаға қойылады. Бул арқалы шайыр, егер, адамзат ақырзаманның келип шығыўына себеп болатуғын инсанийлыққа жат сыпатларға жол қойса, тек ғана жәмийетке емес, ҳақыйқатдан да, пүткил тиришилик дүнясында жоқардағыдай жаўызлық ҳалатлар, апатшылықлар жүз беретуғыны сөзсиз. Сол ушын, әй, адамзат тәўбеге келиң, деген түсиникти келтирип шығарады.

“Бийби Мариям” қыссасы да өз мазмунының оғада тереңлиги хәм кеңлиги менен ажыралып турады. Қыссада Мариям деген анадан Ийса пайғамбардың тууылыўы, яғный Мариямның Алла Талланың шамалынан ләрзем алып хәмледар болып қалыўы, мине, Алла улы есапланған усы Ийсаға Аллатала тәрәпинен “Инжил” китабының берилиўи, соннан онда көзсизлерге көз, майыпларға қол-аяқ инам етерликтей кәраматлы сыйқырлы қәсийетлердің пайда болыў ҳаққындағы диний әпсанаўый раўиятлар кеңнен орын алған.

Шайыр бул қыссада Ийса пайғамбардағы қудиретликтің ең тийкарғи себеби - Ийсаның биринши - Аллаға, екінши анасына деген зор меҳир-муҳаббаты деп көрсетеди. Демек, бул арқалы хәр қандай пайғамбарлықтың, уллылықтың тийкари биринши алладан, екіншиси ана арқали алынған уллы инсанийлық, тәлим-тәрбия деген пикирди айтпақшы болады.

Сулайман Бақырғанныйдың “Сабит қыссасы” («Жарты алма») шығармасы да оның қысса, дәстанлық шығармаларының ишиндеги ең көрнекли дәрәтпелерден есапланады.

Жуўмақлап айтқанда, әлемнің Жаратыўшысын, ол жаратқан жан-затлар ишиндеги ең саналы хәм көркем жаратылыс адамның тутқан орнын улығлаў, илим-

билимди үйрениўди нәсиятлаў, нәпси бәлесинен аўлақ болыўға шақыратуғын ийман-инсапты тәрбиялаў мәселелериниң сөз етилиўи жағынан Сулайман

Бақырғанный дәрәтпелери бүгинги күнде де өз кунлылығын жоғалтпаған мәдений мийрасымыз, әдебиятымыздың сарқылмас сағасы болып табылады.

Әдебиятлар

1. Абдиназимов Ш. Сулейман Бақырғанный ҳикметлери. / «Еркин Қарақалпақстан», 25-февраль, 2017, №25 (19955).
2. Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тупламы. 20 томлик. 17-жилд. –Тошкент: «Фан», 2001. 420-б.
3. Алымов Ә. Сулейман Бақырғанный дәрәтпелеринде руўхый ағартыўшылық мәселелериниң сөз етилиўи. // «Қарақалпақстан муғаллими», 2002, № 3-4, 3-5-б.
4. Базарбаев Ж. Азизларға сўзин ёзди. / Ембергенов У., Шамуратов Ж. Сулайман Боқирғанный (Ҳоким ота). -Тошкент: «Ўзбекистон», 2015, 227-231-б.
5. Бақырғанный Сулайман. Бақырған китоби: Шърлар ва достон. Наширға таййорловчилар, сўз боши ва изоҳ муаллифлари. // Ҳақкул, С.Рафиддин. –Тошкент: «Ёзувчи», 1991.
6. Жандарбек З. Йасауи жолы және қазақ қоғамы. –Алматы: «Ел-Шежире», 2016, 33-б.
7. Ембергенов Ә. Бақырғанный журтынан шыққан данышпан. // «Әмиўдәрәя», 2001, № 3, 80-б.
8. Камалов С. Қарақалпақлардың халық болып қалыптасуы ҳәм оның мәмлекетшилигиниң тарийхынан. // ӨзРИА Қарақалпақстан бөлими «Хабаршысы»на қосымша, 2001, №3, 3-10-б.
9. Мәмбетов К. Сулайман Бақырғанный. / Шығыс әдебияты. -Нөкис: «Билим», 1993, 99-103-б.
10. Тоған Валиди. Воспоминания. –Москва: 1997. –С. 107.
11. Пахратдинов Ә., Сулайман Бақырғанный ҳәм руўхый мийрасымыз дереклери. / Қарақалпақ әдебияты тарийхының мәселелери. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2011, 33-38-б.
12. Шамуратов Ж. Ҳәким Ата Сулайман Бақырғанный. // «Әмиўдәрәя», 2016, №2, 114-117-б.
13. Пахратдинов Ә, Алламбергенов К., Қарақалпақ әдебияты сағаларының аўызеки ҳәм жазба әдебий дереклери. // «Әмиўдәрәя», 2010, №3, 101-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Қарақалпақ диёрида яшаб ўтган Ҳаким ота Сулайман Боқирғонийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида сўз боради. Хусусан, Ҳожа Аҳмед Яссавийнинг шоғирди сифатида Сулаймон Боқирғонийнинг суфизм таълимотини кенг тарқалишида қўшган ҳиссаси, диний ва адабий асарлари кенг таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассказывается о жизни и творчестве Хакима отца Сулеймана Бокиргани, проживавшего в Каракалпакской области. В частности, широко анализируется вклад Сулеймана Бакиргани в распространение суфизма как ученика Ходжи Ахмеда Яссави, а также его религиозные и литературные произведения.

SUMMARY. The article talks about the life and work of Hakim father Sulayman Boqirgani, who lived in the Karakalpak region. In particular, Sulayman Bakirgani's contribution to the spread of Sufism as a student of Khoja Ahmed Yassavi, as well as his religious and literary works, are extensively analyzed.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КОНЦЕПЦИЯ КАТЕГОРИИ ПАМЯТИ В ПОВЕСТИ

ВАЛЕНТИНА РАСПУТИНА «ПРОЩАНИЕ С МАТЕРЬЮ»

Г.Ж.Алламуратова - кандидат филологических наук, доцент
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

А.Ж.Алламуратова - кандидат филологических наук, доцент
Частный образовательный ВУЗ Profi University, г. Ташкент

Таянч сўзлар: хотира, дунёкараш ҳукмрон, ахлокий зиддият, образлар тизими, умуминсоний маъно, ахлокий-фалсафий тушунча.

Ключевые слова: память, мировоззренческая доминанта, этический конфликт, система образов, универсальное значение, нравственно-философская концепция.

Key words: memory, dominant worldview, ethical conflict, system of images, universal meaning, moral and philosophical concept.

Определяя творческую направленность известных писателей, А. Лапченко конкретизирует: «У каждого большого художника есть своя концепция человека и индивидуальные принципы её художественного воплощения. У Льва Толстого такая мировоззренческая доминанта, организующая единство героя – это представление о текучести человека, у Фёдора Достоевского – необходимость для него личного решения нравственно-философского вопроса жизни и т.д. Для творчества В. Распутина такой основополагающей категорией является память» [4:5]. Как мы уже убедились, проблема памяти так или иначе присутствует во всех произведениях В. Распутина. Но она становится доминирующей, наиболее отчетливо проявляется в повести «Прощание с Матёрой».

В повести внутренний этический конфликт, который выливается в форму борьбы памяти и беспамятства, имеет универсальное значение. Он является отправной точкой всей художественной системы повести, её нравственно-философской концепции. Вместе с тем, память, как художественная категория последовательно выражена в системе образов этой повести.

В своём произведении В. Распутин использует принцип разграничения и взаимной соотнесённости персонажей в перспективе нравственно-философской темы памяти. С углублением и усложнением характеров, усилением в произведении социально-аналитического начала, широким использованием средств художественной условности углубляется и философская основа конфликта, отражающего драматическое, зачастую трагическое столкновение двух типов

мировоззрения, мироощущения – истинных хозяев земли с различного рода туристами и «обсевками».

Все персонажи повести разграничены по принципу духовного или рационально-практического отношения к затоплению Матёры. Для главной героини Дарьи предстоящее затопление равносильно концу света. Именно через её монологи об ответственности перед умершими, о совести, о человеке, о том, зачем человек живёт, В. Распутин проводит мысль о памяти как основе духовного, нравственного существования. Особенность ситуации в «Прощании с Матёрой» состоит в том, что сама по себе она не является трагической, всё дело в отношении персонажей к этому событию. И. Дедков подчёркивает, что «для рационального, практического ума всё это гниль, старушечьи глупости и фантазии. Для В. Распутина – это духовное состояние, которое невозможно не уважать. Невозможно не оценить» [2:265].

Образ Дарьи – нравственно-философский цент произведения. Вся образная система повести организуется идеей связи между поколениями, преемственности национальной культуры. Воплощением этой идеи является Дарья. Она единственный персонаж, который прямо соотнесён со всеми символическими образами (Листвень, Хозяин, голоса предков), отражающими всю систему духовных ценностей, обозначенных понятием – память. Дарья заботится о могилах, сносится с предками, обряжает избу, в забытии оказывается под лиственею, в последнем прощании с островом её сопровождает Хозяин.

Особенности её личной судьбы не играют важной роли в раскрытии психологии героини, и не сложность её жизни придаёт драматизм этому образу. Её личная судьба, по сравнению с другими персонажами, относительно благополучна. Однако затопление деревни для неё равносильно смерти. Дарья испытывает чувство вины перед предками и завещанной ими на «подержание» и сохранение для будущих поколений Матёрой. Она испытывает вину перед прошлым и будущим поколением за то, что на ней размыкается духовно-историческая связь времён.

С точки зрения вечных ценностей, проверенных веками, которые в повести объединены образом памяти. Дарья решает для себя многие вопросы: жизни и смерти, места человека в жизни. Таких как Дарья называют хранительницами родовой памяти, они не дают обществу забыть в беспамятном эгоистическом обновлении, в заботах одного нынешнего дня, утверждая здоровую и необходимую правду, что «ты не только то, что носишь в себе, но и то, не всегда замечаемое, что вокруг тебя», и, что может быть, вот это «незамечаемое» и есть основа жизни. Об этом твердит старуха Дарья, об этом, подхватывая её правду, не устаёт говорить автор, всей уходящей деревенской жизнью напоминая нам, что «мы – только звено в цепи существования, звено, а не вся цепь, и держимся мы ровно тем, что было позади, и тем, что ещё далеко впереди и ещё неразлично в очертаниях, но уже натягивает эту единую цепь» [3:8].

Дарья – носитель и хранитель памяти, составляющей основы нравственного существования человека. Она в наиболее органичной форме воплощает духовный опыт прошлого. В дневнике Льва Толстого читаем: «Прогресс нравственный человечества происходит только от того, что есть старики. Старики добреют, умнеют, передают то, что они выжили следующим поколениям. Не будь этого, человечество не двигалось бы» [6:197]. А.Бочаров по этому поводу конкретизирует:

«Старики как выразители мудрости – это был, конечно, значительный поворот в нашей литературе, густо насыщенной до того на борьбе нового со старым, на поэтизации вожжаков, ломающих старый быт, старые нравы, традиционное почитание старших» [1:351]. Распутинской Дарье в этом значительном повороте принадлежит одна из главных ролей.

В этой повести для выражения категории памяти В. Распутин использует разветвленную систему образов-символов. Символ только соединяет определенный облик объекта и то смысловое значение, которое за ним стоит. В. Распутин для выражения символики повествования использует реалистические образы.

Большое значение в выражении категории памяти имеет название острова – Матёра. Это своеобразный символ, который по мнению Ю. Селезнёва, «идейно-образно связан с такими родовыми понятиями, как мать (мать-земля, мать-Родина), материк-земля, окруженная со всех сторон океаном. Остров Матёра – это как бы малый материк» [5:88].

Разумеется, материнское начало (мать, матёра) – важный для В. Распутина образ-символ. Именно материнское начало символизирует собой привязанность к родному очагу, земле, постоянство. Название острова символизирует близкое духовное родство между ним и его обитателями. Остров – это мать, а все его обитатели – дети. Человек, отступивший от матери Родины, отступит и от родной матери. Оба образа взаимосвязаны как часть и целое. Мать как явление и как образ-символ – это живое воплощение тех качеств, которые связывают человека с родным домом, землёй, предками.

Повесть «Прощание с Матёрой» вобрала в себя лучшие черты предыдущих произведений В. Распутина. Здесь и противопоставление двух типов персонажей, соотношение прошлого и настоящего, глубинные ретроспекции в прошлое. Но в ней всё это качественно меняется благодаря образно-символической условности и философской углубленности главного образа.

Литература

1. Бочаров А. Требовательная любовь. Концепция личности в современной советской прозе. – М.: «Просвещение», 1977.
2. Дедков И. Меж небом и землёй. // Дружба народов, 1977, №3.
3. Курбатов В. В тебе и вокруг. // Распутин в Повести. – М.: «Молодая гвардия», 1988.
4. Лапченко Л. Человек и земля в русской социально-философской прозе 70-х годов. – Л.: ЛГУ, 1985.
5. Селезнёв Ю. Созидаящая память. – М.: «Знание», 1976.
6. Толстой Л. Полное собрание сочинений. – М.: Гослитиздат, 1953

РЕЗЮМЕ. Мақолада хотира ва онгсизлик ўртасидаги кураш шаклидаги умуминсоний маънога эга ички ахлокий зиддият кўриб чиқилади. Бу «Матёра билан видолашув» қиссасининг бугун бадиий тизимининг, унинг ахлокий-фалсафий концепсиясининг бошланғич нуктасидир. Шунингдек, хотира бу хикоянинг образлар тизимида изчил ифодаланган бадиий категория сифатида қаралади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается внутренний этический конфликт, являющийся отправной точкой всей художественной системы повести «Прощание с Матёрой», её нравственно-философской концепции. Он выражается в форме борьбы памяти и беспамятства и имеет универсальное значение. Память рассматривается как художественная категория, которая последовательно выражена в системе образов этой повести.

SUMMARY. The article deals with the internal ethical conflict, which is the starting point of the entire artistic system of the story «Farewell to Matyora», its moral and philosophical concept. It is expressed in the form of a struggle between memory and unconsciousness and has a universal meaning. Memory is being considered as an artistic category, which is consistently expressed in the system of images of this story.

ҚАРАҚАЛПАҚ ДЕТЕКТИВ ПОВЕСТЛЕРИНДЕ КӨШПЕЛИ СЮЖЕТЛЕР

З.М.Алламуратова – филология илимлари бойынша философия докторы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мамлекетлик университети

Таянч сўзлар: адабиёт, жанр, детектив, сюжет, хажвий сюжет, хикоя.

Ключевые слова: литература, жанр, детектив, сюжет, комический сюжет, повесть.

Key words: literature, genre, detective story, plot, comic plot, story.

«Хэр қандай көркем шығарма жазыўшының дөретиўшилиқ лабораториясында туўылады. Сонлықтан хэр бир шығарма жазыўшының дөретиўшилиқ лабораториясы менен тығыз байланыслы алып қаралғанда ғана жазыўшылардың стильлик индивидуальлығы ашылып барады. Ал, әдебияттаныў илиминде жазыўшылардың дөретиўшилиқ лабораториясын бир тутас үйрениў хэм қызықлы, хэм қыйын мәселелердің бири болып табылады», деп атап көрсеткен еди филология илимлари-

нің кандидаты Ж.Сагидуллаева өзиниң илимий жумысында [4:114].

Жазыўшылардың дөретиўшилиқ лабораториясына тән қәсийетлердің бири олардың айырым шығармаларында уқсас сюжет хэм образлардан өнимли пайдаланыў жағдайы болып табылады. Изертлеўши Н.Зыядуллаева «Өзбек әдебияттаныўында жазыўшы биографиясын үйрениў мәселелери (А.Қаххар өмири хэм дөретиўшилиги тийкарында)» (Ташкент, 2000)

темасындағы кандидаттық диссертациясында Абдулла Қаххар дөретиўшилиқ лабораториясына тән қасийетлердин бири сыпатында оның айырым шығармалары арасында ўақыялардың биринен екіншисиние өтип жүриўи хэм раўажланыўы, характерлердин уксаслығы хэм раўажланыўын атап көрсетеди. Бунда автор жазыўшының «Тәшўиш» шығармасындағы идеялардың раўажланыўы «Табыттан даўыс» пьесасы менен уйғынласқанша узақ мүддет хэм үлкен мийнет сарп етилгенлигин айтып «Хәр еки драманың бас қахарманы Сухсуров, "Табыттан даўыс" драмасының тийкары менен "Тәшўиш" пьесасының тийкары бир. Соның менен бирге ол "Тәшўиш"тиң даўамы сыяқлы түйиледи» [8:18] деп жазады.

Изертлеўши Г.Таўыбалдиева «Ш.Қалмырзаев гүрриңлеринде шынлықты көркем образлар арқалы қабыллаў принципери» (Ташкент, 2001) темасындағы кандидаттық диссертациясында белгилі сөз устасының гүрриңлеринде (мәселен, «Падашы» гүрриңинде) автордың әдебиятта бурын сыналған образларға қайта мүрәжат етиў жағдайларын «Айырым жағдайларда жазыўшы бизге таныс қахарманларға қайта мүрәжат етеди, бул қахарман жаңа ўақыялар гирдабында қайта сынаўдан өткизилгендей түйиледи. Бирақ бул әпиўайы тәжирийбе усылы болмай, бәлки сол гүрриңниң хэм жазыўшы стилиниң ишки талабынан келип шығатуғын өзине тәңлик дәрежесине көтерилген» [6:20] деп түсиндиреди.

Солай етип, талантлы жазыўшылар дөретиўшилигинде белгилі бир образлардың ямаса сюжетлердин өнимли қолланылыўы, олардың шығармадан шығармаға «көшип жүриўи» – бул әпиўайы қайталаныў емес, ал көркемлик изленислердин нәтийжеси болып табылады. Бундай сүўретлеўлердин қарақалпақ әдебиятында да қолланылғанлығын көриўимизге болады. Мәселен, К.Рахмановтың «Ақыбет» романы «О дүньяға мирәт» пьесасының сюжети тийкарында жазылған, қатнасыўшылар да романдағы қахарманлар болып табылады. Биз сөз етип отырған «Ақыбет» романы ҳаққында изертлеўши А.Сейтбеков «К.Рахманов дөретиўшилигинде эпикалық хэм драмалық шығармалардың синтези» [5] деген илимий жумысында бул роман туўралы салмақлы пикир айтыў қыйын. Жазыўшы бул романды мәжбүрликтен жазғандай түйиле береді» деген пикирди айтады.

Жазыўшы У.Пиржанов дөретиўшилигинде оның «Ағыс» гүрриңлер топламында жарияланған «Сақалға тамған көз жаслар» [3:36-45] гүрриңиниң ўақыялары менен оның 1987-жылы «Әмиўдәрәя» журналында (№ 9, 10 санларында "Жаўынлы түн" деген атама менен), сондай-ақ, өз алдына кітап болып баспадан шыққан «Апрельдин соңғы ақшамы» повестиниң сюжети уксас, тийкары бир. Сондай-ақ У.Пиржановтың «Қызыл кендирдин гүллери» повести оның «Сүйрик» гүрриңиниң сюжети тийкарында жазылған.

Талантлы жазыўшы Ш.Сейтовтың дөретиўшилигинде де бир образдан ямаса сюжеттен өнимли пайдаланыў жағдайы сезиледи. Мәселен, шыйықшы образы жазыўшының дерлик жигирма жылға шамалас дөретиўшилиқ хызмети даўамында хәр қыйлы жанрлардағы шығармаларында өнимли қолланылып келеди.

Бундай сүўретлеўлердин үлгилерин қарақалпақ детектив повестлериниң айырымларына нәзер тасласақ оларда да биринен-бирине көшип жүрген сюжетлерди көрсек болады. Мысалы, адамның өз-өзинен дерексиз жоғалып кетиў сюжети А.Бекимбетовтың «Сырлы излер изинен» повестиндеги Садулланың изсиз жоғалыўы менен М.Тәжибаевтың «Қанхор ким» повестиндеги Турсынбай палўан образлары менен қатар қойып үйренсек болады. А.Бекимбетов «Сырлы

излер изинен» повестинде Садулланың жоғалып кетиўин былайынша сүўретлеп береді: «Мен өткен базар күни қалаға базарлап кеттим. Балам сонда измнен аға, маған дүкәннен бес жұлдызлы ойыншық машина я көплеген кітап әкел деп айтып қалды. Хаялым да мен кетиўден жумысқа шығып кеткен. Садулла кемпир апасы менен үйде қалған. Мен кешке таман базар жумысымды питкерип, баламды куўантайын деп ойыншық машина хэм биринши класстың барлық кітаптарын, қәлем-қағазы сыя дәўет алып қайттым. Келсем үйимниң иши улы шуў да кум куўыт жыласпа. Садулла жоқ дейди. Баламды қарамаған жерим қалмады. Тамымыздың қасынан ағатуғын Маркс жапты да дегди салып, оны үй тусынан аяғына шекем излеп шыққан. Мен де бул суўық хабарды еситиўден зар жылап, тула бойым муз болып, жүрек-баўырым елжиреп көз алдым думан болып, хеш кимди хеш нәрсени көрмей, мийим айланып, аўыр қайғыда белим мертилгендей жер баўырлап жығылдым. Көп жыладым, көп қайғырдым, ақыры оған да тақатым шыдамай Садулламды излеўге кеттим. Оны қара түнге шекем тынбастан изледим. Хеш жерде бизиң Садулланы көрдим-билдим деген адам болмады. Мен шаршағанымды, аяғымның қақсағанын, аш болғанымды да сезбеген екенмен. Түни менен Садулланың апасы зар жылап, ўай-ўай салып қатты қыйналып, шашларын жулып, бетлерин тырнап, есинен танып та қалды. ... Ертенине басқа аўылларды, ағайин-туўғанлардың үй бетлерин излестирдим. Хеш жерде баламның аты-затын көрген, билген хеш биреў болмады» [2:9].

Мине бул жерде жазыўшы қахарманның жоғалыўын тап усундай сюжетлер менен сүўретлеп бере алған. Шығармадағы қалған ўақыялар Садулланы излеў ислери менен усылай даўам етип кете береді.

Жоқарыда сөз еткен М.Тәжибаевтың «Қанхор ким» повестиндеги Турсынбай образының жоғалыўын жазыўшы былайынша исенимли түрде сүўретлеп бере алған: «Бир мәхәли айна тәрептен дүрсилди еситилди. Турсынбай сыртқа шықты. Соң Турсынбайдың даўысы еситилди. Оған биреў қатты-қатты жуўап бергендей болады. Алтын қәўетерленип қулағын қаншама айна бетке тиккени менен жуўап бергенниң кимниң даўысы екенлигин анық ажырата алмады. Лекин аттан жығылған Рейимбайдың даўысына уксатқандай болады.

Турсынбай қайтып үйге кирмеді. Алтын пүткіл таңды ҳаўлығыў менен өткерди.

-Күйеў бала қайда?!

-Билмеймен! Келин басын шайқап, жылап жиберди. Соң жеңгелери оған суўық суў иштирип, жубатып, болған ўақыяның хасыл мәнисин билиўге еристи. Бир күн күтисти, еки күн... Лекин Турсынбайдан хеш дерек болмады» [7:9-10]. Келтирилген мысаллардағы қахарманлардың изсиз жоғалып кетиў жағдайлары усылай сүўретленген. Олардың тийкаргы айырмашылығы Садулла еле жас- 6 жастағы бала. Ал, Турсынбай болса ер жеткен, ес-ақылын жыйнаған жас жигит. Өзи палўан жақсы көрген қызына үйленип атырған тойы күни жоғалып кетеди.

А.Бекимбетов та, М.Тәжибаев та шығармаларындағы қахарманларын сүўретлеп берийинде жазыўшылардың өзине тән шеберлигин көриўимизге болады. Жоғалып кеткен қахарманларын табыў жолындағы қыйырман-шыйырман ўақыялар бирин-бири қайталамайды. Олардың табылыўларын да оқыўшыларға исенимли ўақыялар менен сүўретлеп бере алған.

Тағыда А.Бекимбетовтың «Тынымсыз түнлер» повести хэм М.Тәжибаевтың «Қанхор ким» повестлериндеги тойы күни қахарманның өмиринде бир жынайттың жүз берий эпизоды хэм жақын

адамларына кеўил қойыў жағдайларының берилиўин көриўимизге болады. Булар яғный қахарманларымыз Турсынбай ҳәм Айдослар өзиниң сүйген ярым деп үйленип атырған, жақсы көрген қызларының өз туўысканы болып шығыў жағдайлары бериледи. Бундай ўақыялардың берилиўи тек бул шығармаларда ғана емес яғный карақалпақ әдебиятында бурыннан бар сүүретлеўлер екенлигин билемиз. Мысалы, Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны» нда «Маманбий» китабындағы Аманлықтың өз қарындасы Амангүлге үйлениўи, У.Пыржановтың «Сүүрет» повестиндеги Асқардың Айжамалға болған сезими т.б.

Бундай ўақыялардың карақалпақ әдебиятында берилиўи, әлбетте, бизлердиң үрп-әдет дәстүрлеримизге қайшы келетуғын жағдайлар. Бирақ не ушын жазыўшылар бундай ўақыяларды шығармаларында сүүретлейди? Бунда да үлкен мәни бар. Бул арқалы сүүретлеп атырған дәуирин ямаса усындай жағдайларға себепши болған адамлардың образын еле де тереңрек ашып берий ушын қолланылған. Мысалы, Т.Қайыпбергеновтың романындағы Аманлық образы арқалы қарындасты аға, перзентти эке, ананы перзент таныў мүмкин болмай қалған дәуирдиң ашшы ҳақыйқатлығын жеткерип бермекши болған. Ал, У.Пыржанов болса карақалпақ нақыл-мақалларында «Бир күн жәнжел болған үйде қырық күн берекет кетеди» деген нақылға тийкарланған халда болса керек 41-45-жыллардағы урыстың ақыбетлериниң нешше жыллар өтсе де адамлардың турмысына кери тәсириң тийгизип атырғанын: Асқар менен Айжамал образы арқалы береді, яғный олар бир ананың перзентлери. Олар урыс себепли бирин-бири танымастан өседі. Арадан жыллар өтеди. Асқар менен Айжамал танысады ҳәм бири-бирин унатып алады. Соңында олар ҳақыйқатты билип қалады. Бул арқалы жазыўшы өткендеги урысты қаралайды.

А.Бекимбетовтың «Тынымсыз түнлер» повестинде болса Айдос пенен Перийзат ортасындағы мухаббат хәттеки, олар турмыс қурыў ушын той берилип атырған күни Айдостың қарындасына үйленейин деп атырғанын билип қалады. Онда да оған бир сырлы хат арқалы баянлайды. Буны жазыўшы былайынша суяретлейди:

Әдебиятлар

1. Бекимбетов А. «Сырлы излер изинен». – Нөкис: 1963, 9-б.
2. Бекимбетов А. «Туўысқанлар», «Қарақалпақстан», 1978, 85-б.
3. Пиржанов У. Ағыс. Гүрринлер. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981.
4. Сағдуллаева Ж. (Қарақалпақ повестьлеринде стильлик изленислер (1980-жыллар повестьлери мысалында). – Нөкис: 2010, 114-б.
5. Сейтбеков А. «К.Рахманов дәретийўшилигинде эпикалық ҳәм драмалық шығармалардың синтези». 2020.
6. Тавалдиева Г. Шукур Холмирзаев ҳикояларида вокеликни бадий идрок этиш принциплари.: Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Т.:
7. Тәжибаев М. «Қанхор ким». – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
8. Зиёдуллаева Н.Ш. Ўзбек адабиётшунослигида иждокор биографиясини ўрганиш муаммолари (А.Қаххор ҳаёти ва ижоди асосида): Филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Т.: 2000. 18-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қарақалпақ адабиёти детективларидаги ҳаракатланувчи сюжетлар илмий нуктаи назардан таҳлил ва тадқиқ этилган. Мақолада атоқли қарақалпақ ёзувчилари А.Бекимбетов, Ш.Сейтов ва У.Пиржановнинг ҳикоялари тадқиқот марказида бўлди.

РЕЗЮМЕ. В статье с научной точки зрения анализируются и исследуются движущиеся сюжеты в детективных романах. В статье в центре исследования оказались рассказы известных каракалпакских писателей А.Бекимбетова, Ш.Сейтова и У.Пиржанова.

SUMMARY. The article analyzes and explores moving plots in detective novels from a scientific point of view. The article focuses on the stories of famous Karakalpak writers A.Bekimbetov, Sh.Seytov and U.Pirzhanov.

QARAQALPAQ JUWAP AYTISLARINIŇ JANRLIQ HÁM KÓRKEMLIK ÓZGESHELİKLERI

B.Bazarbaeva – magistrant

Ўзбекистон Республикасы Президентиниң Ўқуш-Йўзаш Қўшма Министрлиги

Tayanch soʻzlar: folklor, “aytishuv”, ijodkorlik, badiiylik, janrlar xususiyatlari.

Ключевые слова: фольклор, «Айтис», творчество, художественный, жанровые особенности.

Key words: folklore, "aytis", creativity, artistry, genre features.

Ўзбекистон Республикасы Президентиниң Ўқуш-Йўзаш Қўшма Министрлиги

«Айдос, сен ақылыңа кел, ақмақ болма. Үйленип атырған қызың өзиниң туўысқан қарындасың-ғой. Ақыр, сенде Камалдың баласысаң. Инанбасаң анаңнан сора?»-деп жазылған болады» [8:85]

Бул шығармада тек өзиниң хәзлигин ойлайтуғын турмысқа жеңил көз-қарас пенен қарайтуғын, ана деген атқа дақ түсирип жүрген айырым ҳаял-қызларымыздың образын ашып бермекши болған. Шығармада Айдостың анасы Арыўхан өзиниң күйеуі бола тура екінши биреў менен яғный Камал Муканов пенен ерли-зайыптай болып бирге жасайды. Айдос үйленейин деп атырған қыз усы-Камалдың қызы. Анасы Арыўхан Айдостың да әкеси Камал екенлигин жасырып еки жастың турмыс қурыўына мүмкиншилиқ жаратады. Бул арқалы ол Камал Муканов пенен барыс-келіс қатнасығын елел де күшейтйўди ҳәм бул этирапындағы адамларда хеш қандай гүман туўдырмайды деп исенеди. Бул жолда айлаған хәрекетлеринен қайтпайды.

Автор шығарманың соңында турмыста ашылмайтуғын қылмыс ҳәм әшқараланбайтуғын сыр қалмайтуғынын айта келип, бул еки жастың бахытсыз болыўына ананың ойсызлығы, женилтеклиги, өмирге жеңил көз-қарас пенен қараўы себеп болады деп уқтырмақшы болады.

М.Тәжибаевтың «Қанхор ким» повестинде болса жазыўшы өзиниң жақын адамларына кеўил қойыўын сүүретлеў арқалы биз жоқарыда сөз еткен У.Пыржановтың «Сүүрет» повестиндеги сюжетлер яғный Асқар менен Айжамал образлары арқалы өткендеги 41-45-жыллардағы урысты қаралаған болса тап сол сюжетлер «Қанхор ким» повестинде де сөз етиледі. Бул арқалы М.Тәжибаевта еки жастың бахытсыз болыўына урыс себепши болғанлығын айтпақшы болады.

Демек бул образлардың, сюжетлердиң шығармадан шығармаға өтип жүрийи бул жазыўшылардың шығармаларында әпиўайы тәкирарланыў емес, ал поэтикалық усыл болып табылады. Солай етип жазыўшылар шығармаларында бир-бирине көшип жүретуғын айырым образлар, сюжетлер жазыўшы шеберлигин үйрениўде, оның идеялық позициясын белгилеўде, жазыўшы стилин анықлаўда айрықша хызмет атқарады.

folklorımızdın biybaha baylıǵı bolıp xızmet etip kelmekte.

Házirgi dáwirde folklorlıq dóretpelerdi jańasha kóz qarastan úyreniwge ayırıqsha itibar berilmekte. Olardı tereńnen izlegen sayın jańa mazmun, estetikalıq hám ruwxıy baylıq arta beredi. Ránbá-reń kórkem súwretlewler hár qıylı kóz-qaraslar, neshe mın jıllardan berli jasap kiyatırǵan xalıqtıń tili, ishki dúnyasın bayıtadı. Xalqımız bárshe tuwısqan túrkiy xalıqlar qatarında óziniń tariyxın, bay ádebiy miyrasları folklorı, milliy qádiriyaqların tereńnen úyreniwge olardaǵı ata-babalar ruwxın qásterlep keleshek-áwladlarǵa aydın párawan baxıtlı zamandı qásterlewge, jaratıwǵa umılmaqta.

Folklor shıǵarmalarǵa tán ayırıqsha belgilerdi orıs ilimpazı A.N.Vasilevskiy “Hár bir folklorlıq dóretpelerdiń ózinshelek ayırmashılıqları boladı. Negizinde biz eń aldın menen folklorı sinkretikalıq iskusstvo (óner) dep qarawımız shárt. Onıń (folklorıń) boyında xalıqtıń salt-dástúri, turmısı, teatrı, sóz nama jáne hárqıylı formada ayılatuǵın qosıqlar óneri atqarılıwı bir-birinen daralanbay, bir tutas túrinde kórinedi”-degen edi. Demek bul ádebiyatqa tiykarlansaq folklorı aytıs janrı improvizaciyaqlı usıllar menen dóretiliwi hám atqarılıwı kózge taslanadı. Atqarıwshı improvizator bolmasa, ol aytısqa juwap qaytaralmawı múmkin. Bul kórkem ádebiy qubılıs tayarlıqsız suwırıp salıw, házir juwaplı, tókpe talant, tábiyǵıy talanttıń sol zamatta tuwılıwı, sóz tapqırılıǵı qásiyetlerine iye boladı.”

Kórkem awızeki dóretpeler: Naqıl maqal, terme-tolǵaw, dástan, xalıq qosıqları ruwxıy azıq bolıp áwladtan-áwladqa jetip kiyatırǵan bay ruwxıy ǵáziyne bolıp tabıladı. Bul dóretpeler ádebiyatshı alımlar tárpinen jıraw-baqısı, ertekshiler, áńgimeshiler, shejireshilerden, laqı-lapǵóylerden jıynalıp baspasózde járiyalanıp basım kópshilik janrlar haqqında baha berilip, arnawlı ilimiy jumıslar alıp barıldı. Usınday ruwxıy bay ǵaziyemizdiń ishinde óz aldına janrlıq túrge iye bolǵan aytıslar ádebiyattanıw iliminde bir qansha úyreniliw jumısları alıp barılǵan.

Qaraqalpaq folklorı úlgeri hár tárepleme izertlew obyektinde bir qanshaları izertlendi. Sonıń ishinde aytıslarda izertlendi. Qaraqalpaq folklorınıń 20 tomıqtıń XII tomında, K.Allambergenovtıń “Qaraqalpaq ádebiyatında aytıs”, Q.Ayimbetovtıń “Xalıq danalıǵı”nda úlgeriler berildi.

Aytıslar óz dóretilushilerine iye kórkem ádebiy janr. Onıń atqarıwshıları aytıstıń túrlerine qaray ayırıqshalanadı. Mısalı qız-jigitler aytısı, sheshenler aytısı, jumbaq aytısı jigit-qızlar hám baqsılar, sheshenler arasında duwtar yamasa awızeki túrde xat arqalı da aytısqan. Aytıslar insan ómirindegi toy-mereke, xalıq bayramları, geshteklerde hámde xalıq ózi de shólkemlestiriwi de múmkin. Bul jırlar xalıq folklorınıń ishinde úlken orın iyeleytuǵın belgili janr. Xalqımız onı ásirler boyı atadan-balaǵa miyras etip qaldırıp, toyın hám basqa da jıynların sonıń menen atqarǵan. Ol awızdan-awızǵa, áwladtan-áwladqa kóship, óz boyına salıstırıw, teńew, epitet qusaǵan kóp ǵana kórkem súwretlew quralları jámlengen. Sonıqtan olar kóbinese, awızsha aytıwǵa qolay, tili jeńil, tez yadta qalatuǵın, tásirshen tayın qatarlar bolıp keledi. Kórkemlew quralları súwretlew bizge túrkiy xalıqları menen tikkeley baylanıslılıǵı sezemiz. Sebebi kóplegen insanlar meshit, medreselerde óz bilimін arttırıp diniy dúnyalıq bilimderdi aladı. Sonıń menen qatar aytıslardıń qaysı túrin alıp qarasań da tereń mazmunlı shıǵarmalar ekenligin kóremiz.

Juwap aytıslarınıń jáne bir kózge taslanatuǵın jeri waqıyaǵa baylanıslı kórkemlew quralları kóplep tabıladı. Aytıstıń ideyalıq baǵıtı hár qıylı hádiyselerge baylanıslı bolıp kele beredi. Onı kórkem qatarǵa sıydırıp aytısı baslaydı. Aytısıwshı adam geyde sol subyekt yaki predmetti tikkeley aytpay qaytadan basqasha atap, astarlı túrde juwap qaytaradı:

Qız: - Eliw menen qırıq bes ,
On bes penen eń kelemes.
Ǵarrı: Asıqqan menen jete almassań,
Arzan baha gawharımdı,
Qimbat bahaǵa sata almassań.

Bul úzindilerde kórkem súwretlew qurallarınıń mazmunǵ say tańlanıp qollanıwında heshqanday stillik ersilik sezilmeydi, kerisinshe olarda stillik sıpatlıma obrazlı súwretlew berip turǵan hárqanday troplıq semantikalıq stillik belgilerge, qosımsha ekspressiyaǵa iye sóz hám sóz mánileriniń sóz dizbekleri menen ǵaplerdiń estetikalıq talaplarǵa say qollanıw turǵanın seziwge boladı.

Juwap aytısarınıń basqa aytıslardan janrıq ózgesheligi aytıstıń ideyalıq baǵıtı hár qıylı hádiyselerge baylanıslı bolıp kele beredi. Tábiyiy qubılıslar hárqıylı waqıya predmet arqalı insan ómirindegi waqıtlardı aytıwshı miyinde ideyasın jetilistirip kórkem qurallardan paydalanıp, improvizatorlıq qábiletin iske salıwı kerek boladı. Sol waqıttaǵı waqıya yaki hádiyse adamlardıń minez-qulqına baylanıslı sózlerdi tásirshenlik penen jetkeredi hám qarsılasına oy saladı. Bunnan biz mániniń tereńde turǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Juwap aytısları forması hám mazmunı jaǵınan basqa aytıslardan ózgeshelinip turadı. Shayırlar aytısı tek ǵana eki adam arqalı aytıssa, jumbaq hám juwap aytıslarında jekke yamasa qız-jigitler toparları arqalı aytısa. Usıǵan baylanıslı ilimpazlar juwap aytısın birneshe túrlerge bólip qaraydı.

Q.Ayimbetov óziniń “Qaraqalpaq folklorı” kitabında Juwaptı úsh túrge bólip qaraydı: “Juwap úsh túrli boladı: jay juwap, ruxasat juwap, aytıs juwapı. Jay juwaplar tek sóz arasında naqıl sóz tásirinde ushırasıp otıradı.

Al, ruxsat beriw juwapı qızlardıń ústine jigitler kelse, yaki otırǵan jigitlerdiń ústine qızlar kels, sońǵı kelgenler keterde ruxsat soraydı. Ruxsat poetikalıq sóz benen beriliwi tiyis. Geybir jaǵdaylarda eki tárep ruxsattı jırawdan soraytuǵın jaǵdaylarda boladı” [2:121]. Mısalı tómendegi ruxsat soraw aytısında. Bir otırıpada qızlardıń jeńgesi jigitlerden juwap sorarda qápelimde sózden tubalanıp qalıptı. Bunnan paydalanǵan jigitler qızlarǵa:

- Aqıy, aqıy, aqıy qızlar,
Oramalǵa saqıy qızlar,
Jeńgesi joq, jetim qızlar.
Juwapım joq, ketiń qızlar, -depti
Bunı esitken qızlardıń ishinen juwapım birewi jıldam ǵana:

-Tórde otırǵan tórt aǵam,
Tórtewi de jan aǵam,
Juwapıńdı bermeseń,
Jan qaltańa sal aǵam,-

Dep juwap urıp, jigitlerden ketiwge ruxsat alıptı.

Al, professor K.Allambergenov bolsa, óziniń “Qaraqalpaq ádebiyatında aytıs” kitabında juwap aytısların tomedegishe kórsetedi:

“Bul juwap aytıslar janrlıq jaqtan usınday kóp túrlilikke iye. Janrlıq jaqtan olardı. Tómendegishe úsh túrge bóliwge boladı:

- 1) Qız benen jigitin jaydarı aytısı
- 2) Qız benen jigitin jumbaq aytısı
- 3) Shayır jigitler menen qızlardıń aytısı.” [3] -dep keltirip ótedi.

Qaraqalpaq aytısların ótkende kásip etip alǵan juwapıy qız-jigitler bolǵan. Olar xalıq arasında tanıqlı bolǵan. “Mexter qız”, “Xiywalı qız”, “Maqsım qız” sıyaqlı tanımalı insanlar bolǵan. Q.Ayimbetov óziniń “Qaraqalpaq folklorı” kitabında keltirip ótedi: “Qız-jigitlerdiń poetikalıq aytısı, juwap aytısıw bolıp atalıp, ótken zamanları juwap aytısıwdı kásip qılıp júrgen ayırım sheshen, goshshaq, jigitler dilwar qızlar bolǵan...” [2]

Mısalı:

Bir kúni qarekeńniń sózge sheshen Qaliyla degen jigit bir jerge baratıwın bolıp, otırıpadaǵı qızlardan juwap soraptı. Sonda bir qız oǵan:

-Bir úyde otırsań jay alıp,
Qaytarsań juwaptan pay alıp,-depti.
Sonda Qalıyla:

-Qız degen bes kúnlik dáwranda patshadan kem
bolmaydı. Patshadan hámir bolsa, puqarağa ne turıs. Bizge
ruxsat etińiz, juwap bere qoyayıq,-depti.

Sonda qız : Sonda Qalıyla:
-Sarı gúlden gúl bola ma,
-Sarı gúldey gúl boladı,

Qızıl gúller turǵanda?
Basında dánesi bolsa,
Sarı shımshıqtan búlbúl bola ma,
Qızdan da patsha boladı,
Búlbúller sayrap turǵanda?
Basında jıǵası bolsa,-depti.

Qızdan patsha bola ma,
Sizlerdey azamat turǵanda?

Bunday mısallar úlgilerin kóplep ushıratamız. Olardaǵı
social- turmıshlıq máseleler kórkem sózdıń qúdireti menen
ájayıp klassikalıq úlgilerdi jaratıp ketkenin kóremiz.

Folklorıdaǵı juwap aytısılar naqıl maqallar menen qosa
jumbaqlardan paydalanadı. Olar jumbaqtan ózgesheligi
jumbaq ta qısqa tujırımı ayılsa, jumbaq aytısılar qız-jigit,
qız jeńeler arasında uzaq waqt dawamında poetikalıq qosıq
qatarlarına uyqasıp kele beredi. "Merekeni uzaqqa sozıp
aytısqısı kelgen jigitlerden ketiwge ruxsat soraganda
juwaptı jumbaq qılıp beredi." [2:121] Mısalı:

Jigit: -Suw saǵası ne bolar?
Sóz saǵası ne bolar?
Jol saǵası ne bolar?
Bunıń mánisi sheshilse,
Qudashalar, qalay bolar?

Qız: Suw saǵası bulaq bolar,
Sóz saǵası tuyaq bolar,
Jol saǵası tuyaq bolar,
Bul juwaptıń mánisi,
Túsinseniz, quda bala usı bolar.

Juwap aytısıların ishinde eń ózgeshellikke iye aytıstıń
túri tımsal aytısı bolıp keledi. Bul bir ǵana aytısıwshınıń
oyın janlandırıw arqalı tımsallap jetkerip beriw. Aytayın
degen maqseti basqa birewdiń tilinen jetilistirilip
improvizatsiya menen atqarılatuǵın túri bolıp tabıladı

Mısalı: Orazsha jıawdıń óz sazı menen aytısı
Orazsha jıraw:

Sazım men taslayman seni, deymen,
Dúnyaǵa talay jaqsı keldi, deymen.
Adam joq dúnyanı tamamlagan.á
Bári de demi jetip, aqırı ketken,
Isleyin aqirettiń endi ǵamın,
Qasima endi qaytıp kelme, deymen.

Saz:

-Aytasań taslamayman dep meni nege?
Kirgizdiń talay meni jıyın-merekege,
Otızdıń otırısı dep ot basında,
Súyeneriń bolǵanı jamanbedi?
Aytewir otızdı da jas kóreseń,
Er jigit qartaymas eliwde de.

Juwapqlap aytqanda, joqarılardıǵı esapqa alıp
otırıp, juwap aytısıların kórkemlik hám janlıq
özgesheliklerine mısallar keltirip óttik. Olar aytısıw
özgesheligi, atqarılıwı tematikalıq táreplerinen de óz
ishinde bir qansha túrlerge ajırılıp turadı. Folklorıń basqa
úlgilerin qollanǵan halda óz kórkemligin bayıtıp, poetikalıq
sóz marjanların dúzip keledi.

Ádebiyatlar

1. Қарақалпақ фольклоры. Коп томлық. –Нөкіс: «ИЛИМ», 2015, 94-том.
2. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. –Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1977, 120-б.
3. Алламбергенов К. Қарақалпақ әдебиятында айтыс -Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1989.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада қарақалпақ фольклорының ең бой нәмунелерінен бірі айтыслардың жанрлық және бейнесі тақырыпқа қатысты екендігі анықталды.

РЕЗЮМЕ. В статье исследуются жанровые и художественные особенности джувап айтыс одного из богатейших образцов каракалпакского народа.

SUMMARY. In the article, one of the richest samples of the Karakalpak people, the genre and artistic features of juwap aytis are studied.

OMAR SHAYÍR DÓRETIWSHILIGINDE HAYAL - QÍZLAR TEMASÍ

B.A.Davletov - *filologiya ilimleriniń kandidatu, docent*
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so 'zlar: sh'er, xotin-qizlar, xulq-atvor, go'zallik, variant, ta'rif, badiylik, mahorat.

Ключевые слова: поэзия, женщина, отношение, красота, вариант, тариф, художественность, мастерство.

Key words: poetry, women, attitude, beauty, option, tariff, artistry, skill.

XIX ásir aqırı XX ásir basındaǵı qaraqalpaq
ádebiyatınıń belgili shayırlarınıń biri Omar Súyirbek ulı
bolıp esaplanadı. Ol qaraqalpaq poeziyasın Watan teması,
hayal - qızlar teması, tariyxıy, didaktikalıq, yumor-satiralıq
hám t.b. sıyaqlı temadaǵı shıǵarmaları menen bayıttı. Usı
tárepinen poeziyalıq shıǵarmaları tematikasınıń hár túrliligi
hám kórkemligi menen basqa xalıq shayırlarınıń
poeziyasınan ózgeshelenip turadı.

Omar shayırdıń dóretiwshiligi boyınsha f.i.d. A.Pirnazarov
izertlew jumısların júrgizgen. Ilimpaz Omar shayırdıń ómiri
hám dóretiwshiligi, poeziyasınıń ózine tán ózgeshelikleri
boyınsha monografiyalar járiyalaǵan [1]. Omar shayırdıń
dóretiwshilik jolı boyınsha A.Paxratdinovtıń sabaqlıǵında
sholiw jasalǵan [2]. Shayırdıń shıǵarmalarınan ideyalıq-
tematikalıq baǵdarların hár qıylı tematikalarda óz aldına
izertlew, obraz jaratıwdıǵı stillik ózgesheliklerin úyreniw,
qosıqlarınıń janrlıq belgilerine qarap tallaw, búgingi kún
kózqarasınan baha beriw áhmiyetli máselelerdiń biri.

Omar shayırdıń dóretiwshiliginde kópshilik qosıqları
hayal-qızlar temasına arnalǵan. Bulardan «Periyat»,
«Qızlar», «Sáliyma», «Biybijan», «Biybigúl», «Gúlbazar»,
«Aybiyke», «Baǵdagúl», «Berge júsem qızlar bilen» t.b.
sıyaqlı qosıqlarında ózi jasaǵan dáwirdegi hayal-qızlar

táǵdiri, olardıń sulıwlıǵı, júris-turısı, iybeliligi, minez-qulqı,
aqlı-parasatı, ádep-ikramlılıǵı t.b. jaqsı pazıyletleri sú-
wretlengen. Qosıqlarınıń atamasınan málim bolǵanıday,
kópshilik qosıqları hayal-qızlardıń ismi menen ataladı.

«Gúlbazar» atlı qosıǵınıń eki variantı bolıp, hár birinde
qızdıń gózzallıǵı, ashıqlardı kúydiretuǵın húsni jamalı,
oǵan saykes adamlardıń pikirini aytıp-aq túsiretuǵın
túsimpazlıǵı, aqıllılıǵı, hátteki shayırdıń kópshilik qatarı
ózi de Gúlbazardı alıwǵa qushtarlıǵı jırlanǵan:

Gúlbazar gúl kibi júzlerin seniń,
Aqılmıdı alarsań kórgende meniń,
Aman bolsa, endi dúnyada denim,
Seniń menen sóylesermen, Gúlbazar. [3:71].

«Gúlayım» qosıǵınıń da eki variantı bolıp, bul qosıq ta
mazmunı jaǵınan «Gúlbazar» qosıǵına únles keledi.
Qosıqtıń birinshi variantında ayday júzli, sheker yańlı sózli,
kózin súzip, qasın qaqqan, ashıqlardıń janın alǵan
Gúlayımǵa Aytannıń Aytımbet atlı balasınıń úylenbekshi
bolıp júrgenligi sóz etiledi. Al, ekinshi variantında qızdıń
gózzallıǵı, jaqsı minez-xulqı, tereń oy - pikirli, aqıllılıǵı
táriplenedi. Mısalı:

Shiyrinnen sheker sózi bar,
Aydan appaq júzi bar,

Janıńdı alar kózi bar,
Kórkem sulıw Gúlayımnıń. [3:75].

Folklorlıq súwretlewler arqalı qızdıń táripi shayır tárepinen júdá asırıp súwretlengen. Shayır qızlardıń qáddi - qáwmetin, sulıw kelbetin súwretlewde teńew, epitet, metafora, giperbola, litota sıyaqlı kórkemlew qurallarınan orınlı paydalanǵan. Mısalı:

Jarqıraǵan *ayday júzleriń* seniń,
Sheker yańlı palday mazalı sóziń seniń...
Alıpdek qáwmetim, dalday búgilmish,
Kózden yashım, *dárya bolıp* tógilmish... [3:975]

Omar shayırdıń hayal-qızlarǵa arnalǵan qosıqlarınıń kópshiligin táriplik qosıqları iyeleydi. Belgili ilimpaz A.Paxratdinov, táriplik shıǵarma haqqında tómendegishe pikir bildiredi: «Táriplik shıǵarma degen bul bir adamnıń ruwxıy dúnyasınıń táripleytuǵın shıǵarma. Bunıń hasılıǵı da sonda» [2:125]. Usı ayılǵan pikirge shayırdıń «Aybiyke» qosıǵınıń mazmunı saýkes keledi. Qosıqta bay - dáwletli Lepesbaydıń qızı Aybiykeniń arjaǵı Tórtkúl, berjaǵı Shımbayda bunday periniń joq ekenligi, sán - saltanatınıń xan qızınan kem emesligi, sulıwlıqta aldına adam salmaytuǵın kelbeti, aq otaw tiktirip, oshaq oydırǵan, gárip-qáserlerdiń de halınan xabar alatuǵın, basqalar ushın janı ashıytuǵın ishki ruwxıy dúnyası da bay, dúnyada jalǵız gózzal ekenligi kóterińki yosh penen jırlanadı. Mısalı:

Aq otaw tiktirip, oshaq oydırıp,
Qonaq kelse, qoy semizin soydırıp,
Gárip-qáser, ash-arıqtı toydırıp,
Dúnyaǵa bir óziń keldiń, Aybiyke. [3:79]

Qosıq qatarlarında miymannıń da húrmetin óz ornına qoya biletuǵın aǵla pazıyleti de atap ótilgen.

«Birge júrsem qızlar bilen» qosıǵında qızlar menen oynaı-kúlip, shadı-qorram dáwrın súrsem, uzaq jolǵa, saparǵa qızlar menen shıqsam, baǵlarda seyil etip, murat-maqsetke jetsem, degen ashıq jigittiń kewil keshirmeleri obrazlı jetkerip berilgen. Mısalı:

Túwesilmes uzaq jolǵa,
Sapar júrsem qızlar bilen... [3:62]

Bul jalǵanshı kimnen qalǵan,
Sóylemeyin hesh waq yalǵan,
Kórgen waqta aqlımdı alǵan,
Birge júrsem qızlar bilen. [3:63]

Qız degeniń altın taqtı,
Jasta oynar quwırshaqtı... [3:63]

Bul qatarlarda ashıq yardıń qızdı altın taxtqa megezep, jalǵanshı dúnyada qılıǵı zıyat minezli, kórgenniń aqılın alatuǵın sulıwıardıń aldında hesh qashan jalǵan sóylemeytuǵınlıǵın da ayıp ótedi.

Shayırdıń «Qızlar» atlı qosıǵınıń da eki variantı bolıp, birinshi variantında qızlardı jeńgesi menen qonaqqa mırat

etip, qızǵa jigittiń jeńgesi arqalı sóz salıwı, ulıwma qaraqalpaq xalqındaǵı milliy dástúr, úrp-ádetler kórkem sáwleleniwın tapqan. Qosıqtıń sońında qızlarǵa óz teńine qol beriwı násiyat etiledi.

«Qızlar» qosıǵınıń ekinshi variantında bolsa, qız balanıń dúnyaǵa kelgeninen baslap, eki jasta dúnyanı kórgeni, úsh jasta jaqın, alıstı bilgeni, tórt jasta tóredey bolǵanı, ulıwma on altı, on jeti jasqa kelip, qız bolıp kámalǵa keliwi, júz mın qulpirip, gúldey ashılatsuǵınlıǵı táriplenedi. Mısalı:

Kimseniń aqılın alıp, esin tandırǵan,
Kimseniń qaldırmac miyrin qandırǵan,
Jigittiń ishın ottay jandırǵan,
Dúnyanıń ashılǵan gúliseń, qızlar. [3:61]

Gózzallarınıń ashıqlardı aqılınan azdırıp, intizar etip, ishqsında kúydiretuǵınlıǵı kórkem obrazlı túrde sáwlelengen. Sonday-aq qosıqlarında qaraqalpaq qızlarınıń kiyiniwi, qáddi-qáwmeti, tulımshaǵı, taqqan taǵınshaqlarına da ayrıqsha itibar qaratılǵan. Mısalı:

Túrmeńniń ishinen aydınlı shalıp,
Baǵırın órtep, jigit janını alıp... [3:68]

Kámalǵa kelerseń suwday máwij urıp,
Shashındı bes tallap tulımın órip... [3:68]

Omar shayır ózi jasaǵan dáwirdegi qızlardıń táǵdiriniń ayanıshlı bolǵanın ashıq ayta alǵan. «Biybiaysha» qosıǵı uzaq jerden mal dúnyasınıń tógi Domsuxammet degen gárriniń Biybiayshanı aytırıp keliwi menen baslanadı:

Qurıǵanday adamzat tap ber jaqtan,
Keldi saǵan jaqın emes uzaqtan,
Alaman dep maldı tógip arjaqtan,
Keldi Domsuxammet saǵan Biybiaysha. [3:58]

Qosıqta qızdıń xabarın bergен satqın Gúlbazar menen Pırnazardıń háraketlerin singa aladı.

«Biybigúljan» qosıǵında qazaq arasına talap izlep barıp, sol jaqta awırıp, óler aldında Gúlimbet degen jigittiń elindegi qalınlıǵı Biybigúlge jollaǵan sálemnaması bayanlanǵan. Qosıq bir neshe bólimge bólingen: «Gúlimbettiń atınan ayılǵan bólim»de, jigittiń Biybigúl menen xoshlasıwı berilgen. «Biybigúldin atınan ayılǵan bólim»de sapardan qaytqan jigitlerge qız harmasın ayıp, Gúlimbettiń xabarın soraydı. «Jigitlerdiń atınan ayılǵan bólim»de, Gúlimbettiń qaytıw bolǵanın xabarlaydı. «Biybigúldiń atınan jeńgesine aytqanın bólimi»nde qız yarın joqlaydı. Sońǵı bólimde, jeńgesi qızǵa tásele beredi. Shayır bul qosıǵı arqalı sol dáwirdegi xalıqtıń kún-kórisiniń qıyın bolǵanın, dáwir kórinisin sáwlelendirip bere alǵan.

Juwmalaq aytqanda, Omar shayırdıń poeziyası tematikaǵa bay. Ol hayal-qızlar temasın óz qosıqlarında kórkemlik penen sáwlelendirip bergен. Shayır shıǵarmaların úyreniw arqalı jas áwlad ózleriniń bilimlerin bayıtıw menen birge, ruwxıy azıq aladı.

Адебиеттер

1. Пирназаров А. Омар шайырдың өмири хәм творчествосы. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978; Өтеш, Омар хәм фольклор. – Нөкис: «Билим», 1991. Жийен хәм Омар шайырлардың дәретийушилиқ шеберликлери. – Нөкис: «Билим», 1993.

2. Пахратдинов Ә. XIX әсир әсир ақыры XX әсир басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы. – Нөкис: «Билим», 1996.

3. Омар шайыр. Айырша. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.

4. Мамбетуллаев М., Түребеков М., Юсупов О. Қарақалпақстан тарийхы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2010.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада қарақалпақ шоирі О'мар Суйирбек о'ғ'lining asarlari tahlil qilingan. Shoiring xotin-qizlar mavzusidagi qo'shiqlari badiiy matnlar orqali o'rganilgan. Asarlaridagi xotin-qizlar taqdiri, ularning qomati, go'zal husni-jamoli, ibosi, fahm-farosati, xulq-atvori, odob-axloqi va h.k. ochib berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются произведения каракалпакского поэта Омара Суйирбек улы. Песни поэта на женскую тему изучаются через художественные тексты. Судьба женщин в его произведениях, их рост, красота, выражение лица, ум, поведение, манеры и т. д. раскрыты.

SUMMARY. The article analyzes the works of Karakalpak poet Omar Suyirbek. Poet's songs on the theme of women are studied through artistic texts. The fate of women in his works, their stature, beauty, expression, intelligence, behavior, manners, etc. revealed.

ТҮРКИЙ ФОЛЬКЛОРТАНЫҰДА АҢЫЗЛАРДЫҢ ИЗЕРТЛЕНИҰИ ҲАҚҚЫНДА

Р.Х.Елмуратов – аға оқытыушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: фольклор, ривоят, жанр, маъно, образ, турк фольклоршунослиги.

Ключевые слова: фольклор, предание, жанр, значение, образ, тюркская фольклористика.

Key words: folklore, legend, genre, meaning, image, Turkic folklore.

Фольклор мийрасының бир бөлегин өзінде жәмлеген аңызлар түркий халықлар аўызеки дөретиўшилигиниң баслы жанрларынан бири есапланады. Аңызлардың теориялық сыпатламаларын анықлаў бойынша жәхән фольклортаныў хәм әдебиаттаныў илиминде көп санлы мийнетлер жарық көрди. Мәселен, В.К.Смирнова, В.П.Аникин, В.Я.Пропп хәм т.б. [1:118] мийнетлери бул тараўда үлкен әхмийетке ийе. Сонлықтан, дунья хәм түркий халықлар фольклортаныўында да аңызларды үйрениў бойынша бирканша илимий мийнетлер жузеге келди. Биз де усы макаламаызда түркий, соның ишинде өзбек, каракалпак, туркмен фольклортаныўында аңызлардың изертлениў мәселелерине итибар каратып, бул мәселелерди салыстырмалы үйрениўди максет еттик.

Хәммеизге мәлим болғаны сыяклы аңызлардың пайда болыўындағы дәслепки басқышлар тарийхый ўақыяның, тарийхый шахстың аўызеки гүрриңге, әнгимеге айналыўы болып, аңызға тийкар етип алынған қахарман болса реал турмыста бар деп тусиниледи. Оның усы турмыста ислеген батырлық ислери, жәмийет, инсан ийгилиги, келешеги ушын гүрескенлиги, халықтың тәғдирин ойлап көрсеткен ерликлери хәммеин қайыл қалдырады. Сонлықтан халық оның ислеген ерликлерин, ийгиликли ислерин сүйиспеншилик пенен аўыздан-аўызға өткерип, ел арасына таркатады, әўладтан-әўладқа жеткереди. Реал турмыстан алынған тулға ендиги жағында ўақыттың өтиўи менен халықтың эпикалық қахарманына айналады. Халық сондай мәрт инсан ҳаққында көркем, қызыклы гүрриңлер, әнгимелер дөретеди. Мине, усы жерде тарийхый шахстың фольклор образына айналыў процесси болып өтеди. Сонлықтан «тарийхый шахстың фольклор образына айналыўында халықтың идеалы, жаңа қахарманлықты өзінде жәмлейтуғын шахсты дөретиў хәўеси, тилеги де баслы роль атқарады» [2:6]. Бул жағдай аңызлардың жузеге келиўине себеп болған тийкарғы факторлардан болып есапланады. Аңызлардың өзине тән кәсийетлери ҳаққында түркий фольклортаныў хәм әдебиаттаныў илиминде бирканша изертлеўлердиң жузеге келгени мәлим. Мәселен, өзбек фольклортаныў илиминде Б.Саримсаков, К.Имомов, Ш.Ишнӣзова, М.Жураев, З.Х.Жумаев, М.Абдуллаева, туркмен фольклортаныўында А.Баймырадов, каракалпак фольклоршылары Н.Дәўкараев, Қ.Айымбетов, Қ.Максетов, К.Алламбергенов, А.Пахратдинов, С.Бахадырова, Қ.Жәримбетов, Ж.Хошнӣзов, Т.Керуенов, А.Жекибетов, И.Алламбергенова хәм т.б. мийнетлерин айтып өтиў орынлы болады [3:152].

Аңызлар туўралы усы мийнетлерде келтирилген пикирлерди салыстырып карағанымызда, оларда улыўмалық кәсийетлер, типологиялық уксаслықлардың бар екени көзге тасланады. Мәселен, олардың айырымлары ҳаққында тоқтап өтейик. Жоқарыда аты келтирилген илимпазлар өз мийнетлеринде аңыздың тийкарында тарийхый ҳақыйқат жатады деп белгилейди. «Аңызлардың тийкарында турмыс ҳақыйқаты жатады. Соған ылайық оларда өтмиш пенен байланыслы ўақыялар болып өткен хәм енди болатуғын хәдийсе көринисинде сүўретленеди», – деп айта отырып, илимпаз А.Баймырадов аңызлардың жузеге келиўи, тарийхый дәреги бир дәўирде пайда болмағанын, олар дәўир менен байланыслы өзгерип турғанлығын нәзерде тутып, олардың пайда болыўын дәўирлерге бөлип үйренеди [4:105]. Бунда тийкарынан

аңызлардың функциясы, локаллығы хәм мазмунына итибар бериледи хәм тарийхый аңызлар, топонимикалық аңызлар, этимологиялық аңызлар түриндеги үш топарға ажыратылады.

Рус фольклористи В.Я.Пропп та аңызға теориялық сыпатлама бергенде оның тийкарында реал хәдийсениң бар екенлиги аңыздың жанр белгисин билдиретуғын белги деп тастыйықлай отырып, мынадай жуўмақ шығарады: «Аңыз – белгили бир факт пенен байланыслы, тарийхый жақтан исенимли ўақыяларды баянлаўшы жанр болып есапланады. Онда эпикалық ўақыяларды жетик хәм тамамланған, бирәк өзгермейтуғын беккем композиция, стилистикалық формулаларға ийе болған хәдийсе болып, реал ўақыя хәм хәдийселердиң келип шығыў себеби ҳаққында гүрриң бередиди. Тарийхыйлық жағдай аңыздың жанр белгилерин анықлаўға мүмкиншилик бередиди» [5:118].

Ал, өзбек фольклористи К.Имомов аңыздың жанр белгисин анықлаўда тарийхый ҳақыйқат пенен бирге оның прозалық баянлаўға тийкарланыўын көрсете отырып, В.К.Смирнованың «аңыз прозалық баянлаўға тийкарланады хәм ол жоқары бағдарға ийе. Ыақыя хәм хәдийселер процессинде монолог хәм диалоглар көп қолланылмайды. Хәр бир реал, белгили ўақыя хәм хәдийселер тоқыма, дәстүрий мотивлер жәрдемине реал сүўретленеди. Қыялы тоқымалар аз болып, сыпатлаў көринисинде қолланылады. Реал тоқыма яки дәстүрий мотивлер тарийхый ҳақыйқатқа қайшы келмейди, ал, оны улыўмаластырып, бар болған зәрүрли белгини анықлаў хәм мәлим етиўге жәрдем бередиди» [6:268], – деген пикирин келтиредиди хәм «ең зәрүрлиси, ўақыяларды толықтырып, сюжет бағдарын, эпизодлардың шешимин логикалық тийкарлаў хәм өзара байланыстырыўда жетекши емес, ал көмекши функцияны атқарып, тарийхый шахсларды идеалластырыўға имканият жарағады» [7:52], – деп өз пикирин қосады хәм аңызлардағы образлар системасының тийкарынан еки яки үш персонаждан ибарат болатуғынын белгилеп, оларды топарларға бөлип көрсетедиди. Олардың «бириншиси – жетекши персонажлардың курамы тийкарынан тарийхый шахслардан ибарат болып, Тумарис, Шырақ хәм т.б. сыяклы елге танылған шахслар. Сондай-ақ, ақыллы хәм исбилермен инсанлар жетекши эпикалық қахарман сыпатында хызмет етеди. Булар душпанға карсы шығып, руўхый хәм әмелий жақтан жеңиске ерисип, улыўмалық образ сыпатында белгили болады. Екиншиси – жәрдемши персонажлар курамын дәстүрий образлар қурайды. Олар көмекши функцияны атқарады, сюжет эпизоды, дәстүрий мотивлердиң жузеге келиўи, пайда болыўында айырықша әхмийетке ийе. Үшиншиси – карама-карсы персонажлар конфликттиң пайда болыўы, сюжеттиң раўажланыўы, социал-сиясий конфликттиң күшейиўи, кульминация, ўақыяның шешилиўине себепши болады» [8:53]. Соның менен бирге илимпаз аңызларда образлар системасы турмыс менен қарыстырылып баянланатуғынын, оларда ғайрытәбийий персонажлардың көп ушырамайтутуғынын айрықша белгилеген.

Қазақ фольклортаныўына итибар бергенимизде «Қазақ аңызларының ертеклерден айырмашылығы сонда – барлығы да тарийхта болған адамлар ҳаққында айтылған, халық шығарған көркем гүрриң болып келеди. Кейин оларға қоспалар қосылады да, халық дөретиўшилигиниң айырықша бир саласын қурайды. Аңызда айтылатуғын ўақыялардың, қахарман

атларының, ел жасайтуғын мекен, журт атамаларының, мезгил мөлшериниң абстрактлылығы басым келеди» - деген пикирлерди ушыраттық [9:15]. «Қазақтың ауыз әдебиеті» мийнетинде аңыз жанрын ертекеклер менен бирге алып қарастырылғаны көзге тасланады. Ертекек пенен аңызлардың түп-төркини халықтың әрман қыялы екенин тийкарға ала отырып, еки жанрға қатар таллау жүргизилген [10].

Өзбек фольклористи У.Жуманазаров: «Аңыз - өлшем формасына ийе болмаған, әпиұайы күнделикли сөйлеу тилинде, арнаұлы көркем усылларсыз баянланатуғын киши көлемдеги прозалық гүрриңлерден ибарат болып, тийкарынан хабарлау хызметин атқарады. Бирақ, оларда эстетикалық хызмет жүдә күшли болмаған халда белгили болады. Аңыз бир жобалы сюжетке ийе болып, онда сүүретленетуғын ұақыя жүдә әпиұайы, избе-излик пенен баянланады яки мине, усы ұақыя хаққында хабар береді» - деген пикирлерин усынады [11:173].

Қарақалпақ фольклортаныуы хәм әдебиаттаныуында «аңыз» терминин қолланыуда көп вариантлық ушырасады. Мәселен, Н.Дәўкараев өзиниң «Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклері» мийнетинде қарақалпақ ауыз әдебиатының эпикалық жанрлары деп мифлерди, ертекеклерди, легендаларды көрсеткен хәм оларға сыпатлама берген. Усы жерде илимпаз аңызларды «легенда» термини менен келтирген хәм оған «...легендалар тарийхый адамлардың ямаса тарийхый фактлердың тийкарында жасалады», - деп сыпатлама берген [12:184]. Ал, белгили фольклорист Қ.Мақсетов легенданы «аңыз» термини менен атап, «...болмаған нәрселерди болғандай етип сүүретлейтуғын ауызеки әңгимелерди аңыз деп жүргиземиз», - деп көрсетеди [13:212]. Ал, аңызды ол «рәўият» термини менен атаған хәм «рәўиятлар - тарийхый орынларға, тарийхый адамларға, тарийхый ұақыяларға байланыслы көркемлик пәрўаз бенен айтылатуғын, ишинде қыялы нәрселери бар ауызеки әңгимелер», - деп сыпатлайды [14:203]. Аңызды «легенда» термини менен атау фольклорист Қ.Айымбетовтың «Халық даналығы» мийнетинде де ушырасады. Бирақ, ол легенданы халық ертекеклериниң бир түри деп белгилей отырып, оған мынадай сыпатлама береді: «легендаларды тарийхқа байланыслы ертекек-әңгимелер десек те болады. Халықтың, жердиң тарийхына, және тарийхта болған айырым адамлардың тарийхына байланыслы ауызеки айтылған ертекек сөзлер қарақалпақ халқында оғада көп», - деп, оған Гүлдирсин, Султан Санжар хәм басқа да тарийхый шахсарды мысал келтиреді [15:33]. Ал, «Әдебиаттану атамаларының орысша қарақалпақша түсиндирме сөзлиги»нде «Әпсана, рәўият - белгили бир тарийхый адамлар, ұақыялар хаққында халық арасында ауызеки түрде тарқалған, ықшам сюжетлик мазмунға ийе шығармалар. Бундай әпсаналарда тарийхый тулғалар сол тарийхта болған халында да, улғайтылып, көтермеленип те тәриппленеди», - деп, әпсана менен рәўият бир термин сыпатында берилген [16:193]. Сондай-ақ, бул мийнетте легенда - аңыз терминине «Латынша Legenda - оқыға ылайық дегенди аңлатады. Аңыз белгили бир тарийхый ұақыялардың ямаса тарийхый адамлардың этирапында пайда болған әңгимелер, шығармалар», - деп анықлама бериледи [17:111].

С.Ахметов хәм С.Бахадырова тәрепинен дүзилген «Фольклорлық терминлердиң қысқаша сөзлиги»нде де аңыз «легенда» термини менен берилген хәм оған, «болған ұақыя яки тарийхый жердиң атларының келип шығыуына байланыслы халық аузында сақланған аңыз әңгимелер киреди», - деп белгилей отырып, әпсана хаққында «әпсана - парсы сөзи болып, әжайып ұақыя дегенди билдиреди [18:56]. Ол болған тарийхый

ұақыяның халық аузында айтылатуғын тарийхый гүрриңлерди. Тарийхый ұақыя халық аузында көбинесе ертекеклик, қыялы ұақыялар менен кепсерленген өзинше бир гүрриң пайда етеди. Әпсана фольклортаныуда легенда (латынша) деп жүргизиледи», - деп тастыйықлайды [19:11]. Сондай-ақ, илимпаз Т.Керуенов сөзликте келтирилген жоқарыдағы пикирлерге өзиниң көзқарасын билдире отырып, өзбек фольклортаныушысы У.Жуманазаровтың пикирлерине таянған халда мынадай пикирлерди билдиреди. «Биз «Әпсана фольклортаныуда легенда деп жүргизиледи» деген пикирге қосыла алмаймыз. Бизиң пикиримизше, фольклорлық жанрларды бундай хәр түрли терминлер менен атау шатастықты келтирип шығаратуғыны сөзсиз. Себеби, әпсана тарийхый ұақыяны, тарийхый адамлар хаққындағы әңгимени аңлатпайды. Соның ушын әпсана менен аңыз бир-биринен айырылып турады. Және бир белгилеп өтиўимиз керек болған жағдай, биз изертлеу барысында түркий халықлар, соның ишинде өзбек, түркмен халықлары фольклортаныуы менен әдебиаттаныуында аңыздың «рәўият» термини менен аталатуғынын анықладық. Ал рәўият рус тилинде «предание» сөзи менен аталса, оған берилген сыпатлама аңыздың теориялық сыпатламасына сәйкес келеди. Ал, әпсана рус тилинде «сказание», түркмен фольклорында «легенда», өзбек фольклорында «афсона» сөзлери менен аталады. Бирақ ол аңыздан айырылып турады [20:33]. Өзбек фольклортаныушысы У.Жуманазаров: «афсона - парсы-тәжик тилинен алынған болып, афсун (افسون) - жалған, тоқыма сөзинен алынған хәм жанр атамасы сыпатында тоқыма гәпке тийкарланған гүрриңди аңлатады» - деп келтиреді [21:171]. Ал, аңыз бенен әпсана бир-биринен қалай ажыралып турады дегенде, У.Жуманазаров мынадай пикирди алға қояды: «Әпсаналар тийкарынан информатив (хабар беріуши) хызмет атқарады, бирақ оларда эстетикалық функция екінши орында турады. Сондай-ақ әпсанада тоқыма тийкарындағы ұақыя сүүретленеди. Демек, аңыздың әпсана жанрынан айырылып туратуғын белгиси турмыс ұақыяларына тийкарланатуғыны менен көзге тасланады» [22:172].

«Аңызлардағы сөз етилетуғын ұақыялар, хәдийселер, образлар дүркини тарийхый турмыс пенен тығыз байланыста болып, тарийхый фактлерге тийкарланған болады. Атқаратуғын ұазыйпасы бойынша қандай да бир болып өткен тарийхый ұақыяларды, турмыста жүз берип өткен елеули хәдийселерди, белгили адамлар хаққындағы, анық географиялық орынлар, урыу, кәуим, халық атамалары тұяралы зәрурли мағлұматларды әуладтан-әуладқа жеткерип туратуғын өзгешеликлері менен көринеди. ...Аңыздың бас критерийи тиккелей тарийхый-жәмийетлик хәм хақыйқый турмыслық ұақыялардың көркем түриндеги қыялы фантазиялық тоқымалар менен байытылғанлығы арқалы белгиленеди» [23:7].

«Әпсаналардың тийкары ұазыйпасы - тарийхта жасап өткен, яки жасағаны биймәлим болса да, болғандай етип тәриппленетуғын, халық сүйген қахарманларды ардақлау, улығлау, олардың кәраматлы хәрекетлерин үлги етип, әуладтан-әуладқа жеткеріуден ибарат. Әпсаналар тәбияты жағынан қоспалы жанр, олардың мазмунлары синкретизмге толы болады. Айырым мифлик образлар бираз жумсартылған халда әпсанаға айланыуы мүмкин, бирақ әпсана аңыз бола алмайды. Демек, әпсаналар мифлер менен аңызлар ортасында қәлиплескен, олардың сюжетлик, мотивлик элементлері менен байытылған, соның менен бир қатарда, өзине тән атқаратуғын хызметлерине, объектине, қахарманларына, көркемлик хәм идеялық дәрежелерине ийе жанр есапланады» [24:6].

Әдебиетші А.Бекимбетовтың PhD диссертация жұмысының авторефератында «қарақалпақ халқ афсоналарининг ұзига хос хусусиятлари, таснифи ва сюжет таркиби» деген мақаласында эпсана қарақалпақ аўызеки прозасының тийкары жанрларынан бири деп көрсетиледи хәм оның жанрлық қасийетлери ҳаққында пикир жүриткенде эпсананың көлеми қысқа, жәмийетлик турмыс пенен байланыслы ўақыяларды сөз етегуғын тарийхий ҳақыйқатлыққа тийкарланғанлығы, көпшилик тәрәпинен атқарыла беретугыны басшылыққа алынады [25].

Илимпаз Т.Керуенов тарийхий шахслар хәм тарийхий ўақыяларға қурылған, олар ҳаққында гүрриң беретугын прозалық шығармаларды аңыз деп жүргизүүди максетке муўапық, ал эпсана болса аңызларға жақын болып келеди, деген менен, оларда қыялай тоқымалар аңызларға қарағанда күшлирек сезиледи— деген пикирлерди алға қояды [26:42].

Усы жоқарыда биз түркий хәм дүнья фольклортаныўда аңызлар бойынша изертленген мийнетлерди салыстырып қарағанымызда аңызлардың мазмуны, тематикасы бойынша хәр түрли болып келгенин байқадық, бирақ оларды классификациялаўда түркий хәм жәхән фольклортаныўында бирдейлик пикирдің жоқ екенлиги көзге тасланады. Мәселен, өзбек фольклортаныўшысы У.Жуманазаров аңызды мазмуны, тематикасы бойынша үш түрге бөлип көрсетеди: 1) этнонимикалық аңызлар – түрли халық хәм уруўлардың пайда болыўы ҳаққындағы; 2) тарийхий аңызлар – тарийхий шахс яки тарийхий ўақыя ямаса екеўи ҳаққында да гүрриң беретугын аңызлар; 3) топонимикалық аңызлар – жер-суў, мекән атамаларының келип шығуы ҳаққындағы аңызлар [27:179]. Түркмен фольклортаныўшысы А.Баймырадов аңызларды хызмети, локаллығы хәм мазмуны бойынша тарийхий аңызлар, топонимикалық аңызлар,

этиологиялық аңызлар деп үш топарға бөлип көрсете отырып, оған қосымша «аңызларды жанрлық жақтан сюжети тийкарында тарийхий ҳақыйқат жататуғын аңызлар, сюжети тийкарында тарийхий ҳақыйқат болмайтугын аңызлар, көшпели сюжетли аңызлар, локал аңызлар» [28:119].

Рус фольклортаныўында Л.Е.Элиасов аңызларды жанрлық жақтан «ертек мотивли аңызлар, легенда мотивли аңызлар, баянланыўы жағынан ертеклерге жақын аңызлар, аўызеки айтылатугын гүрринге уксас түринде айтылатугын аңызлар, анекдот формасындағы аңызлар, былина қаҳарманлары образларының хәрәкетлерине уксас аңызлар» деп бөлип көрсетеди[29:27].

Қарақалпақ фольклортаныўында «Тарийхий аңызлар – тарийхий ўақыяларға, адамларға байланыслы; топонимикалық аңызлар – жер-суў атларына байланыслы; диний аңызлар - әўлийелер, пайғамбарлар, саҳабалар туўралы»- деп көрсетиледи[30:112].

Әдебиетші И.Алламбергенова өзинин «Қарақалпақ аңызларының жанрлық қасийетлери хәм классификациясы» атамасындағы мақаласында аңызлар ҳаққында пикир жүргизе отырып, қарақалпақ фольклорындағы аңызлардың жанрлық қасийетлерин анықлаўда илимпаз Қ.Максетовтың мийнетлерине таянады [31:159].

Улыўма алғанда, түркий хәм жәхән фольклортаныўында аңызлардың изертлениўи дөиндеги илмий мийнетлерди салыстырып қарағанымызда, аңызлардың өзине тән жанр-мазмун қасийетлери ҳаққында билдирилген пикирлер улыўмалық қасийетке ийе болып, олар типологиялық мазмунды жүзеге шығарады. Келешекте бул маселени салыстырмалы –типологиялық аспектте изертлеў зәрүр деп есаплаймыз.

Әдебиетлар

1. Смирнова В.К. О некоторых типах исторических преданий//История, культура. Фольклор и этнография славянских народов. – М.: 1968; Аникин В.П. Художественное творчество в жанрах сказочной прозы//Русский фольклор. Русская народная проза. № 13. –Л.: 1972; Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – М.: 1976. – С. 118.
2. Баймуратов А. Түркмен фольклор прозасының тарыхы эволюциясы. – Ашгабат: 1982. 6-б.
3. Саримсаков Б. Эпик жанрлар диффузияси//Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент: “Фан”, 1981; К.Имомов Ўзбек халқ ривоятларининг жанр белгилари//Ўзбек тили ва адабиёти. -Тошкент: 2005, № 1 Ишннйезова Ш. Ҳозирги замон ўзбек ва қирғиз насаида афсона ва ривоятларнинг қийсий-типологияк таҳлили. Канд. дисс. автореферати. -Самарқанд: 1996.
4. Жумаев З.Х. Ўзбек халқ ривоятлари (ўрганилиши, ўзига хос хўсусиятлари ва таснифи): Фил.фан.н. диссеп. – Тошкент: ЎзРФА Ўзбек тили ва адабиёти институти, 2005. 152-б. Абдуллаева М. Тарихий насаида тарихий ривоятлар таҳлили.
- 4.Дўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 3 томлық. 2-том. – Нөкис: “Қарақалпақстан”. 1977.
- 5.Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1988.
6. Максетов Қ. Қарақалпақ халық көркем аўызеки дөретпелери. – Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1996.
7. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – М.: 1976. – С. 118.
8. Смирнова В.К. О некоторых типах исторических преданий//История, культура. Фольклор и этнография славянских народов. – М.: 1968. -С. 268.
9. <http://irbis.pushkinlibrary.kz>. Өуезов М., Соболев Л. Қазақ халқының эпосы мен фольклоры. – Алматы: «Жазыўшы». 1938. 15-б.
10. Мұхтар Өуезов энциклопедиясы – Алматы: «Атамұра». 2011. ISBN 978-601-282-175-8
- 11.Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. -Тошкент: «Фан», 1991. 173-б.
12. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: “Билим”, 1996, 193-б.
13. Керуенов Т. XIX әсир қарақалпақ поэзиясында миф хәм аңызлардың қолланылыўы. Докт.дисс. –Нөкис: 2016, 33-34-б.
14. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. 77-87-томлар. – Нөкис: “Илим”, 2014. 7-б.
15. Бекимбетов А.Қарақалпақ халқ афсоналарининг ўзига хос хусусиятлари, таснифи ва сюжет таркиби. Филол. фан. Бўйича фалсафа докт. дисс. Автореферати. –Тошкент: 2020.
16. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: “Билим”, 1996. 193-б. 17. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: “Билим”, 1996, 111-б.
18. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: “Билим”, 1996, 56-б.
19. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: “Билим”, 1996, 11-12-б.
20. Керуенов Т. XIX әсир қарақалпақ поэзиясында миф хәм аңызлардың қолланылыўы. Докт.дисс. –Нөкис: 2016. 33-34-б.
21. Керуенов Т. XIX әсир қарақалпақ поэзиясында миф хәм аңызлардың қолланылыўы. Докт.дисс. –Нөкис: 2016. 33-34-б. // Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихи воқелик. -Тошкент: “Фан”, 1991, 171-б.
22. Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихи воқелик. -Тошкент: “Фан”, 1991. 172-173-б.
23. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. 77-87-томлар. – Нөкис: «Илим», 2014. 7-б.
24. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. 77-87-томлар. – Нөкис: «Илим», 2014. 6-б.
25. Бекимбетов А.Қарақалпақ халқ афсоналарининг ўзига хос хусусиятлари, таснифи ва сюжет таркиби. Филол. фан. Бўйича фалсафа докт. дисс. Автореферати. –Тошкент: 2020.
26. Керуенов Т. XIX әсир қарақалпақ поэзиясында миф хәм аңызлардың қолланылыўы. Докт.дисс. –Нөкис: 2016. 42-б.
27. Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихи воқелик. -Тошкент: “Фан”, 1991,179-б.

28. Баймуратов А. Түркмен фольклор прозасының тарыхы эволюциясы. – Ашгабат: “Ыдым”, 1982. 119-б.

29. Элиасов Л.Е. Русский фольклор Восточной Сибири. Ч.11. – М.: 1966. – С. 27.

30. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебиеттаныу атамаларының орысша-қарақалпақша түсіндірме сөзлігі. – Нөкіс: «Билим», 1996. 112-б.

31. Алламбергенова И. К вопросу жанровых особенностей и классификации каракалпакских преданий. Вестник КГУ им. Н.А.Некрасова. № 3, 2011. –С.159.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада фольклор жанрларидан бири бўлган ривоятларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақидаги тадқиқотларга назар ташланади ва туркий ҳамда жаҳон фольклоршунослигида ривоятлар ҳақидаги олиб борилган илмий тадқиқотлар қиссий таҳлил қилинади. Уларнинг типологик ўхшашликлари ва ўзгачаликлари аниқланади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье описывается исследования специфических черт преданий, одного из жанров фольклора и сравнительный анализ научных трудов тюркского и мирового фольклористики о преданиях, также описываются их типологические сходства и различия.

SUMMARY. This article deals with the research of specific features of legends, one of the genres of folklore and comparative analysis of scientific works of Turkic and world study of folklore on legends, their typological similarities and differences are also described.

САЛТ-ДӘСТҮР ПОЭЗИЯСИДА БЕТ АШАР ҚОСЫҚЛАРЫНЫҢ ӨЗИНЕ ТӘН ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

А.А.Ешимуратова – еркин излениўши

Ўзбекистан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими,

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: аңбана, оила, тўй, маросим, насихат, композиция, миллий хусусиятлар, бадий тасвир воситалари.

Ключевые слова: традиция, семья, свадьба, обряд, наставление, композиция, национальные особенности, художественные средства.

Key words: tradition, family, wedding, rite, instruction, composition, national characteristics, artistic means.

Салт дәстүрлер ҳәр бир халықтың өзіне тән миллий өзгешеликлерин сәүлелендирип, әсирлер дауамында кәлиплесип келеди. Жас жубайлардың шаңарақ тиклеуине байланыслы пайда болған “бет ашар” жанры қарақалпақ халқында узақ ўақытлар дауамында келин тойдың баслы белгиси сыпатында қолланылып келмекте. Беташар –бул келиннің бетин ашыў дәстүри, тойдың ең бир йошлы мәүрити болып есапланады. Филология илимлериниң докторы, фольклортаныўшы илимпаз Қ.Айымбетов “Бет ашар аўыз әдебиятында, халық өмиринде үлкен орын тутқан, бет ашарда жаңа түскен келиншекке ел-журтты таныстырыў менен оны әдепли-икрамлы болыўға шақырады”[1], –деп атап көрсетеди. Сондай-ақ белгилі илимпазлар Н.Жапақов, Н.Даўқараев, Қ.Мақсетов, А.Тажимуратов, К.Мәмбетов, С.Қазақбаев ҳам басқада илим пидайыларының мийнетлеринде де бет ашар ҳақында қысқаша мағлыўматлар берилген.

Орта Азияда “бет ашар” көбирек қарақалпақ ҳам қазақ халықларында айтылатуғын жанр сыпатында белгилі. Мәселен, бул бойынша қазақ алымы Б.Ўақатов Қазақтың сынсуына ўқсаған өлендерді өзбек пен ұйғырдан да, қырғыз бен қарақалпақтан да, татар мен башқұрттан да, алтай мен буряттан да кездестіруге болады. Ал беташар мен жар-жар олай емес. Беташар тек қазақ пен қарақалпақта ғана айтылады”[2], – деп жазады. Ал, фольклоршы илимпазлар Қ.Мақсетов, А.Тажмуратов бет ашар ҳақында: “Бет ашар үйлениў тойына байланыслы дөреген салт-дәстүр жырларының көлемлі түри. Ол тойдың жуўмақлаушы бөлими сыпатында айтылады. Үйлениў тойының басы келиншек келгенин билдириўши айтымнан басланса, тойдың барлық этаплары өтип-өтип болып, ең соңы келиншектің бетин ашыўға арналған жыр менен тамамланады. Сонлықтанда, оны халық “бет ашар” деп атаған” [3], – деген пикирлерди билдирген.

Қарақалпақ халқында келинге арнап дөреген дәстүрдің еки түри болады, бириншиси: көримлик айтымы деген түри елге келин келгенлигин билдиреди. Узатылып келген қыз келин болып барған үйине жақынлаудан той басқарыўшы “Келиншек келди көриңиз, көримлигин бериңиз...” деп көримлик айтымын айтып, көримлик алып келиннің келгенлигин хабарлайды. Қарақалпақ елинде ҳәр бир шаңараққа келин келер екен, оған келин той жасалады. Мәйли той кишигирим болсын, лекин дәстүрдің екінши түри болған “бет ашар” салты әлбетте болады. Сонлықтан да, “есикке ийилип түскен келиннің бети ашылыуы керек” –деген гәплер бийкарға айтылмаса керек.

Бет ашар дәстүри той күни болып, оны халық сабырсызлық пенен күтеди. Жыйналған аламанның жүзлеринде қуаныш, күлкі жайнап шадлық-куррамлықта турады. Үйлерде той тойлап отырғанлардың айрым шыдамсызлары үй ийесинен “бет ашарға айтпады ма?” – деп сорап та отырады. Себеби, үй аралап бир хабаршы бала бет ашардың басланыўынан хабар береді. Бет ашарды сөзге шешен, төкпе шайыр яки шайыршылығы басым тақыўа адам алып барады. Қурылып атырған шаңарақ “өнип-өссин” деген мәниде мийўалы теректиң шакасынан исленген сырықтың ушына орамалға яки материалға түйилген пул байлап оның бир ушын келиншектің бетиндеги ақ таўарға байлайды.

Қарақалпақ салт поэзиясының фольклорлық компоненти болған бет ашардың ишкі композициясын үш бөлімге бөліп қараўға болады. **Биринши,** кирисиў бөлімінде атқарыўшы сәлемнама менен баслап, келиншекке тәрийп бериў менен бирге халыққа бет ашарды баслайжақ екенлигин хабарлайды.

...Ата-бабаның дәстүри,
“Бет ашар”- деген үрдиште,
Жаңа түскен келинди,
Мүнәсип күтип алайық...
Болғай мына келиншек,
Аўлымызға ылайық,...
Жаман жери болмағай,
Ийилип түскен есигин,
Илхәйим қапа қылмағай... [4,1]

Айтымда атқарыўшы халықты өзіне қаратып сүренлеп, аўылға келиншек келиў қуанышы менен бирге сол келиннің кәдеми қутлы болып, аўылға ылайықты, ақ-жүзлі абройлы болыўын халық атынан тилейди. “Жаман жери болмағай”-деп келген келиннің көргенли, тәрбиялы болыўының тәрепдары болады.

...Бүгин келин болыпсыз,

Қутлы болсын келиншек, деп елимизге “хoш келдиңиз”-деген мәниде таза түскен келинге бахыт тилейди.

Екинши, тийкарғы бөлім болып, оның баслы идеясы дидактикалық формада, яғный жас келинге жол-жоба көрсетип, жаңа тәртіпті ұғындырып ақыл-нәсият берип, әдеп икрамлылық ийбелік жолларын түсіндириўден ибарат.

...Ақыллы екен баламның,

Жолдасы десин келиншек.

Үлги алсын исинен,

Құрдасы десин келиншек [5,2].

Бет ашар дәстүриниң нәсият айтыў бөліми тек жаңа

түскен келин ушын емес, ал сол жерде жыйналған жас қыз-келиндердің барлығына да тийисли болады. Олар бул нәсият сөзлерди тыңлап ибрат алыу ушын дидактикалық формада атқарылады.

...Жақсы болсаң усы үйдің,
Хәм келини хәм қызысаң,
Нәсиятым өзиңе,
Қарайгөрме тикленип,
Жас үлкеннің жузине [5,5].

Келиншекке жақсы пазыйлетлерің менен басқаларға үлги бол, келинлик ұазыйпаларын билсең, үй ағзалары менен тил табысып кетесең, усы шаңарақтың бир бөлегине айланасаң деп, даналық нәсиятлар береді.

Бет ашар салтының өткерилиуінде қарақалпақ халқына тән болған миллий менталитетти тереңнен сезинесең. Келиншектің еки жағында кийеу тәрптің еки жеңгеси жас келинге жол-жоба көрсетип бирге ийилип турады.

Хәр куплеттің жуўмағында келиншек еки мәрте тәжим етип ийиледи. Бет ашарды дәслең ел халыққа, сол елдің басшы ағасына, ийилип түскен босағасына сәлем бергизіуден баслайды. Мине, усындай халқымыздың миллий қадирятларын, үрп-әдет дәстүрлерин кеңнен үйрениу бүгинги күн ұазыйпасы.

Қарақалпақ халқының өзине тән дәстүрінде үйленіп атырған жас жубайға алдынан мурындық ата хәм ене сайланады. Бул дәстүр басқа халықларда ушыраспайды. Мурындық ата менен енени сайлағанда еки жасқа ақыл беріп, жаңа дүзиліп атырған жас шаңарақтың тикленип кетиуіне жол көрсетиуші болсын деп, ұзақласып баратырған ағайыннен (*қол үзбеу мақсетінде*) сайланады. Сол мурындық енеси бет ашарға шығар пайытында келиннің бетине “кеўлиң ақ болсын, бахтың ашылсын,” деген мәни де ақ тауар салады. Халқымыз мурындық ата менен ене келин-кийеудің екінши ата-анасы болып, қурылған шаңарақтың бирлигин сақлап, ақыл-нәсият беріп оларға жол-жоба көрсетіп барыуы тийис деп есаплайды.

Мурындық деген жақсығой,
Ауызбиршиликке сақшығой,
Үйиңизге тез-тез келип турар,
Ақыл сөзин сизлерге беріп турар,..[4]

Мурындық ата хәм ене болыудың өзлерине жүкленген миннетлери, ұазыйпалары болады. Олар келин-кийеуге туўры мәсләхәт беріп еки жаққа теңдей мүнәсибette болыуы шәрт. Сонлықтанда, мурындық ата менен ене турмыс тәжирийбелерине ийе болған шаңарақ ағзаларынан сайланады.

Үшинши, бет ашарды айтыушы келинге ақыл-нәсият айтып болғаннан соң сәлем бериу баскышына өтеди. Тәртип пенен ата-бабалары хұрметине ийилдиреди, соң ата-енесин, шаңарақ ағзаларын, ағайын-туўған, қоңсылар, қурбы-қурдасларын хәм басқалардың атын атап таныстыра баслайды.

Таныстырудың дерлик көпшилик бөлеги юмор-сатиралық қатарлардан ибарат болады. Мәселен:

...Қара таудың тасындай,
Жүўериниң күйик басындай,
_____ деген қайнаған,
Оған да бер бир сәлем [6,1], – деп
аламанды ериксиз күлдиреди.

Тийкаргы өзгешелик; таныстыруы барысында бет ашардың кеўилли өтиуі ушын адамларды күлдирип, дайылары, жора-жолдасларын хәзил-дәлкек етиу менен бирге айырым әдепсиз яки сықмар адамларды сынға алады. Адамлардың хәр бирин таныстырғанда жеке характеристика беріп барады. Онда сол адамның

минез-хулқы, әдети, қылықлары кең жәмәәтшиликтеги орны хаққында сөз етеди.

Аузында азыу тиси жоқ,
Қолынан келер иси жоқ,
Жумысы өнбес жездениз,
...Жезденизге сәлем бер [5,7].

Бет ашар қосығы дәстүрий формасын сақлаған халда хәр заманға сай өзгеріслер киргизилип жаңаша түс алып барады. Соңғы дәуірлерде:

Саудада ислеп былықты,
Шығарып түрли қылықты,
Өзинше койған нырықта,
-----дүканшы абысының,
Оған бериң бир сәлем [5], – деп,

дұньяға жакын, хийлекер, хұждансыз айырым адамлардың образын сәўлелендирип сынға алады.

Салт поэзиясының бул түрінде көркем сүўретлеу қураллары да кеңнен қолланылып атқарыушының шеберлигине байланысly байытылып барылады. Мәселен, *Арқадан ескен дауылдай, Түби айрық қауындай,...* *Қақылдаған тауықтай, Көпишке салған гауықтай...* деп көркемлеу қуралларының ең көп қолланылатуғын түри теңеудің “дай-дей, тай-тей” қосымталары арқалы қосықтың көркемлігін күшейтип барады.

Бет ашар айтылыуы жағынан терме жанрына уксас болып кетеди. Импровизаторлар беташар текстин көтеріңки поэтикалық шеберлик пенен атқарады. Бул жанрда айтыушының көтерілип басылып атқарыуы гейде сеслердің өз-ара сәйкеслиги хәм тәсирлиги менен инсан итибарын тартады.

... Токсан жыл кийсе тозбастай,
Бурынғы сынын бузбастай,
Торқадай бол келиншек,
Торқадай бол келинше-е-е-е-е-ек!

Кейинги қатардың еки рет қайталаныуы мазмұнды беккемлеу менен бирге “келинше-е-е-е-е-ек” деп “келиншек” сөзинің көтеріңки хәм созылыңқы айтылыуы, дыққатты қаратыушылық пенен адам кеўлине жағымлы ырғақты пайда етеди. Бундағы баслы тийкар келинге өз нәсиятын уғындыруы. Бет ашар жанрында жуўмақлаушы бәнти белгили нормаға бойсынбастан 2, 4, 6, 8 гейде оннан да көп болып, айтыушының шеберлигине байланысly болады. Қосық қатарларында биргеликли, шалыс уйқаслар, көпшилик жағдайда редифли уйқас формалары ушырайды. Мәселен, әпиуайы формаларынан:

Абысынға адыраймай, (а) 8
Қайнаған бадыраймай, (а) 8
Күйеуіне содраймай, (а) 8
Жатық бол келиншек. (б) 6 [6].

Бет ашар қосығының көлеми шекленбеген, тийкаргы формасын сақлаған халда профессиональ импровизатор оны өз шеберлиги, таланты менен кең көлемде узайтып алып барыуы мүмкин. Бул жанрдың тийкаргы функциясы, яғный келинди ийилдириудеги мақсет-жас келин қызлық дәуирин умытып енди сол елдің үрп-әдетине бойсынып, жас үлкенге хұрмет- жас кишиге иззет көрсетіп келинлик миннетлерин өз мойнына алыуы болып есапланады. Бет ашар жанрының басқа жанрлардан өзгешелиги келген келинди ел-журтқа таныстыруы менен бирге сол шаңарақ ағзаларын, ағайынлерин ауыл аймағын келинге таныстыруы менен айрықшаланады. Бет ашар қосығы поэтикалық усылда атқарылып, қарақалпақ халқының өзине тән менталитети, мәдениаты, жасау шараятын сәўлелендирип бериуши этнографиялық қадирятларды өз ишине жәмлеген ата-бабаларымыздан әсирлер бойы сақланып киятырған салт поэзиясы саналады.

Әдебиатлар

1. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. -Нөкис: “Қарақалпақстан” 1977. 36-б.
2. Қазақ фольклорының типологиясы. -Түркістан: “Тұран”, 2009. 51-б.
3. Мақсетов Қ., Тәжимуратов.Ә. Қарақалпақ фольклоры. -Нөкис: “Қарақалпақстан” 1979. 117-б.

4. Мусаев Н. Беташар. Р-1448, инв:186965. (ӨзРИАҚҚБ қол жазба фонд).

5. Хожамбергенов Р. Халық қосықтары; Р-1468, инв:186985.

6. Мусаев Н. Бет ашар Р-1470, инв:186987. (ӨзРИАҚҚБ қол жазба фонд).

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада ажодларимиздан мерос бўлган миллий қадриятларимизни тиклаш, анъаналаримизни чуқур ўрганиш мақсадида, қорақалпоқ халқининг никоҳ тўй маросимида “бет очар” жанри, унинг ўтказилиш тартиби, ва ўзига хос хусусиятлари ҳақида сўз юритилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается жанр “бет очар” его состав, особенности свадебного обряда каракалпакского народа с целью глубокого изучения традиций восстановления наших национальных качеств, унаследованных от предков.

SUMMARY. This article discusses the genre of “betoshar” its composition, features of the wedding ceremony of the Karakalpak people in order to deeply study the traditions of restoring our national qualities inherited from our ancestors.

“ЎТИН ТҶҲИ” УДУМИНИНГ ЛОКАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

Л.Худайкулова - филология фанлари номзоди

ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти

Таянч сўзлар: фольклор, тўй, анъана, маросим, тизим, тимсол, мифология, рух, тасаввурлар.

Ключевые слова: фольклор, свадьба, традиция, обряд, система, символ, воображение, дух, мифология.

Key words: folklore, wedding, tradition, rite, system, symbol, imagination, spirit, mythology.

Бизга маълумки, Жанубий Ўзбекистон ҳудудида истикомат қилувчи аҳолиси ўртасида нишонланадиган хатна тўйи маросими тизимидан жой олган “**ўтин йиғар**” ёки “**ўтин тўй**” ва “**нон пиширар**” каби удумлар қадимий бўлиб, тарихий асослари мифологияга бориб тақалади. Хатна маросимининг этнографик жиҳатлари Г.П.Снесарев, В.Н.Басилов, Х.Исмоилов, А.Аширов каби олимлар томонидан маълум даражада тадқиқ этилган бўлса, [5] М.Алавия, Б.Саримсоқов, С.Давлатов, Н.Қуронбоеваларнинг тадқиқотларида маросим фольклорига оид муҳим илмий кузатишлар олиб борилган [2:190-193], санъатшунос олим Р.Абдуллаевнинг изланишларида эса хатна тўйлари фольклори ўрганилган [1: 180-184.] ҳамда Б.Ҳамроқулова [7:107-117.] ва Н.Н.Турсуновларнинг [6:22-23.] диссертацион ишларида воҳа аҳолисининг этник табиатида доир қарашлари илмий таҳлил қилинган.

Хатна тўйи билан боғлиқ удумлар локал хусусиятларга эга бўлиб, таом пишириш учун зарур бўладиган ўтинларни тайёрлаш, ғўлаларни арралаш ва тахлаб қўйиш жараёни Андижон вилоятида “**ўтин оши**” деб аталади.

УмумЎзбек хатна тўйи маросими фольклорининг анъанавий узвларидан бири сифатида оммалашган мазкур удумнинг ўзига хос талқини Бойсун тумани қишлоқларида ханузгача сақланиб келмоқда. Санъатшунос олим Р.Абдуллаев томонидан тўпланган этнофольклористик маълумотларга қараганда, Бойсун туманининг Сариосиё, Гуматақ, Қўрғонча, Авлод, Работ, Тўда, Айланғари, Пасурхи ва Газа қишлоқларида хатна тўйи маросимидан аввал “ўтин тўй” қилинади. Тўй оши берилишидан икки кун аввал ўтказиладиган мазкур удумнинг моҳияти тўй учун зарур бўлган ўтинни тоғдан олиб келишдан иборатдир. Уша куни қишлоқ оқсоқолининг ташаббуси билан ёш йигит-яланғар қуриган арча дарахтининг шох-шаббаларидан ўтин йиғиш учун тоққа чиқиб кетадилар. Воҳада тўй куни қишлоқ оқсоқолининг ташаббуси билан ёш йигит-яланғар қуриган арча дарахтининг шох-шаббаларидан ўтин йиғиш учун тоққа чиқиб кетадилар. Тоғ, тепалик бу қадимда маросимлар ўтказиладиган муқаддас жой ҳисобланган [3:56]. Тўй бўладиган хонадонда ўтин йиғувчилар учун махсус зиёфат тайёрланади. Йигитлар тоққа чиқиб ўтин йиғадилар ва йиғилган ўтинни эшакларга ортиб қишлоққа қайтишдан аввал арчаларнинг пўстлоғини шилиб оладилар. Ана шу арча пўстлоғи бойсунликлар лаҳжасида “қавзо” деб юритилади. Йигитлар орасидан бир чакқон, ўйинга уста, шўхроғи ана шу пўстлоқларни кўкрагига, белига, икки қўлларига боғлаб, юзи ва бошига пўстлоқдан никоҳ тайёрлаб қийиб олади. Никоҳ қийган йигит ўтинчиларнинг олдига тушиб ўзига хос ҳаракатлар билан рақс тушганча, тўйхонага кириб келади. Тўйхонада тўпланган одамлар уларни қийқирик, кулги ва шодиёна билан қарши оладилар. Никоҳ қийган йигит

давра ўртасига тушиб, доира жўрлигида рақс тушади. Тўй эгаси йигитларга турли-туман совғалар ҳадя этади. Бу ўйин “**қавзоқ**” (баъзи қишлоқларда “**қавзо**” деб ҳам аталади) деб аталувчи анъанавий ўйин бўлиб [1:182], ўғил тўйида бу ўйиннинг ўйналиши тўйболага бахт, соғлиқ бахш этади деб қаралади.

Мазкур анъанавий ўйин номи сифатида қўлланилуви “**қавзоқ**” атамаси “бирор нарсанинг пўстлоғини олмоқ” маъносидagi қавзамоқ феълидан ясалган. Хусусан, тилимизда шоли оқлашни ҳам баъзан *шоли қавзамоқ* деб юритадилар. Чақалоқ бешигига солинадиган махсус тўшак, яъни ичига шоли пўстлоғи солиб қавилган кўрпачанинг қавзоқ деб аталиши ҳам шундан.

Назаримизда, “**қавзоқ**” ўйинининг тарихий илдизлари ажодларимизнинг дарахт култи билан боғлиқ қадимги мифологик тасаввурларига алоқадор рамзий удумларга бориб тақалади. Ўтмишда яшаган одамлар табиатдаги ҳар бир нарса-ҳодисанинг ўз “эгаси” бўлади деб ўйлаганлиги боис, ўрмондаги доғ-дарахтлар руҳини ҳам ғайриоддий мифологик жонзот тарзида тасаввур қилган. Одамлар ўрмонга ўтинга борганларида “ўрмон руҳи” зиён етказмасин деб махсус қурбонлик маросими ўтказишган ва ўтин олиш учун бу ҳаёлий-мифологик персонаждан рухсат сўрашган. Ана шундай қадимги маросимларда ўтинчилардан бири “ўрмон руҳи” киёфасига кириб рамзий ҳаракатлардан иборат маросим рақсини ижро этган. Бу маросим унутилиб кетгач, унинг асосий моҳияти анъанавий ўйин сифатида тўй маросими таркибида яшашда давом этаверган. Ўйлашимизча, “қавзоқ” ўйинида ҳамма ёғига арча пўстлоғини боғлаб олганча, никоҳ қийиб ўйнайдиган йигит – аслида ана шу қадимий “ўрмон руҳи”нинг мифологик тимсолидир.

Яна бир муҳим жиҳати шундан иборатки, “қавзоқ” ўйинида ўйинчи йигит қийган пўстлоқ-либос ва никоҳлар хатна тўйи куни тўй оши қозонининг ўчоғида ёқилишидир. Бу ҳаракат ҳам рамзий маънога эга бўлиб, “ўрмон руҳи” киёфасида намоён бўлади деб тасаввур қилинадиган ёвуз кучлар таъсиридан поклянишнинг бир кўриниши ҳисобланади.

Биламизки, воҳада болани хатна қилиш амали “**гула қилиш**” ҳам дейилади. Олтинсой туманида хатна бўлаётган боланинг уйи ташқарисида деворга зар матодан тикилган кичкина тўн, ойна ва нон осиб қўйилади. Қумқўрғон туманида бола хатна қилинадиган хонанинг деворига гилам осиб, унинг устига иккитадан тўртта нон, болага атаб тикилган чопонча ҳамда ойна илиб қўядилар. “**Гула қилиш**” да ойна деталидан фойдаланиш боланинг ҳаёт йўли “ойнадай ёруғ бўлсин” деган халқ қараши билан боғлиқдир [7:110]. Бу ўринда нон – тўй-болага ризқ-рўз тилаш ғояси билан боғлиқдир, ойна хатна амали бажариладиган хонани зиён-заҳматлардан поклянишнинг рамзий усуллари билан бири сифатида ҳам қўлланилади. Чунки халқ қарашларига кўра, ойнада ҳамма нарсанинг акси намоён бўлганлиги сабабли тўй-

болага зиён етказиши мумкин бўлган ёвуз кучлар ҳам ойнада ўз шаклу шамойилини кўришдан чўчиб, бу хонани тарк этадилар деб қаралади.

Бизнинг назаримизда, “гула қилиш” атамаси таркибидаги “гула” лексемаси ўзбек хатна тўйи маросими фольклорига қайд қилинган “қулала” айтими билан бевосита алоқадор бўлиши керак. Хусусан, Андижон вилоятида сақланган анъанага кўра, тўйбола хатна қилинган пайтда уни ўраб олган яқин қариндошлар, кўпинча йигит-яланглар болага далда бериш мақсадида “қулала!” деб қичқириб турадилар. А.Жўрабоевнинг диссертациясида таъкидлаб ўтилганидек, Болага мадад бериш ва унинг эътиборини чалғитиб, йигидан тўхта-тиш мақсадида айтиладиган бу айтимнинг “хулала” варианты ҳам қўлланилади. “Гула” сўзи ҳам ана шу “қулала” лексемасининг қисқартма шаклидир. Қўқон шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқларда бола хатна

қилинаётганда даврада иштирок этаётган кишилар “*Чули-чули ҳасса!*” – деб қичқирибар экан. Уста эса: “*Мана, чули-чули ҳассаси бўлди. Энди саргардонини беринглар!*” – дейди. Шунда яқин қариндошлар, кўни-қўшнилари тўйболага пул ва совға берадилар.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, хатна тўйи маросими тизимидан жой олган “*ўтин йиғар*” ёки “*ўтин тўй*” ва “*нон пиширар*” каби удумларнинг қадимийлиги, тарихий асослари мифологияга бориб тақалиши ҳамда тўйдаги “қавзоқ” ўйини ва “гула қилиш” амали жараёнида айтиладиган айтим ва қўшиқларнинг бизгача етиб келмаган вербал қисмини постфольклор кўринишида бўлса-да, уларни топиш, ёзиб олиш, тиклаш ва уларни илмий ўрганиш келгусидаги долзарб вазифаларимиздан бири ҳисобланади.

Адабиётлар

1. Абдуллаев Р. Обряд и музыка в контексте культуры Узбекистана и Центральной Азии. – Т.: Б.И., 2006. – С. 180-184.
2. Алавиа М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. – Тошкент, 1974; Саримсоқов Б. Хатна тўйлари фольклори // Ўзбек фольклори очерклари. 1-том. – Тошкент: «Фан», 1988. 190-193-б.
3. Эшонкул Ж. Миф ва бадиий тафаккур. – Тошкент: «Фан», 2019. 56-б.
4. Қуронбоева Н.Р. Хоразм тўй қўшиқлари: Филол. фанлари номз. дисс. автореф. – Тошкент: 1998. 11-15-б.
5. Снесарев Г.П. К вопросу о происхождении праздника суннат-той в его среднеазиатском варианте // Занятия и быт народов Средней Азии. – Л., 1971. – С.256-273; Исмаилов Х. Суннат тўйи // Ўзбек тўйлари. – Тошкент, 1992. – Б.39-41; Басилов В.Н. Суннат-той в Ферганском кишлаке // Этнографическое обозрение – М., 1996: – №3. – С.99-112.; Аширов А. Зурриёд синови. // Сирли олам. -Тошкент: 1999. №6. 12-б.
6. Турсунов Н.Н. Этнические особенности населения Южносурханского оазиса (конец XIX – начало XX в.): Автореф. дисс. канд. историч. наук. – Ташкент: 2007. – С.22-23.
7. Ҳамроқулова Б. Сурхондарё вилоятида болалар билан боғлиқ урф-одатлар: Тарих фанлари номз. дисс. – Тошкент: 2001. 107-117-б.
8. Хатна тўйлари фольклори // Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1990, 131-134-б; Давлатов С. Қашқадарё воҳаси ўзбек тўй маросимлари фольклори: Филол. фанлари номз. дисс. автореф. -Тошкент: 1996. 13-18-б.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада Жанубий Ўзбекистон ҳудудида истиқомат қилувчи аҳоли ўртасида нишонланадиган хатна тўйи маросими тизимидан жой олган “ўтин йиғар” ёки “ўтин тўй” ва “нон пиширар” каби удумларнинг қадимийлиги ва тарихий асослари мифологияга бориб тақалиши ҳақида фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается древность и историческая основа таких обрядов, как “сбор дров” или “свадьба дров” и “нон пиширар”, входящих в систему обряда обрезания венчания, отмечаемого среди населения, проживающего на территории Южного Узбекистана.

SUMMARY. This article discusses the antiquity and historical basis of such rites as “collection of firewood” or “wedding of firewood” and “non pishirar”, which are part of the circumcision wedding ritual, celebrated among the population living in the territory of Southern Uzbekistan.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚ ДЭСТАНЛАРЫНДА ПЕРЗЕНТСИЗЛИК МОТИВИНИҢ ГЕЙПАРА ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Р.У.Исаков – таяныш докторант

Ўзбекистан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлүмү
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты

Таянч сўзлар: Ислом дини, эпос, миф, эртақ, мотив, генетика, типология.

Ключевые слова: Исламская религия, эпос, миф, сказка, мотив, генетика, типология.

Key words: Islamic religion, epic, myth, fairy tale, motif, genetics, typology.

Бурыннан қәлиплесип киятырған перзентсизлик мотивлери ҳәр қыйлы жәмийетлик тәсирлерге ушырап, өзлериниң басларынан бир қатар дәўирлик қатламларды өткерди. Солардан ең тийкаргыларының баслы жолын өткен орталығымыздағы Ислам дининиң тәсири атап өтиўимиз мүмкин. Ислам дининиң Орта Азия территорияларына таралыў процеслери VIII әсирдиң биринши ярымынан басланады ҳәм оның эпикалық дәрәжәлерден орын алыўын тийкар салды. Буның дәлийли ретинде, түслик Сибирьдеги ҳәм узақ шығыстағы жасаўшы түркий халықларының эпосларында ислам дини менен байланыслы сюжетлер менен эпизодлардың орын алмағанлығын белгилеп өтиўимиз мүмкин. Себеби, бул орынларда жасаўшы халықлар орталығына исламның тәсири болмағанлығынан басқа хеш нәрсе емес. Түслик Алтай ҳәм Сахалардың (Якутия) эпосларында перзентсиз аталар ҳақында түсиниклер оғада аз ушырасады, бирақ кәрәматлы туўылыў мотивлери кең орын алған. Түркий тиллес халықлардың дэстанларының басым бөлгинде перзентсиз аталардың ишки күйинишлери, заманласларынан азап көриўи, турмыстан шетлетилиўи

эпизодлары өз алдына мотивациялық бирликлерди келтирип шығарады. Усы өзгешеликлер биз жоқарыда атап өткен әйемги перзентсиз аталар ҳақында мифлердиң айырым үлгилери Орта Азия халықларының эпикалық дәрәжәлеринде сақланып қалған деген шешимге келиўимизге имкан жаратып береді. Мәселен, қырғызлардың «Манас» эпосында перзентсиз Жакып: Тукуму жок өтөм деп,

Туяксыз кандай кетем деп,
Жалгыз куу башым бар,
Датым кимге жетем деп,
Күндө-түндө тыным жок
Дүнүйө жыйдым эпендеп,
Ажал жетсе бир күнү
Акыретке кетем деп,
Артымда туяк болбосо
Артык дөөлөт нетем деп, [5:23] ... зарлайды.

Усы мысаллар жәрдеминде биз түркий тиллес халықлардың эпикалық дәрәжәлеринде перзентсиз аталар ҳақындағы турақласқан мотивлердиң генетикалық ҳәм типологиялық өзгешеликлерин анықлаўға ерисемиз.

Қарақалпақ халық дәстанларында сөз етилетуғын перзентсиз аталар ҳаққындағы эпикалық мағлыұматларды мынандай түрлерге бөлиўимиз мүмкин. 1. Қартайған, жасы жеткен ғаррының қайғы ҳәсиретлери. 2. Перзентсизлиги себепли жақын-жуўықларынан, таныс-билислери тәрәпинен кемситилиўи ҳәм шетлетилиўи. 3. Бул дүньяны тәрк еткеннен кейин изинде жоқлар адам жоқ, ели-халқының пәтиялары алып азалайтуғын, жерлейтуғын адам жоқ, ошағының оты өшип, урыўдың тарқап кетиўи қәуиплерин ойлап сарсылыў сыяқлы кеширмелер басым орын алған. Биз атап өткен бул түрлер барлық миллий дәстанлар ушында характерли. Бирак, олар тутас халында сөз етилмейди. Хәр бир перзентсиз аталар тәғдири менен баянлаў барысында усы түрлердин биреўи я екеўи қосылып пайдаланылыўи мүмкин. Мәселен «Алпамыс» дәстанының Өгиз жыраў варианты:

Ашылар таўдың гиясы,
Жайылар байдың түйеси,
Бизлер өлсек жоражан,
Себил қалған Байсының,

Ким болады ийеси... [1:5] деген қатарларда урыўлық дүзимнің излери сақланып патриархаллық мәплер менен байланыстырылған. Дәстанның Қыяс жыраў, Қарам жыраў вариантларында да усы текст қайталанған. Қалған вариантлардың барлығында «Еки дос Байбөри менен Байсары перзентсиз болып жүр екен» дегендей улыўма түсиниклер менен шекленип қалған. Бул орында дәстанның миллий редакциясының әдеўир жумсартылған өзгешеликлерин көремиз. Әлбетте, олардың тийкарында перзентсиз аталардың жеке тәшўишлерин сәўлелендириўши элементлер орын алғанлығына гүман туўылмайды.

Соныда атап өтиўимиз керек, дәстанларды атқарған жыраўлар бурыннан қәлиплесип киятырған мотивлик, сюжетлик, эпизодлық ўақыяларға өзлеринше қатнаста болады. Олар анаў яки мынаў сюжетти созыўы, қысқартыўы яки пайдаланбаўы мүмкин. Бирак, сол ўақыялардың элементлери қандай дәрежеде болсада сақланып турыў имканиятларына ийе болады. Мәселен, дәстанларымыздың айырымларында перзентсиз аталар туўралы «Ўақтым келип, әжел жетсе, тоғыз түлик малыма, әшияма кимлер ийе болады?! деп өзнен өзи ойланып қатты нала шекти» («Мәспатша», Қыяс жыраў варианты) деп келтирилген болса, дәстанның Төре жыраў, Әбдимурат жыраў вариантларында «Әбдикарим бай дегеннің уллы Мәспатша деген дүньяға келди» деп қахарманның ҳеш қандай руўхый кеширмелерисиз белгилеп өтилген. Әбдимурат жыраў вариантында да усы баянлаў түри сақланған. Бундай жағдайларды перзентсиз аталар мотивиниң излер жасырын ҳалатта қалып, ўақыялар кодын туўрыдан-туўры ашыў принципери басшылыққа алынғанын көриўимиз мүмкин. Перзентсиз аталардың ҳәсиретли қайғылары туўралы қысқаша мағлыұматлар «Шәрьяр», «Ер Шора», «Бозуғлан», «Қараман», «Бозаман», «Шийрин-Шекер», «Ғәрип-ашық», «Қарабек», «Гүл-Сәниўар», «Жаханша», «Рамуз шах» дәстанларында да баян етилген. Дәстанлардан орын алған экспозициялық сюжетлердин эпизодлық характер алыўы, яғный, толық сәўлеленбей қалыўы соңғы дәўирлик қатламлардың күшли нәтийжелери деп баҳалаўымыз мүмкин.

Перзентсиз аталардың патша (хан) тәрәпинен хорлыққа ушыраўы жағдайларының ең салмақлы үлгилери «Қоблан» дәстанының Есемурат жыраў вариантында анық сәўлеленген. Дәстанда:

Қыдырбайдай байлардың,
Төрт түлик малы бар еди,
Алты ордасы бар еди,
Ҳинжи, гәўхәр толы еди,

Улы қызы жоқ еди... [4:14] деп сыпатланған. Усындай байлықты қызғанған хан ўәзири Қартхожа

оннан патшалыққа мал есабын бериўди талап етеди. Ол ханға барып оған мына сөзлерди айтады:

Мал-дүньядан оның кеўли тоқ екен
Алтын, гүмис сол адамда көп екен
Сонша дүнья малы-мүлки болса да
Ата деўге бир перзенти жоқ екен
Нөкер ертип ол адамға бармасаң,
Мал дүньяның есапларын алмасаң,
Жайрап жатқан ийеси жоқ мал екен,

Әрман көпдур ғәзийнеңе салмасаң... [4:14] деп қәўендерсиз, сөзин сөйлер перзенти жоқ Қыдырбай байға зулымлық етиўди мәсләхәт етеди. Хан жиберген жигитлер үйдеги байлығының, дүздеги төрт түлик малының барлығын есапқа алып, өзине азап береді. «Қалдырмай айт заңғар деп» Ғаррының тутып сабады», ал кемпирин

Ала қапты келтирип,
Төрт пышық салып ишине,
Кемпирди салып жанына,
Қаптың аўзын буўады.
– Жасырғанды айтың деп.

Пышық қосып сабады [4:16-17],– деп перзентсиз аталарды хорлаўдың оғыры азарлы үлгилерин қолланады. Сонда хан жәллатлары тәрәпинен азап көрген Қыдырбай:

«Бермедің маған перзент» деп
Налыс етип жылады
– Қарақыпшақ елаты,
Мал-дүньясы курысын,
Ийелер адам болмаса,

деп ах урып жылады... [4:16-17] деп бозлаўға мәжбүр болады. Көрип турғанымыздай дәстандағы перзентсизлик дағының ақыбетлери турмысылық элементлер менен байытылған ҳәм перзентсиз аталардың өмир жолларының даўамсыз екенлигин тастыйықлаўшы турмысылық факторлар көркем эпикалық сүўретлеў менен берилген. «Қоблан» дәстанын изертлеўши К.Палымбетов бул жағдайлар туўралы былай деген еди: «Дәстандағы жәбирлениўдин ҳәм қорланыўдың ақыбети, ийелеп турған байлықтан, дүнья-малдан айрылыўдың себеплери, шаңарақты, руўды, пүтин қәўимди қорғайтуғын батырдың жоқлығынан ҳәм ол туўылыўы зәрүр деген түсиник келип шығады» [8:65]. Хақыйкатында да дәстанлардағы барлық батырлар халық сүйген, халық таңлаған батырлар, өзлериниң максетлерин әмелге асырыў ушын исленген руўхый санамыздың нәтийжелери болып табылады.

Сөз етилип атырған эпизодлар өзбек, казак, қырғыз халықлары дәстанларында да усындай өзгешеликлері менен көринеди. Перзентсиз аталардың көпшилиги байлар, ханлар топарларынан ибарат. Әсиресе, перзентсиз байлар ханларға қарағанда көбирек жәбирленеди. Ал, ханлардың перзентсизлиги әпиўайы баянлаўлар менен берилип, олардың соңғы тәғдирлерин сөз етиўге жол ашылады. «Усындай басламалар көркемлик көзқарастан терең мәниде өзін ақлай алады. Себеби, есап-сансыз байлыққа ийе болыў перзентсизликтей аўыр қайғыға қарсы қойылады» [9:102].

Мәселен, «Мәспатша» дәстанында «қарақалпақ халқында тоғыз түлик мал баққан, байлықта аты әлемге шыққан, аш-арықтың кеўлин тапқан, талабы алдына шапқан, сақыйлықта аты шыққан Әбдикеримбай деген бай бар еди» [6:177] деген экспозициялық басламада перзентсизлик дағының бул байлықтың бәринен басым екенлигин күшейтириўши салыстырмалы усыллар «Бирак, бир перзенти жоқ еди» деген сөзлер менен тастыйықланған. Ямаса, «Қоблан» дәстанындағы Алтын-шаш кемпирге айтқан ғаррысы Әбдикеримнің сөзлери: Берген садақанды көзге илмеди,

Хақ яратқан мени бендем демеди,
Не гүнайым барды мениң Аллаға,
«Ата» деп мениң атымды айтқандай,

Бир перзент Аллатаала бермеди... [3:401] деген гүрсиниўлери «Қудай берип қойған байлыққа» қанаат етпей ямаса оларды көзге илмей перзентли болыўдың адам баласы үшін оғыры зәрүрли екенлигин билдириўши халықлық көзқараслардың нәтийжелери сәўленген.

Перзентсиз хан, патшалардың перзентли болыўы хақында сюжетлер пүткиллей басқаша мазмунда сөз етиледі. Алып қарайық: «Қараман» дәстанында; Ғұлапин деген шәхәрде,

Таймұрас атлы хан өтті,
Патшалық дәўранын сүрди,
Жер жүзине хұкими жүрди,
Патшаның, ханның қызынан,
Бир жүз қатын алды,
Бес жүз елли жасады,

«Ата» деген бир тырнағы болмады... [2:345] Дәстанда ханның әмел арқалы орынсыз хәрекет етип атырғанығына халықтың ренишли туйғылары сәўленген. Бунда феодаллық жәмийет үшін характерли болған хаял-қызларға көзқараслар басым орын ийелейді. Усындай жағдайларды «Муңлық-Зарлық» дәстанында да көреміз. Дәстанда Санжархан:

Патшылықтың даңқынан,
Қырық хаял сайлап алсада,
Кеўлиндегиси болмады,
Қарғыс алып елинен,
Ийманы қашып жүзинен,
Қырық қатынның ишинен,
Хеш биреуі туўмады,
Санжархандай патшаның,
«Ата» деп атын айтқандай,

Хеш бир нышан болмады [7:423]. деген баянлаўларда елинен қарғыс алған зулым патша түрінде сөз етиледі. Бунда басқарыўшы күшлерге (патшаларға) болған наразылық белгилери сәўлелениўи менен бир қатарда, олардың перзентлерге мүтәж екенлиги сези-

лип турады. Бирақ, олардың тилегинен дүньяға келген перзентлер барқулла өзлерине жақсылық әкеле бермейді. Усындай турмыслық факторлардың тәсийринде пайда болған дәстанлардың ең елеўли мазмунлары «Шәрьяр» дәстанынан орын алған. Бул дәстан «Қараман», «Муңлық-Зарлық» дәстанлары сыяқлы ертеклик элементлер менен байытылған эпикалық дәретпелер қатарынан орын алады. Бирақ, жоқарыда аты аталған дәстанлардан айырмашылығы Шахидарап өз қәтелигин түсинип перзентлериниң қуўанышларын көриўге ериседи. Перзентсиз патшалар үшін қолланылатуғын эпикалық формула мынандай бағдарда айтылады: «Шахидарап патша дүньяға келди, жасы қырық беске барды (жас категориясы хәр қыйлы), тоққыз хаял алды (хаяллар саны да хәр қыйлы), я улдан, я қыздан перзент нышан көре билмеди. Дүньясы қурысын нетейин... Темирден хаса қолға алып, темирден геўишти кийип, Хәзирети Кәбаға хәжире болып кетейин» деген патшаның көкрегине бир қыял пайда болды» [10:7]. Бундай формула қолланылған дәстанларда перзентсизлиги үшін патшалар пуқаралар тәрәпинен яки қол астындағы хызметкерлер тәрәпинен кемситилмейди хәм шетлетилмйди. Ақырғы шешимди өзлери қабыл етеди. Сондай-ақ, «улсыз, қызыз патшаның жыйған талаў дер еди, кейни ойран дер еди» ямаса, «Ата» деп атын айтқандай, хеш бир нышан болмады» дегендей қатарлар тұрақлы түрде патшалар үшін қолланылады. Перзентсизлик мотиви бар қайсы дәстанды алып қарамайық усы сөзлерди ушыратыўымыз мүмкин.

Қарақалпақ халық дәстанларында перзентсизлик темасының кеңнен пайдаланылыўы бириншиден бул мотивниң әйемги түсиниклерге барып тақалатуғынлығын көрсетсе, екіншиден усы ески түсиниклердиң қәлипlesiў хәм раўажланыў басқышларында анықлаўға жәрдем береді. Үшиншиден миллий дәстанларымыздың генетикалық хәм типологиялық өзгешеликлерин сыпатлаўшы эпикалық мағлыўматларға ийе.

Әдебиетлар

1. Алпамыс. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 1-том. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 2007.
2. «Қараман», Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 21-том. –Нөкис: «Илим». 2010.
3. «Қоблан» Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 13-том, -Ташкент: «Маънавият». 2009.
4. «Қоблан».Есәмурат жыраў варианты. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1981.
5. Манас. <https://new.bizdin.kg/media/books/Manas-1-kitap-Sagymbay.pdf>
6. «Мәспатша». Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 10-том, -Ташкент: «Маънавият». 2009.
7. «Муңлық-Зарлық», Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 24-том. –Нөкис: «Илим». 2010.
8. Палымбетов К. Қарақалпақ халық дәстаны «Қоблан». –Нөкис: «Билим». 2020.
9. Урманче Ф. Тюркский георонический эпос. –Казань: ИЯЛИ, 2015.
10. «Шәрьяр», Қарақалпақ фольклоры. Бес томлық. 2-том. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1997.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Қарақалпақ халқ достонларида фарзандсизлик мотивининг ўзига хос жиҳатларига боғлиқли масалалар қўрилиб чиқилади. Кардош туркий халқларнинг фольклори намуналаридаги фарзандсизлик мотивига боғлиқли ишланган илмий фикрлар манба сифатида фойдаланилган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются особенности мотива бездетности в каракалпакских народных эпосах. В качестве источника использовались научные представления, связанные с мотивом бездетности в фольклорных образцах тюркских народов.

SUMMARY. The article discusses the features of the motif of childlessness in the Karakalpak folk epics. As a source, scientific ideas related to the motif of childlessness in the folklore samples of theTurkic peoples were used.

QORQIT ATA JIRLARI HÁM QARAQALPAQLAR TARIYXI

N.Jawlibaeva – magistrant

Ўзиниъаз атиндағи Нокис мамлекетлик педагогикалиқ институти

Tayanch so'zlar: «Qorqit ata» kitabi, tarix, shajara, Turk hoqonligi, qoraqalpoq dostonlari.

Ключевые слова: книга «Коркыт ата», история, генеалогия, тюркская знать, каракалпакские эпосы.

Key words: Epic of Edige, historical, V.V.Bartold, genre features, typological similarities.

Qorqit atadan miyras bolıp qalğan 12 jirdi, shağın ġana 12 dāstan dep atasa da boladı. Hār biri kōrkem shıǵarma bolıwına qaramastan tariyxıy derekler menen baylanıslı. Atap aytqanda bundağı waqıyalardıń bāri de IX-XII ásirlerdegi oǵuz-qıpshaq qáwimleriniń sırtqı hám ishki dushpanları menen soqlıǵıswları sóz etilgen. Bir jaǵında peshenek, xazar, qıpshaqlar, al ekinshi jaǵında túrkimenler háreket etedi. Bul waqıyalar sol peshenekler kósemi bolǵan Alımush hám Túrkmen xanı Seyilxan arasındaǵı 34 jıllıq urıs (922-956) waqıyaların tolıq óz ishine qamtıydı.

Qorqit ata kitabında 1043-jılı Jańakentti taslap qashqan Shax Maliktiń atı ataladı. Tariyxıy dáreklerde Málik Saxaba

arablar basqınshılıǵı dáwirinen qalǵan eń sońǵı xan sıpatında da kórinedi. Bul haqqında qaraqalpaq shejirelerinde de ayırım maǵlıwmatlar bar. Máselen, Berdaqtnıń «Shejire» dástanında:

Ánes, Málik eki kisi,
Payǵambardıń sahabası,
Ánes qazaqtıń babası,
Sonnan alash bolǵan eken.
Máliktiń ulı Razi haq,
Jashında qoydı ǵulpaq,
Kiygen eken qara qalpaq,
Sonnan qaraqalpaq bolǵan eken.

Jáne de Berdaqın «Shejire»sinde «qaraqalpaqlardıń uranı-Jayılgan, türkmen urası-Seyilhan»-degen sózler bar. Qorqıt ata kitabında da peshenekler sardarı Álımush, Jayılgan degen at penen kórinip, Seyilxanğa qarsı urısaı.

Qorqıt ata jırları menen Qorqıtın naqıl sózleri, ol haqqında ańızlar qaraqalpaq arasında keń tarqalğanın aytpaǵannıń ózinde, qaraqalpaqlar da basqa túrkiy tilles haliqlar sıyaqlı «Qorqıt ata» jırlarınıń teń huqıqlı miyrasxori. Sebebi, Altaydaǵı Türk qaǵanatı ıdıraǵannan keyin (740-j.) Sır boyında Oǵuz-qıpshaq ulısı payda bolıp, onıń negizin quraǵan ruw-qawimler bırıńǵı Türk qaǵanatınıń batıs bólegindegi bayandur, salor, bayat, qay, pesheneg, kimaq, qıymaq, qıpshaq taypaları edi. Bul dáwirde Sır, Aral átirapındaǵı saklar ózlerin «Oǵuz» dep atay basladı [8]. Olardıń tiykarǵı qalaları-Otırar, Sútken, Türkstan, Sıǵnaq, Uzkent, Jent, Barshinkent, Jankent, Janqala bolǵan. Olar tiykarınan Ústirt, Emba (Jem), Jayıq hám de Sır, Aral átirapların jaylaǵan.

Islam dinin qabıl etiwı menen jawlasıp qalǵan Jent penen Jankent birlesip, ózlerin «Jabıǵa» -bırıńǵı Türk qaǵanatınıń izindegi elmiz, dep járiyalaydı. Bul bolsa, Jankent xanlarınıń Sırdaǵı basqa türk ruwlarınan ógeyleniwine alıp keledi. Aqırı Jankent xanı Shaxmálik, onıń balası Áliy 1043-jılı Sırdan etiwge májbúr boladı. Solay etip, oǵuzlar Seyilhan (Seljuk) Jayılgan (Qıpshaq) bolıp ekige bólinip ketedi. Sırdan batısqa ketken Seyilhan toparı da óz ishinde bir neshshege bólinip bir tobí Iranǵa, bir tobí Kavkazǵa awadı. Batısqa ketken bul taypalar «Qorqıt ata» jıllarında salor, bayandur taypaları bolıp súwretlenedi. Olardıń (oǵuzlardıń) bir bólegi XIII ásirde Mangól shabılıwınan qorǵanıw maqsetinde Anatoliya jerine barıp, Seljuklar dinastıyasın qurǵan (1225-1258).

Sanjarlar menen Qaramanlardı Sırdan ıǵıstırıwǵa májbúr etken bul gúreslerdiń bir jaǵında badjart (bashqurt) penen badjanaq (pesheneg) ruwları da bolǵan [7:111]. Demek, bul waqıyalardan oǵuzlar tariyxınıń qaraqalpaqlar tariyxına da málim dárejede ortaqlıǵı bolǵanlıǵın seziwge boladı.

Ulwma, 956-jıldan keyin oǵuzlar Batıs (musılman), Shıǵıs (shamanist) oǵuzlar bolıp eki toparǵa bólinip, óz-ara jawlasıwdı kúsheytken, 1043-jılı bolsa qırdaǵı qıpshaqlar (Oǵuzlardıń shıǵıstaǵı shaman dinindegi toparı) oǵuzlardıń Batısqa ketken musılman dinindegi Qazan-salor taypası menen óz-ara jawlasıp, Oǵuz-qıpshaq ulısı birotala qıyadı.

1043-jıldan soń qır qıpshaqları Edilge deyin barıp, Xazar mámleketin jawlap aladı. 1055-1066-jıllar aralıǵında Azov peshenegleri bolsa óz-ara jawlasıp, Xaldardıń áq taypası Vengriyaǵa Balkan átiraplarına. Keden baslaǵan ǵ taypa Vizantiyaǵa ketedi. Vizantiyaǵa ketken topar birotala xristianlasadı. Pesheneglerdiń Shekli ulı Álımush (Mangús, Manash) baslaǵan Shıǵıs qanatı bolsa Jem, Saǵız boyına sheginedi. Qıpshaqlar Xazarlarǵa qarsı urısta peshenegler menen awxamlas bolıp, Shekli (Shekti. Kóbikli) tárepinde boladı. (Xazar patshası Kúnshaq Álmushtıń qızın olja qılıp alǵan edi). Solay etip, Aral-Edil peshenegleri menen qıpshaqlar awqamlaslıqta boladı.

Pesheneg-qıpshaq awxamlasıp atırǵanda, oǵuzlardıń Kavkazǵa ketken taypaları da búlginshilikke túsip, Salor (Xassan, Qazan) menen Bayandur taypası óz-ara jawlasadı, Qaraman (türkmen) óz aldına el, ulıs jasaydı [7:82-83].

Kórip otırǵanıımızday, qaraqalpaqlardıń etnogenezinde baslı orındı iyeleytuǵın pesheneg qawımı tariyxı «Qorqıt ata» jırların kamalǵa keltirgen oǵuz-qıpshaq ulısınıń tariyxı menen tıǵız baylanıslı, hátteke bul birlespede tiykarǵı orınlardıń birin iyelegen.

Házirgi tariyx iliminiń kórsetiwı boyınsha, apasiaklar (qaraqalpaqlar) menen awgasiyler (türkmenler) Sır dáryanıń tómengi quyarlıǵı menen Aral boylarında aralasıp jasaǵan. Bul qawimler jasaǵan mákanlarda IV ásirde Shıǵstan gunnar (xunnlar), VI-VIII ásirlerde türkler kele baslaydı. Bul qawimler Ámiwdárya boyındaǵı apasiaklarǵa (pesheneglerge), Sırdıń tómengi jaǵındaǵı awgasiylerge

(oǵuzlarǵa) aralasıp ketedi. Nátiyjede VII-VIII ásirlerde apasiak-gunn-türk aralaspasınan Pesheneg awqamı, awgasiy-gunn-türk aralaspasınan Oǵuz awqamı dúziledi. Házirgi Beruniy (Qat. Qıyat) pesheneglerdiń jerleri Ámiwdáryanıń tómengi jaǵalawları-Aral boylarınan Oral (Edil) hám Volga (Jayıq) aralıǵındaǵı keń aymaqtı óz ishine alǵan.

VIII-IX ásirlerde peshenegler oǵuzlar menen tıǵız ekonomikalıq-siyasiy baylanısta bolǵan, hátte oǵuzlar menen awqamlas bolıp, olardıń basqa mámleketlerge bolǵan atlanıslarına qatnasqan. Biraq X ásirdeń basında oǵuzlar Xazarlar menen birigip pesheneg awqamınıń batıs bólegin ekige bólip bir bólegin Vizantiyaǵa, bir bólegin Kiev Rusı táreplerge shıǵıp ketiwge májbúr qılǵan. Bul dáwirlerde Araldıń túsligindegi Shıǵıs bólegi házirgi «Qaraqalpaq» atamasın iyelegen. XI ásirdeń birinshi yarımında Aral átirapındaǵı qalǵan bul Shıǵıs peshenegleri, qaraqalpaqlardıń jerine Sibir, Ertis tamanlardan qıpshaqlar basıp kirip, pesheneglerdi ózleriniń 1066-jılǵı rus jerlerine basıp kirgen sawashlarına qatnastradı. Shıǵıs pesheneglerdiń qıpshaqlar menen rus jerlerine barıp qalǵan ayırım bólekleri Dnepr dáryasınıń Ros degen tarmaǵın boylap jaylasadı. Torchevsk qalası olardıń oraylıq qalalarınan biri bolǵan. 1140-jılı Shıǵıs pesheneglerdiń usı jerge kelip qalǵan bir bólegi rus jılınmasına «Chernie klobuki» degen at penen kiredi [6:116-121].

Bul uzınan uzaq tariyxı aytqandaǵı maqsetimiz «Qorqıt ata»daǵıday tariyxıy reallıq elementleri «Edige» dástanında da keń orın alǵan, «Edige» dástanın jırlawshı-dóretiwshiler bul tariyxıy sıpatlı beriw dástúrin «Qorqıt ata»dan menterse kerek demekshimiz.

Pesheneglerdiń oǵuz-qıpshaq usılı menen baylanısınıń joqarıdaǵıday qarama-qarsılıqqa tolı quramalıǵınan bolsa kerek, ayırım ilimpazlar (Bernshtam) «Qorqıt ata» jırların pesheneglerdiń 958-jılǵı Kieve jasaǵan gezinde tuwǵan deydi. A.Qońratbaev onı 965-jılǵı Xazar mámleketiniń qulawı menen 1043-jılǵı Jankent ulısınıń ıdırap, oǵuzlardıń batıs-shıǵıs toparlarǵa bólinip ketiw waqıyaları menen baylanıstradı.

Pesheneglerdiń oǵuz-qıpshaq birlespesine qatnası menen «Qorqıt ata» jırlarına ortaqlıǵı máselesiniń durıslıǵın biz «Qorqıt ata» jırlarında súwretlenilgen waqıyalardan da kóremiz. Máselen, kóp jılǵa sozılǵan oǵuz-qıpshaq búlginshiligi tusında, anıǵıraqlı oǵuzlardıń Seyilhan (Seljuk - türkmen), Jayılgan (pesheneg-qıpshaq) bolıp ekige bólinip jawlasqan dáwirlerinde peshenegler batırı Keden menen qara qıpshaq batırı Qoblan Jayılgan jaǵında tursa, Qazan-salor, Qaraman sıyaqlı batırlar Seyilhan tárepinde turadı. Pesheneglerdiń batırı Bámsi-Bayraq (Alpamis) bolsa eki jaqtıń birliǵi ushın gúresip qaza tapqan. Onı Qazanǵa ókpelep elin bólip alıp ketken Aruz (qıpshaqtıń asırıp alǵan balası) óltirgen. Ol, Bámsi-Bayraq qıpshaqlarǵa kúyew bolǵan. Peshenegtiń jáne bir batırı Kedenniń Qazan menen kelisim dúzgen waqıtları da bolǵan [7:144]. Qullası, Qorqıt ata jırlarınıń tiykarǵı bólegin pesheneg-salor jawlasıwlarına baylanıslı waqıyalar iyeleydi. Máselen, Qazannıń awılın jaw shapqanı tuwralı jır menen Oraz, Erkek, Sekrek jırları usınday mazmunda.

Solay etip, «Qorqıt ata» jırların bir ǵana Bayandur (seljuk-azerbayjan), Qazan-Salor (Seyilhan-türkmen) ulıslarına tiyisli dew qáte. Ol (jır-) eń dáslep X ásirde Sır (Türkstan) taypaları arasında tuwıp, soń XV ásirde Kavkaz jerinde Bayandur xan sarayında (1448-1402 j.j.) xatqa túsken. Onda IX-X ásirde Sır boyında bolǵan oǵuz-qıpshaq ulısınıń shejiresi menen tariyxı basım, sol ushın da ol pútkil túrkiy tilles taypalar eposınıń saǵasında turadı. Demek, «Qorqıt ata» jırı «Edige» dástanınıń janrlıq belgileriniń jetilisiwinde de tiykarǵı kórkem dáreklertiń biri bolıp esaplanadı. Bunu, biz «Qorqıt ata» jırı menen qaraqalpaq qaharmanlıq dástanınıń arasındaǵı syujet penen qaharmanlıq motivlerdiń tipologiyalıq usaslıqlarınan ayqın seziliwimizge boladı.

Ádebiyatlar

1. Алламбергенов К. «Қорқыт ата кітабы» хәм қарақалпақ қахарманлық дәстанлары». //Қарақалпақстан муғаллими: 1994, № 3-4.
2. Алламбергенов К. қарақалпақ әдебиятының пайда болыуы хәм қәлиплесіуінде жырау-шайырлар дәретіушилигиниң тутқан орны. - Еркін Қарақалпақстан, 2003-жыл 11-сентябрь, № 112
3. Айымбетов Қ. Халық даналығы. - Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1999.
4. Бахадырова С. «Китаби дадам Қорқыт». - Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1992.
5. Камалов С., Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесіуі хәм оның мәмлекетлигиниң тарийхынан. Нөкіс: «Хабаршы», 2001.
6. Камалов С., Қошанов Ә. Қарақалпақстан тарийхы. Нөкіс: «Билим», 1993
7. Қоңыратбаев Ә Тюркология және эпос. — Алматы: «Ғылым», 1975
8. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII в. в. Ашхабад. Ылым, 1969.

REZYUME: Maqolada «Qorqyt ata» kitobi va qoraqalpoq xalqi tarixi bilan bog'liqlik tararlari, qoraqalpoq dostonlariga mazkur kitobning tasiri tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ: В статье анализируется связь книги «Коргыт ата» с историей каракалпакского народа, влияние этой книги на каракалпакский эпос.

SUMMARY: The article analyzes the relationship between the book "Korgyt ata" and the history of the Karakalpak people, and the impact of this book on the Karakalpak epics.

ЕРТЕК ТИП СЮЖЕТЛИ ДӘСТАНЛАРДЫҢ ХӘМ ЕРТЕКЛЕРДІҢ ОБРАЗЛАР СИСТЕМАСЫНЫҢ ӨЗ-АРА УЛЫҰМАЛЫҚ ТӘРЕПТЕРІ («Шәрйәр» дәстаны мысалында)

Ш.К.Кенесбаева - филология илимлери бойынша философия докторы (PhD)

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: эртак тип сюжетли достонлар, «Шахриёр достони» эртаклар, образлар системасы, умумийлик.

Ключевые слова: эпосы со сказочным сюжетом, эпос «Шахриёр», сказания, система образов, общность.

Key words: epics with a fairy tale plot, Shakhriyor epic, legends, system of images, generality.

Ертек тип сюжетли дастанлар тийкарынан социаллық-турмыс мәселелерди сәулелендирген менен олардың мифологиялық ертек тип сюжетли дәстан екенлигин анықлауда қахарманлардың ғайратбийий тууылыуы хәм илахий күшлерден мәдет алып ер жетиуі сыяқлы әйемги архаик мотивлер, мифологиялық көзқараслар хәм исенимлер турмыслық-реалистлик сүүретлеулер менен қарысып сүүретлениуі илимий-теориялық жақтан дәлийл бола алады. Биз бул тәрептерин ертек тип сюжетли дәстанлардың образлар системасынан айқын көриуимиз мүмкин. Айрықша сыйқыр күші қус образына жәмлеп бериледи. Бул жерде сөздің (Шәрйәр Бүлбилгөя қустың дууасын айтыуда, сөзден жаңылысып, жеңиледи) магиялық сыйқыр күшине исениу сыяқлы архаикалық мифтиң элементлери бар. Дәстанда дыққат аударатуғын нәрсе, барлық жанлы хайуанлар хәм жансыз затлар адам тақылетинде тил питип сөйлейди. Мысалы, аттың, қустың, таудың, көлдің, шөлдің, аспанның, жердің сөйлеуі, булттың адамға сая болыуы т.б. әйемги адамлардың мифологиялық ойлаулары менен байланыссы. Бул адамлардың жанлы хәм жансыз затларға культ сыпатында қарағанын аңлатады. Дәстанда Бүлбилгөя қус образына тилсимли қәсиет жәмлеп бериледи. Ол қаланы бир орыннан екінши орынға көшире алатуғын, жердің асты-үстине хукимин өткізе алатуғын, сайраса адамды өлтиретуғын хәм тирилте алатуғын сыйқыр күшине ийе болады. Бүлбилгөя қус образы дәстан сюжетиниң ярымында кирип келип өз алдына образ дәрежесинде дәстанның композициялық қурылысының құрамалылығын арттырып, барлық ўақыялардың шешимин хәм жуўмағын жасауда көркемлик хызмет атқарады. Дуўадан жеңилген Бүлбилгөя қус Шәрйәрдың патшалық салтанатының қорғаушысы сыпатында түрли мукамға сайрап қаланы қорғап турады. Қус образының усыңиелли дәрежеде дәстан сюжетинен орын алыуы ерте дәуірлерден киятырған адамлардың ойлау хәм пикирлеуіндеги мифологиялық түсиниклериниң сәулеси болса керек. Буны айырым ески қорғанлардан табылып атырған археологиялық табылмаларда тастыйықлайды. Мысалы ушын, басқа елдерден табылып атырған табылмаларды айтпағанның өзінде Қарақалпақстанның хәзирги Беруний районының «Азат» ширкетлер хожалығына қараслы территорияда жайласқан Ақшахан қала естелик қорғанында

изертлеулер алып барған илимпазлар былайынша жазады: «...храм-сарайдың «қорған» дийуаллары узыны бойына үш қатар реңли сүүретлер орнатылған галарейя болып шықты. Галарейяның төменги биринши қатарында төрт-бес реңдеги салтанатлы атлылар топарының сүүретлери сақланған. Оның жоқарғы қатарларына хәр бир қара қос сызықлар менен жийекленген портретлер орнатылған. Портретлердің арасында басларындағы тажларында қус сүүретленген, мойынларында әпсанауий хайуанларды (әйдарха) еслететуғын грибналар бар, үстилерине әжайып липаслар кийген хасылзадалар сәулеленген. Тажлардағы қуслар Шығыс халықларының ертек-әпсаналарындағы «егер де кимде-кимнің басына бахыт қусы қонса, ол адам патша, ал, ийнине қонса ўәзир болады» деген «бахыт қусын» еслетеди. Бул пикирди портретлердің бириниң астында сақланған «патша» жазығы тастыйықлап турғандай, Оксфорд (Уллыбритания), Сидней (Австралия) хәм Жаңа Зеландия лабораторияларында жүргизилген радиокарбон анализлери Ақшахан қала портретлериниң бизиң эрамызға шекемги II-I әсирлерге тийисли екенлигин анықлады» [7],— деп жазады. Дәстанларда хәм ертектерде елге патша сайлауда қуслардан «дәулет қусы» сыпатында пайдаланыуы ўақыясы кең сақланған. Мысалы, «Едиге» дәстанында Сәтемир хан «Дәулет қусын алып ушырды, қус Тоқтамыстың басына қонды. Дәулеті басында екенін патша сол ўақытта билди [4; 83]. Усы тақылеттеги ўақыя «Шәрйәр» дәстанында да ушырасады. Дәстанда қәлендер сыпатта келген Хәзирети Қыдыр ғайыптан келип Бүлбилгөя қусты ушырады. Қусты үш рет ушырғанда да «бахыт қусы» Шәрйәрдың басына қонады. Сөйтип Шәрйәр Сулайманның тахтына минеди [5:105-107]. Солай етип, «Шәрйәр» дәстанының сюжетинде ўақыялардың басланыуы менен тийкаргы қахарманлар арасында келип шығатуғын қарама-қарсылықлардың жоғалыуында хәм дурыс шешимин табыуында Бүлбилгөя қус образы орайлық орын ийелейди. Демек, әйемги адамлардың қусларға болған көзқарасы, олардың қуслар образын сәулелендириуибизин эрамызға шекемги II-I әсирлерде-ақ пайда болған. Оның «Шәрйәр» дәстанында айрықша қарама-қарсылық ийе, сыйқырлы қус образында сәулелениуі әйемги адамлардың қусларға қатнасын хәм көзқарасын билдиреди. «Шәрйәр» дәстанының пайда болыуы

дәуирин, генезисин анық қайсы әсирде, қайсы жылы дөретилгенин дәл тауып айтып қыйын. Бірақ, қарақалпақ илимпазлары Қ.Айымбетов [2:117], Қ.Максетов [3:66], И.Сағитовлар [6:66] «Шәрьяр» дәстанының ұақыяларын ұзақ дәуірлер, ески заманлар менен байланыстырады. Өзбек-қарақалпақ фольклоры байланыстарын эпик дәстүрлер мысалында үйренген профессор Х.Абдуллаев бул дәстанның сюжетин «түркий халықлардың турмыслық ертеклери тийкарында» пайда болған деген пикирге келеди [1:82]. Тийкарынан, дәстанның генезиси миф, ертеке типинде аўызеки үлгиде ең әйемги дәуірлер пайда болған. Себеби, мифлик сана – адам ақыл-хушының ең ертедеги формасы болғанындай, сол сананың туўындысы болған мифлик-ертеклик формадағы «Шәрьяр» дәстаны да «қарақалпақлардың ең ески заманлардан киятырған мийрасы» [2:103-105]. Бул пикирлерди әдебиятшы илимпаз Қ.Байниязов хәм Т.Байниязовлардың пикирлери де тастыйықлайды. Олар да дәстанның пайда болыў төркинлерин әйемги дәуірлер менен байланыстырады хәм бул илимпазлардың басқа илимпазлардан өзгешелиги дәстанның сюжетинде хәр кыйлы дәуірлердің тарийхый ұақыялары сақланып қалғанын хәм айырым тарийхта жасаған адамлардың атлары да барлығын мысаллар менен дәлиллеп берйўге хәрекет етеди.

Дәстанның мазмунында бастан аяқ қыялый ұақыялар, күшли фантастикалық элементлер, әйемги дәуірлерге тән мифологиялық көринислер сөз етиледи.

Әдебиятлар

1. Абдуллаев Х. Узбекско-каракалпакские фольклорные связи. – Ташкент: ФАН, 1991. – С.82.
2. Айымбетов К. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1968. 117-б.
3. Максетов Қ. Дәстанлар. Жыраўлар. Бақсылар. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1992. 66-б.
4. «Едиге» дәстаны. Қыс жыраў варианты. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1990. 83-б.
5. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. XIII том. «Шәрьяр» дәстаны. – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1984. 105-107-б.
6. Сағитов И. Әдебият хәм фольклор (Әдебий-критикалық мақалалар). – Нөкис: «Қарақалпақстан». 1983. 103-б.
7. Хожаниязов Ғ. Тарийхымызды терең үйрениў жолында. / «Еркин Қарақалпақстан», 2015, 12-сентябрь, №110 (19728).

РЕЗЮМЕ. Мақолада эртақ тип сюжетли достонларнинг эртақлар билан боғлиқ жиҳатлари ўрганилған. Асосан, образлар системасыдаги умумийлик ўрганилған, Шахрийёр достони мисолида таҳлил қилинған.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются аспекты былин со сказочным сюжетом, связанные со сказками. В основном изучается и анализируется общность в системе образов на примере эпоса Шахрийёра.

SUMMARY. The article examines the aspects of epics with a fairy-tale plot related to fairy tales. Basically, the commonality in the system of images is studied and analyzed on the example of Shahriyor's epic.

Т.СЕЙТЖАНОВ ПОЭМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМЛИК ӨЗГЕШЕЛИГИ

З.Ктайбекова – филология илимлери бойынша философия докторы(PhD)

У.Қыркбаева – магистрант

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: қарақалпақ адабиети, поэма, жанр, шоир, тематика, маҳорат, лирик қаҳраман.

Ключевые слова: каракалпакская литература, поэма, жанр, поэт, тема, мастерство, лирический герой.

Key words: Karakalpak literature, poem, genre, poet, theme, skill, lyrical hero.

Қарақалпақстан халық шайыры Т.Сейтжанов қарақалпақ әдебиятында көп санлы лирикалық хәм драмалық шығармалары менен кең жәмийетшиликке танылған. Ол қарақалпақ әдебиятында поэмалар да дөретип, әдебиттың жанрлық, формалық жақтан раўажланыўына белгили дәрежеде үлес қосқан. Шайырдың «Мухаббат хәм мәкпарлық», «Әкем ҳаққында сөз», «Адақсан ығбал», «Шегинген сахра», «Хаял болыў аңсат емес», «Тәғдир», «Жайхун жананлары», «Мазлум Хансулыў» т.б. поэмаларында хаял-қызлар тәғдири, мухаббат, екінши жер жүзлик урыс темаларына арнап жазылған.

Қарақалпақ әдебиятында поэма жанры бойынша әдебиятшы илимпазлар А.Насруллаев [1], Қ.Султановлар [2] тәрәпинен арнаўлы түрде изертленди хәм монографиялары басылып шықты. Атап айтқанда, А.Насруллаев «Заман хәм лиро-эпикалық поэзия» атлы илимий изертлеўинде 1917-жылдан 1945-жылларға шекемги поэма жанрының тарийхын изертлеген болса [1], Қ.Султанов «Заманлас жаным менен...» атлы илимий мийнетинде 1953-1964-жыллардағы қарақалпақ поэма-

Бизин бул пикиримизди профессор И.Сағитовтың: «Егерде «Алпамыс», «Қырк қыз» сыяқлы дәстанларда геройлар өзлериниң батырлық, қаҳарманлық күшиниң арқасында душпанды жеңетуғын болса. «Шәрьяр»да геройлар душпанды дуўаның күши менен жеңеди. Бунда «Әйдарха», «дәў», «пери», «бүлбилгөя», «Сулайманның жүзиги» сыяқлы мифлик (қыялый) нәрселер көп орын алады» [6:103], – деген пикирлери тастыйықлайды. Изертлеўлер нәтийжесинде биз «Шәрьяр» дәстанының поэтикалық қурылысында мифлик хәм ертеклик мотив басқа жанрды пайда етиўши белгилерге қарағанда басым екенлигин көрдик. Жоқарыда айып өткенимиздей дәстан қаҳарманлары өз мақсетлерине жетиў жолында адамның ақылына уғрас келмейтуғын қыялый-фантастикалық ұақыяларды басынан кеширеді. Қулласы, дәстанның композициясы хәм сюжетинде сөз етилетуғын турмыс пенен байланыслы ұақыялар мифлик, ертеклик элементлердің тасасында көринбей қалғандай сезиледи. Сонлықтан да, биз қарақалпақ халық дәстаны «Шарьяр»ды жанрлық жақтан социаллық-турмыс мәселелери сәўлелендирилген «мифологиялық ертеке тип сюжетли дәстанлар» топарына киргизген макул болады, деген пикирге келемиз. Мазмуны хәм формасы жағынан «Шарьяр»ға усас сюжетли дәстанларды усылайынша «ертеке тип сюжетли дәстанлар» (Г.М.Эгамбердиева), «ертегилик дәстанлар» (Ә.Қоңыратбаев) деген сыяқлы терминлер менен атаў өзбек, қазақ, татар фольклортаныўларында әллекашан-ақ илимий тәжирийбеге ендирилген қубылыслар есапланады.

ларының көркемлик өзгешеликлерин изертлеген. [2] Ал, гәрәсизлик жылларында Қ.Мәмбетов тәрәпинен «И.Юсупов поэмаларының жанрлық өзгешеликleri» арнаўлы үйренилген. [3] Ш.Сайымбетов тәрәпинен «XX әсирдің екінши ярымындағы қарақалпақ поэмаларының поэтикалық өзгешеликleri» (1955-1980 жж.) атлы изертлениўинде Т.Сейтжановтың айырым поэмаларының жанрлық өзгешеликlerine тоқталып өткен. [4] Шайырдың әдебий мийрасларын, поэзиясын, поэмаларын өз алдына изертлеп үйрениў - бүгинги күнде әдебияттаныў илиминдеги әҳмийетли мәселелерден бири болып есапланады.

Т.Сейтжанов дөретіўшилигинде «Тәғдир» поэмасы айрықша орын ийелейди. Поэма екінши жәхән урысы қатнасыўшысы, қаҳарман Орынбай Абдуллаевтың естелигине арналған. Бул ҳаққында шайыр Т.Сейтжанов поэманың кириспеси бөлиминде эпиграф келтирген.

«Тәғдир» поэмасы жанрлық жақтан лиро – драмалық поэма болып, көркемлиги бойынша оливетворение (жанландырыў) усылы аркалы сәўлеленген. Поэмада

ұақыялар шайыр менен бирге Қуяш, Ай, Шолпан, Жұлдыз, Самал образларының тилинен баянланған. Бул образлардан шайыр – адам, ал қалған бес образ, жансыз, абстракт тәрізде, табиғат қубылыстары, табиғат, аспан денелери болып, олардың барлығы автордың шайырлық шеберлиги аркалы жанланған.

Диалогтың ең дәслепки бөлими Қуяштың тилинен баянланады. Қуяш еки жас, Арыслан хәм Нигарханның мухаббатын тәриплеу, оларды шайырға таныстыруы менен басланады. Мысалы:

Қуяш: «Шайыр, сен қабарма, налыма хасла,
Сен маған кулақ сал хәм нәзер тасла,
Саған мен айтайын, қахарманымның,
Күндіз жаслығында ким болғанлығын [6:149].

Ай тилинен Нигархан менен Арысланның арасында мухаббат сезимлеринің урқан урыуы тәриппенеди. Шолпан, ашықлардың неке тойын өткеріуіге қол бермекши екенін сөз етеди. Қуяш, ертеңине урыс басланғанын, жигиттің Ұатанын қорғау ушын атланғанын, Ұатанының тынышлығы ушын жанын аямай, урыс майданында алысқан қахарманның мәртлерше жүресип атырғанын айтады.

Ауылда ер азаматтардың барлығы фронтқа атланған соң, хаял-қызлар, кемпир-ғаррылар Гүлдирсин жақта мийнет етип, фронт ушын керекли затлары жеткерип турады. Табелшиқ жигит Доспан қолынан айрылып, елине куысады. Ол Нигарханға Арысланның оқтан ушқанын айтып, қара қағаз берип кетеди. Көп узамай Доспан Нигарханға сөз салады.

Жети әскер душпан жерине разведкаға барып, набыт болады.

Нигарханға Доспан да ашық болып, бірақ қыз Арысланды таңлайды. Бұған ызаланған Доспанның жүрегінде дәрт толып кек отында жанады.

Арыслан урыста душпан тәрәпке тутқынға түсип қалады хәм оннан қутылып ауылына куысады.

Шығарма аркалы шайыр урыс жылларындағы халықтың турмысының ауыр болғанын, нешеше-неше перзентлер ана Ұатаны ушын жүрескенін сәулелендирип берген.

«Жайхун жананлары» - Т.Сейтжановтың эпсанауий мазмұнда жазылған поэмасы. Ол 1983-жылы жазылып, Т.Сейтжановтың шығармаларының II томына киритилген [5:169]. Бул топламның кириспесінде де поэма хакқында «Жайхун жананлары» эпсанауий мелодрамалық шығарма болып есапланады» деп баха берілген [5:181]. Поэманың атамасынан-ақ мәлим болғанындай, поэма хаял-қызларға арналған.

Поэмада ұақыя лирикалық қахарман тәрәпинен баянланады. Кириспе бөлиминде хаяллардың гөззаллығы, мухаббатқа садықлығы, дослығы, қадир-қымбаты тәриппенеди, изинен эпсана басланады.

Қаратау баурайындағы гүлистан бир елде әжайып сулыұлар, ғошшақ жигитлер мухаббатқа бөленип, сауашта да, мийнетте де, ел қорғауда да намыс-арын сақлап, аянбай хызметінде болады. Усы сулыұлар сәрдари, хәммеден гөззал, айбатлы, ел жарасығы болып, хұрмет-иззетке бөленген Құндызхан жасайды екен. Бир сауашта сүйген яры, батыр Шахзада мәртлерше жан тапсырған соң, тәғдирдің қатал соққысына ушырағанлығы себепли соңғы ұақытлары кеуил хошы болмайды.

Құндызханға ашық болған жас Иран шахы қыз жеңіу, елин қалай жаулап алыу кереклиги хакқында шарап ишип отырып, ойға талады. Қаратау бойындағы халықты басып алыу аңсат емеслигин ойлап, бас қатырады. Бірақ мархум Иран шах та талай ләшкер тартып, геллеси қан толы меске салынғанын еске түсиріп, усы сапары жеңиске ерисермен, деп үмит етеди.

Иран шахы жаз айларында Жайхун тәрәпке арзыу-арманына жетиу ушын урысқа атланады.

Елдің тынышлығының бузылуынан қорқып, кеули алағада болып, хәр қандай жағдайда да елге жау келгенде де урысқа таяр турыу ушын батыр, темирши уста жигитке курал-жарак таярлата баслайды.

Жас Иран шахы елге жетип келип Құндызға хат жоллайды:

Депти онда: «Егер бағынсаң,
Хәм алыма келип табынсаң,
Хаял болсаң маған опалы,
Тәрк етсең бул атлын жағаны...
Қыйнамайман елинди шауып,
Әрманымды өзиннен тауып!
Бул урыс дым болады қатты,
Сен тағы да өжетлик етсең,
Елин болар жер менен сексен!...
Усы мениң сөзлерім айтар,
Сен тезирек жуабын қайтар... [5:177]

Бұған ғәзепленген Құндыз сауыт кийип, куралын алып, мыңсан атлы ләшкерин баслап, дабыл қағып, сауашқа атланады.

Құндыз халқын қорған қалада сақлап, қоршап турған жау ләшкерлерине тас дийуалдың барлық тәрәпинен оқ жаудырады. Шыдамы таусылған Иран шах, Құндызханға нәмәртлик етпей, ләшкерлерин алып келиуін айтады:

Құндыз сулыу тыңлап бул гәпти,
Әлле қандай бир ақыл тапты.
Хәм бақырды: «Мейли шығамыз,
Ашық-айдын урыс қыламыз.
Лекин бир шәрт хаял-қызлары
Не әкетсе ирикпей оларды,
Жибересең қәлесе қайды
Есик ашып сол бир жағдайда,
Жол береміз ләшкерлерине
Кирмек ушын қорған-қалаға,
Гилең еркек жекпе-жеклерде,
Урысасыз, демек, ғалаба,
Егер бузсаң усы шәртимди,
Нәлетлеймен сениң атынды,
Хәм де сөзсиз есабын тауып,
Өлтиремен мен сени шауып... [6:178].

Иран шахы бул шәртке ыразы болады. Хаяллар өз күйеулерин, қызлар өз сүйгенлерин ала қапқа салып, арқалап қаланы тәрк етеди. Құндызхан өзи де минара басына шығып, Жайхун дәрйяға секиреди. Темир палуан оны қутқарып алады. Иран шах қалаға кирип, бир бендени таба алмайды. Көп узамай ол да жан тәслим етеди.

Усындай ел хәм яр ышқында жанын пидә еткен Жайхун жананларының алдында бас ийиу кереклиги, сол гөззаллардай қалби таза, батыр арыуларды сүйиу дәркар. Поэмада бул эпсана ұақыяларын сүүретлеуде, елдің гөззаллығын тәриплеуде шайыр сюжет мазмұнын хәм қахарманлар образын шеберлик пенен жарата алған.

Т.Сейтжановтың «Мазлум Хансулыу» поэмасы 1984-жылы жазылып, бул шығарма шайырдың таңламалы шығармаларының еки томлығында жәрияланды [1:181]. Ол жанрлық өзгешелиги бойынша – лиро-драмалық поэма. Бул поэма да халық аңызына тийкарланып жазылған. Шайырдың бир өзгешелиги мархум Хансулыуды өз қыялында қайта тирилип лирикалық қахарман яғный шайыр өзи хәм ақлаушы хәм қараушы болып оған сорау береді. Ал, қыз жууап қайта-рады. Поэма диалоглық усылда дауам етеди. Мысалы:

Мазлум Хансулыу
- Сен кимсең судпысан?
Шайыр
Шайырман, шайыр...
Сырларың ашылсын, бол бұған қайыл [6:182]
Шығармада пәк мухаббаты жолында ерте құрбан

болған тақаббир қыздың тәғдири сөз етиледі. Хожели елинде, Миздах қаласында Хансулыға нешше хан хәм шақлар ышқысында өргенип ах шегеді. Қыз олардың дәртин, хәттеки атасының да нәсиятларын тыңламайды. Усы ашықлар қатарында қолындағы өнеринен гүл тамған жарлы уста жигит садық та бар еді. Ол қызға хасыл мәрмерден қашап, гүл-шәмен соғып, саўға ұсынады. Сонда қыз:

Мейли, бир көшкисі сарай сал енди,
Ғышлары қалансын, мәрмер таслардан,
Булдырап көринсин ең алыслардан,
Бул қутлы имарат питкен ұағында,
Сен мәңгиге қал мениң жанымда! [6:183].

-дейди.

Лекин, көшкі сарай питкен күні сен,
Өзгеріп қалыпсаң наз етип бирден,
Депсең: «Шын ашығым болсаң, егер де,
Көтеріл көшкіге хәм секир жерге! [6:183].

Солай етип, Садық қыздың бул шәртин де орынлап, мухаббаты жолында жанын пидә етеді. Қыз да ойламай ислеген исине соңынан өкініп, өзи де көшкиден кулап, жан тәслим етеді. Лекин, халық нешше мың жылдан берлі қыз қәбирин таўап айлеп, ашықлық рәм-зи деп табынып келеді. Хәш ким садықты ойламайды. ...буның сырында не әлапат жатыр?!

Ылайқыпсаң сен, шыныда, өлмес,
Әпсанаға хәм мақтаўға мәңгилік? [6:183].

-деп шайыр Мазлум Хансулыұды сораўға тутады.

Улыўма шығарма жуўмағында қаралаўшы утылып, ақлаўшы жнип шығады.

Әдебиатлар

1. Насруллаев Ә. Заман хәм лиро-эпикалық поэзия. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1965.
2. Султанов Қ. Заманлас жаным менен... – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1972.
3. Мамбетов Қ. И. Юсупов поэмаларының жанрий хусусиятлари: Фил.фан.буйича фалсафа док. (PhD) дисс.авторевф. – Нукус: 2019.
4. Сайимбетов Ш. XX аср иккинчи ярми қарақалпақ поэмаларының поэтик хусусиятлари (1955-1980 йй.): Фил.фан.буйича фалсафа док. (PhD) дисс.авторевф. – Нукус, 2020.
5. Сейтжанов Т. Шығармалары. I том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
6. Сейтжанов Т. Шығармалары. II том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада қарақалпақ адабиетіде лиро-эпик жанр хисобланған – поэмалар ҳақида сўз боради. Поэмаларнинг ғоявий-театик, жанрий ва бадий хусусиятлари таниқли қарақалпақ шоири Т.Сейтжанов асарлари мисолида таҳлил қилинған. Шоир Т.Сейтжановнинг хотин-қизлар тақдири, мухаббат, иккинчи жаҳон уруши мавзуларидаги поэмаларының поэтик хусусиятлари, бадий маҳорат билан талқин қилинған.

РЕЗЮМЕ. В данной статье говорится о поэмах, считающихся лирико-эпическим жанром в каракалпакской литературе. Анализируются идейно-тематические, жанровые и художественные особенности поэм на примере творчества известного каракалпакского поэта Т.Сейтжанова. С художественным мастерством осмыслены стихи поэта Т.Сейтжаова о женских судьбах, любви, Великой Отечественной войне.

SUMMARY. This article talks about poems, considered a lyric-epic genre in Karakalpak literature. The ideological-theatrical, genre and artistic features of the poems are analyzed on the example of the works of the famous Karakalpak poet T. Seytjanov. Poet T. Seytjanov's poems on the fate of women, love, World War II are interpreted with artistic skill.

I.YUSUPOV'TIŇ EPIKALÍQ SHÍĠARMALARÍNDÁ MIFLIK MOTIVLERDIŇ QOLLANÍLÍWÍ (“Máŋgi bulaq” poeması misalında)

R.Qudiyarova – magistrant

Ўјинијаз атındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so‘zlar: Mif, motiv, syujet, etnogenetika, poema, ertak, ramziy obraz.

Ключевые слова: Миф, мотив, сюжет, этногенетика, поэма, сказка, символический образ.

Key words: Myth, motif, plot, ethnogenetics, poem, fairy tale, symbolic image.

Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde eń dáslepki mifke túsiniк bergen N.Dáwqaraev boldı. Ol óziniń «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri» atlı miynetiniń folklorға arnaǵan bóliminde mifke minanday túsiniк beredi: «Erte zamanlarda adamlar iliminiń oǵada tómen basqışında turǵan waqıtlarda túrli tábiyat qubılısların, adamlar jámiyetin túsiniw ushin qıyalǵa oylap shıǵarıwǵa urındı. Jámiyetlik turmıstıń, hár qıylı tábiyat qubılıslarınıń ne ushin hám qalay payda bolǵanın anıqlaǵısı keledi. Usınıń nátiyjesinde jámiyetlik tirishlik, turmıs, hár túrli tábiyat qubılısları jóninde oydan, qıyal súriw jolı menen qıyalıy ángimeler dóreledi. Mine, usınday shıǵarmalardı ilim tilinde mif deydi. Qudaylar, olardıń hárketleri, hádden tısqarı kúshli qaharmanlar, olardıń jeńilisleri, hár túrli tábiyat qubılısları, adamnıń jerdiń jaratılısı jónindegi ángimeler usı mifke jatadı». [1:171-173]

Т.Сейтжановтың фольклорлық сюжетти көркем шығармада сүзетлеп беріуі жағынан, сондай-ақ поэмада стилистикалық фигуралардан, әсіресе, апострофадан орынлы қолланыуы, шайырдың көркем шеберлігін, индивидуал өз стилине ийе, қәлеми ысылған шайыр екенлігінен дерек береді.

Шайырдың «Әкем хәккында сөз» поэмасы 1976-жылы жазылған. Ол Т.Сейтжановтың өз әкеси хәккында еске түсіріулері. Шайырдың әкеси көп қыйыншылықлар менен, колхозласыў дәуириниң машақатларын көріп, қара мийнет пенен хожалық болады. Шайыр Тәжетдин Сейтжанның тилеп алған жалғыз ғана улы.

1941-жылы Екинши жер жүзлик урыс басланады. Жас Сейтжан урысқа атланады. Оннан көп күнлерге шекем хат келмейди. Бир күнлері «қара хат» келеди. Сонда әкеси «Улымның түрін көріп кетейин қудай», «Балам келсе 3 күннен кейін өлсем қайылман» -дейди. Бир күнлері баласы урыстан елге қайтады. Сейтжан ғарры Тәжетдинди бағып отырады. 4-күни жан тапсырады. Бул хәдийсеге пүткіл халық хайран қалады [5:144]. Поэмада әке сағынышы хәм де перзент мухаббаты сөз етилген.

Жуўмақлап айтқанда, Т.Сейтжанов қарақалпақ әдебиатында поэмалар дәретіўдиң шын мәнисиндеги шебери. Оның шығармалары тәлим-тәрбиялық, әдебиетта инсанды тәрбиялаў дереги сыпатында үйренилип, әсиресе, жас әўладты шайырдың поэмаларының жанрлық-стильлик, идеялық-көркемлик өзгешеликлерине болған қызығушылығының артыуына ерисемиз.

eramızdın 3000- jıllarındaǵı waqıyalardı óz ishine aladı. Usınıń ózi poemanı syujetlik kompoziciyalıq qurılısındaǵı oǵada ózine tánligi menen qospalılıǵın talap etse kerek. Sebebi, bunday uzaq ásirler waqıyaların real yaki haqıyqıy bolǵan waqıyalar syujetlerine sıyǵızıp beriwı múmkin emes. Al, buǵan shayırdın tvorchestvolıq qıyalınan tısqarı shın mánisindegı miflik motivler ǵana dálimal aytıp, solar arqalı ǵana belgili bir dáwir problemaların ortaǵa taslap, qaharmanlar obrazın jetkilikli ashıp beriwge boladı dep oylaymız.

Poemada Asqar degen tas qashap músin soǵıwshı skulptor jıgıtın júz jasqa tolǵan atasın Góhiqap tawında, ájel oypatlıǵına arqalap alıp baratırǵandaǵı waqıyasınan baslanadı. Bul waqıyanıń sebebi, sol waqıttaǵı dástúr boyınsha júz jasqa shıqqan ǵarırar sol jıllarǵa shekem óz ájeline ólmese, olar ájel oypatlıǵına onıń miyrasqorları, perzenti yaki aqlıǵı taǵı basqalar tárepinen tiriley aparıp taslanar eken. Usınday sırlı sıpatları menen–aq syujettiń baslanıwı da oqıwshı menen teatr tamashagóyleriniń ózine birden–aq tartadı. Solay yetip, Asqar atasınıń júz jasqa azı kem jetpey qalıwınan tısqarı, onı ájel oypatlıǵına qaldırıp ketedi. Óytkeni, Asqar úyine atasın qayta alıp ketpekshi bolsa da, ǵarırınıń qarsılıǵı menen onı sol jerge taslap ketedi. Mısali,

«Aytıp bolǵan bolsań ertek sózińdi,
Júr qaytayıq, min arqama, atajan!

Ǵarır:

Yaq, bolmaydı balam, bul joldan qaytıw,
Ólimnen hesh júyrik qashıp qutılmas.
Qamshısın umıtqan qonaqqa usap,
Izge qaytıw endi bizge jaraspas...
... Al sen usı jerden qalıńlıǵına,
Xannıń qızı Oneseya sulıwǵa...
Jolıǵısar waqtın jaqınlap qaldı...
Ol sonday aqıllı, sonday miyirman,
Meniń shawlıqlarımdı da tuwadı,
Quyash táńirim yar bolsın saǵan!». [4: 172-173]

Usı sózlerden soń Asqar «Dúnya qızıq deydi, qayaǵı qızıq? Iyt jesin iz beti ne degen buzıq?!» degen qıyal menen májbúriy túrde, óz súyiklisi Onesiya menen ushırısw ushın qaytıadı. Demek, kórip otırǵanımday, syujettiń negizgi ózekli waqıyaları, iri–iri hádiyseler menen is–háreketler miflik motiv túrde alınǵanlıǵı menen, al, qaharmanlardıń oy–sezimleri, pikirleri haqıyqıy realistik tús alıp, olar hár bir dáwir, búgingi ómir, ulıwma turmıslıq, ulıwma gumanistik sıpat alıp otıradı.

Bunnan keyin shayır ǵarır tilinen: «Eger ómir sonday bále bolmasa, adamnan qurt qumırısqaǵa deyingi húkimin júrgizgen Sulayman patsha, máńgi suwdı tawıp, ishpes edi ol» dep miflik motivtiń keleshek jollarınıń tiykarın tayarlaydı. Jáne de: «Qos múyizli ullı Iskender patsha máńgi tirishiliktiń suwın izlep júz»,–dep miflik motivtiń keleshek rawajlanıwındaǵı waqıyalarǵa kompoziciyalıq baylanıs jibin payda etedi. Shayırdın miflik syujetlik kompoziciyalıq bir tutaslıqtaǵı sheberligi de usınday orınlarda kórinedi. Solayınsha, syujettiń baslanıwında Asqar anasınıń Iskender patsha menen máńgilik jasawdın suwın izlep júz degen sózine:

«Patsha degen, aqıllı bolar edi...»

Joqtı izlep, ertek sózge inanıp» [4: 171]

deydi. Bul menen shayır “máńgilik ómir” terminin qollanıwı arqalı miflik motivti sheber qollanǵan. Sebebi, máńgilik ómir súriwdiń ózi realistik súwretlewden gore mifke jaqın keledi.

Ádebiyatlar

1. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы, 2-том, Нөкис, 1997.
2. Веселовский В.Г. Историческая поэтика. – Л.: Высшая школа, 1940.
3. Путилов Б. Мотив как сюжетобразующий элемент / Типологическое исследование по фольклору. – М.: Наука, 1975.
4. Yusupov I. Tańlawlı shıǵarmaların eki tomıǵı. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1992. T.II.

REZYUME. Maqolada qoraqalpoq shoiri I.Yusupovning epik asarlarında miflik motivlarning qo'llanılısh hususiyatlariga to'qtab o'tilgan. Qoraqalpoq adabiyotida miflik motivlar bo'yicha bir nechta tadqiqot ishlari bor, lekin I.Yusupovning epik asarlarida qo'llanilgan miflik motivlarni o'rganish adabiyotda actual masalalarning biri hisoblanadi. Ushbu maqolamizda shoirning epik asarlarida qo'llanilgan miflik motivlar bilan bir qatorda uning qo'llanish mahorati ham o'rganilgan.

Poema syujetiniń endigi bólekshesinde atasın qaldırıp ketken Asqar óz súyiklisi Onesiya menen ushırasadı. Joqarıdaǵı kórsetkenimizdey, bunı atası aldın ala boljap aytqan edi. Onesiya dáslep shopan bolıp, keyin xan dárezesine kóterilgen Ayazxannıń qızı bolıp esaplanadı. Asqar sol Ayazxan atası menen súyiklisi Onesiyanıń húrmetine dárya boyındaǵı jarqabaq tasqa qashap súwret salmaqshı ekenligin aytadı. Bul dárya Oguz dárya dep atalǵan, házirgi biz suw ishıp nárilenip, tirishilik inám etip otırǵan Ámiwdáryamız ekenligi tariyxtan málim. Demek, shayır miflik syujetti tariyxıy haqıyqatlıq penen de sáykeslep, oǵan obektivlik, realistik jazba ádebiyatqa sıpat engizip baradı.

El súygen Ayazxan ataxanımdız...

Onıń húrmetine, seniń shanıńa
Ullı Oguz dárya ústinde turǵan,
Anaw tik jar taslı Dárbent shıńına,
Joqarıdan zánǵı talap órmelep,
Almas penen qashap qıyamay tastı,

Bir qıyamet súwret salaman endi... [4:174]

Bul ármanların Asqar sońında orınlap ta ketedi. Biraq, suwsızlıqtıń qurbanı bolıp, Onesiya dáryaǵa ózin taslap ólip ketedi. Onesiya Asqar menen dáslepki ushırıswlarında–aq óz súyiklisine:

Áne, Jeti qaraqshı juldızı tuwdı,

Urlawǵa kiyatır olar xan qızın [4:175]

- deydi. Haqıyqatında da, Onesiya urlanıp áketiledi. Asqar ayrılıq azabında qaladı. Tap usı miflik syujet I.Yusupovtıń «Ómirzaya juldızı» atlı syujetli lirikasında da sáwlelengen.

Shayırdın sóz etilip otırǵan poemasındaǵı xan qızın, yaǵnıy Onesiyanı urlawǵa kiyatırǵan juldız, mine, usı dátúrler menen baylanıslı. SHında da, shıǵarma sońında Onesiyanıń ózin dáryaǵa atıp nabit bolıwı joqarıdaǵı qosıq syujetindegi waqıyalar hám simvolikalıq obraz benen tıǵız baylanıslı. Sonday–aq, xan qızınıń urlanıwı da poemanıń keleshek syujetlik rawajlanıwı, Onesiyanıń ásker bası Ptolomey tárepinen máńgi suwdı izlep, dúnya júzine qırǵın salıp júrgen Iskender patshanıń aldına alıp keliniwı menen bekkem baylanıstırıladı. sebebi, Ptolomey xan qızı–Onesiyanı ulama–porxanlar dárya suwı ushın qurbanlıqqa shalayın dep atırǵanda, Asqardı dárya boyına baylap taslap, qızdı patshanıń aldına ákeledi.

Ush mın úsh júz jıldan soń oyanǵan buringı eranını adamları jańa dáwir insanlarınıń, jańa ásirdeń qaharmanlarınıń is–háreketlerine hayran qalmaqı múmkin emes. Sebebi, bul ásirler mınaday biz ushın da tańlanarlıq hádiyseler bolıp atırǵan edi. Olardı shayır poeziya tili menen júdá tásirli etip ashqan orınlardı keltirip wótsek, onda bizińshe shıǵarmadaǵı miflik motivtiń kúshin kórkem sóz sheberiniń qalaysha isletkeni de anıǵraq kórinedi.

Poema-pesaniń aqırındaǵı epiloga shayır Asqardıń «Ómir daraqtı» dep atalǵan tas qashalǵan súwretti pitkerip, jip zánǵiden saqal-shashları aǵarıp túsip kiyatırǵanlıǵın beredi. Sonlıqtan, dóretpeniń aqırı Aristotel–Erastudın mınaday sózleri menen juwmaqlanǵan:

Sarkıramas insannıń ómir bulaǵı,

Hár adam perzenti óz zamanınıń...

...Zamanıńa sadıq bolǵaysań insan!

Sálem, ullı Quyash, máńgilik ómir! [4:241]

Juwmaqlap aytqanda, I.Yusupovtıń bul «Máńgi bulaq» poemasında xalqımızdın bay milliy folklorındaǵı turmıs shıńlıǵın, insanlardın oy ármanların miflik joł menen kórkem túrde túsiniw hám túsindiriw tiykarǵı negiz bolıp xızmet etedi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются особенности использования мифических мотивов в эпических произведениях каракалпакского поэта И.Юсупова. Существует несколько исследований мифических мотивов в каракалпакской литературе, но изучение мифических мотивов, использованных в эпических произведениях И.Юсупова, является одним из актуальных вопросов в литературе. В данной статье, наряду с мифическими мотивами, использованными в эпических произведениях поэта, изучается его мастерство их использования.

SUMMARY. The article discusses the features of the use of mythical motifs in the epic works of the Karakalpak poet I. Yusupov. There are several studies of mythical motifs in Karakalpak literature, but the study of mythical motifs used in the epic works of I. Yusupov is one of the topical issues in literature. In this article, along with the mythical motifs used in the poet's epic works, his mastery of their use is studied.

ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИДА ҚАВМ-ҚАРИНДОШЛИККА ОИД ЛЕКСЕМАЛАР

М.Нарматова – ўқитувчи

Жиззах давлат педагогика университети

Таянч сўзлар: халқ достонлари, қавм-қариндошлик, тарихийлик, маъно, этимология, адабий тил, лексемалар.

Ключевые слова: народный эпос, этническое родство, историчность, значение, этимология, литературный язык, лексемы.

Key words: folk epics, ethnic kinship, historicity, meaning, etymology, literary language, lexemes.

Қавму-қариндош: бу лексема соф туркийча, деярлик ҳамма туркий халқлар тилида қисман фонетик ўзгаришга учраса-да, улар бир хил даражада фаол қўлланган. Бунинг исботини ёзма ва оғзаки адабиёт намуналарида кузатиш мумкин бўлади. Халқ достонлари тилида қўлланилган мазкур сўз бирлигида муайян халқ, элат мажмуасини, бир авлоддан тарқалган ва ўзаро қариндошлик муносабатлари маъносини ифодалашга хизмат қилган: *Раҳм қилмас кўздан оққан ёшим, / Хафа фалак оғу қўшди ошим, / Қўшилмай қавму-қариндошим, / Ғариб бўлиб дев қўлида турибман (М.а. 156-бет); Жамоллари ою кундан зиёда, / Ғайратидан шоҳлар юрар пийда, / Хуснин кўрсанг, хоним, сиздан зиёда, / Қавму қариндошинг қолсин беҳабар (М.а. 189-бет).* Келтирилган мисралардаги қавму-қариндош сўз бирлигида “узоқ-яқин қариндошлар, хеш-ақрабодлар, уруғлар” (ЎТИЛ, V, 249-бет) маъноси ифодаланган.

Мазкур достонда қариндош лексемасининг қариндошим, қариндошима, қариндошимга, қариндошимсиз, қариндошинг, қариндошингга, қариндошингни каби шаклдошларининг ҳар бири 1 мартадан қўлланганлиги аниқланди. Агарда “Баҳром ва Гуландом” достони матнига назар солинса, мазкур лексеманинг қўлланилиши доираси тор, жуда кам микдорда мавжудлиги аниқланди. Хусусан, қариндошлар, қариндоши, қариндошим каби намуналари қўлланилган холос: *Ота юрта бизлар кетиб борамиз, / Омон бўлинг, ўйнаб-ўсган қардошим (Б.Г. 115-бет) / Қиз бола деганинг палахмон тоши, / Қайда бўлса кўнар мусофир боши, / Ёнбошида юрмас қавму-қариндош, / Олисда қолади ҳамбўй-тенгдоши (Б.Г. 111-бет); Ўйланг Чин шаҳрида буниси неси бун?! / Ота-она, қариндошлар интизор, / Жинни эмас, бунинг юриши бекор, / Юришдан кўнглида бир гап бор. / Гуландомни олса Хурумга қайтар (Б.Г. 106-бет).*

Тоға лексемаси ҳам туркийча сўз бўлиб, унинг қўлланиш доираси жуда кенг. Ҳам ёзма адабиётда, ҳам оғзаки манбаларда, шунингдек, оғзаки-ёзма нутқларда деярлик бир хил даражада қўлланади. Ҳозирги адабий тилимизда ҳам бу лексема фаол. Оиладаги аёлнинг фарзандлари учун унинг ака-укалари тоға, аёлнинг фарзандлари тоға учун жиян саналади. Уларнинг ўртасида муносабатлар қавм-қариндошлик ристаларини боғлайди. “Малика аёл” достони матнида *тоға, тоғаларинг, тоғангиз* лексемаларининг ҳар бири уч мартадан, *тоғаларингизнинг, тоғангиз, тоғангизнинг* каби лексик birlikлари 2 мартадан, шунингдек, *тоғамга, тоғаларингнинг, тоғанг, тоғаси* каби шаклдошлари 1 мартадан қўлланган. Уларнинг ҳаммасида “қавм-қариндошлик” маъноси ўз ифодасини топган. Мисоллар келтирамиз: *Дев тоғангиз қўп катта, уни унча-мунча девлар қатори, деб қўллингизга келмасин. Қизил дев: - Хўп, Гўрўғли езнамизнинг ҳурмати, дев тоғаларингизнинг ҳурмати, - деб бир тилсим дуо ўқиб осмонга кўтарилиб кетди (М.а. 58-бет). Салом айтгин меҳрибон тоғамга, катта-кичик,*

улуғ шоҳу оғага (М.а. 123-бет). Гўрўғлининг Аҳмад тоғаси йиғитларни йиғиб айтди. (М.а. 10-бет). “Баҳром ва Гуландом” достони матнига назар солганимизда, шу ҳолат аниқландики, тоға лексемаси ва унинг хилма-хил шаклдошлари учрамади.

Амма: бу лексема арабча сўз бўлиб, отанинг опаси ёки синглиси (жиянларга нисбатан) маъносини ифодалашга нуфузли луғатимизда қайд этилган (ЎТИЛ, 1, 79-бет). Бу лексема тоға сингари кенг қамровда қўлланилади, тилимизнинг фаол сўзи саналади. Лекин “Малика айёр” достонида мазкур лексеманинг фақатгина аммам, аммамнинг шаклдошлари бир мартадан қўлланган холос: *Чамбил элидан бўлсангиз, Юнус, Мисқолнинг жони-дили бўлсангиз, Гўрўғлининг ўғли бўлсангиз, Менинг туғушгангина аммамнинг ўғли бўласиз экан (М.а. 52-бет). Бундан илгари Юнус, Мисқол аммам бу юртларга тўрт кунлаб келиб, ҳамма қизларнинг ичида мени яхши кўриб, рўмолини ўратиб кетган эди (М.а. 53-бет).* Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, мазкур лексема “Баҳром ва Гуландом” достони матнида бирор марта ҳам учрамади.

Жиян соф туркий сўз бўлиб, у кундалик ижтимоий-маиший ҳаётда муайян тоғага, амакига, холага нисбатан бир ота-онадан тарқалган ака-укаларнинг, опасингиларнинг фарзанди номини ифодалайди. Бу масала ҳам қавм-қариндошлик лексемасида фаол ва ўзига хос ўринга эга. Умуман, ўзбек халқ достонлари матнида фаол қўлланган бу лексема биз ўрганган достонларнинг бирида, хусусан, “Баҳром ва Гуландом”даги бирор ўринда умуман ишлатилмаганлигини кузатдик. “Малика айёр”да эса жияним лексемаси 8 марта, жиянимиз шаклдоши 2 марта қўлланилганлигини кўрдик: – *Эй жияним! Бизларни кам қилиб нима қиласиз, бизлар қирқтамыз (42-бет). Шунда Авазхон айтди: - Тоға, сизнинг жойингиздан бери қанчалик йўлга келдик? Дев айтди: Жияним, мен кеча-кундуз учиб келаётирман, мени юришимга йиғирма кунлик йўлга келдик, Сенинг бу отларингнинг юришига йиғирма йиллик йўлга келдик (44-бет).* Кўрамизки, лисоний далил сифатида келтирилган матнинг дастлабкисида Авазхоннинг тоғаси Япроқдевнинг мурожаати ва иккинчи матнда эса жиян бўлиш Авазхоннинг тоғасига (Япроқдегга) мурожаатида иккита қавм-қариндош лексемасига мансуб сўзлар (*тоға ва жиян*) катнашган.

Езна (шевада *жезда, почча* дейилади) лексемаси ҳам қариндош-уруғчилик лексемасининг бир намунаси бўлиб, тарихий ва кундалик-маиший турмушда фаол қўлланади. Жумладан, биз ўрганган халқ достонларида ҳам учрайди. Биз ўрганган “Малика айёр” да мазкур лексеманинг *езнам, езнамиз, езнамизни, езнамизнинг,* езнамнинг каби шаклдошларининг ҳар бири 1 мартадан қўлланилганлигини кузатдик: *Девлар туриб бориб Аваз билан кўришиб, Гўрўғли езнамиз, Юнус, Мисқол опамиз омонми? Чамбил юрти тинчликми. Чамбидаги катта-кичик беклар, полвонлар омонми?, - деб сўрашиб турибди (56-бет). Қизил дев: -Хўп, Гўрўғли езнамизнинг*

хурмати, дев тоғаларингизнинг хурмати, -деб бир тилсимот ўқиб... бир ерга тушди (58-бет). Келтирилган матнларда *езна*, *она*, *беклар* каби қавм-қариндошлик ришталарини боғлайдиган лексик бирликлар ўзларининг функционал-семантик вазибаларини бажаришга хизмат қилган.

Езна лексемаси баъзи шева вакиллари ўртасида, хусусан, кипчоқ шевасига хос аҳоли нуткида *жезда*, *жезна* вариантлари кенг қўлланилишидан мутахассислар яхши хабардор. “Малика айёр” дастони куйловчиси ҳам биз назарда тутатган кипчоқ шеваси худудларида яшаган. Достоннинг эпик ижросида айнан *жезна* варианты ҳам қўлланганлигини кузатдик. Буни Япроқ девнинг жияни бўлмиш Авазхонга қарата айтган сўзида кузатдик: *Чамбилбелда Юнус, Мисқол онам бор. / Юнус пари, Мисқол пари омонми? / Хазон бўлиб богда гуллар сўлмасин, / Хаёлинга бошқа гаплар келмасин, / Бу сўзни одамхўр жезнам билмасин, / Кўнглига оғир олиб қолмасин, / Қора кунни – биздай иўрга солмасин, / Қаҳр айлаб одамхўр жезнам келмасин (35-бет)*. Мазкур матндаги *одамхўр жезнам* бирикмасида Юнус ва Мисқол парининг эри, Чамбилбекнинг хони Гўрўғли назарда тutilган, Авазхон Гўрўғлининг фарзанди, Япроқ дев эса Мисқол ва Юнус парининг укаси, Авазхон мазкур девга жиян бўлади. Кўрамизки, кичик шеърйи парчада *она*, *жезна* (*почча*) ва *жияни* Авазхон каби қавм-қариндошлик атамалари қўлланган.

Янга: бу лексема туркийча бўлиб, “Ақанинг хотини (ука ва сингилга нисбатан), келинони (ЎТИЛ, 5, 112-бет) маъносида қўлланилади. Адабий тилда фаол қўлланадиган бу лексема баъзи шеваларда, хусусан, кипчоқ этник гуруҳи истикомат қиладиган худудларда *чеч* варианты ҳам оғзаки нутқда фаол қўлланилади. Биз ўрганган халқ достонларининг бирида, хусусан, “Баҳром ва Гуландом”да мазкур лексема таъкидланган маъноларда умуман қўлланмаган. “Малика айёр”да эса *янга* сўз бирлиги бошқа кўчма яъни, “омади келди”, “омадди” маънода қўлланганлиги кузатилди: *Шоқаландар тикилаб қараса, ҳаммаси қиз, шоҳлик шаъни шавкати билан турибди. Шоқаландар буларни кўриб, димоғи чоқ бўлди. –Бу иш жуда яхши бўлди, “Иули бўлган йигитнинг янгаси олдида чикади”, дегандай бу санамлар бизларнинг олдимиздан чиқиб қолди. Йўлимиз бўлди (182-бет)*. Ушбу матнда “омадимиз келди” маъноси устуворлик қилган.

Авлод: аслида арабча ўзлашма сўз бўлиб, у “ўғиллар, болалар, насл” маъноларида қўлланади: Тилимизнинг изоҳли луғатида куйидагича изоҳлар берилган: 1. Ота-бободан қолган насл (аждодга нисбатан), 2. Ота-бобо ва унинг насли, сулола, зот (ЎТИЛ, 1, 32-бет). Бу лексема оила тизими ва қавм-қариндошликка оид лексикада, оғзаки нутқда, халқ достонлари матнида жуда фаол қўлланилади. Биз ўрганган халқ достонлари матнига нисбатан ҳам айтиш мумкин, хусусан, “Малика айёр”да мазкур лексеманинг *авлодинг*, *авлодиндан*, *авлодингни* каби шаклдошларининг ҳар бири 1 мартадан қўлланилганлигини кузатдик: *Қай шафардан мунда келдинг, қаландар? / Асли наслинг хабар бергин меҳмонлар... / Бу шаҳарда иш кўрсатиб юрибсан, / Авлодингни хабар бергин, қаландар... / Бу элларда иш кўрсатиб борасан. / Авлодинг не, ўзинг кимсан қаландар, / Одаммисан, паримисан, қаландар, / Авлодиндан хабар бергин жодугар (92-бет)*.

Достондаги эпик қаҳрамонлардан бири Қосимшоҳнинг Шоқаландарга қарата айтган сўзи – мурожаатида қавм-қариндошликнинг асосий ришталаридан **насл-насаб** (аждодларга нисбатан)ни сўраш, аниқлаб олиш устуворлик қилган. Аслида *насл* арабий ўзлашма сўз бўлиб, “авлод, уруғ, бола-чақа, туғилган бола” (ЎТИЛ, 3, 21-бет) маъноларини билдиради. Халқимиз орасида *насл* суриштирилганда

бир авлод-аждодга мансуб кишилар уруғи, уларнинг келиб чиқиши, зоти, насаби, тағи-тахти, зурриёти кабилар ҳақидаги маълумотларга эга бўлиш назарда тutilади. Айни ҳол “Малика айёр” дастонида келтирилган юқоридаги матнда ҳам ўз ифодасини тўлиқ топган, дейиш мумкин. *Насл-насаб* бирикмаларидаги иккинчи жуфтликдаги *насаб* лексемаси ҳам аслида араб тилидан ўзлашган бўлиб, “қон-қариндошлик, алоқа, муносабат” (ЎТИЛ, 3, 21-бет) каби маъноларда қўлланади. Халқ достонларида бу лексема келиб чиқиш, насл-насаб, бир ота-бободан тарқалган авлод маъноларида қўлланилганлигини кузатамиз. Хусусан, биз ўрганган “Малика айёр” дастонида *наслидан* лексемаси 2 марта, *насли*, *наслиман*, *наслинг* каби шаклдошларнинг ҳар бири 1 мартадан қўлланилганлиги аниқланди. Достондаги Қизил девнинг Гулқизга қарата айтган сўзида *наслиман* лексемаси қўлланган: *Бир одам наслиман уйнаб куласан, / Девларнинг юзини тубан қиласан, / Келган одамзодни бергин қўлима, / Армон билан, Гулқиз, энди ўласан (54-бет); Шундай қараса, одам наслидан экан. –Эй болам, сен одам наслидан экансан. Нима қилиб бу девларнинг чангалида юрибсан? – деди (75-бет)*.

“Баҳром ва Гуландом” дастонида *насл* лексемаси қўлланмаган. Лекин *насл*, *одам насли* бирикмаси фақат бир ўриндаги учради: *Бу ададсиз чўл эди, Сира меъёри йўқ эди. Одам насли келмаган, Беҳудда одам юрмаган (76-бет)*. Мазкур достонда *авлодинг*, *авлодингда*, *авлодингни* каби лексемалар 1 мартадан қўлланилганлиги аниқланди. Уларнинг ҳаммасида, “сулола: зот, сулола” каби лексемалар ўз ифодасини топган, дейишимиз мумкин.

Бобо лексемаси эски форсий сўз бўлиб, ота, бува, оқсоқол (ЎТИЛ, I, 291-бет) маъноларини ифодалайди. Халқ достонларида бу лексема набаирага нисбатан отанинг ёки онанинг отасига нисбатан қўлланилган. Масалан, “Баҳром ва Гуландом” дастони матнини кўздан кечирсак, *бобо* лексемаси 17 марта, *бобожон* 6 марта, *бобонинг*, *бобоси*, *бобосига* 3 мартадан, *бобога*, *бободан*, *бобонинг*, *бобонгда*, *бобонгни* каби лексик бирикмаларнинг ҳар бири 1 мартадан эпик қаҳрамон нуткида учради. Мисоллар келтирамиз: *Бу сўзларни эшитиб, Баҳром бобосига қараб бир-икки оғиз сўз айтаёттир (Б.Г. 26-бет)*. *Ёшлигимда овчи бўлдим, бобожон. Овчи халқи юрар шундай саргардон (Б.Г. 26-бет)*. *Бобонгда ундан зиёд тириклик бўлмади, - деб Баҳромни тушириб дастурхон ёзиб, олдида таом тайёр қилди (Б.Г. 29-бет)* каби.

Бобо лексемасининг “Малика айёр” дастони матнида қўлланилиш даражаси анча юқори. Буни куйидаги статистик маълумотлар тўлиқ далиллай олади, - деб ҳисоблаймиз. Биргина *бобо* лексемаси 35 марта *бобом*, *бобонг* вариантларининг ҳар бири 8 мартадан, *шунингдек*, *бобожон*, *бобожоним*, *бобойингга*, *боболари*, *боболаринг*, *бобомга*, *бобомиз*, *бобонгнинг*, *бобосига*, *бобосининг* каби шаклдошларининг ҳар бири 3-4 мартадан эпик қаҳрамонлар нуткида қўлланилганлиги аниқланди. Бу ўринда айрим матнларни келтириш билан чекланамиз: *Қани бобом бўлса Шоҳқаландар, / Ёмон кунда бўлар эди хабардор, / Кўрса қочар эди бу замон девлар (М.а. 176-бет); Шоҳнинг юз бешига кирган қизини / Ҳасан Қўлбар бобомга обкеб бераман (М.а. 24-бет); Сенга қурбон мендай бобонгни жони, / Чин-Мочиндир билсанг, бобонг макони (М.а. 26-бет); Ҳар кеча бобойинга базм берасан, / То ўлгунча косагўл бўб юрасан (М.а. 25-бет)*.

Ога (ака) лексемаси ҳам туркий сўз бўлиб, баъзи ҳолларда *ака* сўз бирлигининг ўрнида қўлланилиш ҳолатлари кузатилади. Бу лексема айнан *ака* сўзидаги маънони ифодаласа-да, халқ достонлари матнида “туғишган акадай яқин, қадрли маъноларида ёш, турли лавозим ва унвонлар номлари”ни ифодалашга хизмат

килади: *Англа оға, менинг айтган арзимни, / Изламаймиз Авазхондай тўрани (М.а. 31-бет); Кеча-кундуз аҳду паймон қилибмен, / Туринг, оға Чамбил элга жўнайик (М.а. 32-бет).*

“Баҳром ва Гуландом” достонида *оға* лексемасининг *оғаларим* шаклдоши биргина ўринда учради ва “туғишган акадай яқин” маъносини ифодалашга хизмат қилган: *Сайфур деган оғаларим бор эди, Бешови ҳам овда эди бу замон, Ҳар қайсиси мисли аждаҳо эди... (Б.Г. 34-бет).* *Оға* лексемаси баъзи халқ достонлари “муайян юртнинг эгаси, элнинг каттаси”

Адабиётлар

1. Б.Г. – Баҳром ва Гуландом. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.
2. М.А. – Малика айёр. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.
3. ЎТИЛ – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. –Тошкент: ЎЗБМЭ., 1- жилд, 2006. 680 б.
4. ЎТИЛ – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. –Тошкент: 3-жилд, 2007. – 688 б.
5. ЎТИЛ – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. –Тошкент: 5-жилд, 2008. – 592 б.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада қавм-қариндошликка оид лексемаларнинг тарихий-маиший ҳаётдаги ўрни, маънолари, этимологияси ва халқ достонларида қўлланилиш даражалари ҳақида сўз юритилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье говорится о месте, значениях, этимологии и уровнях употребления лексем народного родства в исторической и бытовой жизни.

SUMMARY. This article talks about the place, meanings, etymology and levels of use of folk-kinship lexemes in historical and domestic life.

ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИДА ОИЛА ТИЗИМИГА ОИД ЛЕКСЕМАЛАР

М.Нарматова – ўқитувчи

Жиззах давлат педагогика университети

Таянч сўзлар: халқ достонлари, оила тизими, адабий тил, лексемалар, луғат, араб тили, туркий тиллар.

Ключевые слова: народный эпос, семейная система, литературный язык, лексемы, словарь, арабский язык, тюркские языки.

Key words: folk epics, family system, literary language, lexemes, dictionary, Arabic language, Turkic languages.

Оила арабча сўз бўлиб, тилимизда бола-чақа, хонадон: уруғ, авлод маъноларида қўлланилади. Нуфузли луғатларимизнинг бирида қуйидагича изоҳ берилган: 1. Эр-хотин, уларнинг бола-чақалари ва энг яқин туғишганларидан иборат бирга яшовчи кишилар мажмуаи: хонадон (ЎТИЛ, III, 97-бет). Демак, оила тизими аъзоларига муайян бир оиланинг бошлиғи (эри) ва унинг хотини, фарзандлари (ўғил-қизлари) ва энг яқин туғишганлари (масалан, неvara, чевара ва эваралари) киради.

Қавм сўзи ҳам арабча сўз бўлиб, у муайян миллат, халқ, кишилар тўдасини ифодалайди. Кенг қамровда тасвирланганда, бир авлоддан (ота-онадан) тарқалган ўзаро қариндошлик муносабатлари билан боғланган кишилар (ака-ука, опа-сингил, неvara-чевара кабилар) бирлашмаси оила аъзолари тизими тил асосларини ташкил этади. Тилимизда **қариндош** лексемаси икки хил маънода қўлланилган: 1. Бир авлод аждодга мансуб бўлган кишилар, ота-она томонидан бўлган шахслар (бири бошқасига нисбатан); 2. Келиб чиқиш манбаи бир бўлган, бир-бирига яқин (ЎТИЛ, V, 249-бет). **Қариндошлик** лексемасида қариндош эканлик, қариндошларга хос боғланиш, муносабат, инсонлар ўртасида қон жиҳатида боғланиш маънолари мутасадд бўлса, **қариндош-уруғ** сўз бирлигида узок-яқин қариндошлар, хеш-акраболар, уруғлар ўз ифодасини топган. Халқ орасидаги қавм-қариндош (қавму қариндош) атамасида узок-яқин қариндош-уруғ, хеш-акраболар назарда тутилади.

Оила тизими оид лисоний бирликларнинг тадқиқотимиз объектига жалб этилган халқ достонларидаги қўлланилиши даражалари ва ҳолати қуйидагилардан иборат:

Ота лексемаси соф туркийча бўлиб, қўлланилиш доираси ниҳоятда кенг: ёзма ва оғзаки адабиёт намуналарида, шунингдек, оғзаки ва ёзма нутқда бир хил даражада қўлланилади.

Ота вазифасига кўра аввало, муайян оила бошлиғи, фарзандли, бола-чақали эр киши (ўз болаларига нисбатан). Шу боисдан ҳар бир жамиятда, кундалик ҳаётда **отанинг** ўз ўрни ва қадри бор. “Малика айёр” достонида **ота** ва **отам** лексемалари 19 мартадан хилма-хил ўринларда қўлланилган. **Ота эшит мен**

маъносида қўлланилиши кузатилган. Масалан, “Алпомиш”даги “Мени билсанг – Кўнғиротнинг оғаси. Бошимда бор эр йигитнинг жиғаси” каби эпик қаҳрамоннинг нутқини хотирга келтиришнинг ўзи кифоя. Айни ҳолат биз ўрганган халқ достонлари матнида учрамади.

Хулоса қилиб айтганда, қавм-қариндошликка оид лексемаларни тўплаш, уларни этимологик хусусиятларини ёритиш ва халқ достонларида қўлланилиш даражаларини аниқлаш тилшуносларнинг олдида турган вазифаларидан бири ҳисобланади.

айтган нолишимни, Сел қилиб тўкарман кўздан ёшимни (11-бет). Ота хафа қилма мендай улингни, Бу гафлатда туриб, сўра элингни (11-бет). Излаб топсанг Чамбилдайин шаҳарни, Албатта, отам бергин хабарни (81-бет). Мазкур халқ достонида **ота** лексемасининг **отага, отадан, отажон, отажоним** каби 30 га яқин шаклдошлари, шунингдек, **отам** лексемасининг **отамиз, отамни, отамнинг** каби 22 та шаклдошлари қўлланган. “**Отамдай** яхшилик қилган қаландар, Мен келарман, жоним бобом, хўш энди (194-бет). **Авазхон** отасини бу аҳволда кўриб, олисдан ҳолу-аҳвол сўраб, бир сўз деб турибди (10-бет). “Баҳром ва Гуландом” достонида **ота** лексемаси 18 марта қўлланган. Шунингдек, унинг **отаси, отангиз, отам-а, отасидан** сингари 59 та шаклдошлари қўлланилганлиги аниқланди.

Яна бир лисоний ҳолат кузатилди. Таҳлил қилинган ҳар иккала дoston матнларида **ота** лексемасига **бобо, она** сўзларининг қўшилиши натижасида янги маънолар ҳосил қилинган. Масалан, илгари яшаб ўтган кишилар, аждодларга нисбатан **ота-боболар** ёки болаларнинг ота ва онасига нисбатан **ота-она** шаклидаги бирикмаларнинг қўлланилиши фикримизни далиллайди: *Ҳамма ҳам уйланиб, хотин олган. Отам ҳам албатта бу ишни қилган. Бу ишлар ота-бободан қолган, Отасини қўйиб қизига гапирган (Б.Г. 111-бет). “Ўйланг Чин шаҳрида бунинг неси бор?! Ота-она, қариндошлар интизор (Б.Г.105-106-бет). Мен девларнинг қўлидан сени қутқараман, ота-энамга, қавму-қариндошингга омон-эсон етқарарман (М.а. 76-бет).* Достонларнинг матнида **ота-бола** шаклидаги лексик бирикмалар ҳам мавжуд. *Сог-саломат бора берсин меранлар. Ота-бола топишгандир, муқаррар (М.а. 202-бет).*

Она лексемаси соф туркийча сўз бўлиб, барча туркий халқларда айрим фонетик ўзгаришларга учраган ҳолда қўлланади. Қадимги туркий тилида **ана** (ДТС, 43-бет) фонетик вариантыда фаол қўлланган ушбу истилоҳ ҳозирги абадий тилимизда “фарзанди ёки фарзандлари бўлган (ўз туккан фарзандларига нисбатан) маъносидаги **эна, она** (ЎТИЛ, 3, 125-бет) лексемалари кундалик- маиший ҳаётда, оғзаки ёки ёзма нутқларда, айнан уларга дахлдор оғзаки ёки ёзма асарлар

матнларида жуда фаол қўлланилганлиги ҳеч кимга сир эмас. Биз бу ўринда тадқиқотимизга тегишли бўлган фольклор асарларни назарда тутаяпмиз. Фикримизни далиллаш мақсадида айрим мисоллар келтирамиз. *Эрка тутса онаси, талтаяди боласи. Бола йиғламаса, она сут (эмчак) бермас* каби халқ мақоллари бежизга яратилмаган. Она, эна лексемаси халқ дostonларида ҳам фаол қўлланган. Масалан, “Малика айёр” дostonида адабий тилдаги она сўзининг кичик шеvasига хос, фонетик ўзгаришга учраган эна шакли (энам, энамга, энамни, энамнинг, энамсиз, энанг, энангга, энангнинг, энаси каби вариантлари) 28 ўринда қўлланганлиги кузатилди. Худди шундай мулоҳазани “Баҳром ва Гуландом” дostonидаги эна лексемасига нисбатан айтиш мумкин. Лекин бу дostonда бир мунча кам микдорда: энам 2 марта, энадан, энамнинг, энаси сўз бирликлари эса 1 мартадан қўлланганлиги кузатилди. Мисоллар келтирамиз: *Шунда Гуландом: - Менинг энам ёшлигимда ўлиб кетган. Шундан бери мени андиша қилиб отам уйланмай юрган* (Б.Г. 112-бет). *Доғу қижрон гамга тўлган, Баҳромга эмчак берган, қуриб Баҳромдай ўғлини, Шу замон энаси келган* (Б.Г. 118-бет). *Аваз ўғлон, сенга айтар арзим бор, Энанг чориларга подшоҳ вақтида, Бизлар эдик ул энанга хизматкор* (М.а. 39-бет). *Бино бўлдинг қайси гавҳар дондан, Сендай ўғлон бино бўлмас энадан* (М.а. 155-бет) каби.

Ака лексемаси ҳам соф туркийча сўз бўлиб тилимизнинг изоҳли луғатида “Бир ота-онадан катта ўғил (ўзидан кичикларига, укаларига нисбатан) катта ака, ўртанча ака, кичик ака (ЎТИЛ, I, 60-бет), - деган маълумот берилган. “Малика айёр” дostonида бу лексема 7 ўринда қўлланган бўлса, “Баҳром ва Гуландом”даги унинг аканг 2 марта, аканг шакли 1 марта қўлланилганлиги кузатилди. Масалан: *Бурун кетсам энди сира кетмайман, / Акам билан бир тегишмай ўтмайман. / Обод экан, мана, акангнинг жойи, / Шундай бўлди, бугун унинг авзойи, / Аканг экан бунда Гулистон шойи (шоҳи)* (Б.Г. 36-бет); *Хабар беринг, Шодмон ака, / Энагарни отсаммикан* (М.а. 17-бет); *Шодмон ака, эшит айтган сўзимди, / Саломат кўрайик ўғил-қизимни* (М.а. 45-бет).

Ука лексемаси ҳам соф туркийча сўз бўлиб, у бир оиладаги ота-она ўғилларидан кичиги (яъни катта ёшдаги фарзандларига нисбатан) маъносини билдиради. Умуман, фарзандларининг кичиги, катталарига нисбатан кичикларига мурожаат қилинадиган номи “Баҳром ва Гуландом” дostonида ука лексемаси бир ўриндагина қўлланган: *Энг кичикинтойи гўдайиб бориб: “Кимсан? Бу ерда нима қиласан? – деди. Шунда шаҳзода ўрлаб, гарангликка солиб, аста билагидан ушлаб олиб, бир гўшада толга боглаб қўйди. Навбат-навбат уч укаси борди, учовини ҳам бир гўшага боглаб қўйди* (Б.Г. 37-бет). Ушбу матнда кичикинтойи лексемаси кичрайтириш, эркалаш маъносида қўлланган. Аслида кичик форсча сўз бўлиб, майда, унча катта бўлмаган маъносини ифодалайди. “Малика айёр” дostonида **ука** сўзи бирлиги умуман қўлланмаган.

Сингил: бир ота-онадан туғилган қизларнинг кичигини ифодоловчи бу лексема ҳам соф туркий сўз бўлиб, опаларига, акаларига нисбатан қўлланади. Бу лексик бирлик кундалик - маиший ҳаётда фаол қўлланади. Биз ўрганган дostonларда ҳам эпик қаҳрамонларнинг бири сифатида тилга олинган: *Девларнинг қўлида гариб, мунгайиб / Энам, сингилм йиғлар сочини ёйиб* (М.а. 156-бет); *Неча канизлар билан келиб сингиси, / Баҳромга ер ўпиб таъзим қилди* (Б.Г. 42-бет); *Сайфурнинг париваш сингиси бор, / Сингисини Сайфур отамга берсин, / Мен кетгандан сўнг ёлғиз боши қолмасин / Сайфур билан қуда-анда бўлсин* (Б.Г. 112-бет).

Ўғил лексемаси ҳам соф туркийча бўлиб, “бир ота-онадан пайдо бўлган эр жинсидаги фарзанд” маъносини ифодалайди, кундалик - маиший ҳаётдаги нутқда фаол қўлланилади. Мазкур лексик бирлиكنинг фольклор намуналарида ҳам ўзининг муносиб ўрни бор. Масалан, *Ўқиган ўғил-отадан улуғ, Ўғли борнинг ўрни бор – қизи борнинг қадрни бор* каби ўнлаб мақол намуналари бежизга яратилмаган. Биз ўрганган халқ дostonларидан “Баҳром ва Гуландом” матнида ҳам ўғил лексемасининг хилма-хил шакллари ва маънодош-синонимлари қўлланганлигини кузатдик: *Хотиннинг ойи, кунни яқин эди. Тўққиз ой, тўққиз кун, тўққиз соат, тўққиз дақиқа орадан ўтди. Шунда бу хотин ўғил топди. Пайдо бўлган чақалоқ уч-тўрт ёшга кирган баччадай эди.* (Б.Г. 6-бет). Мазкур дostonда ўғил лексемасининг ўғилни, ўғилнинг, ўғилсиздан, ўғли, ўғлидан, ўғлим, ўғлиман, ўғли, ўғлини каби шаклдошлари 14 ўринда қўлланганлиги аниқланди.

Ўғил лексемасининг синоними бўлган ўғлон сўз бирлигининг ҳам ўғлонга, ўғлони, ўғлонни, ўғлонсан каби шаклдошлари матнинг 11 ўрнида берилганлиги маълум бўлди: *Жасадинг бор Рустамдан ҳам зиёда, / Ғайратингдан шоҳлар бўлар пиёда, / Ажойиб ўғлонсан, фоний дунёда, / Хабар бергин, болам, қайдан келасан.*

Келтирилган матнда ўғлон (ўғил) лексемаси болам сўз бирлигига ҳам маънодош-синоним бўлиб келганлигини кузатамиз. Бундай лисоний ҳолат дostonнинг бошқа матнларида ҳам учрайди. Бу ўринда битта мисол келтириш билан чегараланамиз. Эпик қаҳрамонлардан бири – ёши етти юз элликка кирган “Кўҳак кал” бобонинг Баҳромга қилган дастлабки мулоқотида ўғлимга нисбатан бўтам, болам, улим, қўзим, қайсар каби сўз бирикмаларининг синоним бўлганлигини кўрамыз. Матннинг қисқарган шаклига эътибор қиламиз: *Хабар бергин, бўтам қайдан келасан? / Қай шаҳарда, қайси шоҳнинг улсан?... / Ажойиб туғилган сен ҳам энадан, / Хабар бергин, қўзим, қайдан бўласан? / Нима дейди ўйнаб-ўсган юртингни, / Шер ўмганли, қайсар, қайдан бўласан, / Жасадинг ўхшайди бўз қарчигайга, / Парвоз қилиб, болам қайдан келасан.* (24-25-бет).

Адабий тилдаги ўғил лексемасининг оғзаки нутқдаги, айниқса, кичик шеvasидаги шаклдош-маънодош, синонимлик вазифасини бажарувчи вариант (кўриниши) ул (яъни ўғил) саналади. Шевага хос бу лексеманинг улиман, улинг, улини, улсан каби шаклдошлари ҳам 1 мартадан жами 4 та ўринда ўғил маъносида қўлланганлиги кузатилди: *Отам ҳам энамнинг жони-дилиман, / Хурум элда Хисрав шоҳнинг улиман* (26-бет); *Қайси шаҳарда, қайси шоҳнинг улсан? / Абзор бўлиб бу ерларда юрурсан! / Нима ишда бунда келиб турурсан?* (24-бет); *Англаб билгин энди, шоҳим, / Баҳромдайин улинг келди / Сенинг жони дилинг келди / Бозингда гулинг келди* (117-бет).

Тадқиқотимиз таҳлилига жалб этилган “Малика айёр” дostonи матнига назар солсак, ул (ўғил) лексемасининг бироз кам микдорда қўлланилганлиги, улар асосан, улим, улиман, улингни, улини, уллар, улман каби шаклдошлари мавжудлигини кузатдик.

Қиз лексемаси ҳам соф туркий сўз. Кундалик-ижтимоий турмушда фаол қўлланувчи лексик бирлиكنинг маънолари ҳақида нуфузли луғатимизда қуйилгича изоҳ берилган: 1. Балоғатга етмаган аёл. 2. Хотин жинсига мансуб фарзанд (ўз ота-онасига нисбатан). 3. Балоғатга етган, аммо ҳали эрга тегмаган аёл, маъсума, бокира (ЎТИЛ, 5, 276-бет). Ушбу лексеманинг маънолари “Малика айёр” дostonи матнида хилма-хил шаклларда жуда фаол қўлланилган. Ҳисоб-китобларимизга кўра, қиз, қизи лексемаларининг ҳар бири 17 мартадан, қизлар сўз бирлиги 78 марта матнда кўпланган. Шунингдек, қизини 23 марта, қизлари 7 марта, қизларим 6 марта, қизларнинг 10 марта,

қызларни марта учраганлиги аниқланди. Статистик маълумотларнинг тасдиқлашича қизга, қизда, қизди, қизидан, қизимди, қизимизни, қизин, қизнинг, қизларига, қизларим, қизларинг, қизларман, қизман, қизинг, қизининг, қизсизлар каби шаклдошлари 1 мартадан қўлланган. Айрим мисоллар келтирамиз: *Ана шунда Оқдевиш қизига юзукни берди. Тиллақиз юзукни олмади. Отасининг аччиги келиб, қизига қараб, қойиди, урушди. (М.а. 111-бет). Унда қизлар бориб, тўққсон учта дев айтиб келди. (М.а. 112-бет). Девлар қизининг айтганидан ҳам зиёдароқ қилиб, маҳкамлаб, созлаб, қудуқнинг оғзини кўргошин билан маҳкам қилиб олди. (М.а. 46-бет). Атрофини кўп барно қизлар қуршаб турибди (М.а. 53-бет) каби.*

Булардан ташқари, “Малика айёр”да қиз лексемасига дахлдор қизлар-парилар, қиз-келинчак, қиз-санамлар, қиз-хотинлари каби жуфт ҳолатдаги лексик бирларнинг ҳам қўлланилганлиги аниқланди: *Қиз-санамларнинг вақти хуш бўлиб, ўйин-томоша қилиб ўтира бердилар (М.а. 190-бет). Чамбилнинг ҳамма қиз-хотинлари том-томнинг бошида туриб томоша қилиб турибди (М.а. 16-бет). Меҳмон бўлингиз бир кеча, Хизмат қилар қиз-келинчак (М.а. 183-бет).*

“Баҳром ва Гуландом” достонида қиз ва унга дахлдор лексемаларнинг қўлланилиши даражасини кузатилганда, қуйидаги ҳолатлар аниқланди: қиз 15 марта, қизинг 9 марта, қизлар 12 марта, қизни 8 марта, қизи 5 марта, шунингдек, қиздай, қизди, қизига, қизим, қизимни, қизини, қизингизни каби ўндан ортиқ лексемалар бир-икки мартадан қўлланганлиги маълум бўлди. Шунини айтиш лозимки, уларнинг ҳаммасида ҳам қиз сўз бирлиги “фарзанд, зурриёт, бир ота-онанинг боласи” маъносида қўлланилган. *Зурриёт* лексемаси аслида арабий сўз бўлиб, болалар, насл маъносини ифодалайди. Халқ дostonларида бу лексема “бир аждоддан тарқалган авлод, насл-насаб, зот (ЎТИЛ, 2, 165-бет) маъносида қўлланилган: *Ташлаб кетдинг бундай мамлакатингизни кўролмаймиз сендай паризотимни, Қонлар ютиб ёд қиламиз зурриётингизни (М.а. 121-бет).* Бу лексема “Баҳром ва Гуландом” достонида бирор марта қўлланилмаган.

Зурриёт, фарзанд каби лексемаларга маънодош-синонимлик вазифасида қўллана оладиган бир қатор сўзлар (масалан, ўғил-қиз, бола-чақа, нева-эвара каби) ҳам борки, уларнинг ҳаммаси оғзаки нутқда, фольклор асарларида кўплаб миқдорда қўлланилади. Оила аъзолари, хотин ва болалар, катта-кичик болалар, ўғил-қиз, бола-бақра каби маъноларни ифодаловчи лексемалар қуйидаги матнда ўз ифодасини топган: *Шодмон ака, эшит сўзди, / Фалак уриб қолди қизди, / Кўролмаймиз улу-қизди / Иккимизга не бўлди, / Жавоб тиланг, бирга-бирга қайтайик, / Бола-чақа қолмасинда қон йиглаб, / Шодмон ака, эшит айтган сўзимди, / Саломат кўрайик ўғил-қизимди (М.а. 45-бет).*

Маълум бўладики, *фарзанд, бўтам, болам, зурриёт, бола-чақа* каби лексемаларнинг ҳаммаси “ўғил-қиз” лексик бирлигига синоним бўлиб хизмат қилган.

Бола (бачча) лексемалари кўпинча оиланинг фарзанди, аъзоси маъноларини ифодалайди ва

қундалик-маиший турмушда фарзанд сўз бирлиги ўрнида қўлланади; Маънодош сифатида синонимлик вазифасини бажаради. Тилимизнинг нуфузли луғатида бу лексемага: 1. Янги туғилган, ҳали кўкракдан, она бағридан ажралмаган гўдак, чакалоқ; 2. Ҳали ёш, вояга етмаган одам, деган изоҳ берилган (ЎТИЛ, 1, 305-бет). *Бачча* лексемаси ҳам *бола* сўз бирлигига синоним бўла олади. Бири (бачча) форсий сўз, иккинчиси (бола) соф туркий сўз. Демак, қундалик турмушда ҳар иккаласи ҳам бири иккинчисининг ўрнида қўлланиши мумкин. Лекин, барибир уларнинг ҳар бирида “фарзанд” маъноси мужассамлашган. “Баҳром ва Гуландом” достонида *бола* лексемаси 4 марта, *болам* 14 марта, шунингдек, *бола-чақа, бола-чақамизни, боладан, боладир* каби шаклдошларининг ҳар бири 1 мартадан қўлланганлиги аниқланди. Мазкур достонда *бачча* лексемаси 2 марта, унинг баччадай шаклдоши 1 марта учради. Айрим мисоллар келтирамиз: *Энди бу бола бир, икки, уч ёшга етди. Уч ёшга етгандан кейин илм ўргансин, деб мактабга берди (Б.Г. 7-бет); Жон болам овга кетиб борасан, овдан болам, не фурсатда келасан? (Б.Г. 176-бет); Бу бачча бундайин ишини қилади, / Новшодни ўлдириб қайда боради, / Омон бормай бунини тутиб олайик (Б.Г. 93-бет).* “Баҳром ва Гуландом” достонида *бола* лексемаси *чақа* шаклдоши билан жуфт ҳолда қўлланилганда “катта-кичик болалар, бола-бақра, оила аъзолари (хотин ва болалар)” (ЎТИЛ, 1, 308-бет) маъноларини ифодалаши кузатилди: *Энди уруш бекор бўлган, / Бизга жавоб беринг қайсар, / Қорайди бола-чақалар, / Бизни урушга кетган, дейди, / Юраги жизиллар бари (Б.Г. 103-бет); Омон-эсон элга борсак, / Бола-чақамизни кўрсак, / Бизларга бахтли давлатда (Б.Г. 104-бет).*

Бола (чақа) лексемаси “Малика айёр” достонида *бола* лексемаси ҳам анча фаол учрайди. Матнда 24 та ўринда қўлланилган, *болам* варианты эса 40 марта учрайди. Булардан ташқари *боладан* (5 марта), *боланинг* (4 марта), *болажон, боламни* (3 марта), *боласи, болага* (2 марта), шунингдек, *бола-чақа, бола-чақали жуфтликлари, болалаб, болам-ей, боламан, боламиздан, боламизни, боламизнинг, боламни, боласидан, боласин, боласини* каби сўз бирикмаларининг ҳар бири 1 мартадан қўлланилганлиги аниқланди. Бу ўринда айрим матни, мисоллар келтириш билан чегарланамиз: *Шаҳзода бола девларнинг ҳамма нарсаларини билар эди (154-бет). Бесоқол боламизнинг ҳоли қандай бўлди, - деб ўзининг манзили - маконига борди (162-бет). Билдик, биздай мерган ғариб ўлади, Гулсанамдай ёрим кимлар олади, Бола-чақам етим-есир бўлади, Жавоб берсанг, Аваз, қандай бўлади? (44-бет). Кўрамизки, бола-чақа лексемасининг “Малика айёр”да қўлланиш миқдори “Баҳром ва Гуландом”га қараганда озчиликни ташкил этади. Шундай бўлса-да, уларнинг ҳаммасида “фарзанд” маъносида ўз ифодасини топган.*

Хуллас, юқорида биз танишиб ва изоҳлаб чиққан лексемаларнинг ҳаммаси оила тизимига оид лексик бириклар саналади, уларни ўрганиш, тўплаш ва луғат сифатида чоп этиш тилшуносларнинг олдида турган вазифаларидан биридир.

Адабиётлар

1. Б.Г. – Баҳром ва Гуландом. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986.
2. М.А. – Малика айёр. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.
3. ЎТИЛ – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. – Тошкент: ЎзбМЭ., 1- жилд, 2006. 680 б.
4. ЎТИЛ – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. – Тошкент: ЎзбМЭ., 2-жилд, 2007. – 688б.
5. ЎТИЛ – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. – Тошкент: 3-жилд, 2007. – 688 б.
6. ЎТИЛ – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. – Тошкент: 5-жилд, 2008. – 592 б.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада оила тизимига оид лексемаларнинг тарихий-маиший ҳаётдаги ўрни, маънолари, этимологияси ва халқ дostonларида қўлланилиш даражалари ҳақида сўз юритилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье говорится о роли, значениях, этимологии лексем, связанных с семейным строем, в исторической и бытовой жизни, а также об уровнях их употребления в народных эпосах.

SUMMARY. This article talks about the role, meanings, etymology of lexemes related to the family system in historical and domestic life, and the levels of their use in folk epics.

2000-ЖЫЛЛАРДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ РОМАНЫ: ТАРИЙХЫЙ ДӘРЕК ХӘМ ЖАЗЫҰШЫНЫҢ КӨРКЕМ ҚЫЯЛЫ

П.Нуржанов – филология илимлериниң докторы, доцент

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: тарихий манба, ёзувчининг бадий фантазияси, тарихий роман, тарихий қахрамон образи, монолог, диалог, миллий колорит, бадий психологизм, сюжет, композиция

Ключевые слова: исторический факт, художественная фантазия писателя, исторический роман, образ исторического героя, монолог, диалог, национальный колорит, художественный психологизм, сюжет, композиция.

Key words: historical fact, writer's artistic fantasy, historical novel, image of a historical hero, monologue, dialogue, national flavor, artistic psychologism, plot, composition.

2000-жыллардағы карақалпақ әдебияты идеялық-тематикалық бағдары, жанрлық-стильлік, көркемдік қасиеттері, қахарман образын жасауы, турмыс шынлығын көркем хакыйқаттыққа айландыруы бойынша белгилі орынға ийе. Бүгін біз ғарезизликке шекемги, хәттеки, 1990-жыллардың I ярымындағы әдебиятымыздың раўажланыуы менен қатар қойып қарасақ, исеним ҳасыл қыламыз. Мәселен, бардамлы, өзине тоқ инсанларды, молла-ийшанларды унамсыз қахарман етип сүүретлеу улыўма түркийтилес халықлар әдебиятында, соның ишинде карақалпақ әдебиятында да жақынға дейин үрдиске айланып кеткен еди. Бул нәрсениң әдебияттың ендиги раўажланыу талабына жуўап бермейтуғынлығы аян бола баслады, баспа сөзде айырым тартыслы мақалалар жарық көре баслады. Мысалы, У.Пиржановтың әдебиятымызда 1930-жылларда дөреген Ә.Шамуратовтың «Ески мектепте» шығармасының идеялық бағдарын, образлар системасын әдебий-сынлық көзқарастан талқылаған мақаласы мысал бола алады. Нәтийжеде аты аталған шығарма мектеп сабақлықтарынан да алып тасланды. Усындай надурис тенденция себепли диний искерлерге қара бояу жағып сүүретлеу өршип кетти. Оларды убыжық етип сүүретлеген шығармалар хәттеки мектеп сабақлықлары менен хрестоматияларына шекем киргизилди.

XXI әсир басына келип бул бағдардағы жағдай бир аз жақсыланды, турмыс ўақыялары әдебиятымызда қалыс түрде сәулелене баслады. Мысалы, диний уламалар менен, молла-ийшанлардың елдің ауызбиршилигин сақлаудағы, халықты ийман-инсапқа, диянатқа шақырудағы ибратлы ислери бир қанша әдебий шығармаларда хакыйқат түрде сәулеленди. Усы көзқарастан Қ.Мәтмуратовтың «Тербенбес», А.Пахратдиновтың «Сөйленбеген тарийх», «Шейитлер тәғдири», К.Смамутовтың «Сизлерге айтып кетежақпан», Ш.Уснатдиновтың «Шайырдың жаслығы», «Соңғы аңшы», Е.Усеновтың «Ханмақсым», х.т.басқа шығармалар дыққатқа ылайық. Усылардың қатарында К.Каримовтың «Дәрўиш» [1] романы белгилі орынды ийелейди. Биз мақалада усы шығарманың мысалында 2000-жыллардағы карақалпақ тарийхый романшылығы, оның роблематикасының өзине тәнлиги, қахарман образын жасаудың айрықшалығы ҳаққында сөз етиўди макул көрдик. Негизинде жазыўшы тарийхый романлары 2000-жыллардағы карақалпақ прозасының раўажланыуында белгилі белгилі орын ийелейди. Бул ҳаққында әдебий сында пайда болған пикирлер [2] жанрдың хәзирги жағдайы жөнинде гәп етиўге имкан берди.

Романда жерлесимиз, Қоңырат елаты турғыны Ысақ молланың диний билим алыу ушын қанша қыйыншылықларды жеңип өтип, бир неше медреселерди питкерип, илимий-билимий адамға айланыуын, атаклы венгер илимпазы хәм саяхатшысы Армин Вамбери искерлиги менен тығыз байланыста алып сүүретленген. Жерлесимиз молла Ысақтың (1836-1892) Армин Вамбериге ерип Венгрияға барыуы, ол жерде жасап қалып, көп тиллерди үйрениўи, карақалпақ ауыз әдебиятының айырым шығармаларының Европада тарқалуына себепши болыуы, ақыр-ақыбетинде Венгрия Илимлер академиясы тарийхында елеўли из қалдырғаны

хакқындағы мағлыўматлардың баспа сөзде, илимий әдебиятларда жәрияланыуы жазыўшыға түртки болғаны анық.

Негизинде Ысақ молланың XIX әсирде-ақ Венгрияға барып қалыуына себепши болған А.Вамбери мийнетлеринде [3] карақалпақ халқының тарийхы, этнографиясы, тили туўралы баҳалы мағлыўматлар бар. Бул ҳаққында академик С.Камаловтың «А.Вамбери карақалпақлар туўралы» [4] (1995) мийнетинде бириншилерден болып пикир билдирилген. Оның жазыуынша, А.Вамбери 1863-жылдың 28-март хәм ноябрь айларында дәрўиш сыпатында Хийўа, Қоңырат, Ургенч, Бухара, Самарқанд, Қарши, Герат қалаларына барып, қайтарсын өз журты Венгрияға Тегеран арқалы қайтады. Саяхаты даўамында А.Вамбери сол жерде жасаушы халықлардың тили, әдебияты, мәдениаты, үрп-әдети, жасау шараяты х.т.б ҳаққында көплеген баҳалы мағлыўматлар жыйнайды. Кейин ала оларды «Орта Азия бойлап саяхат» (М.1874), «Орта Азия очерктери» (1868) х.т.б. мийнетлеринде жәриялайды. Аты аталған мийнетлер рус немец, англичан х.т.б тиллерде жарық көреди, усы себепли олар Орта Азия халықларын, соның ишинде карақалпақларды да пүткил дүньяға танытады. Демек, К.Каримовтың «Дәрўиш» романында (2019) Ысақ молла хәм А.Вамбери искерлигинин сол дәўирдин тарийхый шараятына сай түрде көркем хакыйқаттыққа айландырылғаны елеўли кубылыс болды.

Жазыўшы көркем фантазияға ерк бериў менен тарийхый романның хўжетлик тийкарына да үлкен итибар береді. Бунда академик С.Камаловтың жоқарыда аты аталған китабындағы тарийхый мағлыўматлар шығарманың хўжетлик негизин курағанлығын сезиўге болады. Бул мийнетте: «Ысақ молла А.Вамбери менен Хийўада танысканнан баслап (1863, июнь) оның менен бирге Будапештке дейин (1864, май) барған. Вамбери-дин Орта Азияға болған саяхатының сәтли болыуында Ысақ молланың тутқан орны үлкен»-деп жазады. Романдағы ўақыялардың раўажланыу барысы усы хўжетлик тийкарга сай келеди.

К.Каримов романда Ысақ молла образын хәр тәрәплеме ашыў максетинде қыяллы образлардан да шеберлик пенен пайдаланған. Мәселен, молла Ысақтың садық досты, жан қонсысы Юсуп хожа менен өткерген балалық жылларын автор жүдә тәсирли, сол дәўирдеги тарийхый хакыйқатлық пенен тығыз байланыслы түрде сүүретлеген: XIX әсирдин биринши ярымындағы Қоңыраттағы драматизмге толы ўақыялар- карақалпақларды, бир жағынан, Хийўа ханлығының езиўи, екінши тәрәпинен, түркмен басқыншыларының зорабанлық хәрәкеттери, үшінши жағынан, рус патшалығының сиясий ойынлары-булардың хәммеси оқыўшының сүүретленип атырған тарийхый дәўир ҳаққында кең түсиник алыўына имканият жаратады. Усы тарийхый ўақыялар фонында роман сюжети раўажланып, қахарманлар образы ашылып барады. Нәтийжеде ҳадаллық пенен наҳақлық, жаўызлық пенен меҳрибанлық қусаған сыпатлардың өз-ара гүресин Ысақ молла образына байланыстырып сүүретлеу оқыўшыда үлкен тәсир қалдырады. Жазыўшы Ысақ молла өмир сүрген жыллардағы (1836-1892) Қоңырат журтындағы ўақыяларға өз қатнасын билдириў арқалы

қахарманлар образын жаратады. Мәселен, жас Ысақ молла менен онын досты Юсуп хожаның өз ели тарихына болған қызығушылығына итибар беріу арқалы олардың көкірегі ояў, сергек жаслар екенлигин көрсетеди: еки жас өспиримнің Қоңырат қаласы жанындағы Төребий дәуиринен қалған естеликлер, усы жерден өтетугын жипек жолы, оннан қоңыраулары сыңғырлап өтип турған кәрўанлар туўралы қыялға берилиўи, Әмиўдәрья арқалы жүзип келген рус пароходын көргендеги жергиликли халық ўәкиллериниң таң калысыўы х.т.б. ҳәдийселер романда өзине тартымлы жанлы картиналар, сюжетлик деталлар менен сўўретленген. Әлбетте, буларды сўўретлеўде автор тарихий дәреклердеги фактлерге сүйенген, оларды өз дәретіўшилиқ фантазиясы менен байытқан.

Жазыўшының роман сюжет қурыўдағы шеберлиги оның базда авторлық мағлыўматлардан утымлы пайдаланыўында, гейде қахарманлардың еске түсириўлерин ўақыт бойынша кейинге шегиндирип беріўинде көринеди. Бул нәрсе роман поэтикасының өзине тәнлигинен дәрек береді. Мысалы, автордың Ысақ молла аўылының не ушын «Бақырған» деп аталғанын, сондай-ақ бул жердің не себеп «Шейхлар аўылы» делиниўин баянлаўы шығарманың оқыўшы тәрәпинен қызығып оқылыўына, сюжеттиң тартымлы болыўына, сол дәуір ўақыяларын өтмиш ҳәдийселери менен байланыстырыўға хызмет етеди.

Романның улыўма композициялық қурылысындағы көзге түсерлик өзгешеликлердің бири, бул оның «Бақырған журты», «Дәслепки сапар», «Хийўада», «Қоңыраттан алыста» деген үлкен төрт бөлимге бөлиниўинде көринеди. Бул бөлимлердің өз гезегинде «Адасқан жағал ешки», «Қоңырат базарындағы ўақия», «Үйден кетиў», «Дағдарыс», «Зәйнеп», «Шайықлар аўылында», «Қутлы-Мураттың кесилген басы», «Ұатанды қумсаў», «Дәрўиш сўўретинде», «Рәшид хажы», «Ақсақ дәрўиш», «Армин Вамбери», «Ысақ молла әрманлады», «Үйлениў хәм саяхат» х.т.басқа бөлимшелерге ажыратылыўы бир жағынан, роман композициясының өзине тәнлигинен дәрек берсе, екінши жағынан, шығарма ўақыяларының оқыўшы тәрәпинен қабылланыўына қолайлылық туўдырады. Бул компози-

циялық усыл әдебиятымызда Ж.Аймурзаевтың «Қыз-кеткен», К.Мәмбетовтың «Посқан ел» хәм «Түркстан» романларында қолланылған болып, олар «Дәрўиш» шығармасын жазарда автордың қарақалпақ романшылығында дәстүрий баянлаў поэтикасына әмел қылғанын көрсетеди. Демек, К.Каримов өз көркем концепциясын сўўретлеў ушын хәм хронологиялық сюжеттиң, хәм концентрик сюжеттиң имканиятларынан теңнен пайдаланған. Сюжеттиң роман жанры поэтикасындағы орны ҳаққында кейинги дәуірде пайда болған илимий мийнетлерде арнаўлы сөз болған [5].

К.Каримовтың «Дәрўиш» романында сюжет поэтикасының және бир өзгешелиги соннан ибарат, жазыўшы айырым орынларда бурын сўўретленген ўақыяларды әдебий қахарманлардың ядқа түсириў монологлары арқалы қайтадан жанландырады. Сонлықтан олар китап оқыўшылардың ядында қайта тикленип, қахарманлар образын және де толығырақ ашыўға хызмет етеди. Жазыўшы романда орынлы жерлерде диалоглардан баслап ишки монолог, авторлық сўўретлеўлер, қысқа-қысқа пейзажлық көринислер, әдебий қахарманлардың қыймыл-қозғалыслары, ықшам портретлик штрихлар формасындағы сўўретлеўлерге шекем көркем психологиялық хызмет жүктеп, дәуір руўхын хәм қахарман образларын тәсирли түрде сәўлендириўге ериседи.

Жуўмақлап айтқанда, К.Каримовтың «Дәрўиш» романында XIX әсир қарақалпақ елиндеги исламий билим менен мәдениетты терең ийелеўге деген умтылысты, илим-билим ийелеўге деген жаслардың интасын сюжетке арқаў етип, терең мағаналы көркем сўўретлеў формалары менен ашып беріўи, усы бағдарда тарихий шынлықты көркем ҳақыйқатлыққа айландырыўы прозамызда елеўли ҳәдийсе болды. Жазыўшының Ысақ молла, саяхатшы А.Вамбери хәм тағы басқалардың образларын шебер жасаўы дыққатқа ылайық. Усы себепли оқыўшы жәмийетшилиги XIX әсирде-ақ елимизди Европаға танытқан жерлесимиз ҳаққында мақтанш сезимлерине бөленетуғынлығы, бул болса өз гезегинде өсип киятырған жас әўладты дәуирге сай етип тәрбиялаўға хызмет ететугынлығы анық.

Әдебиятлар

1. Каримов К. Дәрўиш. Тарихий роман. -Нөкис: «Билим», 2019;
2. Жаримбетов Қ. К.Каримовтың «Аға бий» романы ҳаққында ойлар. //«Әмиўдәрья» 2013, №5, 78-86-б; Нуржанов П. К.Каримовтың «Аға бий» романы ҳаққында гейпара ойлар. // «Әмиўдәрья», 2002, №3, 78-83-б; Оразымбетов К. Ғәрезсизлик дәуири хәм қарақалпақ әдебияты- Қ.Оразымбетов. Таңламалы шығармалар топламы. Еки томлық. II том, 107-113-б.
3. Вамбери А. Орта Азия бойлап саяхат. -М.: 1874; Усы автор Орта Азия очерклері. -М.: 1868.
4. Камалов С. А Вамбери қарақалпақлар туўралы. -Нөкис: 1995.
5. Нуржанов П. Ҳәзирги қарақалпақ романы, (сюжет хәм конфликт поэтикасы). -Нөкис: «Билим», 2009; Қурунов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лўғати. Қайта нашр. -Toshkent: «Akademnashr», 2013.

РЕЗЮМЕ. Мақалада 2000 йиллардаги қорақалпоқ тарихий романи проблематикасининг ва қахрамон образи яратилишининг ўзига хослиги К.Каримовнинг «Дарвиш» асари мисолида таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируется проблема каракалпакского исторического романа 2000-х годов и своеобразие создания образа героя на примере произведения К. Каримова «Дарвиш»

SUMMARY. The article analyzes the problem of the Karakalpak historical novel of the 2000s and the uniqueness of the creation of the hero's image on the example of K. Karimov's work "Darvish".

ЎҒУЗНОМАЛАР: УЛАРНИНГ СОНИ АСЛИДА НЕЧТА?

Д.Орипов - таянч докторант

Ўзбекистон миллий университети

Таянч сўзлар: Ўғузхон, Ўғузнамалар, қўлғезма, тарихий анъана, эпос, тасниф, муқояса.

Ключевые слова: Огузхан, Огузнаме, рукопись, историческая традиция, эпос, классификация, сравнение.

Key words: Oguz khan, Oguz name, manuscript, historical tradition, epic, classification, comparison.

“Ўғузнама” – туркий қавмларнинг муштарак меросларидан бири бўлиб, тарихи узок минг йилликларга бориб тақалувчи китобий эпосдир.

Эски уйғур-турк ёзувида ёзиб қолдирилган “Ўғуз хоқон ҳақида достон”нинг асл нусхаси XV асрда қўчирилган бўлиб, ҳозирда Париж миллий кутубхонасининг “Шефер фонди”да 1001-сақлов бирлиги остида рўйхатдан ўтган. А.Шербак фикрига қўра, ушбу қўлғезма XIII асрнинг охири – XIV асрнинг

бошларида Турфонда қўчирилган [1:17-19].

Бу дегани ушбу эпос шу асрларда шаклланган дегани эмас. Аслида, унинг шаклланиш даври милoddан аввалги асрларга тааллуқли.

“Ўғузнама” эпоси билан бир қаторда, Ўғузхон ҳақидаги достоннинг маълум бир асарлар таркибида келган Ўғузнамалар ҳам мавжуд бўлиб, бугунги кунда уларнинг сони 5-6 тани ташкил қилади, дея қаралар эди. Ушбу эпик ёдгорлик Рашидиддин Фазлуллох

Ҳамадонийнинг “Жомеъу-т-таворих”, Абулғозий Баходирхоннинг “Шажараи турк”, “Шажараи тарокима”, Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдуллонома”, Мирзо Улугбекнинг “Тўрт улус тарихи” каби асарлари таркибида қайд этилган.

Уларда Нух алайҳиссалом, Ёфас, унинг фарзанд ва зурриёдлари, Ўғузхон, отаси ва қариндошлари билан бўлган жангги, авлодлари ҳақида тизимли ҳикоя қилинади. Шу маънода маълум бир асарлар таркибида келган Ўғузномалар “Ўғузнама”дан фарқланади.

Омма катори мен ҳам Ўғузномалар сонини юқорида қайд этилган рақамлар миқдорича дея ҳисоблардим. Тўғри, Ўғуз ҳокон ҳақидаги сюжетлар баъзи бир асарлар таркибида маълум маънода бор экани ҳақида маълумотга эга бўлсамда, бу ҳали ўз тасдиғини топмаганди.

Филология фанлари доктори, профессор Фузули Баятнинг “Oguz destan dunyasi” китоби Ўғузхон ҳамда Ўғузномалар ҳақидаги қарашларимни янада мустаҳкамлади. Унда номлари зикр қилинган Ўғузномалар, уларнинг таснифи, яратилиш тарихини ўрганиш, биздан янги тадқиқот ва изланишларни талаб қилади.

Китобдаги Ўғузномалар саноғи оз эмас, кўп эмас, нақд 36 тани ташкил қилди. Уларни яратилиш даврига қараб ўрганиш, мақсадга мувофиқдир.

Мақоланинг ибтидосида уйғур ёзувидаги “Ўғузнама” қўлёзмаси атоқли олим А.Шербакнинг нуқтаи назарига кўра, XIII асрнинг охири – XIV асрнинг бошларида кўчирилганини таъкидлаган эдик. Эпос тилининг қадимий экани, воқеалар сюжети архаиклиги, унда “Одиссей”, “Манас”, “Алпомиш”, “Рамаяна” каби эпосларига хос элементларнинг учраши, Ўғузхон тарихи аслида бир неча минг йилларга бўйлашишига ишора қилади.

Энди эса Ўғузномалар таснифига тўхталасак: Абу Бакр ибн Абдуллоҳ ибн Ойбек ад Давадорининг “Тарихдан марваридлар” (Жемчуг из истории восславленных) асари дастлабки Ўғузномалар сирасига қиради. Унга яқин замондош асарлар сирасига Жувайнийнинг Чигатой туркчасига таржима қилинган тарих бўлимидаги Ўғузнама, Язичиўғли Алининг “Таворихи Али Салжук”, Гардизийнинг “Зайнул Ахбор”, Абул Фазл Байҳакийнинг “Тарихи Байҳакий”, муаллифи номаълум “Мажмуаи ат-Таворих вал Кисас”, Заҳириддин Нишопурийнинг “Салжукнома” ва Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асарларини киритиш мумкин [2:21-22]. Ушбу Ўғузномаларда Ўғузхон, ўғуларнинг келиб чиқиши, ҳарбий юришлари, шажараси ва шу қабилар қайд этилган.

Ўғузномалар ёзиш анъанаси XI-XIII асрларда ҳам давом эттирилди. Бу даврларда Ибн ал-Асирнинг “Ал

Комил фиът-Таворих” (Тарих бўйича мукаммал асар), Алоуддин Отамалик ибн Баҳоуддин Муҳаммад ал-Жувайнийнинг “Тарихи жаҳонкушой”, Ҳофизи Абрунинг “Зубдат ут-таворихи Бой-сунқурий”, Маҳмудўғли Ҳасан Баятнинг “Жами Жем Аийн”, Абубакр Техронининг “Китоби Диёрбакр” ҳамда Анварийнинг “Душтурнома” каби асарлар ёзилиб, Ўғузнамашунослик маълум маънода давом эттирилди.

XV асрда Равондийнинг “Роҳат уссудур ва оят уссурур” (Кўнгиллар роҳати ва севинч аломати) асарида ҳам Ўғузхон тарихи батафсил бўлмаса-да, имкон қадар тарихга муҳрланди. Фузули Баят ўша асрда Кошон, Исфажоний, Ал-Бундари, Лариний каби ижод аҳли ҳам Ўғузномалар ёзганини таъкидлайди.

Тарихий анъана XVI ҳамда кейинги асрларда ҳам муносиб давом эттирилди. Тарихчи Хондамирнинг “Хулосат ул-ахбор фи баён ул-ахвол ул-ахёр” (Хайрли кишилар ахволини баён этиш борасида хабарлар хулосаси), “Ҳабиб ус Сияр”, Усмон Байбуртнинг “Таворихи Жади Мират-и Жаҳон”, Мирхонднинг “Равзат ус-сафо фи сийрат ул-анбий ва-л-мулк ва-л-хулафо” (Пайғамбарлар, подшолар ва халифаларнинг таржимаи ҳоли ҳақида жаннат боғи), Салир Бобо Гулалӣўғлининг “Ўғузнама”, муаллифи номаълум “Таворих-и Гузуду Нусратнома”, Сайид Локманнинг “Хунарнома”, “Салимнома”, “Шаҳаншоҳнома”, Имомийнинг “Хоннома”, Узункўпру “Ўғузнамаси”, Қозон Ўғузнамаси, Гурбангелди Ўроз Муҳаммад Мулла ўғлининг “Ўғузнама”си, Нурмуҳаммад Андалибнинг “Ўғузнама” ва Ўрхун Шойик Гўкёйнинг “Ўғузнама”си шулар жумласидандир.

Ушбу Ўғузномалар таснифига диққат билан разм солинса, улар араб, форс, турк тилларида, латин алифбосида ёзилганини пайкаш мумкин.

Шунингдек, Самарқанд, Тошкент, Истанбул, Ашхобод, Санкт-Петербург шаҳарларидаги кутубхоналарда ҳам муаллифи номаълум Ўғузномалар мавжуд бўлиб, улар ёзилиш услуби, тили жиҳатидан Рашидиддин ва Абулғозий Баходирхон қаламига мансуб Ўғузномалар таъсирида тарихга муҳрлангандек таассурот уйғотади.

Ўғузномалар тарихи ва таснифи аслида, уларнинг сони бундан-да кўп эканини кўрсатмоқда. Ўғузномаларни ўзаро бир-бири билан қиёслаш, тарихий таснифини яратиш, уйғур ёзувидаги “Ўғузнама” билан муқояса қилиш, Ўғузхон шахсиятига оид тарихий маълумотларни аниқлаштириш, фан олдидаги долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Бу эса янги тадқиқотлар, илмий изланишлар, баҳс-мунозараларни талаб қилади.

Адабиётлар

1. Щербак А.М. Огуз-наме. Мухаббат-наме. Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности. – М.: Изд-во восточной литературы, 1959. – С.106-107.
2. Bayat Fuzuli. “Oguz destan dunyasi. Oguznamelerin Tarihı. Mitolojik Kökenları ve Teşekkülü” (Fuzuli, Oguz destan dunyasi, 2013).

РЕЗЮМЕ. Ўғузномалар туркий халқлар орасида кенг тарқалган асарлар сирасига қиради. Ўғузномалар XII-XIII асрлардан бошлаб то ҳозирги кунга қадар давом этиб келаётгани эътиборга молик жиҳат. Ўғузномалар ҳақида фон Диц, Х.Кўрўғли, Н.Раҳмонов, Ф.Баят, А.Шомил сингари атоқли олимлар тадқиқотлар олиб боришган. Ушбу асарлар ҳақида яна кўплаб фикр-мулоҳазалар билдирилиши, табиий. Ушбу мақолада ёш тадқиқотчи томонидан янги Ўғузномаларга оид фикрлар билдирилади ҳамда имкон борича асосланади.

РЕЗЮМЕ. Огузномы являются одними из самых распространенных произведений среди тюркских народов. Примечателен тот факт, что проповеди продолжались с XII-XIII веков до наших дней. Фон Диц о проповедях, Х.Куругли, Н.Рахмонов, Ф.Баят, А.Такие известные ученые, как клещи, проводили исследования. Естественно, что об этих работах будет больше отзывов. В этой статье молодой исследователь высказывает свое мнение относительно новых рекомендаций и обосновывает их, когда это возможно.

SUMMARY. Oguznoms are one of the most common works among the Turkic peoples. It is noteworthy that the sermons continued from the XII-XIII centuries to the present day. Von Dietz on sermons, H.Kurugli, N.Rakhmonov, F.Bayat, A. Such famous scientists as ticks conducted research. Naturally, there will be more reviews about these works. In this article, a young researcher expresses his opinion on new recommendations and justifies them whenever possible.

QISSALARDA SARGUZASHT UNSURLAR

(Tohir Malik asarlari misolida)

F.Sapayeva – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

O.Kurbanbayev, N.Xojaahmadova, D.Mirzayeva – magistrantlar

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: qissa, o'zbek adabiyoti, detektiv, sarguzasht, "Alvido, bolalik", "Shaytanat", mazmun, ma'no, adib.

Ключевые слова: повесть, узбекский литература, детектив, происшествие, содержание, смысл, литератор.

Key words: story(narrative), uzbek literature, detective, adventure, substance, essence, writer.

Mustaqillikka erishgan xalqimizning iqtisodiy ijtimoiy va madaniy hayotida yangi davr boshlandi, ma'naviyat masalalariga e'tibor har qachongidan ham kuchaydi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, "Mamlakatimizda barcha soha tarmoqlar qatori madaniyat va san'at, adabiyot, ommaviy axborot vositalari rivojiga katta e'tibor berilmoqda. Ayniqsa, keyingi paytda bu soha ravnaqini yangi bosqichga ko'tarish bo'yicha ulkan ishlar qilinmoqda" [1]. Ana shu talablar adabiy-badiiy jahhadda ham yangicha badiiy tafakkur va tamoyillarni zarur qilib qo'ydi.

Badiiy adabiyotning bosh vazifasi insonda ezgulikka muhabbat, yovuzlikka nafrat tuyg'ularini shakllantirishdan iborat ekanini ma'lum. Qaysi bir davr adabiyotiga nazar tashlamaylik, ushbu maqsad birlamchi masala sifatida namoyon bo'lganini kuzatish mumkin. To'g'ri, adabiy asar pand-nasihatlarning quruq majmuasidangina iborat emas. Qalamkash o'z asarida biror bir hayotiy voqelikni badiiy talqin etar ekan uning tufariga tomonlarini o'quvchi nigohida gavdalandirib, ijobiy jihatlardan bahra olishga, salbiy ko'rinishlarini takrorlamaslikka undaydi. Tohir Malik qissalari ham bunday xususiyatlardan xoli emas. Uning deyarli barcha qissalarida inson ma'naviyati bilan bog'liq muammolar u yoki bu darajada badiiy talqin etilganini kuzatish mumkin. Hatto o'quvchilarning alohida mehrini qozongan "Shaytanat", "Murdalar gapirmaydilar" singari detektiv-sarguzasht qissalarida ham ushbu masalaga yangicha tamoiylar asosida qaraladi. Bir necha o'rinlarda insonning ma'naviy tanazzulga nafaqat ijtimoiy muhit, balki biz ko'pda e'tibordan soqit qilib yashaydigan ma'rifatsizlik sabab bo'layotganiga urg'u beradi. Chunonchi, tilga olingan qissalarining qator qahramonlari aynan ma'rifatsizlik, diniy va dunyoviy o'gitlardan bexabarligi, ularga nisbatan nopisandligi tufayli zalolat botqog'iga botadilar, hayotda adashib, umrlarini xazon etadilar. Yozuvchi ushbu masalada g'oyat ehtiyotkorlik bilan ish tutadi. Muayyan asarni qur'oniylar, qudsiy hadislar, payg'ambarimiz o'gitlari yohud allomalarning hikmatlari bilan quruq "bezab" qo'ya qolmaydi, balki bularni asar sujeti, timsollarning xatti-harakati, ichki olami, tuyg'ularining tafsilotiga singdirib beradi. Adib qahramonlar ruhiyatini har tomonlama chuqur ochib berishga harakat qiladi. Buni biz adibning "Alvido, bolalik" qissasi misolida ham ko'rinishimiz mumkin. O'zbek detektivining qiziqarli namunasi bo'lgan bu qissa har qanday yosh va kasbdagi kitobxonni befarq qoldirmaydi. Adibning "Jinoyatning uzun yo'li" turkum asarlarining birinchi kitobi bo'lishi mazkur qissa yomonlarning aybi bilan jinoyat ko'chasiga kirib qolgan iste'dodli o'zbek bolasi, yaxshi oilaning qobil farzandi boshidan kechirgan mushkul sarguzashtlari, fojiali taqdiri haqida hikoya qiladi. Asar markazida hayotning chag'ir tikanakli yollarida o'zlarini yo'qotib, adashib – tentirab yurgan bolalarning ruhiyati, ularning ichki tuyg'ulari, adashganligini tan olmay, o'z fojiasida boshqalarni aybdor sanash kabi fikrlar to'liqlar goh ko'tarilib, goh tushib turadiki, kitobxon ushbu holatlarda aybdor kim, sababchi kim, gunoh nima, savob nima, degan oddiy savollarga juda murakkablik bilan javob topib boradi. Biz bu o'rinda qissa markazida turgan Qamariddin fojiasining ildizlariga nazar tashlashni istadik. Negaki, asarlardagi jamiki syujet chiziqlari aynan mana shu qahramon atrofida aylanadi. Qissadagi Asorning ruhiy kechinmalari, ikkilanish –u istar istamas aytgan yolg'onlari, ko'p bolali nochor oilaning otasiz etim farzandi Salimning jismoniy qiynalishlari va hokozo voqealar ayni shu Qamariddinga kelib taqaladi. Yozuvchi barcha voqealarning boshlanish nuqtasi shu obraz bo'lgani uchun Qamariddinning ichki va tashqi olamiga alohida e'tibor qaratgan. Qamariddin nima sabablarga ko'ra jinoyat olamiga kirib qolgani, o'zi tengi bolalarni bu manfur olamga tortish, o'smir yoshida jinoyat olamining tajribali shaxsiga aylanganini ishonarli misollar yordamida ko'rsatib bergan. Tohir Malik inson shaxsi, uning xarakter rivojiga islomiy nuqtayi nazardan yondashuvchi adib ekanligini isbotlagan. Qamariddin obrazini yaratishda ham xuddi shu yo'ldan boradi. Uning fojiasiga faxsh, zino, oilaviy tanazzul tarbiya sabab bo'lganligini ko'rsatishga intiladi va bunga to'la erisha oladi. Yuqorida tilga olingan asarlarning muvaffaqiyatini ta'minlagan xislat muallifning dardmandligi, tasvirga olingan

kishilar qismatiga sherikligidir. Adib obrazlar xatti-harakatlarining tub sabablarini tadqiq qilishdan erinmaydi. U oqibatni, ya'ni voqelikning tashqi tomonini ko'rsatib qo'ya qolishga shoshilmaydi. Har oqibat muayyan bir sababning mahsuli ekanligini insoniy taqdir orqali ko'rsatadi.

Mustaqillik yillarida yozilgan "Shaytanat" asari yozuvchiga chinakam shuhrat keltirdi. Adib ijodining nechog'li baquvvat va ko'lamli, jozibador ekanidan dalolat beruvchi bu asarni keng kitobxonlar iliq kutib oldi. Sababi asarda ko'tarilgan muammolar o'ta dolzarb va muhim edi. Yozuvchi "Shaytanat" asarida "inson dunyodan lazzatlanish, bu dunyo sinovlaridan o'tish uchun keladi. Imoni butun odamlargina bu sinovlarga dosh bera oladi" degan g'oyani ifodalashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Odam yerda yuradi. Shoir Asqar Qosim aytmoqchi:

Samodagi tuzoq nima bilmagay,

U hech kimga itoat ham qilmagay...

Afsuski, shoir ta'riflagandek, oyoqlar ostida tuzoqlar ham ko'p. Bu tuzoq odam bolasining umrida hal qiluvchi vosita ham bo'lishi mumkin. Shuning uchun har bir inson o'zining hayot yo'lidagi tuzoqqa qarshi kurasha olish quvvatiga ega bo'lishi kerak. "Shaytanat"da shayton haqida ko'p fikr yuritiladi. Yozuvchi o'zining shayton haqidagi har bir fikrini "Qur'on" suralari va Hadislaridan misollar keltirish bilan isbotlashga harakat qiladi. Shayton ham kishi bilmas ulug' qudrat egasi. U – hasad, riyo, jaholat, razolat, g'azab, shahvat, zulm saltanatlarining sultoni. Uning saltanati qurg'oqchilikni bilmaydi. U ekan urug'larga siz va biz suv berib, o'zimiz anglamagan holda xolis xizmat qilamiz. Shuning uchun saltanatida qadalgan har bir urug' nish berib, unib chiqaveradi, meva tugadi. Tohir Malik yomonlik daraxtining ildizini izlab topishga harakat qildi. Biroq uni topmoqqa bir odamning imkoniyati yetmaydi. Shu tufayli yozuvchi to'g'ri xulosa chiqarish uchun ko'pchilikka, ommaga murojaat qildi. "Shaytanat"ni o'qib shu o'ylarga bordik: "Qani edi, hammamizning Yusufbek hojidek otamizu O'zbek oyimdek onalarimiz bo'lsa, o'shalarning qanotida yetishsak! Asadbeklar shu kuylarga tushmas edi?!" Va shunda butun fojia tag zamiri ila qirib ketgandek bo'lardi! Bekorga otalarimizdan ayirmagan ekanlar bizni!... Buvalari, omon qolgan bolakaylar baxtli ekanlar! Issiq bag'rilaridan chiqarmadilar. Nima yaxshi, nima yomon, nima xarom, nima halol, harqalay ajratadigan qildilar. Ammo mulla buvalari, opoqdodalari sovuq o'lkalarga surgun etilib, otalari urushda, qamoqlarda qolib ketganlar-chi? Ularning yozug'i ne edi? Murg'ak yuragiga yovuzlik tuxum qo'yib ulgurman bolakaylar, yetimxonalarni to'ldirgan "zumrasha"larning gunohini kim yelkasiga olgay? Qaysi jamiyatning sud kitobiga yozgaymiz? Asadbeklar shu imonsiz jamiyatning mevalari, uning qasos o'ti ko'zini ko'r qilgan "o'g'lon"lari emasmi? "Shaytanat" muallifining eng birinchi yutug'i shundaki, u zulmning o'q ildizini topib, asarga qo'l uribdi. Tohir Malik ba'zilar o'ylagandek oldi-qochdi, shunchaki sarguzasht asar yozish uchun qo'lga alam olmagan. U ko'p yillar yashab qoladigan va qancha kishilarni sergak torttirib, shaytanat olamiga kirib qolishdan qaytaradigan chinakam badiiy asar yaratdi. "Shaytanat" Tohir Malikning baland asari. Qoladigan asari. Har satri, sahifasidan iste'dod nafasi (chuqur badiiy tadqiq ruhi) ufurib turibdi. Kimdir ilgari qissalariga o'xshata olmayotgan bo'lsa, uni oxiriga qadar o'qishga sabri yetmadib. Yo'nalishini anglamabdi, mag'zini chaqolmabdi: "Chuvrindining taqdiri, boshiga tushgan achchiq qismati Asadbeknikidan kammi?! Yoki bo'lmasa, Anvarning fojiasi-chi, boshiga tushgan ko'rguliklar-chi? Kimni, qaysi yurakni titratmaydi? Qolaversa, Asadbekning qizi Zaynabning boshiga tushgan jaf toshi, bolalar-chi? U ko'rgan zulm, yovuzliklar qiz bolani muhabbat ko'chasidan chiqarib, qasos ko'chasiga boshlasa, qaysi jamiyat, tuzumni ayblash kerak? Shariat man etib qo'rgan hadlarni lang "ochib qo'rgan" tuzumini va yo uni qaytaraolmagan, o'zi qaysi boshi berk ko'chalarda shayton yetovida ketayotgan Asadbekdek otalarimni, qasos o'tida yonib, yo'lini yo'qotgan va ustma-ust gunohga botayotgan eri Elchinnimi? Yolg'iz onaizor Manzura boshini qaysi toshlarga ursin?!" Qirq to'qqizinchi yilning so'nggi kuni, Sovuq uy, sovuq tancha. Otasi chana, ayajonisi ukacha olib keladigan bir kunda bu

uyga kulfat bulutlari bostirib kirdi. Va bu abri balo bu xonadonni bir umrga ota mehridan judo qilib ketdi. Bola "Dadamga tegmang?! Tegmang dadamga!" deb hayqiradi-yu... Ota bag'riga olib, yuzini yuziga bosganda tekkan ko'z yoshgina qoldi. Shu kecha murg'ak qalbg'a o'rimalab kirgan shayton uning o'ksik, alamzada qalbg'a o'zining yovuzlik tuxumini qo'yib ulgurdi va u qasos istab, o'ch hukmini o'qidi: - Ularni o'ldiraman! Va bolagina bilmasdiki, bizning dinda o'ch olmoq harom qilingan edi; qasos yolg'iz Ollohga tegishli edi. Shaytonsaroyga birinchi g'isht o'sha kuni qo'yildi! Keyin shayton lain bu saroyga boshqa alamzada va validi zinolarni yetaklab kelib, Asadbek xizmatiga topshirdi. Shu tariqa saltanat ichida norasmiy saltanat tup qo'yib palak yoydi. Va bu saltanat "gullab", og'izga tushgan kezda uning odamlaridan biri qimorda xonumonini yutuzib qo'yg'an hofizning uyiga bostirib kirib, (kirganda ham nomahram oyoq bosishi man etilgan joyga qadar kirib borib) ayolinining nomusini toptagan, ko'ksiga pichoq urib ketgan. Asar har qanday er kishining g'ururini bukibda tashlaydigan ana shunday voqeadan, u alamlarini namoyon etib bormoqda. Asadbekning o'zi betakror xarakteri, hislat va fazilatlar bilan, chigal taqdiri va bukilmas irodasi bilan alohida olam bo'lsa, Chuvrindi eng qiyin – ekstremal sharoitlarda ham topqirliq, uzoqni ko'ra olishi bilan, tegirmonga tushsa butun chiqa olishi bilan bizni hayratga soladi. Taqdiri-chi? Uning boshiga tushgan ko'rgiliklar-chi? Tag'inam u metin ekan, uning o'mida boshqa har qanday inson yovuzga aylanib ketar edi! Lekin Chuvrindi adolat hissini, do'stga sadoqat hissini yo'qotmaydi. Shu jihatlari bilan Kesakpovondan o'n kara baland turadi. Va shu baland turgani uchun ham raqibi tomonidan yo'q qilinadi. Asardagi Elchin, Zaynab obrazlari-ichki olami eng yorqin va ishonarli, butun ziddiyatlari ila chizib berilgan pokiza bir muhabbatni ilhaqlik ila, beg'uborlik ila kutgan bir qalb qasos qurboniga aylansa va sharmandalik chodiridan qutilishi uchun o'sha ishni qilgan odamga uzatilsa, u qaysi dil, qanday yurak bilan yashab o'tadi bu dunyodan?! Zaynab fojiasiga bag'ishlangan bob va sahifalar asarni chindan baland mavqega ko'tarib, badiyatga daxldor etib turibdi. U chinakam iste'dod mevasi ekanidan hech-hech tonib bo'lmaydi. Shu qizining fojiasi tufayli Asadbek ne kuylarg'a tushib, ne o'tlarga qovrilmayapti! Shu bahonada yozuvchi Shayton saltanatining eng chirkin go'shalarigacha kirib borib tasvirlashga muvaffaq bo'ladi. Bu saltanatda bir to'da boshqa to'dani yiqish, sindirish uchun har qanday qabihliklardan qaytmasligini ko'ramiz. Elchin Asadbekdan o'ch olish uchun uning qizini o'g'irlab, nomusini bukmoqni va bir umr ezilib o'tishini istaydi. Zaynab shu maqsadda o'g'irlanadi. Boshqa bir raqib – Hosilboyvachcha esa, Mardonani ishga solib, Zaynabni ne ko'chalarga yetaklatadi. Igna ila sarxush ettirib, giyohvandlar qavmiga qo'shadi va sarxushlik holatida suratga olingan kassetani otasiga taqdim etadi. O'zbek qizlarining bu ko'chaga kirib kelishi avvalo dahshat! Hech bir ota bu isnod oldida chidab turolmas! Ayniqsa, Asadbek qudratli odam! Nima bu? Qaytar dunyomi? Asadbek o'z qilmishlarining jazosi, qaytimini shu dunyodayoq, tirikligidayoq topayaptimi? Adib qahramonlarini shunday chigal va eksremal holatlarga, ko'rgiliklarga solib sinaydi, qovuradiki, har biri nimalarga qodirligini tabiiy ravishda, o'z-o'zidan namoyon etib boraveradi. Tan olish kerak, Tohir Malik o'zbek adabiyotida sarguzasht unsurlarini amalda isbot etgan yozuvchidir. Biz shu vaqtga qadar bu unsurlarni mensimay, unga past nazar bilan qarab keldik va adashganimizni endi ko'rib turibmiz. U chuqur badiiy mushohadaga xizmat etishini endi inkor qilib bo'lmaydi. Shaytanat bunga yorqin dalil. Tohir Malik asarga bo'y rostay oldi. Ayniqsa, shu "Shaytanat"ida chevarligini namoyon eta oldi. Chokini chokiga keltirib, voqealarni ulash, taqdirarni chog'ishtirib bori but kitobdan iborat yaxlit asar yaratish har qanday adibning qo'lidani kelavermaydi. Buni chinakam iste'dod egasi, Xudo yuqtirgan talantgina uddalashi mumkin. Asadbekdek murakkab qahramonning shusiz ham chigal hayoti, havas qilmagulik taqdiri atrofida undan kam ko'rgiliklar ko'chasidan o'tmagan, o'sha beshafqat hayotda shafqatsizlarcha yashashdan bo'lak yo'l topmagan Chuvrindidek, Kesakpovondan bir guruh boshqa olam farzandlarining qismatlarini shunday ishonarli chizadiki, hayratga tushmay ilojingiz yo'q. Birgina Zelixon

taqdiri, Xongirey qismati, ular bosib o'tgan yo'l va yetishgan cho'qqi, nihoyat biridan ikkinchisiga meros qolayotgan bu hufiya saltanat bilan bog'liq voqealar nimaga teng?! Ular chinakam topildiq: Shaytanat saltanatining hududlaridan, qudratidan dalolat berguvchi! Ildizlari qayerga borib tutashuvidan, yovuzlikning urug'i qayerlargacha sochilib, qanday zaharolud mevalar berayotganidan hikoya etguvchi! Va bular barchasi qo'shilib, Shaytanat olami haqida shunday yaxlit bir tasavvur uyg'otadiki, bu olam kishisi bo'lib qolishdan Ollohning o'zi asrasin! Asarni bobma-bob, kitobma-kitob o'qiganigiz sari, Ollohga qaytishdan o'zga to'g'ri yo'l yo'q! – degan bir nido yangrab kelaveradi! Asar ichidan jaranglab chiqaveradi! Yozuvchining eng katta yutug'i ham ana shunda! Iymonga chorlashida! Shaytanat olami girdobiga tushgan Elchinning majruh holati, o'z jonini qasab qolish uchun sadoqatdan yuz o'g'irgan Shomilning oxir-oqibatda kallasi olinib sovg'a tariqasida qutiga joylashishi tasviri; orzu-armonlari abadiy ko'milgan Zaynabning achchiq qismati – barcha-barchasi biz uchun, hayot atalmish umr yo'lining o'nqir-cho'nqirlaridanmi, jin ko'chalariyu ravon yo'llaridanmi ketayotgan har bir inson uchun hayotiy saboqlardir. Avvalo taqdirarni qarang, biri biriga o'xshamasligini ko'ring. Zelixonni Xongreyga chalkashitmaysiz, Majilboyvachchani Shilimshiqqa tenglashtirmaysiz. Asadbek bilan Chuvrindi, Kesakpovonlar-chi? Har biri o'ziga xos olam vakillari. O'z qabri-zahri, olami, armonlari bilan betakror shaxslar. Shaytanat olamining ustunlari.

Qiyofalari, fe'lu ta'bu dunyoqarashlari bilan ham bir-biriga sira o'xshamaydi. Ular o'rtasida goh oshkora, goh zimdan borayotgan kurash butun shafqatsizligi bilan qalanga olinishi, ko'lami bilan hayiqmay tasvirlanishi chiroyli. Asadbekning o'z otasi qabrini ziyorat etgani borishi, Kozlov bilan aloqalari, Xongreyning dasti uzunligi, u yuborgan tergovchilarning ashaddiy siquvlari va nihoyat Zelixonning qurboni berilishi sahifalari asarni baland pog'onaga ko'tarib turibdiki, unchamuncha yozuvchi Shaytanat olamining bu o'rdalarga kirib borishga jur'at ham etolmaydi, iqtidori ham etmaydi. Ayniqsa, Asadbek og'ir xastalikka chalingandan keyin shaytanat olamida uning kurashlari asarga yangitdan «jon va ruh» bag'ishlab yuborganki, bu Tohir Malikning mahoratidan dalolat berib turibdi. Mana shu xastalik ayniqsa, Asadbek safdoshlari uchun zo'r sinov bo'lib, shu bahonada Chuvrindining sadoqati, Kesakpovonning hojasi o'mi uchun "o'lib-qutinish"lari yana ham yorqinroq ochila boradi. U yolg'iz da'vogarlik uchun kurashib, o'zidan necha bosh baland turgan Chuvrindini ustalik-la yo'qotishi faqat Shaytonsaroylarga xos yovuzlikning bir ko'rinishidir. Asadbek kechaga beshafqat tuzumning alamzada farzandi. Achchiqmachchiq beshafqatli ko'chasiga kirgan, qasmda-qasdgina jamiyat qonunlarini oyoq osti qilib, qasosda qalbg'a malham topib yurgan va hech kimga bo'y bermay kelayotgan odam. Agar u vaqti-vaqti bilan eng to'g'riso'z do'sti Jalilni ko'rgisi kelib qolmaganida, yolg'iz xotirani qo'msab bormaganida, uni shu ko'chada yurgan boshqa yovuzlardan farqi qolmasmi edi! Lekin u ham tirik inson, ojiz banda ekanini biz og'ir xastalikka chalib, mungli bir qiyofaga kirganida, qo'li qisqaligini sezib qolganida yaqqol ko'ramiz. Ayniqsa, Asadbekning o'sha xastalik boshlanganda ko'rgan tushi, ruhi shodlar va qabr azobini tortayotganlar diyorida kezib, onaizorining "oh" ini eshitib, xasta Samandarni, otasini uchratishi, ular bilan muloqotlarni shunaqa jonli, ishonarli tasvirlanganki, o'qib lazzatlanasiz. Muallif bizni Asadbek qalbining qahrdan xoli, armon to'la puchmoqlarigacha yetaklab kiradi. Keyin Asadbekning atay Krasnoyadga – otasi tutqunda yotgan joylarni izlab borib, ovloq o'rmon chetidagi mozoristondan qabrini topib, ziyorat etishi – unchamuncha dunyo ko'rgan, dunyo kezgan farzandlarning ham xayoliga kelmagan ish. U shu jihatlari bilan ham o'z zamondoshlaridan bir pog'ona yuqori turadi. Qalbi ham ayrim paytlari yumshab ketadi, olijanob ishlar qodirday ko'rinadi-yu, qalbg'a bir vaqtlar tuxum qo'yib ulgurgan yovuzlik uyg'onib ketganda tamomila sitamkor va qasoskorga aylanadi. Uning Muhiddin otaga aytgan gaplarini eslang: "Men namoz o'qimasam ham Xudodan qo'rqadigan insonman. O'lganimdan so'ng do'zaxda kuyishimni bilaman. Sizni bilmayman-u, ammo men sho'ro hukumatidan butunlay noroziman. Do'zaxda avval shu hukumat kuyishi kerak!" deydi u. Asadbek qanaqa murakkab shaxs ekani xuddi mana shunday nozik pallalarda butun bo'y-basti bilan ko'rinib ketadi. Uning tabibdan shifo istab borganida (xuddi Zelixon singari) qariyalarga qo'shilib, namozga o'tgisi kelishi... o'tishi qanchalik tabiiy bo'lsa, shaytanat olamiga sho'ng'ib ketishi shunchalik ishonarlidir. Qalblarini yovuzlik zarbosi bosib ketgan bunday kishilar osonlikcha iymonga kela qolmaydilar. Asadbek fojiasining butun dahshati ham shunda, sabog'i ham shunda.

"Shaytanat" asarida nurga yo'g'rib, san'atkorona chizilgan bir talay obrazlar ham borki, ular asarga o'ziga xos ohang taratib turibdi. Bu eng avvalo Anvar, Zaynab, Elchin obrazlaridir. Anvarning ruhlar olamiga sayohatlari va nihoyat uning yozib qoldirgan xatlar asarga bir oydinlik bag'ishlab, haqiqat nurini sochib turibdi. "Hurlik nimaning evaziga berildi? – deb yozadi u. – Qonlar evazigami? Jonlar evazigami? Jon berishga tayyor azamatlar bormi ulug' Turkistonda? Xumoyun Mirzo xastaligida tabibga Bobur Mirzo "Eng qadrli narsa – jonim, jonimni berayin", degan ekan. Xasta ona Turkistonga kim jonini fido qiladi? O'limdan qo'rqmas, botir o'g'lonlar nahot butunlay qirilib bitgan? Bu qanday hayot o'zi? Kun bor – quyosh yo'q. Osmon bor – yulduzlar yo'q. Vatan bor – vatanparvar yo'q... Alixonto'ra domla aytgan ekanlar: "Agar o'zbeklar oshning atrofiga birlashganday birlashganlarida edi, allaqachon erkka erishgan bo'lar edilar". Men bu aqlli satrlarga ozgina tahrir kiritmoqqa jazm etdim: "Agar o'zbeklar to'planib, to'y-maraka oshiga oshiqqanlari kabi iymonga oshiqqanlarida edi, mustaqillikka shubhasiz erishadilar". "Ulug' Turkistonni faqat iymon birlashtiradi..." O'sha kechagi sho'rolar jamiyatida shunday odam jinni deb e'lon etilishi va o'zini osibgina ruhiga erk berishi tabiiy edi. U shunday fojiali qazo topdi. "Zamonga sig'magan Anvarni ozod ruhlar chaqirib oldilar" Asarda haqiqatan oydinlashtirib kelatirgan ruhiy holatlar, parvozlar, o'tgan yaqinlarning ruhlar bilan uchrashuv-muloqotlar nozik, muxtasar tasvirlarda aylanib-aylanib keladiki, ular asarda yangi fazo va yangi havoday tushgan. Inson ruhiy olamining behudud sarhadlarigacha kirib borishga urinish, ruhlar olamiga sayohatlar keyinchalik Anvar, Elchin obrazlarini ochishda, taqdiralarini chizishda, fojialarining ildizlarini ko'rsatib berishda juda ham qo'l kelgan. Asardagi bu bob va sahifalar simirib o'qilsa-da, hech yoddan ko'tarilmay, chuqur o'ylarga toldiraveradi. Hayotning nihoyati imtihon dunyosi ekani, har kim ekanini o'rishi, hech bir jinoyat jazosiz, yaxshilik mukofotsiz qolmasligi teranroq anglatib borilaveradi.

Adibning "Alvido bolalik" qissasiga qaytadigan bo'lsak, Asorning jinoyat yo'liga o'z-o'zidan kirib qolmaganligini ta'kidlash uchun yozuvchi kitobxonni uning oilaviy muhitiga "Yetaklaydi". Oila muqaddas ekanligi hech kimga sir emas. Hatto tasavvuf falsafasida ham mazkur masalaga alohida e'tibor bilan qaralgan. "Bu falsafaning yirik vakillaridan bo'lgan Ahmad Yassaviy, Bahovuddin Naqshbandiy, Najmiddin Kubro tariqatlarida ota-otalar o'zaro munosabatlarining farzandlar kamolotidagi roli, farzandlarning ota-onalariga bo'lgan munosabati mavzusi alohida ta'kidlab o'tilganini ko'ramiz". Aslida ham "Mustaqil dunyoqarashga ega, ajdodlarimizning bebaho merosi va zamonaviy tafakkurga tayanib yashaydigan barkamol insonni tarbiyalash" asosiy masalasi ekani bugunda ko'p ta'kidlanmoqda. Zamonamizning hozir javob adibi bo'lgan Tohir Malik qissasida Asorning jinoyat yo'liga kirib qolishiga asosan oilaviy muhit, ota-onasining noto'g'ri tarbiyasi sabab bo'lgani zaruriy dalillar asosida ko'rsatib beriladi. Asor jinoyatchi bo'lib tug'ilgan. U xudo suygani iste'dod egasi. Maktabda "a'lo" baholarga o'qigan. Tabiiy fanlarni "suv qilib" ichib yuborgan, deyish mumkin u haqida Odob-ahloqi ham havas qilarli darajada edi. Xo'sh, unda bola nega adashdi? Uning balog'at pallasida, dunyo hodisalarini endi-endi tushuna boshlagan bir paytda oiladagi muhit, ota-onaning ma'naviyatdan yiroqligi, tirikchilik deya risoladagi hayotdan voz kechishlari bolaning buzilishiga sabab bo'ldi. Asorning otasi otarchi. U o'g'li Asorni ham to'y-hashamlarga sudraydi. Asor buni istamasa ham, otasining ra'yini qaytara olmaydi; bo'ynidan bog'alangandek to'ylarga boradi. To'yxonadagi mast-alastlarning nojo'ya xatti-harakatlari, to'yda xirom aylayotgan "raqqosa" ning nojo'ya qiliqlari, unga mahliyo bo'lganlarning besharm gaplari, munosabatlari qaysi tomonga egsangiz shu tomonga egiladigan tuyg'ularini g'oyat erta so'ndiradi. Hayot ana shunday engil-elpiliklardan iborat ekan-da, degan tasavvur uyg'onadi. Qolaversa, oiladagi muhit, ota-onasining munosabatlaridagi biryoqlamalik, soxtalik, molidunyoga ruju va boshqa salbiy hodisalar Asorning pokiza tuyg'ular bilan juda erta xaryolashishiga olib keladi. Asor bu pokiza tuyg'ular endi hech qachon qaytib kelmasligini bilib, "Alvido, bolalik!" deydi. Hayotga, odamlarga beparvolik, bepisandlik tuyg'ulari uning yuksak orzu-umidlari ustiga tuproq tortadi. Asor o'zi istamagan holda jinoyat ko'chasiga kirib qoladi. Adib qissaning bir qator o'rinlarida Asorning jinoyat yo'lini tahlil etar ekan, bu mash'um taqdirda uning bir o'zi gunohkor emasligini, balki oila, atrofidagi kishilar, ota-onasi ham birdek aybdor ekanini ta'kidlashga urinadi. Ayniqsa, hikoyachining temir panjaralar ortida Asor bilan qurgan suhbatlari, Asorning

salmoqdor savollari, jo'yali mulohazalari vositasida sog'lom turmush tarzi farzand tarbiyasida etakchi mavqe egallashiga alohida urg'u beradi. Asorning jinoyat yo'li Qamariddin bilan boshlangani qissaning bir necha o'rinlarida ko'rsatiladi. Zero, qissaning maxsus bir bobida ta'kidlanganidek, Qamariddin ismi jismiga, hayot yo'liga mos yigitlardan emas; u ko'cha bolasi bo'lib tug'ilgan, ko'cha bolasi bo'lib o'sgan. Asor va uning atrofidagi bolalar Qamariddinni ko'chadagi jinoiy uyushmaning boshlig'i va rahnamosi sifatida taniydilar. Ammo ular "Qamariddinning armonini bilishmaydi. Qamariddinning dardi ichida. Faqat bir marta, kayf qilib o'tirib, Asorning bo'ynidan ushlab, peshonasini peshonasiga bosib xo'rsingan: "Mening ham o'qigim kelardi, student bo'lib yurgim kelardi. Olim bo'lib, oq "Volga"larda kerilib yurgim kelardi"-degan edi. Ana shunda Asor uning qalbida katta dard, alam borligini sezgan edi" iqtibosdan sezilib turibdiki, har bir o'smiring o'ziga yarasha orzu-armonlari bo'ladi. Ashaddiy jinoyatchi hisoblangan Qamariddin ham bunday muqaddas tuyg'ulardan bebahra emas. Biroq uning armonlari ushlanishiga ishonch yo'q. Chunki Qamariddinning hayoti orzu qilinmaydigan hayot. Qamariddin otasi kimligini bilmaydi. U zino bolasi. Onasini uchinchi sinfga borganagina ko'rgan. Bor gapni keyinchalik buvisidan eshitgan: "Tug'ilganingni bilib xursand bo'ldim. Onang chiqadigan kuni guldasta ko'tarib borsam, bir o'zi kelyapti. Maqsadini tushundim. U yosh edi. Umrini badnom qilgisi kelmagan." Shu kichkina parchadan oq Qamariddin fojiasi kitobxonga ayon bo'ladi. Qamariddin tug'ruqxonada ko'z ochib, bolalar uyida esini tanigan. Ota-ona, xonadon degan kimsa ham uning uchun yot. Shu sababdan bo'lsa kerak Qamariddin hayotdan bezgan, odam bolasiga mehri yo'q. Har qanday kimsadan bo'lsin o'ch olishga intiladi. Shundan ham ko'rsa bo'ladiki, bola tarbiyasida, uning ma'naviy kamolotida oila, ota-ona va atrof-muhitning alohida o'rni, muayyan ta'siri bor. Insonning mukammallashuvi ayni mana shu omillar ta'sirida ro'y beradi. Tohir Malik o'z qissasida mazkur masalalarni ochiq-oshkora aytmasa ham, kitobxon uning nima demoqchi ekanini ilg'ab oladi. Bu esa adibning yetuk iste'dodini, zamonaning dolzarb muammolariga beparvo emasligini ko'rsatib turadi. "Alvido, bolalik!" qissasining muqaddimasida shunday tasvir bor. "Quyosh barchaga baravar nur sochadi", deydi. Haq gap. Biroq, uning nuridan hamma ham bir xilda bahramand bo'lavermaydi. Tikanli sim. Temir panjaralar, baland devorlar ortidan mo'ralagan tonggi quyosh ko'ngila ozod hayotdagi kabi ilqlikni bera olarmikan? Tikanli simlar bilan o'ralgan qamoqxonada hovlisiga ham bahor kiradi, bu yerdagi daraxtlar kurtagi ham ko'z ochadi, barg chiqaradi. Ammo, bahor gashiti tikanli simlarni oshib bu yerga o'ta olarmikan? Har lahza, soat, kun... ularni ozodlikka yaqinlashtiradi. Har lahza, soat, kun... ularni iskanjaga oladi, ular o'ylamay bosilgan qadamlarini la'natlab yashashadi" G'oyat ta'sirchan tasvir. Yozuvchi ana shu tasvir orqali o'quvchini voqelikka to'g'ridan-to'g'ri olib kiradi. Demak, asar o'smirlar orasida yuz bergan jinoyatchilik, bu jinoyatchilikning sabab oqibatlarini ko'rsatish, bular haqida o'quvchiga o'git berish haqida bo'lib, birinchi galda, insonning ma'naviy kamolotiga xizmat qiluvchi hayotiy unsurlarni ta'kidlashni e'tiborda tutadi. Xo'sh inson ma'naviyati bilan bog'liq masalalar, ayniqsa, yoshlar tarbiyasi, o'smirlar ahloqi masalasi qisasida qay tariqa berilgan? Bu masalalarni adib qaysi mezonlarda turib talqin va tahlil qiladi? Bu muammolarni hal etish o'zidan-o'zi yuzaga kelmaydi. Adib har bir timsol xarakterida jinoyatga moyillikni yuzaga kelish sabablarini axtarishga, jinoyat paydo bo'lgan muhitni ko'rsatishga, ko'rsatibgina qolmay, jinoyatchi o'smirlarning shu yo'lga kirishiga sababchi bo'lgan kimsalarning qiyofasini yoritishga alohida diqqat qiladi. Asordagi muqaddas tuyg'ular butunlay so'nib ketmagan. Aks holda Asor qotillik yuz bergan kechasi undan keyin ham qilib ko'rgan ishidan o'kinib pushaymon bo'lib tashvishga tushmas edi. Asor kuchli ruhiy iztirobning iskanjasiga qolib ketadi. Bundan keyingi tunlarini bedor o'tkazadi. Yulduzli osmonni bir chetdan yamlab kelayotgan qo'ng'ir bulutlar orasida nifoq chiqib, yashin chaqnatadi. Nur ham o'sha ko'zlardan chiqdi. "Men qotilimni izlab, topdim", deya shu beshinchi qavat peshayvoniga otildi. Momaqoldiroq gumburladi. Asorning nazarida o'sha odam na'ra tortdi. "Qarang, qotilimni topdim", deya shahar ahlini uyg'otmoqchi bo'ldi. Adabiyotshunos Umarali Normatov detektiv-sarguzasht turlar haqida gapirib, Tohir Malikning shu mazmundagi qissalari haqida bergan bahosi e'tiborga loyiq: "So'nggi yillarda bizda ham zamonaviy jahon adabiyotida keng tarqalgan detektiv-sarguzasht tur ancha jonladi, bu adabiy turning Tohir Malikday iste'dodliligi p'fessional sohibi qalamlari va uning iste'dodli izdoshlari etish chiqdi... eng muhimi, Tohir

Malik o'zbek adabiyotida bu turga yuksak madaniyat olib kirdi, bu tur mensimay qarash, ta'na-malomatlardan xalos etdi, bu turni rostakam san'at darajasiga ko'tara oldi" Haqiqatan ham, Tohir Malik detektiv- sarguzasht turning mazmunini bir jihatdan yangilay oldi. Bu jihat, birinchi galda, qahramonlar sarguzashtlarning ochiq bayonida emas, balki ularning ruhiy kechinmalarini shu voqelik bilan uyg'unlikda berishda, biror-bir jinoyat yoki mash'um hodisaning ildiz va sabablariga chuqur kirib borishda ko'rinadi. M.Jumaboev...Bolalar adabiyoti yoshlari imon-e'tiqodli kishilar sifatida, vatanga muhabbat ruhida

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir. / «Xalq so'zi». – Toshkent: 2017-yil. 4-avgust.

2. Tohir Malik Tanlangan asarlar, 1-2 jildlar, T.: 2004. [http://kutubxona.com/Tohir_Malik_Shaytanat_\(I-kitob_I-qism\)](http://kutubxona.com/Tohir_Malik_Shaytanat_(I-kitob_I-qism))

REZYUME. Maqolada Tohir Malik qissalarining badiiy xususiyatlari, shuningdek qissalarida inson ma'naviyati bilan bog'liq muammolar, ulardagi sarguzasht unsurlari u yoki bu darajada badiiy talqin etilgan. O'quvchilarning alohida mehnini qozongan "Shaytanat", "Alvido bolalik" singari detektiv-sarguzasht qissalari tahlilida ushbu masalalarga yangicha tamoyillar asosida yondoshildi.

РЕЗЮМЕ. В статье, в той или иной степени, художественно осмыслены особенности повестей Тахира Малика, а также проблемы, связанные с духовностью человека в его повестях, элементы приключения в них. К этим задачам подходили на новых принципах в анализе таких детективно-приключенческих рассказов, как «Шайтанат» и «Прощай, детство», завоевавших особую любовь читателей.

SUMMARY. The article presents the artistic features of the stories of Tahir Malik, as well as problems with human spirituality in their stories, in which the elements of adventure are interpreted to one degree or another artistically. In the analysis of detective-adventure stories such as "Shaytanat", "Goodbye childhood", which received special love from readers, these issues were approached on the basis of new principles.

«АЛПАМЫС» ДЭСТАНЫНЫҢ ӨГІЗ ЖЫРАҰ ВАРИАНТЫНЫҢ ҮЙРЕНИЛИҮИДЕ Н.ДӘҰҚАРАЕВТЫҢ ОРНЫ

А.Б.Турдумуратова – таяныш докторант

Ўзбекистон Республикасы Илимлер Академиясы Ўзбек тили, адабияты ҳам фольклоры институты

Таянч сўзлар: вариант, жиров, достон, образ, қахрамон, жанр, тадқиқот, мотив, очерк.

Ключевые слова: вариант, жырау, эпос, образ, герой, жанр, изучение, мотив, очерк.

Key words: variant, zhyrau(jiraw), epic, image, hero, genre, research, motif, essay

Дэстанлар ҳам олардын версия ҳам вариантлары хаққында «Вариант қандайда бир биринши ҳам жалғыз болған тексттің соңын ала өзгерген көриниси емес, бәлкі белгили бир шығарманың жанлы аўызеки эпик традиция тийкарында жүзеге келген, бирин бири бийкарламастан қатар жасай алатуғын ҳам өз-ара парылданыўшы түрли текстлери болып, белгили бир фольклорлық шығарманың конкрет бир текстте, конкрет бир атқарылыўында жүзеге келиўи болып табылады» [9:71] деген еди академик Т.Мирзаев. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстаны «Алпамыс» дәстанының вариантларының ишинде Өгиз жыраў варианты өз алдына салмақлы орынға ийе болып, қарақалпақ халық аўызеки дәрәтпелерин соның ишинде дәстанларды жазып алыў, үйрениў ҳам илимий-изертлеў жумыслары 1930-жылларда-ақ басланған еди. Қарақалпақ «Алпамыс»ының Өгиз жыраў вариантын профессор Қ. Айымбетов 1934-жылы Хожамберген Нияз улы Өгиз жыраўдан жазып алып, арадан еки жыл өтип ең дәслеп 1936-жылы баспаға таярлап [1:225], 1937-жылы Москвада китап етип баспадан шығарды. Буннан соң тап усы варианттың өзи 1941-жылы, 1981, 1990, 1995, 2007-жыллар аралығында баспадан шықты. Бул «Алпамыс» дәстанының Өгиз жыраў варианты көпшиликте қызығыўшылық оятып, бул бойынша бириншилерден болып илимий изертлеўлер алып барған алымлар И. Сағитов, Қ. Мақсетов Н. Дәўқараевлар болды. Бул бойынша белгили алымлар Қ. Мақсетов ҳам А.Тажимуратов 1979-жылы шыққан «Қарақалпақ фольклоры» сабақлығында қарақалпақ дәстанларының дәслепки изертлениўи ҳам оған үлес қосқан алымлар хаққында «Қарақалпақ эпосларын изертлеўде Н.Дәўқараевтың, Қаллы Айымбетовтың, И. Сағитовтың ислеген мийнетлери үлкен. Олар қарақалпақ дәстанларын жыйнаўда, басып шығарыўда, әсиресе изертлеўде баҳалы жумыслар жазды. Н. Дәўқараев өзиниң "Очерки истории дореволюционной каракалпакской литературы" деген 1959-жылы Ташкентте басылып шыққан китабында қарақалпақ фольклорына айрықша иркилип, оған улыўма шолыў жасайды. Ол қарақалпақ фольклорының

тарбиялашда mustaqil mamlakatimizning qudratli qurolidir. Faqat chinakam badiiy asarlargina bolalarga kuchli ta'sir ko'rsatib, ana shu yuksak talablarga javob bera oladi. Shu sababli bunday kitoblari pedagogik nuqtai nazardan ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Bolalar kitobi bu vazifani bajarishda badiiy tilga suyanadi. Adabiy asarning tili uning g'oyaviy mazmunini aniq va ifodali ochib berish vositasidir. Yaxshi, aniq, ravon, obrazli, boy til bilan yozilgan asar yozuvchining maqsad va fikrlarini kitobxonlarga tez va oson yetkazadi.

тематикасы, жанрлары хаққында ой жүритеди. Қарақалпақ жыраў-бақсыларының мектеплери хаққында биринши болып сөз қозғайды» [8:194] деп жоқарыдағы бир қатар илимпазлар менен бир қатарда Нәжим Дәўқараевты айрықша атап өтеди.

Нәжим Дәўқараев ең бириншилерден болып қарақалпақ дәстанларының идеялық мазмунына, атқарылыўына қарап жанрлық жақтан айырып, дәстанлардың дәрелиў тарийхына тоқтап өткен еди. Қарақалпақ халқының бийбаха мийраслары «Алпамыс», «Қырық қыз», «Қоблан» дәстанларын салыстырмалы-тарийхый, әдебий-тарийхый жақтан изертлеў жумысын алып барған еди.

Көрнекли алым Нәжим Дәўқараев өзиниң «Революцияға шекемги қарақалпақ адабияты тарийхының очеркleri» (Нөкис, Қарақалпақ мәмлекет баспасы, 1961-ж) ҳам усы китап тийкарында қайтадан толықтырылып басылған автордың «Шығармаларының толық жыйнағы» II том китапларында дәстанды хәр тәрәплеме аналитикалық пикирleri менен байытыўға хәрәкет еткен. Алым дәстанның Өгиз жыраў вариантына дыққат қарата отырып: Қарақалпақ халқының батырлық жырларының көпшилигинде хәдийсе болажақ батыр туўылмастан бурын басланады. Ата-анасы балаға зар болады» [5:193] – деп усындай дәстүрли экспозициялық сюжетлердиң «Ер Қосай», «Жас келин» ҳам т.б. дәстанлардан орын алғанлығын атап өтеди. Ол дәслепки жәрияланған «Алпамыс» дәстанының вариантларын салыстырыў барысында «Жийемурат жыраўдан жазылып алынған вариант пенен Қ.Айымбетов жазып алған вариантлардың қурылысында, мазмунында хеш қандай өзгешелик жоқ» [5:235] деген пикир билдиреди. Изертлеўши бул мәселеде дәстанлардағы ўақыялық ізбе-изликleri нәзерде тутқан болыўы мүмкин. Болмаса, Жийемурат жыраў менен Хожамберген жыраў дәстанлары тил өзгешеликleri жағынан, ўақыяларды баянлаўдағы қысқалық ямаса бөрттириўшилик принципleri сақланғанлығын анық көзге тасланып турады.

Н.Дәўқараев «Алпомиш» дәстанының Фазыл Юлдош варианты менен Хожамберген Ниязов

вариантларын салыстырып олар араларындағы гейпара айырмашылықтарға тоқтайды. Мәселен, «... вариантлардың тилинде, қурылысында, геройлардың характеринде, поэмада сәулеленетуғын жәмийетлик турмыстың түрлеринде толып атырған өзгешеликлер бар» [5:210].

Мәселен, Байбөри менен Байсарының еки теңдей туысқан болыуы. Балалары бесикте жатқанда екеуі куда түсиуі («Бешик киратма») Байбөриниң иинисинен закят талап етиуі Байсарының буған арланып көшип кетиуі сыяклы басланғыш сюжетлер миллий турмыслық тәсирлер менен байытылғанлығын нәзер аўдарады. Сондай ақ дәстаннан орын алған қахраманлар менен персонажлардың атларындағы айырмашылықлар Алпамыс-Хәким, Гүлпаршын-Барчин, Хансулұй-Қалдирғоч, Хашым(Әшим)-Қойқубат, Арзайым-Тавке ойым, Мәстан кемпир-Сурхайыл хәм қарақалпақ вариантында жоқ персонажлар Көкалдаш, Көкаман, Көкқашқа, Байқашқа, Тайқашқа сыяклы эпизодлық персонажлардың орын алғанлығын өзбек версиясы ушын характерли белгилер деп бағалайды.

Дәстанның өзбек версиясының Фазыл Юлдош вариантында Алпомиш қырық жигити менен жүретуғын батыр түрінде көбірек көринеди. Әсиресе сапарға шығып баратырып қырық жигити менен бирге атланады – деп миллий дәстанның өзгешеликлерине дурыс баға береді хәм дәстандағы ел бирлиги мәселелериниң бузылғанын аңлататуғын Байсарының Байсынды таслап көшиу пайытларында оның Он мың үйли ел болып көшкенлигине дыққат аўдарады. Барчин қалмақлар оны айттырып келгенде қойған шәртлеринде «байрақтан аты озғанға, мергенге, палўанға тийемен» – деген сөзлеринде қарақалпақ вариантын да тек «басын ат байраққа тигетуғынлығы» туўралы шекленген шәрттиң орын алғанлығын анықлайды [5:240].

Н. Дәўқараев улыўма көз қарастан Фазыл Юлдош вариантын былайынша бағалайды. «Алпамыстың (Алпомиш), Гүлпаршынның (Барчиной) жаслығы кеңирек, көркемликер көрсетиледи. Оның үстине өзбекше варианты соңғы ўақытлары көбірек өзгериске ушыраған хәм редактор тәрәпинен көп дүзетилген... деп дәстанның баспаға таярлау барысындағы технологиялық жумыслардың унамлы, унамсыз тәрәплерин атап өтеди [5:240].

Н. Дәўқараев «Алпамыс» дәстанының пайда болған дәуірлерин хәм географиялық жайласуы орынларын белгилеуде, В.М. Жирмунскийдің, Х.Т. Зарифовтың пикирлерине қосыла отырып «Оның турақлы вариантының жарыққа шыққан дәуіри XV-XVI әсирден арыға кетпейди. Пайда болған географиялық орынлары болса, Әмиўдәрәя, Сырдәрәя бойлары, Арал, Каспий теңизлери, Едил, Жайық дәрәялары Урал таулары арасындағы далаңлықлар, тийкарғы қонысы Орта Азия» деген шешимге келеди. Буған мысал ретинде қарақалпақ версиясының Әгиз жырау вариантында ушырасатуғын ел-жер атамаларын келтирип өтеди. Мысалы: «Жаз болса жайлауым Әмиў жағасы» деген Алпамыстың сөзлери «Ат болыпты Миян көлдің таулары», «Ар жағы Түркистан, бер жағы Қокан, Хәзиретимнің кәдем урған жайлары» [5:244] деген Баршынның сөзлериндегі қатарлар дерек ретинде қабыл етилген. Бирақ, бул ел-жер атамалары «Алпамыс» дәстанының соңғы редакциясының пайда болған орынлары сыпатында дурыс белгиленген болыуы мүмкин. Деген менен эпикалық дереклерди тарийхый дерек дәрежесинде бақлау ушын исенимли фактлық мағлыўматлар керек болады.

Алым Әгиз жырау вариантындағы қахарманлар образларын үйрениу мақсетинде бир қатар тийкарғы образларға дыққат аўдарып өтеди. Мәселен,

Алпамыстың жаслық ўақтағы күшин «14 жасында нардай күшке толып жигит болды. Болажақ батыр көп жылқының ишинен өзине ылайық екенин билип, асау Байшубардың қуйрығынан услап, аш жолбарыстай ыңыранып, жарылған муздай гүңиренип, табанда тоқтатып, ноқталап минип алады. Бул болажақ батырдың биринши сыннан өтиуі еди. Көп жылқының ишинен өзине ылайық атты таңлап ат миниу қарақалпақлардың батыр жигитлериниң көптен киятырған биринши белгиси» [5:245]–дегендей мысаллар менен көрсетип береді. Хәқыйқатында да, ат таңлау мотиви ерте дәуірлерде дәретилген дәстанларға характерли қубылыс. Оның «Алпамыс» дәстанынан орын алыуы миллий дәстанымыздың узақ ўақытлардан бери басқа дәстанлар қатарында қәлиплесип, раўажланып киятырғанын көрсетеди. Усындай аналитикалық бақлауларда алым, Алпамыс образының, оның атына байланысly тәрәплери менен қатар қойып үйрениуді әмелге асырғаны айрықша әхмийетли. Себеби, ат батырдың ең жақын жолдасы, ғамхоршысы, оны (батырды) барлық аўырманшылықлардан қутқарыушы образ. «Алпамыс» дәстанының қайсы версиясын яки қайсы вариантын алып қарасақта Байшубар батырды мақсетлерине жеткеретуғын образ болып дәстанның биринши бөлиминде бәйге жарысына қосылып Гүлпаршынды Алпамысқа «алып берсе», екінши бөлиминде батырды жер асты дуньясынан азат етип, душпанларынан кегин алыуға имкан табатуғын хәрекетлери менен көзге түседі. Сондай-ақ, Алпамыстың аңқаулығын, гөдеклигин, намысшыллығын, шеберлигин, адамгершилик пазыйлетлерин илимпаз былай бағалайды. «Алпамыстың образы халықтың тилегинен, мақсетинен алынған... Ол отқа күймес, суўға батпас, оны қылыш кеспес, оған оқ өтпес, жеңилмес, жаўын жеңе беретуғын, қайтпас қайсар батыр болса екен деген халықтың уллы үмитинен, жақсы нийет, хәқ тилегинен алынған» [5:247-249]. Хәқыйқатында да миллий санамыз өз батырын жаратқан. Оның алдына барлық қыйыншылықларды, тосқынлықларды үйип төгип қояды да, оны жеңиуде де, барлық қарсылықлардан үстин келип мурат-мақсетлерине жетиуге де халықтың өзи жол табады. Бул жол – өз қахарманына болған исеним арқалы бурыннан қәлиплесип киятырған антропоморфлық образдағы ғамхоршы күшлердің қалдықлы излерин сәулелендиретуғын сана-сезимлеримиздің даўамы сыпатында бағаласақ орынлы болады деп ойлаймыз. Себеби, хәр қандай батырлық образлардың дәрегинде ғайыптан келген ғамхоршы күшлер, бәрқулла жетекшилик хызмет атқарады.

Н. Дәўқараев дәстаннан орын алған бас қахарманның бири Гүлпаршын образына да тоқтап өтеди. Оны «алдағысын ойлайтуғын ақыллы, батырға шын жолдас сыпатында көринеди» деп бағалайды. Қыздың ақыллылығын, сулыўлығын тәрийплеуши, қыйыншылықтан шығыу ушын тез жол табатуғын хийлекер, ўәдесине берик, адамгершилиги күшли, Алпамыстың сүйикли яры хәм жәрдемшиси сыпатында көринетуғынлығын дәлийллеуши бир қатар эпикалық мағлыўматларды пайдаланған.

Дәстанда Қаражан образын сөз еткенде изертлеуши Алпамыс менен Қаражанның дослығын шын дослық сыпатында бағалап, ислам дининиң тәсири, поэмада көрнекли орын тутпайды деп белгилеген. Деген менен, түркий халықлардың ислам диниң қабыл етиу дәуіри тарийхта орны бар жәмийетлик тәсир сыпатында бағаланады. Бундай исламласуы мотивлери бир қатар дәстанларда турақлы сақланған сюжетлерди пайда еткенлиги бизге белгили.

Ултан-кул образы бойынша билдирген пикирлеринде оның қарақалпақ вариантында «Ол жәбир көрген куллардың баслығы»... Батыр жат

журтқа кеткенде халыққа, батырдың атасы, анасы, қарындасы, баласына азап береді... Қарабасының ғамын ойлайтуғын ишкі душпан унамсыз герой қатарында көрінеді. Ол ел ырысы ерге жаманлық ойлайтуғын, қыянет истейтуғын жаманның типі» деген анықтамалар береді. Сондай-ақ алым, Күлтай, Әшим (Хашым) образдарын сөз еткенде олардың батырға ислеген хызметлерін жоқары бақаланған. Душпанларына қарсы гүресіуіге жәрдем көрсеткен пұқара, халық үәжиллери дәрежесінде өз орынларын тапқанлығы сөз етиледі. Унамсыз типлердің арасында айрықша көзге түсетуғын мәстан мама образы өз сумлығы өзинің басына жететуғын, атқаратуғын хызмети бойынша дәстандағы хәдийселерди бир-бирине байланыстыратуғын орны белгиленген.

Әдебиетлар

1. Алпамыс. Баспаға таярлаған: Қ.Айымбетов. –Москва: Мәмлекет көркем әдебиет баспасы, 1937. 225-б.
2. Алпамыс. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. Баспаға таярлаған: Қ.Байниязов, Н.Айымбетов. VII-том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981.
3. Алпамыс. Қарақалпақ халық дәстаны. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990, 212-б.
4. Алпамыс, Қоблан. Қарақалпақ фольклорының бес томлығы. I-том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995, 320-б.
5. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том, биринши бөлим. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
6. Дәўқараев Н. Образлар бойынша мағлыұматларды қарап: шығармаларының толық жыйнағы, 2-том, биринши бөлим. – Нөкис: «Қарақалпақстан» 1977, 245-262-б.
7. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. I-VII том. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2007, 756-б.
8. Мақсетов Қ., Тәжмуратов А. «Қарақалпақ фольклоры». –Нөкис: «Қарақалпақстан» 1979. 194-б.
9. Мирзаев Т. Халқ бахшиларининг эпик репертуари. –Тошкент: «Фан», 1978, 71-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада «Алпамыс» достонининг Оғиз жиров вариантини ўрганишда Н. Давқараевнинг нуктаи-назарлари, илмий тадқиқотлари ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ. В статье описываются научный взгляд, труды Н. Давқараева в изучении эпоса «Алпамыс» в варианте Оғиз Жырау.

SUMMARY. The article describes the scientific view of the works by N. Davkaraev in the study of the epic "Alpamys" version of Ogiz Zhyrau.

ЕЛ БАСҚАРҒАН АНАЛАРДЫҢ ТАРИЙХТА ҚАЛДЫРҒАН ИЗЛЕРИ

З.С.Зарипова - докторант

Ўзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими,

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты,

Таянч сўзлар: фольклор, массагет, хукумрон аёллар, Аккағас, алп кизлар.

Ключевые слова: фольклор, храбрость, массагет, правительницы, Аккагас, боготырши.

Key words: folklore, bravery, massagetae, ruler, Akkagas, heroes.

Қарақалпақ халық дәстанларындағы батыр, палуан, жаўынгер хаял-қызлар туўралы халықлық түсиниклер типологиялық характердеги дәреклерге ийе болып, олардың жәмийетлик дәуірлер қатламларында оғада елеули излериниң сақланғанлығын көремиз. Бизиң ата-бабаларымыздың тарийхый реалистлик турмысқа көзқараслары олардың эпикалық руўхый мийрасларын да сақланып қалуғын дәлиллеуши факторлар, олардың дәретіушилиқ қабилетлери менен байытылып барылғанлығы көзге түседі. Себеби, ҳәр қандай халықлық дәретпе өзиниң сюжетлерин өз басларынан өткерген тарийхый ўақыяларға тийкарланып алады ҳәм оларды көркем дәретіушилиқ усыллар менен жилўаландырыўға ҳәрекет етеди [1:172].

Профессор С.Бахадырова массагетлер эпосындағы патша хаяллар Тумарис, Зарина, Спаретра, Одатидалар туўралы сөз ете отырып, оларды басқа барлық батыр хаял-қызлардың түп дәреги сыпатында бақалайды. «Әйемги массагетлердің хаял патшалары, хаяллардың урыўларға уран болыўы, ел қорғаған батыр қызлар ҳаққында жырлар, бизге «Қырық қыз» эпосы болып жетисти. Қарақалпақ халқында «Қырық қыз» сыяқлы эпостың сюжетиниң жасаўы, сондай-ақ «Шәрйар» дәстанындағы Әнжим, «Мәспатша» дәстанындағы Айпарша қолына қурал алып, душпанлары менен алысқан қызлар, усы әйемги дәуірдеги ел басқарған, әскер басы болған хаял-қызлардың бизге жеткен нұсқалары» деген еди [2:23-37].

Массагетлер эпосларынан орын алған ўақыялар қарақалпақ халық дәстанларындағы батыр қызлар образының генетикалық негизлериниң бири болыў менен бир қатарда, миллий дәстанларымыздың эволюциялық

Н.Дәўқараев, дәстанның Оғиз жыраў вариантының көркемлик мәселелери туўралы да өз пикирлерин билдирип өткен. Поэманың (дәстанның) тили, тенеўлер, аўыстырыўлар, нақыл-мақаллар, терең мәнили өткир сөзлер пайдаланғанлығын айтып бир қатар мысаллар келтирип өтеди [6:245-262].

Улыўма, Н.Дәўқараевтың «Алпамыс» дәстанының Оғиз жыраў вариантында сәўлеленген сюжетлери, эпизодларға образларға берген баҳасы, қарақалпақ фольклористикасындағы дәслепки үйрениўлер дәрежесиндеги аналитикалық пикирлеўлерден ибарат болып, дәстанның миллий өзгешеликлерин анықлаўға, басқа миллий дәстанлардан айырмашылықларын ҳәм уқсас тәреплерин үйрениў илажларын әмелге асырыўда баслама болған қунлы жұмыслар қатарынан орын алады.

басқышларын анықлаўшы, яғный оның ҳақыйқатлыққа қатнасындағы өзгерислерди енгизиўи менен белгиленеди. «Ол тарийхты синтезлеў арқалы оны анализлеўге өтиў-бул өзгерислердің бас көринислериниң бири болып табылады» [3:13]. Бундай өзгешеликлер кем-кемнен типологиялық характерге ийе болып, тийкарғы мотив сақланған ҳалында, олар басым тәрепи менен миллий турмыслық талаптарға ылайық раўажланып барады.

Массагетлер дәуиринен мийрас болып қалған қахарманлық эпослардың сюжетлериндеги ўатан қорғау темасы, бизиң миллий дәстанларымыздың сюжетлериниң пайда болыўына белгили дәрежеде тәсир жасаған. Олардағы қахарманлардың, әсиресе, батыр хаял-қызлардың ўатанға садықлық, инсан пәрўарлық пазыйлетлерин улығлайтуғын образларға бай эпикалық дәретпелеримиз, миллий руўхый кеширмелеримиздің ажыралмас бир бөлеги болып қәлиплести. Қахарманлық образлардың сәйкеслиги, идеялық турақлылығы типологиялық характердеги өзгешеликлерине ийе болып, тарийхый-жәмийетлик тәсирлер нәтийжесинде қәлипслескени менен, оның генетикалық дәреклериниң де бар екенлигин атап өтиўимиз тийис. Әйткени, ата-бабаларымыздың жаўлап алыўшылық сиясаты гүжип турған дәуірлерде, турмыс шараятлары географиялық жасаў орны, Массагетлер (саклар, скифлер) менен байланысы үрп-әдеті, дәстүрлери, дүнйаға көзқарасындағы аналогиялық сәйкесликлер, генетикалық тийкарлардың да болыў мүмкиншилигинен дәрек беретуғынлығына гуман жоқ. Массагетлер эпосындағы өз ара ишкі ҳәм сыртқы қарсылықларға байланыслы қәлипслескен конфликтлер қарақалпақ халық дәстанлары ушын да бир-

бирине жақын уқсаслықтарға ийе болып, олардың бул руўхый дәретпелерге «шерик хэм мийрасхор» [4:10] екенлигин сыпатлайды.

Скифлердің хаял патшасы Аккағас та, белгили бир тарийхый дәуірлерде өз елине бийлик еткен батыр хаял-қызлардың бири болған. Бирақ, қайсы дәуірлерде хэм қай жерде хұкимдарлық еткени туўралы жетерли мағлыұматлар жоқтың қасында. Айрым дәреклерге қарағанда, «Скифлердің бир бөлегин басқарған хаял Аккағас жерінде» деген мағлыұмат С.П.Толстованың көрсетиўинше, бизиң эрамыздың VI әсиринде Вавилон елшиханасының Арал теңизи жағалаўларындағы түрклердің қаханлығына жиберилген хұжжетлерден орын алған екен [5:198]. Усы жазба дәрекке сүйенген халда Л.С.Толстова «Хұжжетте скифлер деген атама сақланғаны менен Аккағас басқарған топар сол дәуірлерге келип түрклесип үлгерген болыўы керек» [6:17] деген пикирге тоқтайды. Қазақ алымы Ә.Қоңыратбаев «Массагетлердің үлкен бир топары дербиклерди, Дербик деген хаял басқарған, оларда матриархатлық культ күшли болған» дей отырып, Аккағасты Сарматлардың көсеми [7:20] деген пикирди ортаға таслайды. Бул мағлыұматлардың бизге әхмийетли тәрәпи, шама менен б.з.ш дәслепки әсирлериндеги, ерте орта әсирлерде түркий қәўимлердің қәлиплесиўине күшли тәсир жасаған массагет, дербик, сармат, скиф бирлеспелериниң аты менен байланыслы болыўы, Аккағас деген хаял патша хакқындағы мағлыұматлардың сақланыўы хэм оның Арал теңизи жағалаўларында деп көрсетилиўи болып табылады. Жазба дәректе белгиленген дәуір (VI ә) сол ўақытлардағы, урыўлық қәўимлик бирлеспелер, мәмлекетти басқарыў дәстүри басым тәрәпи менен патриархал-феодаллық тәртиплерге бойсындырылған еди. Ал, Аккағас сыяқлы хаял патшалардың ел басқарыўын, жаңаша турмыслық шараятларға байланыслы матриархатлық дүзимниң қалдықлары сыпатында хаял-қызларға болған көзқараслардың хәрәкетшендигин дәлиллеўи фактор дәрежесинде бағалаўымыз мүмкин. Бул жерде тийкаргы мәселе, хаял-қызларға болған исенимниң белгили басқышта сақланғанына итибар қаратыўды талап етеди. Бирақ, Аккағастың қандай жағдайда патшалық мақамына ерискени, оның қараўында атлы әскер хаял-қызлар болды ма? деген сораўларға жуўап табыўдың хеш қандай имканиыты жоқ. Усындай жағдайлар тийкарында патша хаял-қызларымыздың образларындағы жаңа бағдарлардың қәлиплесиў басқышларына гуўа боламыз. Мәселен, Тумарис, Зарина сыяқлы хаял патшалар, эпикалық дәстүрлердеги хаял-қызлар армиясына басшылық етеуғын қахарманлар емес, олар маликалар сыпатында күйеўлері өлгеннен кейин, олардың орнына патша болып, ел басқарыў хуқықларына ийе болады.

Әдебиятлар

1. Путилов Б.Н. Типология фольклорного историзма. В кн. Типология народного эпоса. -М.: «Наука», 1967. -С.172.
2. Бахадырова С. «Қарақалпақ қандай халық». –Ташкент: «Навруз» 2017. 23-37-б.
3. Гацак В.М. «Восточно-романский героический эпос. Исследования и тексты». -М.: «Наука», 1967. -С.13.
4. Максетов Қ. Қарақалпақ фольклоры эстетикасы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.10-б.
5. Толстов С.П. Основные вопросы древней Истории Средней Азии. // Советская этнография (сборник 6-7). - М.Л.: 1947. -С.198.
6. Толстова Л.С. Вопросы ранней этнической истории народов приаралья. –Нукус: «Қарақалпақстан», 1984, -С.17.
7. Қоңыратбаев Ә. Қарақалпақ эпосы және тюркология. –Алматы: «Ғылым», 1987, 20-б.
8. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. -Л.: «Наука» 1974, -С.167.
9. Мирзаев Т. «Алпомиш» достонининг ўзбек вариантлари. -Тошкент: «Фан», 1968, 110-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада массагетлар даврида хукмронлик этган жангчи аёл-қизлар хақида сўз юритилади. Жангчи она образларининг қоракалпоқ қахрамонлик достонларида ботир аёл-қизлар образининг пайдо бўлишидаги муносабатига тўхтаб утилади. Тарихий маълумотларда сақланган манбаларга ва олимларнинг илмий натижалари асосида скифларнинг подшоши Аккағас хукмрон аёл хақида айтилади. Жамиятда даврнинг ўзгариши билан ўрта асрларда халқ достонларида хукмронлик қилган оналар образини гавдалантирувчи қахрамон қизлар образининг етилиб чиқиши хақида айтиб ўтилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье приведены эпические сведения о правительницах и женщин-богатырей в период массагетов. Рассказывается влияние правительниц и женщин-богатырей в эпических произведениях на появление храбрых девушек. В основе разработки темы заложены исторические информации и научные решения исследователей о правительнице скифов «Аккагас». В статье упоминается появление в народных произведениях образов героинь в основе образов правительниц.

SUMMARY. This article provides epic information about the rulers and female heroes during the Massagets period. The influence of rulers and women heroes in epic works on the appearance of brave girls is described. The development of the theme is based on historical information and scientific decisions of researchers about the ruler of the Scythians, Akkagass. The article mentions the appearance in folk works of images of heroines in the basis of images of rulers.

Яғный, мәмлекет басқарыўындағы дәстүрли принциплердин әмелдеги көринислери болып табылады. Деген менен, хаял патшалар толық мазмундағы ел мәпин гөзлеўшилер, анығырағы, елин сыртқы душпанлардан қорғаўшылар болып табылады. Усы көзқарастан оларды жаўынгер хаял-қызлар қатарында бағалаўға мүмкиншиликлер туўылады.

Ел басында турған усындай жаўынгер хаял-қызлар хакқындағы мағлыұматлар, Орта әсирлердеги қарақалпақлардың миллет болып қәлиплесиў басқышларындағы жазба дәреклер менен де жақын мағлыұматларға ийе. Мәселен, В.М.Жирмунский Абылғазы ханның «Түрк шежиреси» китабында келтирилген «Оғуз қәўимине бийлик жүргизген қызлар» туўралы мағлыұматларға сүйене отырып «Олар өзлерине пүткил оғуз қәўимлерин бағындырып, көп жыллар бийлик (беклик) еткен» деген дәреклерди келтиреді. Солардың арасында Салор-Қазан алптың қызы хэм Қармыш байдың қызы Мамыш бектиң хаялы-Барчын салордың айрықша көзге түскенлиги айтылып өтиледі [8:167].

Орта әсирде түркий халықлардың орталығында кексе адамлар хэм бақсылардың санасында Гүлпаршын батыр хаял, амазонка образында сақланып қалған. Қахарман қыздың мәртлик ислери оғузлардың, қарақалпақлардың (Қоңырат қәўимлериниң), башқұрт, татарлардың фольклорында жасап қиятырғанлығы, батыр қызлардың образларының эволюциялық жолларын анықлаўда тийкаргы дәреклердин бири болып табылады. Дәстанның өзбек версиясының дәслепки вариантларында Барчин менен (талабанлардың) өз ара күш сынасыў мотивлериниң болыў мүмкиншилигин академик Т.Мирзаевта атап өтеди хэм «Барчиннинг жасурлик, мардлик ва довюраклик, ўз куч-қудиратига ишонч Тойчоҳон алплари уни зўрлик билан олиб кетмоқчи булган фожиали моментларда якка гавдоланади» [9:110] деген жуўмаққа келеди.

Хакыйқатында да, қарақалпақ дәстанларындағы Гүлайым хэм соған теклес батыр хаял-қызлар образларында, олар мифологиялық қахарманлар сыпатында жүзеге келген, соң жәмийетлик хэм турмыслық тәсирлер менен олар хакқындағы эпикалық баянлаўлар хәр қыйлы трансформациялық өзгерислерге ушырап, тийкаргы мотивлер сақланған халда қәлиплескен.

Хаял патшалар хакқындағы жазба хэм ауызша мағлыұматлар батыр хаял-қызлар образының жетилискен мағлыұматларын тәмийнлеўи өзгешеликлери менен бағалы. Олар тарийхта жасап өткен патша хаяллар сыпатында, эпикалық қахарманлардың (батыр хаял-қызлардың) образларының бекемленеўине хэм раўажланыўына күшли тәсир жасаған.

M A Z M U N Í

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALÍQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika. Informatika

Djumabaev N. Quramalı funkciyalardıń anıq emes integralın tabıw usılları	3
Ибрагимов А.А., Хамроева Д.Н., Мамуров Т.Т. Проблема сходимости интервального метода обратной матрицы для расчета установившихся режимов электроэнергетических систем	4
Илиев Х.М., Турсунов М.О., Исамов С.Б., Ковешников С.В. Влияние легирования никелем и марганцем на концентрацию кислорода в кремнии	7
Izetaeva G., Djanxodjaev N., Erejepova V., Kewnimjaeva F. Trigonometriyalıq teńlemeler dúziwde qatnasatugın ańlatpalar hám olardı túrlendiriw usılları	10
Жалелов Р.М. Чоррахадаги транспорт окимини бошқаришнинг нейрон түрлі тизимини лойиҳалаш	12
Kabulov I.Sh., Jalekeshov A.S., Yavidov B.Ya., La_{2-x}Sr_xCuO₄ Kuprati o‘tao‘tkazuvchanlik kritik haroratining bir o‘qli bosim bo‘yicha hosilaviy qiymatlari	14
Мусурмонова М.О. Задача о дифракции нестационарной плоской поперечной волны на сферическом включении в упруго-пористом пространстве	16
Sultanov M.J., Kabulova L.B., Izbasarova G.B. Chiqindilardan foydalanib kompozit materiallarning sement tejash texnologiyasi	19
Зикриллаев Н.Ф., Шоабдурахимова М.М., Уракова Ф.Э., Хусанов А., Қурбоналиев Қ.Қ. Марганец олий силициди асосида самарадорлиги юқори термобатареяларни яратиш имкониятлари	20

Biologiya. Ekologiya

Қурбонова Ш.Б., Жумаев И.З., Бобоев С.Н., Усманов П.Б., Есимбетов А.Т., Жўрақулов Ш.Н. F-27 изохинолин алкалоидининг миокард қисқариши фаоллигига таъсир механизмини тавсифлаш	22
Мырзамбетов П.Ш., Бекназаров А., Калжанов П. Вредители лесных насаждений в аридных условиях Каракалпакстана	25
Сейлханова А.Н., Тилепов Ж., Калимбетова Р., Медетов М.Ж. <i>Epicauta erythrocephala</i> (Pallas, 1781) турининг жанубий оролбўйида тарқалиши ва биоэкологик хусусиятлари	26
Tashtayeva S.K., Yoqubov O. «Yashil urbanizm» - zamonaviy shaharlar rivojlanishining asosiy yo'nalishi sifatida	28

Geografiya. Ekonomika

Балтабаев О.О. Каракалпакстан ойқонимлерининг пайда болыуында гидрообъектлердің роли хэм әхмийети	31
Қурбонов Ш.Б. Тўраев Қ.Т. Тўраева З.М. Зиёрат туризмнинг кичик хуудлар иқтисодиётида тутган ўрни ва аҳамияти	33
Туроб Ж.Ж., Қурбонов Ш.Б. Ўзбекистон тоғ зонаси барқарор ривожланиши муаммолари ва уларнинг ечими йўналишлари	35

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Tariyx. Ruwqiyliq

Абдуллаев А.А. Жой номларининг этномаданий тадқиқи (Тошкент ареали мисолида)	38
Абдуллаева А.А. «Туркистон тўплами» қорақалпоқларнинг диний эътиқодларининг айрим томонлари хақида (1873-1874 й.й.)	40
Абдуллаев М. Изучение этногенеза каракалпаков в 1930-1980-е годы	42
Ametov A.Q., Nzamatdinov N. Jaslardı milliy ideya ruwxında tárbiyalawda xalıq awızeki dóretiwshiliginiń ornı hám áhimiyeti	44
Арзиева Б.И. Шарқ алломаларининг шахс ҳуқуқий маданиятини шакллантиришдаги ҳиссалари	46
Кошанов Б., Юсупов К. Каракалпакстан в 1980-е годы	48
Матсалаева Г. Қасым Әўезов – мәмлекетлик ғайраткер (1930-1936-жыллар)	50
Nazarov N.A. Tarixiy taraqqiyotda etnonimlarning transformatsiyalashuv jarayonlari	52
Нурабуллаев Т.А. Инновацион етакчилик фаолиятининг ижтимоий-психологик тадқиқотларда ўрганилганлиги	55
Reymov T.M. Zamonaviy sharoitda yoshlar o‘rtasida ekstremizm va terrorizmning oldini olish va huquqiy madaniyatni oshirish bo‘yicha yevropa tajribasi	57
Сулайманов С.А. Хоразм воҳаси ва Қорақалпоғистоннинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида сув йўлларининг тутган ўрни (1937-1941 йй)	59
Турдыев Б. XVII-XVIII әсирлер тарийхый ўақыяларының тарийхый қосықларда сәўлелениўи	62

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

	Til bilimi
Абдиназимов Ш.Н. Зеллиг Саббеттай Харрис	64
Ahmedova K.K. Tarmoq tili va uning lingvistik xususiyatlari	67
Алламбергенова Г.К., Алламбергенова Б.К., Сарсенбаева И.У., Мадреймова С. Лингвомаданиятшунослик тил ва маданиятнинг ўзаро муносабатларини тадқиқ қилувчи фандир	69
Алланиязов А.Е. Этнонимы в топонимии Каракалпакстана	72
Babayeva M.A. Turkman tiliga rus tilidan o‘zlashgan so‘zlar.....	73
Бахтиёрова М.Б. Different approaches to proper names in linguistics.....	75
Бегжанов Х. Ўзбек, қарақалпақ ҳам түркмен тиллеринде айырым кийим-кеншек атамаларының этимологиясы ҳам уқсаслықлары ҳаққында	77
Бекбергенова Г.А. Ҳазирги қарақалпақ тилиндеги атлықлардың модалъ мәни аңлатыўшы формалары ҳам олардың жасалыў усыллары	79
Бекниязов К. Об антропонимах каракалпаков	82
Бердимуратова А.Ж. Термины каракалпакского языка и их методы образования	83
Бобоева М.Х. Тилшуносликда сўз бирикмасининг моҳияти ҳақидаги мунозаралар	85
Joldasova G.B., Klishbekova G.A. The problem of discourse in linguistics	88
Jolimbetova Sh. Kórkem tekstti lingvopoetikalıq analizlewdiń teoriyalıq tiykarları	90
Қурбанов М.Д. Қарақалпақстан ойконимлеринде кәсіплик лексиканың этномәдений сыпаты	92
Mambetmuratova M.T. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde antonimlerdiń beriliwi	94
Нзанова С.К. Қарақалпақ тилинде жанапайлардың аксиологиялық (баҳалаўшылық) хызмети	95
Orazimbetov A.Q. Kórkem sóz sheberleri tildegi sinonimlerdiń payda bolıw deregi	97
Сайманова А. Теңеўлердиң лингвокультурологиялық өзгешеликлери (қарақалпақ халық қосықлары мысалында)	99
Ruzimov Sh.S. Inglizcha – o‘zbekcha – ruscha kimyo terminlari lug‘ati tahlili	101
Шамахмудова А.Ф. Репрезентатив нутқий актларни дискурда вокелантириш усуллари	103
	Ádebiyattanıw
Алламбергенов К. Түркий халықлар руўхый-әдебий әлеминиң жарық жулдызы	106
Алламуратова Г.Ж., Алламуратова А.Ж. Художественная концепция категории памяти в повести Валентина Распутина «Прощание с матерой»	110
Алламуратова З.М. Қарақалпақ детектив повестлеринде көшпели сюжетлер	111
Bazarbaeva B. Qaraqalpaq juwap aytıslarınıń janrlıq hám kórkemlik ózgeshelikleri	113
Davletov B.A. Omar shayır dóretiwshiliginde hayal - qızlar teması	115
Елмуратов Р.Х. Түркий фольклортаныўда аңызлардың изертлениўи ҳаққында	117
Ешимуратова А.А. Салт-дәстүр поэзиясында бет ашар қосықларының өзине тән өзгешеликлери	120
Худайқулова Л. “Ўтин тўйи” удумининг локал хусусиятлари	122
Исаков Р.У. Қарақалпақ халық дәстанларында перзентсизлик мотивиниң гейпара өзгешеликлери	123
Jawhbaeva N. Qorqıt ata jırları hám qaraqalpaqlar tariyxı	125
Кеңесбаева Ш.К. Ертеқ тип сюжетли дәстанлардың ҳам ертеқлердиң образлар системасының өз-ара улыўмалық тәреплери («Шарьяр» дәстаны мысалында)	127
Ктайбекова З., Қырқбаева У. Т.Сейтжанов поэмаларының көркемлик өзгешелиги	128
Qudiyarova R. I.Yusupovtıń epikalıq shıǵarmalarında miflik motivlerdiń qollanılwı (“Máńgi bulaq” poeması misalında)	130
Нарматова М. Халқ достонларида қавм-қариндошликка оид лексемалар	132
Нарматова М. Халқ достонларида оила тизимига оид лексемалар	134
Нуржанов П. 2000-жыллардағы қарақалпақ романы: тарийхый дәреқ ҳам жазыўшының көркем қыялы	137
Орипов Д. Ўғузномалар: уларнинг сони аслида нечта?	138
Sarayeva F., Kurbanbayev O., Xojaahmadova N., Mirzayeva D. Qissalarda sarguzasht unsurlar (Tohir Malik asarlari misolida)	140
Турдымуратова А.Б. «Алпамыс» дәстанының Өгиз жыраў вариантының үйренилиўинде Н.Дәўқараевтың орны	143
Зарипова З.С. Ел басқарған аналардың тарийхта қалдырған излери	145

Sulayman Baqırǵanıydıń 900 jılıǵı

«Hákim Ata –atı Sulayman, Xoja Axmed Yassawıydıń múriydidur»

Áliysher Nawayı

2022-jıldıń 29-30-sentyabr kúneri Nókis hám Moynaq qalalarında Hákim ata — Sulayman Baqırǵanıydıń 900 jılıǵına baǵıshlangan xalıq aralıq ilimiy-ámeliy konferenciya bolıp ótti.

**Qaraqalpaqstannıń Qońırat rayonı aymaǵında
jaylasqan
Hákim ata Sulayman Baqırǵanıy
maqbarası**

Dıqqat, jazılıw - 2023!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqsı, ózińizdiń usı tarawdaǵı jetiskenliklerińiz hám oy – pikirlerińiz benen ortaqlaspaqsı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2022-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Jılına 4 márte shıǵatuǵın biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 350.000 (úsh júz eliw mın) swm.

Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seıtov kóshesi, n/j.

Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998939205495.

Veb sayt: journal.ndpi.uz; el.pochta: fanvajam@mail.ru

JURNALDÍN BASÍP SHÍGARÍLÍWÍNA JUWAPKER:

Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası.

«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:

BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri

Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010

MFO: 00014; INN: 200 357 981

Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0079 001

Maqalalardıń mazmunına hám durıslıǵına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı

*Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı
ISSN 2010-720X
Indeksi: Jeke puqaralar ushın — 2101.
Mákemeler ushın — 2102.*

Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 5 betten kem bolmaı, 7 betten aspawı kerek.

*Basıwǵa ruxsat etildi: 28.12.2022
Buyırtpa: №0416 Format: 60x84 1/8.
Kólemi: 18,5 b/t. Jurnal jılına 4 márte shıǵadı.
Nusqası : 380 dana. Reestr № 11-3084*